KUR'ÂN'DA KARAKTER İNŞASI

DR. YASİN PİŞGİN

KUR'ÂN'DA KARAKTER İNŞASI

DR. YASİN PİŞGİN

İstanbul, Nisan 2018, 3. Baskı

Kapak ve İç Tasarım
İbrahim Yasin KAPTAN

ISBN
978-605-9168-04-5

Baskı ve Cilt
Ayrıntı Basımevi/İvedik Ankara

KUR'ÂN'DA KARAKTER İNŞASI

Dr. Yasin PİŞGİN

İskenderun'da doğdu (1976). İlk, orta ve lise tahsilini İskenderun'da tamamladıktan sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girdi (1994) ve buradan mezun oldu (1999). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim dalında yüksek lisans yapmaya başladı (2000) ve "Kur'ân'a Göre Hz. Peygamber'in Beşerî ve Nebevî Konumu" adlı tez çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı (2002). Ankara'da İmam-Hatip olarak (2001-2003 yılları arası) görev aldıktan sonra Diyanet İşleri Başkanlığı Konya Selçuk Dinî Yüksek İhtisas Merkezinde müftülük/vaizlik eğitimi gördü ve buradan mezun oldu (2004). Eskişehir ili Sivrihisar ilçesinde bir süre (2005-2007) vaiz olarak görev yaptıktan sonra Kayseri Dinî Yüksek İhtisas Merkezinde Eğitim Görevlisi olarak çalıştı (2007-2010). Bu süre zarfında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim dalında doktora yapmaya başladı ve "Kur'ân'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'ân Tefsirine Etkisi" adlı tez çalışmasıyla 2008 yılında doktorasını tamamladı. 2010-2011 yılları arası Bitlis ili Adilcevaz ilçe müftüsü olarak görev yaptı. Halen Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 10
ÖNSÖZ 11

GİRİŞ
A. KONUYA GENEL BİR BAKIŞ..... 17
B. KONUNUN ÖNEMİNE DAİR..... 29

I. BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE
1. KARAKTER..... 45
1.1. Kur'an'da Karaktere Anlamca Yakın Kavramlar..... 52
1.1.1. Fıtrat 52
1.1.2. Şâkile 60
1.1.3. Huluk 62
1.1.4. Nefis 66
1.1.5. Ruh 72
1.2. İNŞÂ 75
1.2.1. Kur'an'da İnşaya Anlamca Yakın Olan Kavramlar 82

İskenderun'da doğdu (1976). İlk, orta ve lise tahsilini İskenderun'da tamamladıktan sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girdi (1994) ve buradan mezun oldu (1999). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim dalında yüksek lisans yapmaya başladı (2000) ve "Kur'ân'a Göre Hz. Peygamber'in Beşerî ve Nebevî Konumu" adlı tez çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı (2002). Ankara'da İmam-Hatip olarak (2001-2003 yılları arası) görev aldıktan sonra Diyanet İşleri Başkanlığı Konya Selçuk Dinî Yüksek İhtisas Merkezinde müftülük/vaizlik eğitimi gördü ve buradan mezun oldu (2004). Eskişehir ili Sivrihisar ilçesinde bir süre (2005-2007) vaiz olarak görev yaptıktan sonra Kayseri Dinî Yüksek İhtisas Merkezinde Eğitim Görevlisi olarak çalıştı (2007-2010). Bu süre zarfında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim dalında doktora yapmaya başladı ve "Kur'ân'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'ân Tefsirine Etkisi" adlı tez çalışmasıyla 2008 yılında doktorasını tamamladı. 2010-2011 yılları arası Bitlis ili Adilcevaz ilçe müftüsü olarak görev yaptı. Halen Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 10
ÖNSÖZ 11

GİRİŞ
A. KONUYA GENEL BİR BAKIŞ..... 17
B. KONUNUN ÖNEMİNE DAİR..... 29

I. BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE
1. KARAKTER..... 45
1.1. Kur'an'da Karaktere Anlamca Yakın Kavramlar..... 52
1.1.1. Fıtrat 52
1.1.2. Şâkile 60
1.1.3. Huluk 62
1.1.4. Nefis 66
1.1.5. Ruh 72
1.2. İNŞÂ 75
1.2.1. Kur'an'da İnşaya Anlamca Yakın Olan Kavramlar 82

1.2.1.1. Terbiye 82
1.2.1.2. Hidayet 86
1.2.1.3. Islah 91
1.2.1.4. İrşat 92

II. BÖLÜM
KUR'AN'A GÖRE İNŞA İLE İLİŞKİSİ BAKIMINDAN İNSANIN ÖZELLİKLERİ

2.1. İNŞAYA ELVERİŞLİ BİR VARLIK OLARAK İNSANIN ÖZELLİKLERİ 96
2.1.1. Akıl ve Bilgi 96
2.1.2. İrade 98
2.1.3. Şuur 103
2.1.4. Hilafet 105
2.1.5. İlahî Nefha 107
2.1.6. Emanet 110
2.2. İNŞAYA MUHTAÇ BİR VARLIK OLARAK İNSANIN ÖZELLİKLERİ 111
2.2.1. Zafiyet 112
2.2.2. Zulüm, Tuğyân ve Cehalet 117
2.2.3. Fesat ve İfsat 124
2.2.4. Gaflet, Nisyan ve Küfür 127
2.2.5. Nankörlük ve İhanet 135
2.2.6. Cimrilik 138
2.2.7. Ucub, Kibir ve Gurur 141

2.2.8. Öfke 148
2.2.9. Yalan 152
2.2.10. Acelecilik 155
2.2.11. Haset 157
2.2.12. Riya ve Nifak 160
2.2.12. Diğer Özellikler 163
2.3. KUR'AN'A GÖRE KARAKTER ZAFİYETİNİN ÜÇ KAYNAĞI 172
2.3.1. Şehvet 173
2.3.2. Dünya 182
2.3.3. Şeytan 194

III. BÖLÜM
KUR'ÂN'DA KARAKTER İNŞASI

3.1. VAHİY-İNŞA İLİŞKİSİ 205
3.2. POTANSİYEL İNŞA: ONTOLOJİK VAHİY 211
3.3. FİİLÎ İNŞA: NEBEVÎ VAHİY 214
3.4. AKLIN İNŞASI: TEFEKKÜR 217
3.4.1. Akıl 219
3.4.2. Tefekkür 222
3.4.2.1. Aklı Aciz Bırakma 226
3.4.2.2. Aklı Bozuma Uğratma 228
3.4.2.3. Enfüsî Tefekkür 232
3.4.2.4. Âfâkî Tefekkür 238

3.4.3. Aklın İnşasının Sonuçları 243
3.5. KALBİN İNŞASI: İMAN 247
3.5.1. Kalp 248
3.5.2. İman 256
3.5.2.1. Allah'a İman 263
3.5.2.2. Meleklere İman 269
3.5.2.3. Ahirete İman 272
3.5.2.3.1. Acizlik, Sığınma ve Ebedilik Duygusu 281
3.5.2.3.2. Ölüm Düşüncesi 287
3.5.2.4. Kitaplara ve Peygamberlere İman 291
3.5.2.5. Kaza ve Kadere İman 292
3.5.3. Kalbin İnşasının Sonuçları 295
3.6. DAVRANIŞLARIN İNŞASI: İBADET 320
3.6.1. Davranış 320
3.6.2. İbadet 322
3.6.2.1. Kelime-i Şahâdet ve Zikir 334
3.6.2.2. Namaz 343
3.6.2.3. Oruç 356
3.6.2.4. Zekât 359
3.6.2.5. Hac 362
3.6.3. Davranışların İnşasının Sonuçları 365
3.7. İNŞANIN RUHUNA AYKIRI EYLEMLERİN DÜZELTİLMESİ 375

3.8. LOKMAN SURESİ BAĞLAMINDA ÇOCUĞUN KARAKTER İNŞASINA GENEL BİR BAKIŞ 379

3.9. VAHYİN KARAKTER İNŞA SİSTEMİNDE HZ. PEYGAMBER'İN ROLÜ 389

3.9.1. Örnek Alma-İnşa ilişkisi 390

3.9.2. Karakter İnşasında Doğru Örneklerle Beraber Olmanın Önemi..... 393

3.9.3. Vahyin İnşa Ettiği Örnek Karakter: Hz. Peygamber 398

3.9.4. Nebevî İnşanın Merhaleleri 404

3.10. VAHYİN KARAKTER İNŞASINDA KULLANDIĞI PRENSİPLERE GENEL BİR BAKIŞ 415

IV. SONUÇ 423

KAYNAKÇA 431

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.m.	:	Adı Geçen Makale
a.y.	:	Aynı Yer
Hz.	:	Hazreti
Ö.	:	Ölüm Tarihi
h.	:	Hicrî
T.D.V.Y.	:	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Thk.	:	Tahkîk
Çev.	:	Çeviren
y.y.	:	Basım Yeri Yok
t.s.	:	Basım Tarihi Yok
md.	:	Maddesi
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
s.	:	Sayfa
sy.	:	Sayı
c.	:	Cilt
yay.	:	Yayınları
D.İ.B	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
vd.	:	ve devamı

ÖNSÖZ

Kur'an'a göre insan, maddî ve manevî yönden *"ahsen-i takvîm"* olarak yaratılmış; göklerin, yerin ve dağların yüklenmekten çekindiği çok ağır bir görev ve sorumluluğu omuzlarına almış bir varlıktır. Allah, bu ağır yükü kaldırabilmesi için insana pek çok kabiliyeti bahşetmiştir. O, Allah'ın; maddî ve manevî bakımdan dünyayı imar etmek için yeryüzüne gönderdiği *"halife-i rû-i zemin"*dir. Yüce yaratıcı, insanın muhatap olduğu imtihanın gereği olan pek çok erdemin yanı sıra ona, *"esfel-i sâfilîn"*e yönelme iradesini de vermiştir. Başka bir deyişle insan karakteri, bir takım erdemlerin yanında pek çok zafiyete de ev sahipliği yapmakta ve insan, imtihan yolculuğunda bu zaaflarıyla baş başa kaldığında ulvî hedeflerini kaybederek nefse, dünyaya ve şeytana meyletmeye müsait bir yapı sergilemektedir.

Maddî ve manevî, bedenî ve ruhî boyutlara sahip olan insan, çift kutuplu, komplike ve değişken bir varlıktır. Onun maddî boyutu her ne kadar bilimsel incelemeye dayalı olarak bir nebze bilinebilse de, laboratuara sokulamayan ruhî boyutu önümüzde bir muamma olarak durmaktadır. Öyle görünüyor ki, *"O, yarattığını hiç bilmez olur mu? (İlmi her şeye nüfuz eden, her şeyden haberi olan) latîf ve habîr O'dur."* (Mülk 67/14) ayetinde de ifade edildiği gibi, insanın fazilet ve zafiyetlerini en iyi bilen, onu yaratan Yüce Allah'tır; yaratılışının anlam ve amaçlarına uygun bir şekilde onu *"inşâ"* edecek olan da yine O'dur. Bu sebeple, insanın varlık âleminde mevcudiyet

bulduğu ilk andan itibaren Yüce Yaratıcı ona eşyanın isimlerini öğretmiş; zorlu imtihan yolculuğunda olumlu kabiliyetlerini, varoluşunun anlam ve amaçları doğrultusunda geliştirebilmesi ve olumsuz özelliklerinin esiri olup sapıtmaması için şefkat ve rahmetinin eseri olarak vahyi ve peygamberleri aracılığıyla çağlar boyunca ona yol göstermiştir. İnsan için hidayet kaynağı olan vahyin ana teması ve vahyi tebliğ eden peygamberlerin temel hedefi insanların dünya ve ahiret mutluluğuna ermeleri için onlara rehberlik etmektir. İlahi inayet olmadan insanın ne hale düşeceğini görmek için vahyin kesildiği fetret devirlerine ve özellikle de katı bir materyalizm ve sekülerizmin hüküm sürdüğü modern çağa bakmak yeterlidir.

Modern devrin insanı, olağan üstü teknolojik gelişmelere rağmen, dini inkâr eden pozitivizmin ve dini bilimleştirirken bilimi dinleştiren rasyonalizmin doğurduğu ruhsal ve sosyal bunalımların içinde bocalamaktadır. Ulvî boyutu sıfırlanmış materyalist yaşam felsefelerinin çepeçevre kuşattığı 21. yüzyıl insanı, aşkın referanslarını ve uhrevî kaygılarını kaybetmiş, gerçek mutluluğa haz eksenli bir yaşamla ulaşmaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştır. İnsanoğlu tarihin hiçbir döneminde görülmemiş maddî imkânları elde etmesine rağmen, mutluluğu ve gerçek huzuru bulamamıştır. Son yüzyılda yapılan savaşlar, katliamlar, terör faaliyetleri, her gün yaşanan aile dramları, ihanetler, cinayetler, intiharlar, tecavüzler, madde bağımlılıkları, stres, tatminsizlik, savurganlık ve aç gözlülük gibi pek çok ruhi ve içtimâi felaket; inanç, ibadet, rıza, kaderi naat, tevekkül, sabır, samimiyet, yardımlaşma, paylaşma ve diğergâmlık gibi sayısız kalbî erdemi yok etmiş ve beşeriyet gemisini batma noktasına getirmiştir. Ulvi yönelişini kaybeden insan, tarihte yaşanan cahiliye devirlerini aratacak derecede

özünden kopmuş, Yüce Yaratıcının bahşettiği erdemleri elinin tersiyle bir kenara itmiş, süfli hedefleri doğrultusunda inşa ettiği profan dünyada nefsi ve şeytanıyla baş başa kalmış ve böylece dünyayı kendisine zindan etmiştir. Artık insan, içine düştüğü bu buhrandan kurtulmak için özeleştiri yapmak, kendisini yeniden tanımak ve tanımlamak, maddî ve manevî varlığını; olumlu ve olumsuz yönlerinin farkında olarak en sahici ve samimi bir biçimde yeniden inşa etmek zorundadır. Bunu yaparken de insanı bir amaç doğrultusunda yaratan, onun zafiyet ve erdemlerini en iyi bilen Yüce Yaratıcının hakikat çağrısı olan Kur'an'ın ışığında hareket etmek mecburiyetindedir. Çünkü vahye alternatif olarak ileri sürülen seküler 'izim' ve ideolojilerin inşa ettiği insan karakterinin, insanlığı gün be gün nasıl bir uçurumun kıyısına sürüklediği artık herkesçe malumdur.

"Böyle bir ortam içinde insanlığın içine düştüğü kaostan kurtulması için ne yapılabilir?" sorusu, bizi bu eseri kaleme almaya itmiştir. *"Kur'an'da Karakter İnşası"* adını verdiğimiz bu çalışmamızda, var oluşunun anlam ve amaçları çerçevesinde maddî ve manevî yönden insanı kemale erdirecek yegâne kaynak olan Kur'an'ın, insan karakterini aşamalı olarak nasıl inşa ettiğini ve onu *"esfel-i sâfilîn"* derekesinden *"eşref-i mahlûkât"* mertebesine nasıl eriştirdiğini ortaya koymaya çalışacağız. Biz bu çalışmamızda *"karakter"* kavramını, vahyin gerçekleştirmeyi hedeflediği insan-ı kâmilin sahip olduğu ahlakî özelliklerin bütünü, inşâ kavramını ise bu bütünlüğün oluşturulmasında takip edilen süreç ve metot anlamında kullanacağız. Bu bağlamda *"Kur'an'da Karakter İnşâsı"* ifadesi, Allah'ın talep ettiği inanç, duygu, düşünce ve davranışların insana kazandırılması için Kur'an'ın takip ettiği yöntemi ifade etmektedir.

Çalışmamız; kısa bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde; karakter ve inşa kavramlarını ve bunlara anlamca yakın olan diğer kavramları, ikinci bölümde; inşaya muhtaç ve yatkın bir varlık olan insanın, olumlu ve olumsuz karakter özellikleri bağlamında Kur'an'a göre insan gerçeğini; üçüncü bölümde ise bir hidayet rehberi ve hakikat çağrısı olan Kur'an'ın, olumsuz karakter özelliklerini tezkiye ederek insan karakterinde olumlu özellikleri nasıl inşa ettiğini ve bizzat Allah tarafından inşa edilmiş örnek karakter olan Hz. Peygamber'in, vahyin karakter inşa sürecindeki rolünü incelemeye çalışacağız.

İnsan, nasıl ki, sağlıklı bir hayat için havaya, suya ve gıdaya muhtaç ise mutlu ve faziletli bir yaşam için de vahye muhtaçtır. O, kendi varlığını, var edicisinden; fazilete giden yoldaki tekâmülünü de vahiyden bigâne ve bağımsız düşünemez, düşünmemelidir. Çünkü o, Kur'an'ın hem mevzusu hem de muhatabıdır. İnsanın, kendisini tanıması ve tanımlaması, düşlediği maddî ve manevî, dünyevi ve uhrevî huzura ermesi ancak Kur'an'ın rehberliğinde yürüteceği bir inşa faaliyeti ile mümkündür. Bu düşünce merkezinde kaleme aldığımız eserimizde Kur'an ekseninden ayrılmamaya özen gösterilmiş, gerek duyuldukça tefsirlerden, hadislerden ve diğer kaynak eserlerden yararlanılmaya ve konuyla ilgili olmayan gereksiz bilgi ve görüşlerden mümkün olduğunca kaçınılmaya çalışılmıştır. Özellikle bazı başlıklar altında ayet ve hadislere fazlaca yer verilmesi hissedilen ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.

Vahyin karakter inşa sistemini ve buna ait prensipleri ön plana çıkardığımız bu eserde davranış bilimleri, eğitim, psikoloji ve sosyal psikoloji gibi sosyal bilimlerin tespitlerini tefsir zaviyesinden değerlendirmeye gayret ettik. Eserde ortaya çıkacak olan eksikliklerden dolayı yapıcı eleştiriye her zaman

açık olduğumuzu belirtmek istiyoruz. Eserin tashihinde ve kaynak temininde değerli katkılarını hiçbir zaman eksik etmeyen Akdeniz Üniversitesi Rektör Yardımcısı ve İlahiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Ahmet ÖGKE'ye, ayrıca Doç. Dr. Rıfat ATAY, Yrd. Doç. Dr. Şeref GÖKÜŞ ve çalışmanın her aşamasında kıymetli tavsiyeleriyle konuya ışık tutan Doç. Dr. Şahban YILDIRIMER'e en içten duygularımla teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Yasin PİŞGİN/Antalya /2018.

GİRİŞ

A. KONUYA GENEL BİR BAKIŞ

Özelde vahiyin genelde de onun sistematik bütünlüğü olan dinin temel amacı; akılda ve kalpte tevhit temeli üzerine yapılanmış bir inanç ve tasavvur; buna bağlı olarak da bir hayat tarzı inşa etmektir.[1] Başka bir deyişle Kur'an, insanda uyumlu, bütünleşmiş ve sağlam yapılı bir karakter inşa etmeyi hedeflemektedir.[2] Gerek Hz. Peygamberin şahsında, gerekse mü'minlerin dünyalarında Kur'an'ın yapmaya çalıştığı şey aslında böyle bir inşa sürecinden başka bir şey değildir.[3] Bu süreç, kimi zaman "sıfırdan inşa etmek", kimi zaman da "restore etmek" şeklinde gerçekleştirilir. Bu inşa; bir hayat tarzını öngören ve hem bireysel hem de toplumsal yanları olan kapsamlı bir projedir.[4]

قَالَ رَبُّنَا الَّذِى اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى

1 Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrût-Kâhire, 1412, III, 1256.

2 Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yay., Ankara, 1993, s. 233-234. Ayrıca bkz. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, II, 825, 957.

3 Sert, H. Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 53; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 16, 181; II, 685.

4 Ertürk, Ramazan, "Kur'an'ın Bireysel Hayatı İnşası", *VII Kur'ân Sempozyumu Kur'an ve Müslümanlar Bildiriler Kitabı*, Fecr Yay., Ankara, 2005, s. 143.

"Mûsâ, "Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış zelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir." dedi."[5] ayetinde de ifade edildiği gibi Allah, varlıkları sadece yaratmakla kalmamış, aynı zamanda onların uyması gereken bir takım yasaları da belirlemiştir.[6] Varlıklar ve olaylar bu kanunlara göre gerçekleşir ve mevcudiyetlerini sürdürürler. Varlıkların, Allah'ın takdir ettiği yasanın dışına çıkmaya imkânları yoktur.[7] Ancak insan söz konusu olduğunda durum biraz değişmektedir. Çünkü Allah, ilahi takdirinin gereği olan yasaların bazılarını tercih ve eylem boyutuyla insanın akıl ve iradesine bırakmış; varlık ilkelerine aykırı davranma ve davranmama konusunda insana tercih ve takdir hakkı vermiştir. Yüce Allah insanın; hidayet ve sırat-ı müstakim olarak özetleyebileceğimiz ilahi kanuna uyması yönünde bir irade beyanında bulunmuş ve insanın varlık âleminde mevcudiyet bulduğu ilk andan itibaren söz konusu iradenin beyanı olan vahyi aracılığıyla insanlara yol göstermiştir. Böylece insanı varlıkların en şereflisi ve yaratıcının yeryüzündeki halifesi kılacak olan erdemlerini ve alt yapısını geliştirip kemale erdirmesi, dünya ve ahiretini bir esenlik yurduna çevirmesi için vahyi ve peygamberleri aracılığıyla onun karakterini inşa etmiştir.[8]İnşa, insanın olgunlaşmasını,

5 Tâhâ, 20/50.

6 Râzî, Fahruddîn, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Beyrût, 1420, XXII, 58; Zuhaylî, Vehbe b. Mustafâ, *et-Tefesîru'l-Münîr fi'l-Akîdeti ve'ş-Şerîati ve'l-Menhec*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, (II. Baskı), XVI, 223; Şınkîtî, Muhammed Muhtâr, *Edvâu'l-Beyân fî Îdâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrût, 1415/1995, IV, 10; Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâîl, *el-Mevsûâti'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicilli'l-Arab, y.y., 1405, X, 295.

7 Nîsâbûrî, Nizâmuddîn, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, Thk. Şeyh Zekeriyyâ Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1416, I, 508.

8 Vatandaş, Celaleddin, "Kur'an'ın Hayata Müdahelesi: (Bireyin ve Toplumun İnşası)" *XI. Kur'ân Sempozyumu: Kur'ân ve Risâlet Bildiler Kitabı*, Fecr Yay., y.y., 2009, s. 177-178.

yaratılışının anlam ve amaçlarını gerçekleştirmesini ifade eden bir kavramdır. Biz bu kavramla yalnızca aklı ve bilgiyi inşa eden akılcı bir pedagojiyi değil; aynı zamanda ruhî yetiler de dâhil olmak üzere, insana ait bütün değerleri kapsamına alan manevî bir pedagojiyi kast edeceğiz.

Kur'an'ın inşa sisteminin semantik ve epistemolojik bir boyutu söz konusudur. Örneğin, semantik boyuttan bahsedecek olursak diyebiliriz ki insan; değişen, oluşan ve yaşamı şekillendiren bir anlam dünyasına sahip olup, karşılaştığı varlık ve olayları bu anlam dünyası içinde değerlendirmeye çalışır. İnsanın semantik dünyası; onun bilip tanıdığı -hatta hayal ve tasavvur ettiği- tüm varlıklar arasında çok yönlü ve girift bir ilişkiler ağı kurmak suretiyle oluşturduğu bu topyekün anlam dünyasıdır. İnsanın gerçekleştireceği her türlü ruhi ve bedenî eylemin zihnî referanslarını ve yapı taşlarını oluşturan bu dünyanın inşası, insanın erdemlere ulaşabilmesinin ilk adımı sayılır. Çünkü insan, bilginin kaynağı, türü ve değeri bakımından epistemolojik bir boyuta sahiptir. Bilgi, temelde kesin olan (yakinî)[9] ve olmayan (zan)[10] şeklinde ikili bir tasnife tabi tutulabilir. Bu bağlamda Kur'an zan ve taklide dayalı olan bilgiden yakin ve tahkike dayalı olan ilme doğru bir inşa gerçekleştirir. Çünkü yakınî ve tahkikî bilgi; insanı Allah'a götüren bozulmamış faydalı ilimdir.[11]

Bu anlam dünyasının her bir unsuru, çok yönlü bir ilişkiler ağının parçaları konumundadır. Vahyin sisteminde bu inşa akıldan

9 İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk. Sâmî b. Muhammed Selâmet, Dârun Tayyibe li'n-Nerşri ve't-Tevzî', 1420/1999, I, 254.

10 Halebî, Semîn, *ed-Dürrü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Thk. Ahmed Mahmûd el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, ts., II, 455.

11 Ertürk, "Kur'an'ın Bireysel Hayatı İnşası", s. 146-147. Bkz. Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts., VI, 338.

kalbe, düşünceden imana akan bir seyre sahiptir. Örneğin, ister kâfirler ve müşrikler, isterse Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan Ehl-i Kitap olsun fark etmez; Kur'ân'ın ilk muhatap-larının anlam dünyasında *"ilah"* kavramı şirki ifade eden bir yapıya sahipti. Bu bağlamda Kur'an, Allah'ın isim ve sıfatla-rından bahseden pek çok ayetle adeta muhataplarının anlam dünyasındaki ilah mefhumunu *"tevhit"* ve *"tenzih"*i merke-ze alarak yeniden inşa etmiştir.[12] Anlam dünyasındaki ben-zer inşayı; *"salât"*, *"zekât"*, *"hac"* ve *"birr"(iyilik)* gibi pek çok kavramda da görmek mümkündür.[13] Örneğin, Kur'an'da; salih amel ve Allah'a itaat anlamına gelen *"birr"*in[14] insanın yönünü doğu ve batı taraflarına çevirmesinden ibaret olma-dığı; asıl *"birr"*in, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman etmek; mal sevgisine rağmen, ya-kınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, ihtiyacından dolayı isteyene ve özgürlükleri için kölelere vermek; namazı dosdoğru kılmak, zekâtı vermek, antlaşma yapıldığında ahde riayet etmek, zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda direnip sabretmek olduğu ifade edilir.[15]

Diğer bir inşa merhalesi ise ontolojik boyuttur. Ontolojik bo-yut insanın görünen ve görünmeyen, maddî ve manevî, soyut

12 Bkz. Bakara, 2/163; Nisâ, 4/171; Mâide, 5/73; En'âm, 6/19; İbrâ-him, 14/52; Nahl, 16/22, 51; Kehf, 18/110; Enbiyâ, 21/108; Hacc, 22/34; Fussilet, 41/6. Ayrıca bkz. Bikâî, İbrâhîm b. Ömerb. Hasan, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire, ts., XIX, 464.

13 Ertürk, "Kur'an'ın Bireysel Hayatı İnşası", s. 144.

14 Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kurân*, Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1422/2002, I, 188; Mâverdî, Ebû'l-Hasen, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Thk. es-Seyyid İbn Abdulmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts., I, 114.

15 Bakara, 2/177. Bkz. Bakara, 2/189. Âl-i İmrân, 3/92;

ve somut yönlerini ifade eder. Kur'an bu alanları inşa ederken bütün varlığı Allah'ın varlığının, birliğinin ve eşsizliğinin bir yansıması olarak ele alır. Başka bir deyişle Kur'an, varlığı; yaratan ve yaratılan olarak ikiye ayırır ve bütün yaratılanları (mahlûkât) yaratıcının (Hâlık) esma ve ef'âlinin bir tecellisi olarak insanın önüne koyar. Kur'an'a göre canlı ve cansız bütün mahlûkât yaratıcının varlığına türlü şekillerde delalet eden bir deliller mazumesidir.[16] Kur'ân bu delilleri *"ayet"* olarak isimlendirir.[17] Hatta bu deliller, varlığın her zerresine öyle bir nüfuz etmiştir ki, insanın iç dünyasında bile gözlemlenmesi mümkündür. Kur'an dış dünyadaki delilleri *"âfâkî"*, iç dünyadakileri de *"enfüsî"* deliller olarak niteler.[18] Âfaki deliller vasıtasıyla insan eserden müessire, yaratılandan yaratıcıya ulaşır ve âlemdeki gaî birlikteliğin sırrına erer. Enfüsî deliller aracılığıyla da kendisinin bu gâî birliktelik içindeki konumunu ve vazifesini anlar.[19]

16 İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, Thk. Abdullah el-Hâlidî, Nşr. Şeriketü Dari'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkam, Beyrût, 1416, I, 75; Hatîb, Abdulkerîm Yûnus, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, ts., VIII, 798; Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, VIII, 77.

17 İbn Düreyd, Ebû Bekir el-Ezdî, *Cemheratü'l-Lüğa*, Thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987, I, 250-251; İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, Thk. Abdusselâm Mûsâ Hârûn, Dâru's-Selâm, 1399/1979, I, 168.

18 Fussilet, 41/53. Bkz. Isfahânî, Râğıb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem/ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dımaşk/Beyrût, 1412, s. 102.

19 Ertürk, "Kur'an'ın Bireysel Hayatı İnşası", s. 145-146; Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, Çev. Bekir Kalığa, İşaret Yay. İstanbul, 1987, (I. Baskı), s. 61-64. Ayrıca bkz. Beydâvî, Nâsıruddin, *Esrâru't-Te'vîl ve Envâru't-Tenzîl*, Thk. Muhammed Abdurrahmân Maraşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Beyrût, 1418, IV, 129; Okşar, Yusuf, *Şemsüddin Muhammed B. Eşref Es-Semerkandî'nin İlmü'l-Âfâk Ve'l-Enfüs Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Adana, 2016, III, 2-6, 130,153.

İnsan, söz konusu anlama eyleminin gerçekleştiği merhalede bu gâî birlikteliğe katılma ihtiyacı hisseder. Bu aşama, ontolojik inşanın en özgün neticesini verdiği ve insanı;

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا

"Ey iman edenler..." hitabına muhatap kıldığı iman mertebesidir. Sonrasında imanın korunup güçlenmesi için;

وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـًٔا

"Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın."[20] emriyle ibadet ve kurbiyet inşa edilir. Bu aşamayı ise vahyin asıl gerçekleştirmek istediği değerler inşası takip eder. Bu bağlame da hem iman hem de ibadet ahlaki neticeleri doğurması için yeni bir eylem çerçevesine oturtulur: *"Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez."*[21]

Görüldüğü üzere aklın, kalbin, yakın ve uzak plan eylemlerin inşası bir süreç ve süzgeçten geçerek gerçekleşen aşamalı ve tedricî bir yapılanma sergiler. Başka bir deyişle karakter inşası, insanın bağlı olduğu değişimin yasalarından bağımsız, başına buyruk bir gidişattan uzaktır. Hedeflenen kemale ulaşmak için özelden genele, içten dışa, bireyden topluma, kolaydan zora doğru bir yapılanma dikkat çeker. Aksi takdirde zorlama ve sürükleme yoluyla insanın gönül dünyasında bir inşa ve inkılâbın gerçekleştirilmesi mümkün değildir. *"Dinde zorlama/*

20 Nisâ, 4/29-36.

21 Nisâ, 4/36.

nefret ettirme yoktur."[22] ayeti de bir yönüyle bu gerçeği ifade etmektedir.[23] Bu hikmet çerçevesinde Allah, Hz. Peygambere; *"(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et..."*[24] buyurmuş;[25] o da kendisinin zorlaştırıcı değil, kolaylaştırıcı; nefret ettirici değil sevdirici olarak gönderildiğini bildirmiştir.[26]

Karakter inşasının her merhalesinin hakkının gereği gibi verilmesi, bu sürecin sonunda ortaya çıkacak olan kemal ve yetkinliğin kurucu unsuru olacaktır. Bu bağlamda inşa potasına yeni girmiş olan Mekke toplumunun akıl ve düşünce dünyalarının üzerinde uzun süre devam ettirilen inşa faaliyeti, ahlaki bakımdan bireysel ve toplumsal sahada gerçek sonuçlarını Medine döneminde vermiştir. Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e elçi olarak gönderirken bu merhaleleri ona hatırlatmış ve şöyle buyurmuştur: *"İlk önce onlara Allah'ın birliğinden, Allah'tan başka ilah olmadığından, Muhammed'in de O'nun Resulü olduğundan bahset. Eğer bunu kabul ederlerse, Allah'ın her gün ve gecede beş vakit namazı farz kıldığını anlatırsın. Bunu da kabul ettikleri takdirde, Allah'ın zenginlerin mallarından alınıp fakirlere verilen zekâtı emrettiğini bildirirsin."*[27]

---

22 Bakara, 2/256.

23 Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân,* I, 291; Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî,* II, 318-319.

24 Nahl, 16/125.

25 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XIV, 327; Âl-i Ğâzî, Molla Huveyş, *Beyânu'l-Meânî,* Matbaatu't-Terakkî, Dımaşk, 1382/1965, IV, 260.

26 Müslim, *Talak,* 4, *Cihat,* 6. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XII, 534; Nu'mânî, Ebû Hafs Sirâcüddîn, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb,* Thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd-eş-Şeyh Alî Muhammed Muavvid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, Lübnân, 1419/1998, VIII, 156.

27 Buhari, *Îmân,* 26. Bkz. Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Dâru'n-Nahda, Kâhire, 1998, III, 124; Beğavî, Ebû Muhammed, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kurân,* Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1420, III, 18.

Gerek Kur'an'ın karakter inşa halkalarını gerekse bu halkaların, yaşamında tecelli ettiği Hz. Peygamberin inşa metodunu derinlemesine tahlil ettiğimiz zaman evvela, akıl ve irade bakımından sorumluluğu yüklenmeye gönüllü ruhların inşa edildiğini görmekteyiz. İnşa süreci; öncelikle ve özellikle aklın ve kalbin inşasıyla başlamış ve türlü sebeplerden dolayı fıtri safiyetini kaybetmiş bulunan zihnî yapı risalet sürecinde öncelikle inşa edilen alan olmuştur. Başka bir deyişle bütünlüğünü kaybetmiş ve asıl işlevini yerine getiremez hale gelmiş bulunan zihnî yapı insan karakterinin inşa edilen ilk alanıdır. İnsanın bizzat kendi varlığını, varlığının gereğini, parçası olduğu varlıklar âlemini, varlıkların ve sebep-sonuç ilişkilerinin mutlak sahibini, hayat tarzının olması gereken biçimini ve hayatın anlamını değerlendirmede en önemli araç aklî yapıdır. Bu sebeple vahiy aklı titizlikle inşa eder. Örnekler, açıklamalar ve sorular ile zihniyetin doğru şekilde çalışması ve işlevini, olması gereken biçimiyle yerine getirmesi sağlanır. Bunun gerçekleşmesi için, ilahi iradenin tekliğinin (tevhid) zorunlu olduğunun anlaşılması amacıyla verilen örnekler veya bu bağlamda cevabı düşünülmesi istenen sorular, varlık gayesini bilen insanlarla varlık gayesinden uzaklaşmış insanların bir olmayacağına ilişkin açıklama ve örnekler, şirkin/küfrün ve cehaletin/bilgisizliğin sonuçlarını gösteren deliller ve açıklamalar; aklın inşası olarak isimlendiribileceğimiz merhalenin en çok yoğunlaştığı alanları teşkil eder. Zihniyet, eğer bir benzetme ile ifade edecek olursak, risalet sürecinde rayına tekrar oturtulur. Öncelikle doğru düşünen, doğru algılayan, doğru muhakeme yapan bireyler inşa edildiği için doğru yaşayan bireyleri inşa etmekte hiç zorlanılmaz. Bu bireyler ilahi irade tarafından takdir edilen sorumlulukları üstlenmekte hiç zorlanmazlar. Bu konuda Kur'an'ın ilk muhatabı olan sahabilerin *"Bize önce iman*

sonra Kur'an verildi."[28] sözü oldukça anlamlı ve konuyu çözüme kavuşturur niteliktedir.[29] Onlar bu sözleriyle öncelikle zihinsel bir değişim geçirdiklerini ve Kur'an'ın istediği bireysel ve toplumsal değişimi gönüllü olarak gerçekleştirmelerini sağlayıcı bir özellik kazandıklarını ifade ederler.[30]

Kur'an'da karakter inşasının yönü akıldan kalbe, kalpten ibadete, ibadetten ahlaka, ahlaktan da topluma doğrudur. İnşa aşamalarının her birinin gereği gibi kat edilmiş olması hayati öneme sahiptir. Önceki aşama tamamlanmadan bir sonraki aşamaya geçilmez. Bu aşamalar her birey için değişik sürelerde tamamlanır. Dolayısıyla bu geçişin belirli bir tarihini tespit etmek mümkün değildir. İlahi iradenin muradına göre inşa olunmuş bireyler, bir toplumu yönlendirecek sayıya ulaştıklarıyla toplumun da inşası gerçekleşmiş olur. Bu da uzun bir çaba gerektirir. Karakter inşasının öncelikle bireysel katmanda devam etmesi ve tam anlamıyla gerçekleşmesi toplumsal dokunun inşa başarısının teminatıdır. Bu itibarla Mekke döneminde inen ayetler Medine döneminde bir toplum ve devlet kurma kabiliyetine sahip karakterlerin inşa edildiği bir şantiye gibidir. Vahiy bu aşamada; insan tabiatına yaratıcı tarafından yerleştirilen ve yapısı itibariyle sınırsız ve şekilsiz bir mahiyete olan olumsuz karakter özelliklerine bir sınır getirir ve bir şekil verir. Hatta bu özelliklere yeni bir takım hedefler tayin ederek bunları yeniden inşa eder. Örneğin, vahiy, insan tabiatının en köklü özelliklerinden biri olan *"gazap"* karakterini yeniden inşa ederken, onu tamamen yok etmez ki, bu hedef haddi zatında insanın yaratılış hikmetiyle de bağdaşmayan çelişkili bir

28 Heysemî, *Mecmau'z Zevâid*, I, 165.

29 Süyûtî, Celâlüddîn, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Daru'l-Fikr, Beyrût, ts., II, 69.

30 Vatandaş, "Kur'ân'ın Hayata Müdahelesi", s. 189.

durumdur. Vahiy bu özelliği *"hilim"*e dönüştürürken aynı zamanda gazabı sınırlayarak ona yeni bir hedef tayin eder. Bu inşa faaliyetinden önce insan, nefsî arzuları için öfkelenirken bundan böyle, Allah için kızmaya (el-buğzu fî'llâh) başlar.[31]

Karakter inşası herkesin aynı düzeye gelmesini bekleyen bir süreç değildir. Süreç her bireye göre özel şekilde işler. *"Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et."*[32] ayetiyle de ifade edildiği gibi kulluk ölüm gelip çatana değin devam eden bir süreçtir.[33] Bu itibarla kulluğun gereklerinin yerine getirilmesi için ortaya konulan çabanın bütününü ifade eden inşa faaliyetinin de kesintisiz bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Bazı bireyler, inşa sürecinin sonuna ulaşıp kişilik ve karakterleriyle bir birey olarak inşa sürecini yaşamaya başlarken; bazıları ise bu sürek cinin ilk safhalarında yer alıyor olabilir. İnşanın tamamlanması böyle değişken olunca, toplumun inşası için de bütün bireylerin inşasını beklemek mümkün olmamakta, sadece toplumu yönlendirecek kadronun inşasının gerçekleşmesini beklemek gerekmektedir. Bu, *"varlık nedeni"* kapsamında değerlendirilebilecek bir yasadır. Eğer tarihte gerçekleşmiş toplumsal hareketler dikkatle incelenirse, bütün toplumsal hareketlerin o hareketi yönlendiren bir kadronun kontrolünde olduğu, toplumun büyük kısmının bu kadronun yönlendirmesine göre hareket ettiği görülür. Risalet sürecinde gerçekleşen de bundan başkası değildir. Risaletin Mekke dönemi ağırlıklı olarak zihniyetin ve bireyin in-

31 Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418, IX, 206; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 30; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, VI, 291.

32 Hicr 15/99.

33 Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, Beyrût, 1407, II, 592; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak bin Gâlib, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Nşr. Abdusselam Abduşşâfî Muhammed, Beyrut, 1413/1993, III, 376.

şası sürecini, Medine dönemi ise toplumun inşası sürecini oluşturur. Risalet döneminin sonları itibarıyla da zihniyet, birey ve toplum *"olması gereken"* muhtevasıyla inşa edilir. Bu üç düzeyin ilahi irade katında takdir edilen muhtevası ve bu muhteva dâhilinde gerçekleşen birlikteliği ise *"İslam"* olarak anlam kazanır. Bir başka söyleyişle İslam; insanın zihniyeti, bireyselliği ve toplumsallığı ile ilahi iradeye teslimiyeti ve bu teslimiyetin getirdiği esenlik, huzur ve saadeti ifade eder.[34]

İlahi irade, son elçisinin şahsında tarihe vahiy ile müdahale ederek birey ve toplumu inşa etmiştir. Değişimin her aşamasında ilkeler Kur'an, ilkelerin tatbikatları ise son elçinin yaşamı ile vücut bulmuştur. Kur'an, elçisinin çağında sadece okunmak için gönderilmiş, sadece okunduğunda insanı kurtaracak oranda sevap kazandıran ve ölülere okunan bir dua kitabı olarak algılanmamıştır. Kur'an'ın kendilerine sağladığı fayda ve katkıları öncelikle ahirette değil, dünyadaki gerçekleştirdiklerinde görmüşlerdir. Dünya elde edilince ahiretin de kazanılacağını dikkate almışlardır. Bu nedenle de onu öncelikle *"hayatın kitabı"* olarak algılamışlardır. Kur'an, onlar için yaşantılarının temel kaynağı, dünya ve ahiret hayatlarının esenlik rehberi olmuştur. Kur'an'ı kendilerine değil, kendilerini Kur'an'a uygun kılmışlardır. Kur'an ilk kez vahyolunduğu toplumda davetine icabet edenler için rehber olduğu gibi, kıyamete kadar devam edecek süreçte birey ve toplumun ilahi iradenin muradına uygun değişiminde de tek rehberdir. Kur'an'dan ayrı veya Kur'an ile çatışan girişimler bir değişimi/inşayı hedefleyebilir, ancak bunlar hiçbir şekilde ilahi iradenin muradına göre bir değişimi gerçekleştiremezler. Allah pek çok ayette Kur'an'ın değişimdeki işlev ve konumu sürekli vurgulanmıştır.[35] Hz. Peygamber yaşanacak kargaşa ve karışıklıklardan kurtulmak için insanların

34 Vatandaş, "Kur'ân'ın Hayata Müdahelesi", s. 189-190.

35 Vatandaş, "Kur'ân'ın Hayata Müdahelesi", s. 190-191.

ne yapması gerektiğini soran bir sahabiye verdiği cevabında Kur'an'ın bu fonksiyonunu şöyle belirtmektedir:

"Kur'an'da sizden öncekilerin haber(ler)i ile sizden sonrakilerin haber(ler)i vardır. Aranızda vereceğiniz hükümler de onun içindedir. O (Kur'ân) önemli bilgileri ihtiva eder, içinde lüzumsuz ve maksatsız hiç bir söz yoktur. Kim onu akılsızlığından dolayı terk ederse Allah onun belini kırar. Kim hidayeti ondan başkasında ararsa Allah onu saptırır. O, Allah'ın sapasağlam bir ipidir. O, hikmetli olan zikirdir. O, dosdoğru yoldur. O kendisiyle arzuların sapmadığı, dillerin yalan şeyler söylemediği, âlimlerin doymadığı, çok okumakla eskimeyen, harikuladeliği tükenmeyen bir kitaptır. O cinlerin işitip de şöyle dedikleri bir kitaptır: 'Gerçekten biz, doğru yola iletten harikulade güzel bir Kur›ân dinledik de ona imân ettik.'[36] *Kim ondan bir haber getirirse, doğru söylemiş olur. Kim ounla amel ederse ecir alır. Kim onunla hükmederse adil olur. Kim insanları ona davet ederse, doğru yola iletmiş olur."*[37]

Bundan dolayı her insanın vahiy ile inşa edilmeye talip olması gerekir. Allah, insanın görevlerini yerine getirmesinin ve kemale ermesinin rastgele ve tesadüfî bir olay olmasını istememiş ve pek çok ayette olumlu şahsiyet özelliklerine teşvik etmiş; olumsuzlarından da sakındırmıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber de pek çok hadisinde güzel ahlakı överek kendisinin güzel ahlakı tamamlamak için gönderildiğini ifade etmiştir.[38]

36 Cinn, 72/1.

37 Tirmizi, *Sevâbü'l-Kur'ân*, 14; Dârimî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 1. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 58; Hâzin, Alâuddîn Alî b. Muhammed, *Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Thk. Muhammed Alî Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1415, I, 5; Mazharî, Muhammed Senâullah, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, Thk. Ğulâm Nebî et-Tûnusî, Mektebetü'r-Rüşdiyye, Pakistân, 1412, X, 382.

38 Muvattâ, *Hüsnü'l-Huluk*, 8. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, X, 10; Isfahânî, Râğıb, *Tefsîru Râğıb el-Isfahânî*, Thk. Muhammed Abdulazîz Besyûnî, Külliyetu'l-Âdâb, Tântâ, y.y., 1420/1999, IV, 266.

Aklı olmayan hayvanlar bile terbiye edilebildiğine göre akıl ve irade sahibi bir varlık olan insanın kemale ulaşmak için inşa ve irşada olan ihtiyacı daha da belirgindir.[39]

B. KONUNUN ÖNEMİNE DAİR

Yüce Allah, vahyi ve peygamberleri aracılığıyla ilan ettiği hidayet çağrısıyla insan yaşamının bütün alanlarını içeren ilahi bir inşa faliyeti gerçekleştirmiş; böylece insana varlık hakkında derli toplu bir görüşü ve küllî bir âlem sezgisini kazandırmış, yaratılışın anlam ve amaçlarını bütüncül bir şekilde özünden kavratmıştır. İlahi inayetin insan hidayeti için tecellisi olan vahiy, asıl olduğu ve ışığı hiçbir zaman tamamen sönmediği için ilahi iradenin insana ve tarihe müdahalesi yapay şartlarda veya temelsiz bir şekilde gerçekleşmez ve kendisini tali ve yeni bir durumu inşa etme çabası olarak algılamaz, kendisini mevcut yanlış gidişata göre biçimlendirmez, statükoya göre anlamlandırmaz ve konumlandırmaz. Mevcut durumun yanlışlıklarını, eksiklerini dikkate alır ama kendisini onlarla sınırlamaz.[40] Bu bağlamda türlü ahlaksızlıkların hüküm sürdüğü Mekke toplumunda peygamberliğini ilan eden Resul-i Ekrem, inşa etmek istediği risalet görevinin bütün değer ve ilkelerini özlü bir biçimde; *"Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim."*[41] cümlesiyle ifade etmiş ve bireyin ve toplumun hayatında gerçekleştirmeyi amaçladığı değişimin mahiyetini dile getirmiştir. *"Şüphesiz sen onları doğru bir yola çağırıyorsun."*[42]

39 Çamdibi, Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, İstanbul, 1994, s. 233.

40 Vatandaş, "Kur'an'ın Hayata Müdahelesi", s. 181.

41 Muvatta, *Hüsnü'l-Huluk*, 8; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 463; Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Tahk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş, Dâru'l-Kütübü'l-Mısrıyye, Kâhire, 1384/1964, VII, 345.

42 Mu'minûn, 23/73.

ayeti de *"sırat-ı müstakîm"* kavramıyla aynı şekilde Hz. Peygamber'in, inşasını hedeflediği değerlerin başka bir özlü tanımını vermektedir.[43] İnşası amaçlanan bu ahlak sistemi insanlardan birilerinin kendilerince teşkil ettiği değerler sistemi değil; Allah'ın, insanın fıtratına uygun olarak belirlediği ahlaktır. Bu ahlak göreceli bir mutluluğu ve faydayı değil, mutlak mutluluğu ve faydayı sağlayandır.[44]

İlahi iradenin tarihe müdahalesi demek olan vahiy, insan hayatında vücut bulurken, insan da vahyin gereklerini yerine getirmesiyle kendisini diğer varlıklara üstün kılan büyük sırra erer ve kemali elde eder. İlahi inayet ve inşa olmaksızın insanın kendisinde yer alan olumsuz özellikleri ıslah ve olumlu özellikleri inşa ederek kemale giden yolculuğunu tek başına tamamlayabilmesi mümkün görünmemektedir. Aksine, insan; ilahi inşanın olanaklarından mahrum kaldığında Kur'an'da *"esfel-i safilîn"* olarak ifade edilen hayvanlardan bile daha aşağılık bir durumunun içine düşer.[45]

Bunun bir örneğini Hz. Peygamberin risaletinden önce cahiliye devri Mekke toplumunda görmek mümkündür. Nübüvvet öncesi Arap toplumu, yaşam tarzı bakımından bedevi; manevî meziyetler bakımından ise insanî standartların çok altında çökmüş bir yapı sergiliyordu. Koyu bir asabiyet duygusu ve bu duygunun egemenliğinde yapılan baskın, yağmalama ve savaşlar, köle olarak alınıp satılan insanlar, çürümüş ve çökmüş

43 Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VII, 297; Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsiru'l-Merâğî*, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî Halebî, Mısır, 1365/1946, XVIII, 43.

44 Vatandaş, "Kur'ân'ın Hayata Müdahelesi", s. 185.

45 Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, VIII, 174; Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ, *İrşâu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., VI, 136; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 250; Kutub, *Fî Zalâli'l-Kur'ân*, III, 1521.

bir aile hayatı, pek çok batıl hurafeler ve adetler, zulmün, zorbalığın ve haksızlığın her türünün hâkim olduğu bu yapısıyla cahiliye devri;[46] vahyin inşa olanaklarından mahrum kalan bir toplumun düşeceği sefaleti gözlemlemek açısından adeta bir laboratuar gibidir.

Bu devirdeki dünya tarihi incelendiğinde bütün dünyanın daha ileri bir seviyede olmadığı da görülür.[47] Bu ortamda yapılanan insan karakteri; putperest, cahil, ırkçı, kibirli, saldırgan, mütecaviz, zalim, barbar ve vahşi bir görünüm arzetmekteydi.[48] İnsanların kendi kız çocuklarını diri diri toprağa gömecek kadar insanlıklarını kaybettikleri;

دَفْنُ الْبَنَاتِ مِنَ الْمَكْرُمَاتِ

"Kız çocuklarını gömmek bir erdemdir." diye hükmederek değer yargılarını ve erdemlerini tepe taklak hale getirdikleri bu ortamda[49] Kur'an, inşa aksiyonu ile kan dökmeyi, hırsızlık yapmayı, mal, can ve ırz emniyetini bozacak her şeyi,[50] iftira

46 Sarıçam, İbrahim, "Hz. Muhammed'in (a.s) Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam", *Diyanet İlmi Dergi*, 2000, s. 13, 20; Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Yeni Çizgi Yay., Ankara, 1995, s. 85-88.

47 Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, T.D.V. Yay., Ankara, 1991, s. 28. Kur'an'ın inmesinden önce dünyanın içinde bunduğu ayrıntılı dinî, ahlakî ve siyasi durumun tahlili için bkz. Berki, Ali Himmet-Kesikoğlu, Osman, *Hatemü'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayatı*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2013, s. 7-15.

48 Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2005, s. 42.

49 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XV, 89; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, I, 283; Nacevânî, Nimetullâh, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtîhu'l-Ğaybiyyetü'l-Muvazziha li'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi'l-Furkâniyye*, Dâru Rükkâbî li'Neşr, Mısır, 1999/1419, I, 32.

50 Mâide 5/37. Bkz. Buhârî, *Enbiyâ*, 54, Müslim, *Hudûd*, 8, 9, 10, 11, İbn Mâce, *Fîten*, 3.

ve gıybette bulunmayı[51] haksız kazanç olan faizi, karaborsacılığı ve rüşveti[52] yasaklayarak cahiliye örf ve adetleri ile ilişkiyi kesmiş ve toplumsal yapıyı en ince detaylarına kadar düzenlemiştir. [53]

Vahyin inşa olanaklarından mahrumiyetin insanı düşüreceği sefaletin diğer bir örneğini de Kıta Avrupa'sında görmek mümkündür. Akıl dışı dogmalar ve efsanelerle tahrif edilmiş bir kutsal kitapla aklı çarmıha geren ruhbanların skolâstik felsefeleri,[54] bezdirici tahakkümleri, engizisyon mahkemeleri, aforozları ve endüljansları Avrupalının şuur altında dine karşı bir nefret duygusu oluşturmuştur. Dini, ruhaniler sınıfının halkı istismar için icat ettiği bir efsane olarak görmeleri sebebiyle Rönesans ve Reform hareketlerini gerçekleştiren ve kutsala baş kaldıran Batı dünyası, tahrif edilmiş bir dinin ifratından, önü alınmaz bir sekülerizmin tefritine düşmüştür.[55] Çarmıha gerilen akıl, etki-tepki ilişkisinin mukadder akıbeti olarak ortaya koyduğu reaksiyonla mitolojik dini tahtından etmiş;[56] ama kendisi de başka bir mitolojiye dönüşmüştür.[57] Çünkü bu tepkisel hareket sonucunda yeniden tanımlanan akıl, a piroiri bilgilerin

51 Bkz. Buhârî, *l'tisâm*, 12, Müslim, *Eymân*, 37, Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 15.

52 Bakara, 2/275, 276, 278, 280; Müslim, *İmamet*, 26, *Büyû,'* 11; Buhârî, *Büyû,'* 49.

53 Kapar, M. Ali, "Hz. Peygamberin Gerçekleştirdiği Toplum Yapısı ve Özellikleri", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2000, s. 79, 87.

54 Wershedel, Wilhelm, "Pascal ya da Çarmıha Gerilen Akıl" *Felsefenin Arka Merdiveni*, Türkçesi: Sedat Umran, İz Yay., İstanbul, 1997, s. 159-169. Bkz. Aydın, Mehmet, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklîliği", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, sy. 2, Ekim, 1986, s. 128.

55 Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev. Osman Akınbay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1998, s. 48.

56 Armağan, Mustafa, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 48.

57 Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri, 1993, s. 84.

ambarı olarak görülmüş, artık manevî kurtuluş için bile vahye ihtiyaç hissetmeyen *"kıyam bi nefsihi"* bir cevher olarak imaje edilmek suretiyle[58] kendisine adeta tanrısal bir heybet atfedilmiştir. Bu yaklaşımla akıl vahyin yerine konulmuş, bir yandan insan ilahlaştırılıp ilah insanlaştırılırken, diğer taraftan da din bilimleştirilmiş, bilim de dinleştirilmiş[59] ve insanla yaratıcısı arasındaki bağ parçalanarak insanın fıtratında mevcut olan uhrevî, ulvi ve aşkın boyut yok sayılmıştır.

Sonrasında ise insan, var oluşunun ve yapısal boyutunun bütünü dikkate alınmaksızın belirli özelliklerine odaklanılarak parçacı bir şekilde yeniden tanımlanmaya ve hukuki, iktisadi, içtimai ve ahlaki yaşam bu parçacı yaklaşımların eşliğinde sil baştan inşa edilmeye çalışılmıştır. Örneğin, teorilerinin büyük bir kısmı farazî nitelikte olan Freud, insanın gerçek kimliğinin bilinçaltında bulunduğunu, şuur alanının ise sahte ve hayali insan kişiliğini ifade ettiğini, bundan dolayı da bizi hakikatlere taşıyamayacağını iddia eder. Bu anlayışa göre bilinç; din, ahlak ve gelenek gibi baskıcı güçlerin tahakkümü ile inşa edilmiş bir yanılsamadan ibarettir. Bu yaklaşım; dindar, ahlakî ve toplumsal bir varlık olmanın, insan ruhunun derinliklerinde mevcut olan bir duygu olduğunu göz ardı etmiştir. İnsanı hayvandan ayıran en önemli özelliği onun "kendi kendisinin farkında olan bir varlık" oluşudur. Bu özelliği sebebiyle insan kendi kendini aşmaya (transandans) dolayısıyla da bağlanmaya, yönlendirilmeye (oryantasyon) ve ayniyete (özdeşlik) muhtaç olan bir varlıktır. O kendisine, bağlanmak için tabii

58 Misbâhî, Muhammed, *Mine'l-Ma'rife ile'l-Akl*, Dâru't-Tali'â, Beyrut, 1990, s. 19-21. Bkz. Kutub, Muhammed, *Çağdaş Fikir Akımları*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay., İstanbul, 1986, III, 137; Aydın, Mustafa, "Modernizmin Dinden Bilime Yaptığı Yolculuğun Serüveni; Zihin Sürecinin Ayrışması", *Bilgi ve Hikmet*, Güz 1995, sy. 12, s. 123.

59 Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1996, s. 63.

kökler arar; aidiyet ve mensubiyet sahibi olmak ister. Bu fıtrî yapının sevk ve idaresiyle doğumundan itibaren önce annesine ve babasına sonra mensup olduğu topluma ve kültüre bağlılık duygusu hisseder. [60] Eğer söz konusu eğilimler fıtri bir temele sahip olmasaydı baskılar ve engeller bu eğilimleri inşa etmeye muktedir olmazdı.

Öte yanda insanın bilinçaltındaki ilkel duygularını merkeze alan bu anlayış, insanı; yeme, içme ve cinsel zevklerle sadece kendi egosunu ve libidosunu tatmin etmeye çalışan azgın bir hayvan olarak betimlemiştir. Freud'a göre insanın zihnî hayatı; bir kısmı suyun üzerinde, diğer kısmı ise suyun altında olan bir aysberg gibidir. Aysbergin büyük kısmının suyun altında olduğu gibi, insan benliğinin asıl boyutu da bilinçaltında yer alır. Bastırılmış duygu, şehvet ve dürtülerin deposu olan bilinçaltı, insanın şuurlu fiil ve düşüncelerini icbar eden, her an fışkırmaya hazır görünmez güçlerden oluşur. Ruh hayatının asıl merkezi olarak kabul ettiği bilinçaltına ulaşmak ve ruhi bozuklukları çözmek için psikalaniz yöntemini uygulayan Freud, insana musallat fikrin deruni sebebini bulup şuur düzeyine çıkarmaya çalışır. Çünkü ona göre insan, gerçekleştirilmesi imkânsız olan sapık ve anormal eğilimleri hisseder ve bunları ruhi bir mekanizma ile şuuraltının derinliklerine iter. Şuur altına itilen bu duygular orada organize olmuş bir kompleks oluşturur. İşte psikanaliz, unutulmuş olmakla beraber şuuraltı alanda sinsi ve yıkıcı bir faaliyetle herhangi bir nevrozun ilk kaynağını teşkil eden hatıraları normal fikir çağrışımları aracılığıyla şuur alanına taşımaya çalışır. Freud'a göre bilinçaltı alanın en baskın unsuru cinsel içgüdüdür.[61] Yaşam anlayışının merkezine

60 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 103-118.

61 Bundan dolayı Freud'un teorisinin panseksual bir teori olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 75-77; Saka, Şevki, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an,* Ankara, 1997, s. 43-44.

oturtulan bu tiksindirici teorinin egemenliği, insanın küçük ve büyük abdestini yapmasında ve hatta bir bebeğin annesinin memesini emmesinde bile aktif rol alan egemen güçtür.[62] O, bu yaklaşımıyla insanı adeta cinsî bir makine saymaktadır.[63]

İnsanı bir kadavra misali, laboratuara sokan pozitivist ekol[64]

62 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 27-30. "Kendisine, insanı hiçbir yüce değeri olamayan bir hayvana indirdiği şeklinde itiraz edildiğinde, insanda mevcut olan yüce değerleri reddetmediğini söyleyen Freud, bunları öyle bir ilkeye dayandırmıştır ki, tamamen reddetmiş olsaydı daha makbul ve makul olabilirdi. O, insanın bütün davranışlarındaki egemen gücün cinsellik olduğunu iddia etmiş ve yüce değerlerin; kökleri, insan mekanizmasında bulunmayan ve hariçten empoze edilmiş baskı ve repressionlar sonucu oluşmuş sanal bir hadise olduğunu iddia etmiştir. O; din, vicdan, ahlak ve gelenek gibi yüce değerlerin nasıl geliştiğini açıklarken, tamamen cinsel arzuya ve çocuğun annesine karşı duyduğu komplekse dayalı iğrenç bir mitoloji ortaya atmıştır. Bu mitolojiye göre; çok eski devirlerde, günlerden bir gün çocuklar, annelerine karşı cinsel bir arzu duymuşlar. Babaları onlara engel olmaya çalışınca da bu engeli ortadan kaldırmak için babalarını öldürmeye karar vermişler ve öldürmüşler. Fakat sonrasında pişman olup babalarının hatırasını kutsallaştırmak için ant içmişler ve onlara tapınmaya başlamışlar. Yeryüzünde ilk tapınma da böylece başlamış. Sonra her kabilenin, bir hayvanı kendisi için kutsal kabul etmesi ve onu belirli günlerde kesip yiyerek; onun kutsiyetinin kanına karıştığına inanmalarıyla da totemizm devri başlamış. Bir zaman sonra insanların arasında bir anlaşmazlık çıkmış. Annelerini elde etmek için aralarında bir savaş çıkacağını anlayınca bu defa da herkese annesini yasaklamışlar. O, aynı cinsi yönelişin, kız çocuğundan babasına karşı da gerçekleştiğini iddia eder. Kız çocuğu da babasına karşı benzer bir psikolojik süreç yaşar. Bu cinsel isteğin baskılanmasıyla vicdan, sakınma duygusu ve iç âlem tasavvuru oluşmuş ve Freud'a göre ilk yasak ve ilk din işte böyle başlamıştır. Freud bunları iddia ederken, babasını öldürdükten sonra hiçbir saik olmaksızın çocukta oluşan pişmanlık duygusunun insan fıtratında kökleşmiş bir yüce değer oluşunu es geçmektedir." Kutup, *İnsan Psikolojisi,* s. 312-313.

63 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 67.

64 Sunar, Cavit, *Varlık Hakkında Ana Düşünceler,* Ankara, 1977, s. 34; Akgül, Mehmet, "Modernleşme Çağında İslâm Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma", *Makâlât,* 1991/1, s. 60.

adalet, iyilik duygusu ve fedakârlık gibi erdemlerinden soyutlamış; davranışçı ekol onu, çevresel faktörlerin belirlediği şartlı reflekslerle hareket eden bir hayvana; mekanist ekol ise doğal ve kimyasal kanunlara göre davranan organik, biyolojik ve otomatik bir makineye indirgemiştir.[65] Oysaki varlığın sadece fizikî olabileceğine inanmak neredeyse gülünç denilebilecek bir ön yargıdır.[66] İnsanın varoluşunun anlam ve amaçlarını yeniden tanımlamaya girişen bu ekoller, onun; *"ahsenu'l-hâlikîn"* olan bir Şah'ın, *"ahsen-i takvîm"* olan şaheseri olduğu gerçeğini bilmezlikten gelmişler; onu yalnızca sebeplerin inşa ettiği bir varlık olarak görmüşler; insanın gayelerden oluşan boyutundan sarf-ı nazar etmişlerdir. Sonuç olarak da her türlü kemalin sahibi olan Yüce Yaratıcı'yı; "insanı; maddî ve manevî bakımdan kâmilen yaratan, yaşatan, gözeten, gören, bilen, ölümünden sonra diriltip hesaba çeken; onu yaratılışının maksadını yerine getirmesi için cennetten dünyaya indiren" olarak tanımak ve tanımlamak yerine; formalite icabı var olan pasif, münzevi ve kötürüm bir puta indirgemişlerdir. İnsanın, aşkın referanslarına yabancılaşması ve uhrevî anlamından uzaklaşma masıyla eşgüdümlü giden bu seyir, beş duyu organıyla tecrübe edilmeyen her şeyi inkâr eden pozitivizme kuluçka evresi teşkil etmiştir.[67] Artık insan tanrıdır, tanrı da insan. Maddenin ardındaki mana, bedenin ardındaki ruh, beynin ardındaki akıl, aklın ötesindeki kalp, dünyanın ötesindeki ahiret ve yaratılanın ötesindeki yaratıcı artık yok sayılmıştır.[68] Enginden aşkına giden bütün yolları kendi eliyle bir bir kapatan insan; aslında kendi kendisini yok saymış, kendi erdemlerini elinin

65 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler,* s. 30-33.

66 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 105.

67 Yeşilyurt, Temel, "Seküler Dünyada İmân Toplulukları", *İslâmiyat,* IV, sy. 3, s. 121.

68 Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik,* Yağmur Yay., İstanbul, 1991, s. 287.

tersiyle iterek inkâr etmiş, bütün paradigmasını sadece dünyaya ve maddeye dayandırmış, bu da sekülerizm ve materyalizme ana rahmi görevi görmüştür. Başka bir deyişle Sigmund Freud, derinlilik psikolojisi ve libido teorisiyle din ve ahlakı dışlamış ve hatta daha da ileri giderek dinî düşünce ve ibadetlerin adeta saplantılı bir nevroz olduğunu iddia etmiş ve tıpkı Marx, Feuerbach ve Hegel gibi, ateizme zemin hazırlamıştır. İşte bu yüzdendir ki gerek psikolojide gerekse psikopatolojide şimdiye kadar varılan sonuç genellikle tek yönlü ve maddeci olmuştur.[69]

Aslında materyalizm, milattan önce beşinci ve dördüncü yüzyılda yaşamış olan ve Helenistik maddeciliğin babası sayılan Demokritos[70] ve onun takipçisi Epikür'e kadar gitmektedir.[71] Hangi renk ve çizgide olursa olsun hem maddeyi kutsayan pozitivizm ve ilmi ilahlaştıran siyantizimin hem de aklı tanrılaştıran rasyonalizimin ortak özelliği kâinatın aslının ezeli ve ebedi bir madde olduğunu kabul etmeleridir.[72] Bütün bu ekollere göre hayat ve kâinat maddeden ve maddeyi meydana getiren moleküllerden ibarettir. Bu madde belirli bir takım mekanik ve zorunlu kanunlarla kendi kendisini var etmiştir; aynı kanunlarla da idare etmektedir.[73] Onlara göre din, ilkel kabilelerin tabiat olaylarını anlamlandırma konusunda sığındıkları irrasyonel bir hurafe olup; akıl ve deney tabiattaki sır

69 Katipoğlu, Bedri, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, sy. 23, Güz/2012, s. 343.

70 Weber Alfred, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul, 1998, s. 20-25.

71 Abdulhalîm Mahmûd, *el-İslâm ve'l-Akl*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 1988, s. 65.

72 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 36.

73 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 45-50.

perdelerini araladıkça dinin de hayat sahnesindeki rolü sona erecektir. Bu düşünce sahiplerine göre gözlem ve deney ile algılanamayan ölüm sonrası bir hayat da söz konusu değildir. Uhrevî kaygıyı yok sayan materyalistlere göre yaşamın ahlaki hiçbir hedefi yoktur; insanın bu dünyadaki tek hedefi zevk ve arzularını tatmin etmekten ibarettir.[74] İyilerin mükâfat, kötülerin ise ceza alacakları bir ahiret inancından mahrum olmanın insan karakterine eklemlediği şey ise açgözlülük, tatminsizlik, pervasızlık ve azgınlık olmuştur.[75]

Psiko-sosyal bir ihtiyaç ve zorunluluk olan dinin hayat saflarından sürülmesiyle inşa edilen modern hayat; tanrısız, dinsiz, manevîyatsız ve üst değersiz bir şekilde tek kanatla uçmaya çalışan bir kuşa döndü. Kutsaldan arındırılmış profan dünyada nefsi ve şeytanıyla baş başa kalan insan, ahiretin tarlası ve ulûhiyet delillerinin sahası olan kâinatı, sömürülmesi gereken bir batık gemi malı olarak görmeye başladı. Sonuç olarak modern materyalizmin en heretik neticesiyle -Darwin örneğinde olduğu gibi- insanı; seleksiyona ve evrime; hâsılı maymuna dayandırmasıyla neticelenen *"kutsal karşıtı söylem"* öyle görünüyor ki, yukarıda bahsi geçen ve insanı yeniden tanımlayan akımların da kurcu mantığını oluşturmaktadır. Kutsaldan tecrit edilmiş sözkonusu profan doktrinler, insanın aşkın anlamını yok saydıkları için onu, biyolojik değerlerden hareket ederek tanımlamaya çalışmışlar ve insanı, "bir lokma yemek, bir atımlık şehvet ve birkaç maddî heves"e indirgemişlerdir.[76] Hatta Allah fikrinden ve insanın Allah'ın iradesinde bir varlık olduğu düşüncesinden kaçmaya çalışmak ve insanı ilahi irradeden mutşlak bağımsız olarak tanımlamak, aydınlanma ruhunun genel

74 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 34.

75 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 38.

76 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 84.

temayülü olmuştur. İnsanı ilahi iradeden uzak tutma üzerine yapılanan bu yaklaşım, Marks'ın ekonomik ve sosyalist, Durkheim'in sosyolojik, Freud'un ise psikolojik determinizminin temelini oluşturmaktadır. Artık, insanı adeta hislerinin mahkûmu bir hayvan olarak gören bu ekollerin nazarında din bir afyondur.[77] Ruhî duyguların hiçe sayılmasıyla insanların birbirleri arasındaki münasebetleri hayvanlarınkine benzetilmiş, müstemleke düzeni oluşmuş, ruhî ve ahlakî sahada derin bunalımlar baş göstermiştir.[78] Bu tespit konumuz açısından büyük önem arzetmektedir. Çünkü kutsaldan kopuş, modern insanın içine düştüğü ruhi çöküntünün çekirdeği olarak düşünülmektedir.[79]

Eğer bir yaşam ülküsü insan fıtratının köklerinde bulunan manevî ihtiyaçları karşılayacak yetkinliğe sahip değil ise insanı insanî erdemlerinden ve var oluşunun anlam ve açmalarından uzaklaştırır. Bundan dolayı kapitalizmin ve komünizm; insanı antisosyal, uyumsuz, yıkıcı ve kaba bir robota çevirdi. Eric Fromm'un ifadesiyle insanın manevî ihtiyaçlarını göz ardı eden bir toplum insanı varoluşsal erdemlerinden saptırması nedeniyle *"hasta"*dır.[80]Süreç dikkatle okunduğunda, dinden

---

77 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 147; Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 43-44; Aktay, Yasin, "Anlama Vahiy ve Tarih, Vahyi Yorumsama Deneyimlerinin Eleştirel Bir İncelemesi", *Tezkire*, sy. V, 1993, s. 35; Reçber, Mehmet Said, "Realizm Din ve Dünyevileşme", *İslâmiyat*, IV, 2001, sy. 3, s. 26; el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1992, s. 126 vd.

78 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 85.

79 Erich Fromm, *Yeni Bir insan Yeni Bir Toplum*, Çev. Necla Arat, İstanbul, 1984, s. 66; Başer, Vehbi, "Sosyal Bilimler Açısından Kutsal Metinlerin Anlaşılması," *II. Kur'ân Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 24-25.

80 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 120.

perdelerini araladıkça dinin de hayat sahnesindeki rolü sona erecektir. Bu düşünce sahiplerine göre gözlem ve deney ile algılanamayan ölüm sonrası bir hayat da söz konusu değildir. Uhrevî kaygıyı yok sayan materyalistlere göre yaşamın ahlaki hiçbir hedefi yoktur; insanın bu dünyadaki tek hedefi zevk ve arzularını tatmin etmekten ibarettir.[74] İyilerin mükâfat, kötülerin ise ceza alacakları bir ahiret inancından mahrum olmanın insan karakterine eklemlediği şey ise açgözlülük, tatminsizlik, pervasızlık ve azgınlık olmuştur.[75]

Psiko-sosyal bir ihtiyaç ve zorunluluk olan dinin hayat saflarından sürülmesiyle inşa edilen modern hayat; tanrısız, dinsiz, manevîyatsız ve üst değersiz bir şekilde tek kanatla uçmaya çalışan bir kuşa döndü. Kutsaldan arındırılmış profan dünyada nefsi ve şeytanıyla baş başa kalan insan, ahiretin tarlası ve ulûhiyet delillerinin sahası olan kâinatı, sömürülmesi gereken bir batık gemi malı olarak görmeye başladı. Sonuç olarak modern materyalizmin en heretik neticesiyle -Darwin örneğinde olduğu gibi- insanı; seleksiyona ve evrime; hâsılı maymuna dayandırmasıyla neticelenen *"kutsal karşıtı söylem"* öyle görünüyor ki, yukarıda bahsi geçen ve insanı yeniden tanımlayan akımların da kurcu mantığını oluşturmaktadır. Kutsaldan tecrit edilmiş sözkonusu profan doktrinler, insanın aşkın anlamını yok saydıkları için onu, biyolojik değerlerden hareket ederek tanımlamaya çalışmışlar ve insanı, "bir lokma yemek, bir atımlık şehvet ve birkaç maddî heves"e indirgemişlerdir.[76] Hatta Allah fikrinden ve insanın Allah'ın iradesinde bir varlık olduğu düşüncesinden kaçmaya çalışmak ve insanı ilahi iradeden mutş lak bağımsız olarak tanımlamak, aydınlanma ruhunun genel

74 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 34.

75 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 38.

76 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 84.

temayülü olmuştur. İnsanı ilahi iradeden uzak tutma üzerine yapılanan bu yaklaşım, Marks'ın ekonomik ve sosyalist, Durkheim'in sosyolojik, Freud'un ise psikolojik determinizminin temelini oluşturmaktadır. Artık, insanı adeta hislerinin mahkûmu bir hayvan olarak gören bu ekollerin nazarında din bir afyondur.[77] Ruhî duyguların hiçe sayılmasıyla insanların birbirleri arasındaki münasebetleri hayvanlarınkine benzetilmiş, müstemleke düzeni oluşmuş, ruhî ve ahlakî sahada derin bunalımlar baş göstermiştir.[78] Bu tespit konumuz açısından büyük önem arzetmektedir. Çünkü kutsaldan kopuş, modern insanın içine düştüğü ruhi çöküntünün çekirdeği olarak düşünülmektedir.[79]

Eğer bir yaşam ülküsü insan fıtratının köklerinde bulunan manevî ihtiyaçları karşılayacak yetkinliğe sahip değil ise insanı insanî erdemlerinden ve var oluşunun anlam ve açmalarından uzaklaştırır. Bundan dolayı kapitalizmin ve komünizm; insanı antisosyal, uyumsuz, yıkıcı ve kaba bir robota çevirdi. Eric Fromm'un ifadesiyle insanın manevî ihtiyaçlarını göz ardı eden bir toplum insanı varoluşsal erdemlerinden saptırması nedeniyle *"hasta"*dır.[80]Süreç dikkatle okunduğunda, dinden

77 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 147; Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 43-44; Aktay, Yasin, "Anlama Vahiy ve Tarih, Vahyi Yorumsama Deneyimlerinin Eleştirel Bir İncelemesi", *Tezkire*, sy. V, 1993, s. 35; Reçber, Mehmet Said, "Realizm Din ve Dünyevileşme", *İslâmiyat*, IV, 2001, sy. 3, s. 26; el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1992, s. 126 vd.

78 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 85.

79 Erich Fromm, *Yeni Bir insan Yeni Bir Toplum*, Çev. Necla Arat, İstanbul, 1984, s. 66; Başer, Vehbi, "Sosyal Bilimler Açısından Kutsal Metinlerin Anlaşılması," *II. Kur'ân Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 24-25.

80 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 120.

perdelerini araladıkça dinin de hayat sahnesindeki rolü sona erecektir. Bu düşünce sahiplerine göre gözlem ve deney ile algılanamayan ölüm sonrası bir hayat da söz konusu değildir. Uhrevî kaygıyı yok sayan materyalistlere göre yaşamın ahlaki hiçbir hedefi yoktur; insanın bu dünyadaki tek hedefi zevk ve arzularını tatmin etmekten ibarettir.[74] İyilerin mükâfat, kötülerin ise ceza alacakları bir ahiret inancından mahrum olmanın insan karakterine eklemlediği şey ise açgözlülük, tatminsizlik, pervasızlık ve azgınlık olmuştur.[75]

Psiko-sosyal bir ihtiyaç ve zorunluluk olan dinin hayat saflarından sürülmesiyle inşa edilen modern hayat; tanrısız, dinsiz, manevîyatsız ve üst değersiz bir şekilde tek kanatla uçmaya çalışan bir kuşa döndü. Kutsaldan arındırılmış profan dünyada nefsi ve şeytanıyla baş başa kalan insan, ahiretin tarlası ve ulûhiyet delillerinin sahası olan kâinatı, sömürülmesi gereken bir batık gemi malı olarak görmeye başladı. Sonuç olarak modern materyalizmin en heretik neticesiyle -Darwin örneğinde olduğu gibi- insanı; seleksiyona ve evrime; hâsılı maymuna dayandırmasıyla neticelenen *"kutsal karşıtı söylem"* öyle görünüyor ki, yukarıda bahsi geçen ve insanı yeniden tanımlayan akımların da kurcu mantığını oluşturmaktadır. Kutsaldan tecrit edilmiş sözkonusu profan doktrinler, insanın aşkın anlamını yok saydıkları için onu, biyolojik değerlerden hareket ederek tanımlamaya çalışmışlar ve insanı, "bir lokma yemek, bir atımlık şehvet ve birkaç maddî heves"e indirgemişlerdir.[76] Hatta Allah fikrinden ve insanın Allah'ın iradesinde bir varlık olduğu düşüncesinden kaçmaya çalışmak ve insanı ilahi iradeden mutş lak bağımsız olarak tanımlamak, aydınlanma ruhunun genel

74 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 34.

75 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 38.

76 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 84.

temayülü olmuştur. İnsanı ilahi iradeden uzak tutma üzerine yapılanan bu yaklaşım, Marks'ın ekonomik ve sosyalist, Durkheim'in sosyolojik, Freud'un ise psikolojik determinizminin temelini oluşturmaktadır. Artık, insanı adeta hislerinin mahkûmu bir hayvan olarak gören bu ekollerin nazarında din bir afyondur.[77] Ruhî duyguların hiçe sayılmasıyla insanların birbirleri arasındaki münasebetleri hayvanlarınkine benzetilmiş, müstemleke düzeni oluşmuş, ruhî ve ahlakî sahada derin bunalımlar baş göstermiştir.[78] Bu tespit konumuz açısından büyük önem arzetmektedir. Çünkü kutsaldan kopuş, modern insanın içine düştüğü ruhi çöküntünün çekirdeği olarak düşünülmektedir.[79]

Eğer bir yaşam ülküsü insan fıtratının köklerinde bulunan manevî ihtiyaçları karşılayacak yetkinliğe sahip değil ise insanı insanî erdemlerinden ve var oluşunun anlam ve açmalarından uzaklaştırır. Bundan dolayı kapitalizmin ve komünizm; insanı antisosyal, uyumsuz, yıkıcı ve kaba bir robota çevirdi. Eric Fromm'un ifadesiyle insanın manevî ihtiyaçlarını göz ardı eden bir toplum insanı varoluşsal erdemlerinden saptırması nedeniyle *"hasta"*dır.[80]Süreç dikkatle okunduğunda, dinden

---

77 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 147; Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 43-44; Aktay, Yasin, "Anlama Vahiy ve Tarih, Vahyi Yorumsama Deneyimlerinin Eleştirel Bir İncelemesi", *Tezkire*, sy. V, 1993, s. 35; Reçber, Mehmet Said, "Realizm Din ve Dünyevileşme", *İslâmiyat*, IV, 2001, sy. 3, s. 26; el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1992, s. 126 vd.

78 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 85.

79 Erich Fromm, *Yeni Bir insan Yeni Bir Toplum*, Çev. Necla Arat, İstanbul, 1984, s. 66; Başer, Vehbi, "Sosyal Bilimler Açısından Kutsal Metinlerin Anlaşılması," *II. Kur'ân Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 24-25.

80 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 120.

uzaklaşma ile Batı dünyasının içine düştüğü *"modern cahiliyetin"*; efsane ve mitolojilerle tahrif edilmiş din ve kiliseden nefret etmeye dayanan tamamen mahallî bir olay olduğu görülür. Roma İmparatorluğu, başlangıçta yasakladığı Hıristiyanlığı, toplumun içine düştüğü israf ve ahlaksızlığa bir çözüm olur umuduyla kabul etmişti. Ama Hıristiyanlığın ana çizgisi olan ruhbanlık bir seviyede kalmadı. İnsanı öyle bir baskı altına aldı ki, ilerleme ve atılımlara engel olmaya, insan fıtratıyla çatışmaya, helal nimetleri bile yasaklamaya kadar varan bir takım katı kurallar ortaya koymaya başladı. Sonunda kilise mensupları bile koydukları bu katı kuralları yerine getiremez oldu. Hatta bir müddet sonra kiliseler ve mabetler, konulan bu ruhbanî yasakların birer birer delindiği ve sapık fiillerin işlendiği yerler haline geldi.[81]

Ruhbanlar bu çelişkilerine rağmen halk üzerindeki egemenliklerini korumak için; onları bir taraftan cehennemle korkutmaya, diğer taraftan da onlara cennetin anahtarını satmaya başladılar. Özellikle, işlediği ahlaksızlıklar karşısında halkın başkaldırısını sindirmek için koyduğu ağır vergiler ve halkı itaate zorlayan fermanlarla Katolik kilisesi, kendisine siyasi bir erk isnat etmiş ve bir derebeylik haline gelmişti. Bütün tasarruflarını, semadan alınmış ilahi talimatlarla gerçekleştirdiğini iddia eden kilise bu emirlere uymayanları da aforoz etmiştir. Kilisenin, vahiy yoluyla aldığını iddia ettiği talimatlarla bilimsel sahada da (Örneğin, yeryüzünün şekli gibi...) konuşmaya başlamasıyla asıl felaket meydana gelmiştir. Çünkü bir müddet sonra teorik ve deneysel bilimler, Tanrı tarafından öğretildiği iddia edilen bu bilgilerin yanlışlığını ortaya koymuş, bunun üzerine kilise bu handikabı aşmak için aralarında Galile, Kopernik ve Giordano Bruno gibi isimlerin de olduğu bilim adamlarına

81 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 292.

akıl almaz işkenceler yapmış, hatta bir kısmını ağaç yığınları üzerine koyarak yakmıştır. Bu aşamadan itibaren insanlar Tanrı'yı cahil ve zorba, vahyi irrasyonel, kiliseyi ve din adamlarını ise zalim olarak görüp din karşıtı bir cephede kendilerini konumlandırmaya başladılar. Burası Batı dünyasında insanla dinin, hayatla mabedin ve akılla vahyin birbirinden koptuğu ve yollarını ayırdığı kırılma noktasıdır. Bu yol ayrımında inşa edilmiş modernite temeli üzerine yapılanan Batı medeniyeti, sadece muharref Hıristiyanlığı değil, aynı zamanda sahih bir dinin ve vahyin imkân ve gerekliliğinin de içinde bulunduğu din olgusunun tamamını inkâr etmeyi ve redd-i mirasta bulunmayı bir ülkü haline getirmiştir. Batı dünyası; akıl dışı içerik ve tutumlarla donanmış mitolojik ve muharref bir dine tavır almakla haklı bir durumda olmasına rağmen, ilahi sahihliğe sahip olan bir vahyi ve dini de inkâr furyasına katması sebebiyle, bu sürecin sonunda ateizmde karar kılmıştır. Modernite ulaştığı ve benimsendiği bütün kültürlerde bu baskın çizgisini her zaman muhafaza etmiştir.[82]

Akıl ve mantık çağı olarak ifade edilen modern devirde, bilim ve sanayi alanında gerçekleştirilen atılımlar sayesinde fizikî refah seviyesi, tarihin hiçbir devrinde görülmediği kadar artmıştır. Özellikle beslenme, sağlık, uzay bilimleri, teknoloji, üretim, ulaşım ve iletişim sahasındaki gelişmeler insan hayatının sınırlarını yeniden tanımlamayı gerekli kılacak ölçüye ulaşmıştır.[83] Fakat bir dönem hayal bile edilemeyen fizikî imkânları sağlayan bu gelişmeler ahlaki ve uhrevî boyuttan yoksun olması sebebiyle insan yetiştirme konusunda da aynı başarıyı sağlayamamıştır. Tarihte ilk defa dünya çapında iki savaşın yapıldığı ve belki de bir üçüncüsünün de kapıda olduğu modern çağda

82 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 291-294.

83 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 280.

yapılan tüm çatışma ve savaşlarda öldürülen insan sayısı 200 milyona ulaşmıştır. Bu rakamdan daha acı olan şey, öldürmenin şeklidir. Katliamlar biyolojik, kimyasal ve nükleer silahların yanı sıra kitleler aç ve susuz bırakılarak, gaz odalarına doldurularak, fırınlarda yakılarak, çukurlara canlı canlı gömülerek en korkunç işkenceler altında gerçekleşmiştir. Bütün zamanlarda yapılan savaşlardan daha fazla insanın öldürüldüğü bu çağ *"mega ölümler yüzyılı"* olarak isimlendirilmiştir. Bu çağda insanlığın elinde bulunan silah stoklarının dünyayı birkaç defa yok edecek güçte olduğunu düşündüğümüz zaman nasıl bir tehlikenin üzerinde yaşadığımızı tahmin etmek zor olmasa gerektir.[84]

Savaş teknolojisinin uğruna sömürülen tabii kaynaklar ve sanayi atıklarıyla kirletilen çevre, insan varlığını içten içe kemirmekte ve her gün yüzlerce insanın ölümüne sebep olmaktadır. Çevre kirliliğine bağlı olarak meydana gelen iklim değişiklikleri ve doğal afetlerle bozulan ekolojik denge insanlığı hazin bir sona doğru sürüklemektedir.[85] Ayrıca içki, kumar, uyuşturucu ve fuhuş gibi adeta toplumsal bir salgına dönüşen kötü alışkanlıklar, modern insanı maddeci ve hedonistik bir makineye dönüştürmekte; sabır, metanet, feragat, fedakârlık ve hayırseverlik gibi karakter özelliklerini modası geçmiş kavramlar olarak görmektedir. Yıpratılan bu değerlerin karşısında oyun, eğlence, ihtiras ve servet düşkünlüğü empoze edilmekte ve süfli amaçlara ulaşabilmek için her çeşit yalan, hile, haksızlık, hırsızlık ve yüzsüzlük mubah sayılmaktadır.[86] Menfaatin itibar vesilesi olduğu bu dönemde insanların değeri madde ve para ile ölçülmekte; bu da insanları bencil, fırsatçı ve

84 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 6-17.

85 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 9.

86 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 283.

çıkarcı bir karaktere büründürmektedir. Artık insan bir eşyaya indirgenmiş; insanın erdemlere dayalı kıymeti zayi edilmiş; içeriksiz ve anlamsız bir varlığa dönüştürülmüştür. Güçlünün daha güçlü olduğu, zayıfın ise ezilip yok olduğu toplumsal düzen içinde insanı çileden çıkaran adaletsiz gelir dağılımı sebebiyle dünyanın bir yarısı lüks ve şatafat içinde yaşarken diğer kısmı sefalet içinde mahvolup gitmektedir.

Özetle yirminci yüzyılın imajı budur ve eğer böyle giderse yirmi birinci yüzyıl da çok farklı olmayacaktır. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle bu asırdan refah, bolluk, eşitlik, aydınlık, erdem ve mutluluk beklenirken; katliam, terör, zulüm, sömürü, haksızlık ve ahlaki çöküntü doğmuş ve öyle görünüyor ki, tek kelimeyle asrın uygarlığı iflas etmiştir. Böylece insan, kendine özgü nitelikleri yitirmiş ve temiz fıtratından sapmıştır. O, teknoloji çağının mucidi olarak yeni bir dünyanın eşiğine adım attığı sırada kendi buluşlarına meftun olmuş ve vesileyi gaye saymıştır. Denilebilir ki, insan; teknolojiyi bilgece kullanması gerekirken buluşlarının kurbanı olmuştur. Başka bir deyişle makineyi inşa eden insan, makinenin inşa ettiği bir robota dönüşmüştür.[87]

87 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 21-33. Bkz. Jung, C. G., *Keşfedilmemiş Benlik*, İlhan Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 45-55.

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. KARAKTER

Yunanca bir kelime olan[88] ve alâmet manasına gelen karakter, insanın ahlaki davranışlarıyla ilgili bir kavram olarak; iradî eylemlerin ruhî kökenini ifade etmektedir. Ahlaki değerlerle doğrudan ilgili olan ve insanın belli durumlarda süreklilik ve düzenlilik kazanmış davranış özelliklerinin sistematik bir bütünlüğü sayılan karakter, bireyin kendi kendisine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünüş ve eylemlerinde tutarlı ve sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünü olarak tanımlanmaktadır.[89] Karakter; fıtri ve sonradan kazanılmış olmak üzere iki kısma ayrılır. Birinci kısım, doğuştan getirilen değişiklikler ve kendi kendine meydana gelen olgunlaşma faktörlerinden oluşur. Bu bağlamda Kur'an'da pek çok ayette, insanın *"nutfe"*den yaratıldığı ifade edilmektedir.[90] Sperma da denilen bu insan çekirdeğinde yer

---

88 Doğan, D., Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yeni Şafak Yay., y.y., 1996, s. 603.

89 Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi", s. 343.

90 Nahl, 16/4; Kehf, 18/37; Hac, 22/5; Mu'minûn, 23/13; 14, Fâtır, 35/11; Yâsîn, 36/77; Mu'min, 40/67; Necm, 53/46; Kıyâme, 75/37; İnsân, 76/2; Abese, 80/19.

alan kromozomların içindeki DNA molekülleri; insanın biyolojik yapısının yanında, karakterinin kodlarını da içermektedir. Bu durum karakterin doğuştan getirilen kısmını meydana getirir.[91]

İkinci kısım ise eğitim, tecrübe ve çevresel unsurlardan meydana gelir. Hatta diyebiliriz ki, karakter; sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik unsurların karşılaştığı ve çarpıştığı bir sahadır.[92] Öyle ki, çeşitli ırk ve milletlerde görülen farklı mizaç ve karakter tiplerinin oluşmasında iklimler, geçinme ve beslenme biçimleri gibi faktörlerin etkisinin bulunduğu da ifade edilmektedir. Bu yaklaşıma göre, kişilerin uğraştıkları iş ve meslek kollarının, toplumsal konumlarının kişilik ve karakterinin şekillenmesinde önemli etkileri bulunmaktadır. Eğer yönetim adil ve yumuşaksa, yönetilenlerde kendine güven duygusu gelişirken, zulüm ve baskıya maruz kalan halklarda korku hâkim olur; direnme ve metanet gücü ortadan kalkar, aşağılık duygusu, kendine güvensizlik ve bağımlılık eğilimi gelişir.[93] Bu bakımdan karakter bir yönüyle psikolojik bir mahiyete sahip iken, diğer yönüyle de yaşamla birlikte kazanılması bakımından sosyal nitelikli bir kavramdır.

İnsanın davranışlarına bakarak onun ahlaklı veya ahlaksız olduğunu söylemek bazen gerçeği yansıtmayabilir. Çünkü davranışlar ruhî durumla ilgili her zaman gerçek karakteri ifade etmeyebilirler. İç dünyadan kaynaklanmayan, dâhili ve haricî baskı, zaruret ve alışkanlıkların eseri olan davranışlar için karakter kavramını kullanmak doğru değildir. Ahlaki karakter,

91 Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 1999, s. 47-48. Bkz. Âlûsî, Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Âzîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Thk. Ali Abdulbârî Atıyye, Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, VI, 340; Nu'mânî, *el-Lübâb*, XII, 8-10.

92 Ülken, Hilmi Ziya, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul, 1981, s. 144.

93 Hökelekli, Hayati, "Şahsiyet", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, 298.

ahlaki hürriyet içinde ruha yerleşen ahlaki prensipleri ifade etmektedir. Karakterli insan; nefsinin arzularıyla mücadele eden kişidir.[94] Bu bakımdan karakter eğitimi aynı zamanda ahlak eğitimi sayılır. Karakteri güçlü olan nice insanın kişiliği zayıf olabilir. Hayatında aktif, dinamik ve başarılı olan bir kişi eğer kişiliği zayıf ise yalan söyleyebilir, haksızlık yapar veya ailesine ve çocuklarına şiddet uygulayabilir. Arzu edilen hem karakterin hem de kişiliğin pozitif olmasıdır. Kişilik ve karakterin kemal derecesine ulaşması ise ancak din ve ahlak eğitimi ile gerçekleşir.[95]

Karakter manevî yapıda yerleşmiş bir durum olup fiillerin zorlanmadan gerçekleştirilmesini sağlar. Bu durum iyi fiilleri meydana getiriyorsa karakter iyi, aksi takdirde kötü olarak isimlendirilir. Bu durumun yerleşik olmasından kast edilen şey bir fiilin nadiren ve zorla yapılmaması ve benzer durumlarda kolayca ortaya çıkabilmesidir. Örneğin, kızgınlık anında bazen kendini zorla teskin eden kimsenin karakterinde *"hilim"* özelliği henüz bir karakter unsuru olamamış demektir. Karakter yalnızca fiilî bir durumdan ibaret değildir; çünkü nice cömert kişiler vardır ki, yoksulluk gibi sebeplerden dolayı infak edemezler. Nice cimriler de vardır ki, gösteriş ve şöhret sebebiyle infakta bulunurlar. O halde yukarıda verilen örnek üzerinden yeniden tanımlayacak olursak, karakter; cömert yoksul için fakirlik, cimri zengin için de gösteriş durumu ortadan kalktığı zaman insanın kendisiyle baş başa kaldığı kalıcı ve değişmeyen durumdur. Dolayısıyla fakir infak edememesine rağmen

94 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 121-122.

95 İdeal kişilik ve karakter ancak Kur'an ve Sünnet referansıyla muttasıf olan mü'minlerde görülür. Zira bu iki kaynağı hayat ölçüsü kabul eden ve ona göre yaşam süren mü'minlerin biyopsikososyal yapısı son derece itidallidir ve sıratı müstakim üzeredir. Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi", s. 343-344.

cömert; zengin ise infak etmesine rağmen cimri olabilir. Hatta yapılan bir fiilin karakterden meydana gelip gelmediğinin en önemli belirtilerinden birisi, o fiilden zevk almaktır. Yani cömertliğin bir karakter unsuru olabilmesi için infakın sevilmesi gerekmektedir. [96]

İnsanın manevî yapısının adeta organik bir karakteri vardır. Organizma nasıl ki, parçalanabilir amaçsız bir bütünlük değilse, bir organizma gibi olan manevî varlığımız da bölünme kabul etmez ve ortak bir hedefe yönelme kabiliyetine sahiptir. O, basit ve sadece birbirine eklenmiş, birbirinden bağımsız parçalardan oluşmaz. Ruhî olayları birbirinden bağımsız parçalar olarak ele alıp açıklamaya çalışan ve bunlardan bir senteze ulaşmak isteyen yaklaşımlar, manevî yapının sergilediği bu bütünlüğü göz ardı etmeleri ve maddî olan ilimlerde kullanılan yöntemleri manevî dünya için de öngörmeleri sebebiyle son tahlilde kabulden uzaktırlar.[97]Unutulmamalıdır ki, karakter yapısı, biyolojik boyutumuzda olduğu gibi kalıcı ve süreğen değildir. İyi bir eğitim ve ahlaki terbiye ile en olumsuz bir kişilik bile değişebilir. Tarih sayfalarına baktığımızda Hz. Ömer'in, cahiliye devrinde Hz. Peygamber'e duyduğu kin ve nefret daha sonra iman ile birlikte muhteşem bir sevgiye dönüşmüştür.[98]

Şahsiyet kelimesi karakter ile neredeyse eş anlamlı olarak kullanılır. Kökeni itibariyle Arapça bir kelime olan şahsiyetin Türkçesi kişiliktir. Soyut, çok yönlü ve karmaşık bir kavram olan şahsiyet; irade, zekâ, duygu, heyecan, mizaç, biyolojik yapı, soyaçekim, çevre ve sosyal etkenler gibi pek çok özelliği

96 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 171-172, 283.

97 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 61.

98 Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi", s. 342.

içerir.[99] Fransızca "personnalite", İngilizce "personality", Latincede ise "persona" (aktörün maskesi)[100], "persum" (baş, yüz) ve "personare" (içinden yansıyan) kelimelerinden türemiştir.[101] Romalılar zamanında kelimenin anlamında bir değişme olmuş ve "persona" kelimesi oyuncunun kendisi için kullanılmaya başlamış ve böylece anlamı, sahte görünüşten gerçek kişiyi ifade etmeye doğru kaymıştır. Günümüzde de pek çok psikolog "personare" (içinden yansıyan) anlamını benimsemiştir. Dolayısıyla genel kabul gören görüşe göre şahsiyet; dış görünüşün altındaki ortaya çıkarılması zor olan insanın asıl özü, bu özün inşa ettiği iyi ve kötü olarak nitelenebilecek davranışların bütünü ve bir insanı diğerlerinden ayıran özelliklerin meydana getirdiği yapının toplamıdır.[102] Şahsiyet bir yönü itibariyle hayatın doğal akışı içinde çevreden gelen tesirlerle gelişir. Doğuştan potansiyel olarak var olan şahsiyet unsurları çevresel faktörlere göre değişmektedir.[103]

Her ne kadar Kur'an'da, sünnette ve diğer İslamî kaynaklarda, "ş.h.s." fiil kökünden türemiş olan kelimeler geçse de şahsiyet kavramı, bu anlamıyla yer almaz. Bunun yerine tab', garîze, mizaç, hulk, seciye ve şâkile gibi kişiliğin çeşitli

99 Kara, Osman, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, sy: 25 (2012/1), s. 1.

100 Jung'a göre "persona", ferdin sosyal adaptasyonlarla geleneğin gereklerine ve kendi iç ihtiyaçlarına karşılık olarak yüzünde taşıdığı maskedir. Bunun arkasında özel ve mahrem şahsiyet yaşar. Çünkü persona kelimesinin Latince özel ve orijinal manası maskedir. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 32.

101 Bkz. Uysal, Veysel, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 25.

102 Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 2.

103 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 16, 25.

yönlerini anlatan kelimeler geçmektedir. Bu kavram, modern psikolojinin ürettiği bir kavramdır.[104] Elli farklı tanımı yapılan şahsiyet, bir insanı hem diğer insanlara benzer kılan hem de onu diğer insanlardan ayıran, intibak eden, organizasyon sağlayan bir bütündür. İnsanı başkalarından ayıran ve onu kendisi yapan tüm duygu, düşünce ve inanç özelliklerinin uyumlu olan bütünü olarak algılanmaktadır.[105] Bu itibarla ayırd edicilik, tutarlılık, değişmezlik ve özgünlük şahsiyetin temel unsurlarıdır. Türk Dil Kurumu'na göre şahsiyet, kişilikle eşdeğerdir. Kişilik de aynı şekilde insana özgü olan belirgin manevî ve ruhsal özelliklerin bütünü olarak tanımlanmaktadır.[106]

Tek oluş, devamlılık ve bütünlük şahsiyetin temel unsurlarıdır. Şahsiyet fertte, yapıların, davranış tarzlarının, alâkaların, ruhî davranışların, yeteneklerin, kabiliyetlerin ve hazır oluşlulukların en karakteristik bütünlemesidir. Günümüz psikolojisinde şahsiyet; insanın, cognitive (zihnî), conative (iradî), fizyolojik ve morfolojik (şeklî) varlığının bütünü olarak da tanımlanmıştır. Bu bakımdan şahsiyeti incelerken bir bütün olarak ele almak gerekir. Bu bağlamda şahsiyet inşası sadece maddî değil aynı zamanda manevî bir boyuta da sahip olmalıdır. Diğer bir tarife göre ise şahsiyet; ferdin, çevresine; kendine mahsus ve yegâne sayılabilecek olan intibaklarını gerektiren psikofizik sistemlerin, yine ferdin içinde teşkil ettikleri dinamik bütünlemesidir. Şahsiyet ferdin bütün fıtrî yeteneklerinin, yönelişlerinin, içgüdülerinin ve tecrübî

104 Hökelekli, "Şahsiyet" md. XXXVIII, 297.

105 Bkz. Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 36-47.

106 Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Sönmez Yay., Samsun, 1993, s. 83; Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi" s. 343; Burger, Jerry M., *Kişilik -Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri-*, Trc. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006, s. 23.

temayüllerinin topyekûnudur. Onun bilinçli ve bilinçsiz olmak üzere iki yapısı vardır. Bu bakımdan şahsiyeti oluşturan biososyal, biofizik ve psikolojik unsurlardan birini diğerine tercih etmek imkânsızdır. İnsan şahsiyeti ne yüzde yüz genetik ne de yüzde yüz çevreseldir. Dolayısıyla insan şahsiyetini bir bütün olarak ele almayan bir inşa faaliyetinin şahsiyetin tekâmülünü sağlaması imkânsızdır. Şahsiyet; ulvi ve süfli kuvvetler arasında denge manasını taşır. Bu da aklın, kalbin ve duyguların dengeli gelişimini ifade eder.[107]

Her ne kadar şahsiyet ve karakter kelimeleri birbirinin yerine kullanılıyor olsalar da aralarında farklı anlamların olduğu ifade edilmiştir. Sosyal ve ahlaki öneme sahip olan devamlı ve olumlu özelliklerimiz karakteri oluşturur.[108] Bunun aksine sosyal ve ahlaki öneme sahip olmayan özellikler ise şahsiyete aittir. Örneğin, dürüstlük bir karakter özelliği iken tepki hızımız bir şahsiyet özelliğidir. Dolayısıyla karakteri, değer taşıyan bir şahsiyet; şahsiyeti ise değer niteliği olmayan karakter olarak kabul edebiliriz. Karakter denince; daha çok, iradeyi harekete geçiren prensipler akla gelir ve vehbî ve kesbî olmak üzere birbirini takip eden iki tabakadan oluşur; bu yönüyle karakter, zekâ ve iradeye dayalı tepkilerle de ilgilidir.[109] Biz de bir yönden iki kavram arasındaki anlam yakınlığını esas alarak çalışmamızda karakter inşası kavramıyla ahlaki yapının inşasını kastedeceğiz.

Özetle diyebiliriz ki; Allah'a kullukla sorumlu olan, bu sorumluluğu gereği gibi yerine getirebilmesi için kendisine pek

107 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 30-45.

108 Kula, M. Naci, *Kimlik ve Din,* Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001, s. 41.

109 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 33, 39, 45. Bkz. Ekşi, Halil-Durmuş, Alpaslan, "Gençler ve Karakter Eğitimi: Pilot Uygulama", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2003, s. 397.

çok özellik lütfedilen ve böylece diğer varlıklara üstün kılınan insana, kulluk vazifesini gerçekleştirmesi için verilen nimetlerin başında karakter gelmektedir. Bazen *"şahsiyet"* ve *"kişilik"* kelimeleriyle de ifade edilen karakter,[110] genel anlamı ile insanı insan yapan ve diğer varlıklardan ayıran fıtri yapı,[111] özel anlamı ile de bir insanı diğer insanlardan ayıran kişisel özellikler bütünü olarak değerlendirilebilir.[112]

1.1. Kur'an'da Karaktere Anlamca Yakın Kavramlar

1.1.1. Fıtrat

Karaktere anlamca yakın olan Kur'ânî kavramlardan biri fıtrattır. İlgili ayette Allah şöyle buyurmaktadır:

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

"Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın

110 Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yeni Şafak, y.y. ts.,s. 603, 660, 1014. Kaya, Mevlüt, "Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik oluşumundaki Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Samsun, 1997, s. 4-5, İnsanı ifade etmek bakımından şahsiyetin karakterden daha geniş bir kavram olduğunu ve karakterin, şahsiyetin sadece bir yönünü teşkil ettiğini ifade edenler de vardır. Bkz. Peker, Hüseyin, "Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. I, Samsun, 1986, s. 102.

111 Ermaner, Neda, "Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, CXX, Ankara, 1976, s. 43.

112 Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul, 1992, s. 404; Atay, Hüseyin, "Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine, Şahsiyet Buhranının Sebepleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 1969, c. XVII, s. 84.

yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler. "[113] Ayette geçen *"وَجْهَ" "yüz"*; zatı ve bütün benliği ifade etmektedir.[114] Tıpkı *"O'nun yüzü'nden başka her şey yok olacaktır."*[115] ayetinde Allah'a izafe edilen *"yüz"* ifadesiyle O'nun zatının kast edildiği gibi.[116] "فِطْرَتَ" ise kelime anlamı olarak; belli bir yetenek ve yatkınlıkta yaratmak anlamına gelir[117] ve bütün insanlara izafe edilemesinden dolayı bireysel yapıyı değil; insanı diğer varlıklardan ayıran ve onlara üstün kılan ortak yaratılış özelliklerinin tamamını içeren tümel yapıyı ifade eder.[118]

Fıtrat, insanın henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk ve özgün halidir.[119] Diğer bir ifadeyle fıtrat, insanın yaratılışındaki arzu, istek ve temayülleri, ihtiyaçları, farklı istidat, kabiliyet ve yetenekleri toplayan ve insanın nefsinin ve ruhunun derinliklerinde Allah tarafından kodlanarak yerleştirilmiş,

---

113 Rûm, 30/30.

114 Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Vasît*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1422, III, 1997/1998, III, 1997.

115 Kasas, 28/88.

116 Isfahânî, Râğıb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem/ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dımaşk/Beyrût, 1412, s. 856; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, III, 1945; Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru's-Sâbûnî li't-Tıbâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Kâhire, 1417/1997, II, 412.

117 Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müssesetü'r-Risâle, 1420/2000, XX, 97; Ebû İskâk Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrût, 1408/1988, IV, 184; İbn Manzûr, Cemâluddîn, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1414, V, 56. Bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdullah *Ğarîbu'l-Kur'ân*, Thk. Saîd el-Lehhâm, y.y., ts.,s. 291; Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, IV, 184.

118 Certel, Hüseyin, *Kur'an'da İnsan*, Isparta, 2000, s. 10. Bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, III, 1998.

119 Hökelekli, Hayatî, "Fıtrat", *D.İ.A.*, XIII, 47.

insanın tabiatıdır.[120] Bu yönüyle fıtrat insanın var oluşunun anlam ve amacını ifade eden "Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma" görevini yerine getirebilmesi için ona lutfettiği yetenekler toplamı olarak da tanımlanabilir.[121] Kendisine bahşedilen bu kuvvet sayesinde insan; hak ile batılın arasını ayırma, yaratıcıyı araştırma, bulma ve O'na bağlanma konusundaki temayüllerini elde etmiştir.[122] Bu anlamıyla fıtrat, insanın gerçeğe meyletme[123] ve onu keşfedip kabullenme potansiyelidir.[124]

Genel kabul gören görüşe göre fıtratla kastedilen, İslam'dır.[125] İnsanı fıtrat üzere yaratanın ve fıtratın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde vahyedenin Allah olduğunu ve İslam'ın dışındaki diğer bütün dinlerin ilahi sahihliğini kaybettiğini

120 Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, Dâru'l-Cîli'l-Cedîd, Beyrût, 1413, III, 27. Ezher Alimler Heyeti, *el-Müntehab fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Nşr. el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Müessetü'l-Ezher, Mısır, 1416/1995, s. 606.

121 Faisal, Sheik Abdullah, *Doğal Güdüler -İslami Psikoloji-* Tercüme ve Baskı: Berken Ajans, y.y., ts.,s. 5. Bkz. Cezâirî, Câbir b. Mûsâ, *Eyserü't-Tefâsîr li Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, Mektebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem, Medîne, 1424/2003, IV, 176.

122 Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, XI, 83-84. İnsanın iman etmesini ifade eden kuvvet psikolojide *"motiv"* olarak isimlendirilmektedir. Bkz. Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 19, 39. Bkz. Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 33-34.

123 Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 11.

124 Düzgün, Şaban Ali, *Sosyal Teoloji -İnsanın Yeryüzü Serüveni-*, Lotus Yay., Ankara, 2010, s. 42.

125 Mücahit b. Cebir, *Tefsîru Mücâhid*, Thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1410/1989, s. 539; Taberî, *Câmiu'l Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, XX, s. 98; Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, IV, 184; Râzî, İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suûd, 1419, IX, 3091; Nahhâs, Ebû Ca'fer, *İ'râbu'l-Kurân*, Nşr. Muhammed Alî Beydûn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421, III, 185.

düşündüğümüzde, insanın tabiatında var olan dindarlık eğiliminin bozulmamış gerçek karşılığının İslam'da olduğunu ifade etmemizde bir sakınca gözükmemektedir.[126] Bu bağlamda Kur'an ile fıtrat arasında tam bir mutabakatın varlığından bahsedilmiş, hatta *"Vahiy harici fıtrattır, fıtrat ise dâhili vahiydir."* sözü de muhakkik bilginler arasında meşhur olmuştur.[127] İnsanın fıtratıyla bu kuvvetli ilişkisi sebebiyle vahiy, insanın maddî ve manevî varlığını bütün yönleriyle kuşatıp inşa eder; birey için ayrı bir inşa, toplum için ayrı bir inşa koymaz. Ruh ile bedeni, dünya ile ahireti, akıl ile kalbi, birey ve toplumu ayrı varoluş düzlemlerine itip parçalamaz. İnsanı bütün bu yönleriyle tek bir varlık olarak ele alır. Bu sebeple dinle fıtratın iç içe girmiş bir yapısının olduğunu söyleyebiliriz.[128]Ayrıca ayette, Hz. Peygamber'den zatını kendisi için ikame etmesi istenilen *"din"* kelimesinden sonra *"fıtrat"*ın kullanılmasında, adeta dinin ve dine yönelişin fıtriliğine bir vurgu hissedilmektedir.[129] İnsanın fıtrat üzere yaratılması ise onun, Yüce Yaratıcısını bulma,

126 Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Kâhire, 1383, IV, 449.

127 Kettânî, Muhammed, *Cedelu'l-Aklî ve'n-Nakl fî Menâhici't-Tefkîri'l-İslâmî*, Dâru's-Sekâfe, y.y., ts., s. 479-481. Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Me'âricu'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs*, Mısır, ts.,s. 43-46.

128 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 309. "Firavunlar devrinde Mısırlılar, bedenî arzularını tatmin etmek için sınır tanımıyorlardı. Yiyorlar, içiyorlar, eğleniyor ve dans ediyorlar, cinsel bataklığın en iğrencine dalıyorlardı. Sonra da mabetlere gidip ağlıyor, inliyor, feryat edip kendilerini yerden yere çarpıyorlardı. Ölüm düşüncesine öyle dalıyorlardı ki, hayatı büsbütün unutuyorlardı. Bugün bile onların torunlarına intikal etmiş bir ifade vardır: "Bir saat Tanrına, bir saat gönlüne..." Yani onlar Tanrı'ya tahsis ettikleri saatle gönüllerine tahsis ettikleri saatleri birbirinden ayırıyorlardı. Başka bir deyişle onların nazarında; dünyada ahiretin, ahirette de dünyanın yeri yoktu..." Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 350.

129 Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 27; Cezâirî, *Eyserü't-Tefâsîr*, IV, 176; Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 38.

bilme, sevme ve sıkıntı ve zorluk anında onun himayesine sığınmaya meyleden öz ve temiz bir yapı üzere var edilmesidir.[130] Bu bağamda insanın yaratılışında ve iç donanımında dinî ilgi, inanç, istek ve duygu istidatları vardır. Bu istidat, Yüce Yaratıcı tarafından ruha yerleştirilmiş bir kabiliyetler ve ihtiyaçlar bileşkesini ifade eder. Bu bileşkenin oluşturduğu tazyik sonucunda insan; hakka, hayra ve fazilete yönelir ve eylemlerini gerçekleştirirken bir uhrevî kaygı duyar.

Fıtratta mevcut olan din duygusu[131] tıpkı bir çocukta var olan konuşma kabiliyeti gibidir. Nasıl ki, konuşma kabiliyeti, konuşanların olduğu bir çevrede zamanla gelişen bir faaliyet ise, aynı şekilde fıtrat da dış amiller tarafından zamanla uyarılmayı ve harekete geçirilmeyi bekler.[132] Uyarılma isyan ve günah ile gerçekleşirse fıtrat bozulur ve insan, bu arızi davranış bozukluğu sebebiyle hastalıklı bir mizaca sahip olur; eğer fıtrat salih amel yoluyla uyarılır ise kemale erer.[133]

لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ

"Allah'ın yaratmasında değişiklik yoktur." ifadesi de karakter inşasının; ancak fıtratın değişmez ve değiştirilemez esaslarını dikkate almak suretiyle gerçekleştirilebileceğini ifade etmektedir.[134]

İnsanın, varoluş amacını gerçekleştirecek bir tabiat ile yaratıldığı hususunda Hz. Peygamber ise şöyle buyurmaktadır:

130 Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV, 27-28; Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsiru'ş-Şa'râvî: el-Havâtır*, Matâbiu Ahbâri'l-Yevm, 1997, y.y., XVIII, 11418. Bkz. Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 11.

131 Geniş açıklama için bkz. Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, (II. Baskı), İstanbul, 2007, s. 94-95.

132 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 20.

133 Osman "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 12.

134 Cezâirî, *Eyserü't-Tefâsîr*, IV, 176.

"Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar, (isterseniz) şunu okuyun: 'Ey Muhammedi Hakka yönelerek kendini Allah' in insanlara yaratılışta verdiği dine ver. Zira Allah'ın yaratışında değişme yoktur, işte dosdoğru din budur. Fakat İnsanların çoğu bilmezler.'[135] *Sonra onu ebeveyni (yahudi İse) Yahudileştirir, (Hıristiyan ise) Hıristiyanlaştırır ya da mecûsi ise Mecusileştirir. Tıpkı hayvanın doğurduğu yavrusu gibi. Onda burnu ve ya kulağı kesik görebilir misiniz?"*[136] Hadiste geçen anne-baba ifadesi en genel anlamıyla sosyal faktörlerin bütününü ifade etmektedir.[137] Hadisten anlaşıldığına göre her insan, mensubu olduğu dinin tabii üyesidir. İnsanın, çocukluğundan itibaren içinde bulunduğu dinî çevre, onun dinî eğilimini tayin eder ve insanı, kendisini benimsetecek bir zihin inşasıyla yetiştirir. İnsanla dinin arasındaki ilişkinin taabbudî boyutu da insan aklının kemale erdiği sonraki dönemlerde, dini sorgulamasına çok fazla izin vermez.[138] Ayrıca hadiste, insanın fıtrat üzerine doğuşunun, uzuvları tam olarak bir hayvanın doğmasına benzetilmesi de gösteriyor ki, insan; eksiksiz, tertemiz ve yüce bir fıtrat ile doğar. O halde bozulma sonradandır.[139] *"Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık. Sonra onu, aşağıların aşağısına indirdik."*[140] ayeti de kemalin asıl, zevalin arızî olduğunu göstermektedir. Hadis aynı zamanda fıtratın olumsuz koşullardan etkilenebileceğini[141] dolayısıyla da fıtratın davranışlar üzerinde mutlak anlamda zorlayıcı bir etkisinin olmadığını ifade etmektedir. Ancak nasıl ki, insanın biyolojik yapısının temel

135 Rûm, 88/30.

136 Buhârî, *Cenâiz*, 80, *Tefsir*, 30, *Kader*, 3; Müslim, *Kader*, 22, 24.

137 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 41.

138 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 14-16.

139 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 28.

140 Tîn, 95/4-5.

141 Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, VI, 3934.

unsurları tüm insanlarda aynı ise ruh, akıl, zekâ ve gönül gibi fıtrî unsurlar da teklife muhatap olmaları bakımından bütün insanlarda aynıdır. Fıtrat tamdır, sağlamdır ve ilahidir. Hakka yürümeye elverişli olan fıtratta bir eğrilik ve eksiklik yoktur.[142]

Dinin tarihinin insanlık tarihine eşit olması da insanın fıtrat üzere yaratılmasının bir sonucu olarak kabul edilebilir. Her ne kadar dinsiz insan bulunsa da tarih boyunca dinsiz bir toplumdan bahsetmek mümkün değildir.[143] Çünkü fıtrat, aşkın bir gücün varlığı ve ona yönelmenin zorunluluğu konusunda insana telkinlerde bulunan manevi ve sezgisel bir gösterge sistemidir.[144] O, iman ve ibadetin iç dinamiğidir. Bu yönüyle fıtrat elest bezmindeki *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"*[145] sorusuna verilen müspet cevabın yani *"Kâlû belâ"*nın bio-psişik kodlarını içeren ve Yüce Yaratıcıyı bulma, bilme ve O'na bağlanma konusunda insana iç itilim sağlayan a priorik bir durumdur; Allah'ın insanın manevî dünyasına yerleştirdiği enfüsî bir delildir. İnsan, fıtratın yaratıcıya doğru sevk eden bu tazyiki altında ona ermek için bir iz ve yol bulmaya çalışır.[146] Bu esnada kâinattaki eşsiz nizam ve insicam; kudretli bir yaratıcının varlığı konusunda bu iç itilime rehberlik eder. Bu fonksiyonuyla zerreden küreye

142 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 38-39.

143 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 35-36. Bkz. Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 34-35.

144 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 38.

145 *"Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da, "Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)" demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, "Biz bundan habersizdik" dememeniz içindir."* A'râf, 7/172.

146 Hasenî, İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî, Nşr. Hasan Abbâs Zekî, y.y., II, 279; İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1422, I, 288.

bütün kâinat Kur'an'da âfâkî ayet olarak isimlendirilir.[147] İşte ilk insandan itibaren bu anlam arayışının fıtriliği, insanı bütün çağlar boyunca farklı şekillerde de olsa dinle ilgili kılmıştır.

İnsanı hayvandan ayıran özelliklerin başında gelen fıtratın yansımalarından biri de insanın erdem ve faziletlere eğilimli olması ve buna bağlı olarak ahlaki değerler üretebilmesidir. İnsan bu tabiatının bir gereği olarak iyiliği ve doğruluğu sever, kötülükten ve sahtekârlıktan nefret eder. Güzel ahlaka karşı duyulan ilgi ve sevgi aslında insanın şeytana ve nefsine karşı imtihanı kaybetmemesi için Allah'ın onun fıtratına yerleştirdiği bir erdemdir. Fıtrat aşırı olumsuz psiko-sosyal şartlar sebebiyle bozulmadığı takdirde bu erdem, insan fıtratında varlığını devam ettirir. Bu duygunun fıtriliğinden dolayıdır ki, tıpkı din örneğinde olduğu gibi, insanlık tarihi boyunca bütün toplumlarda, davranışları iyi ve kötü olarak sınıflandıran ahlak sistemleri var ola gelmiştir. [148]

İnsanın fıtrat üzere yaratılmasının sonuçlarından bir diğeri de insanın güzelliğe olan meylidir. Çünkü insan -Kur'an'da da ifade edildiği gibi- Allah'ın maddî ve manevî bakımdan en güzel şekilde yarattığı bir estetik abidesidir.[149] Güzel ses, renk ve şekillere karşı hissedilen bu estetik eğilim; medenî olsun ilkel olsun, akıllı olsun deli olsun her insanda gözlemlenen fıtrî bir olgudur. İlk insanların mağara duvarlarına çizdikleri çeşitli şekiller, delilerin müzikle tedaviye verdikleri olumlu tepkiler hep bu eğilimin yansımalarıdır. Estetiğe karşı bu fıtrî eğilim, insanın, kâinata ilmek ilmek işlenmiş olan cemal ve kemalden

147 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIII, 8; Ebu's-Suûd, *İrşâu'l-Akli's-Selîm*, VIII, 19.

148 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 48-52.

149 Tîn 95/4. Ebu's-Suûd, *İrşâu'l-Akli's-Selîm*, IX, 175; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 468.

hareketle bunların yaratıcısı olan Allah'a ulaşması konusunda insana rehberlik eder ve insanı sanattan sanatkâra ulaştırır.[150]

1.1.2. Şâkile

Kur'an-ı Kerim'de bir ayette geçen şâkile, "hissî ve manevî suret" demektir.[151] İlgili ayette Allah şöyle buyurmaktadır:

قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلٰى شَاكِلَتِهٖ فَرَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ اَهْدٰى سَبِيلًا

"De ki: 'Herkes kendi yapısına uygun işler görür. Rabbiniz, en doğru yolda olanı daha iyi bilir.'"[152] Terim olarak; yol,[153] tabiat,[154] adet, ahlak,[155] seciye, mizaç, karakter gibi daha çok ahlaki kişilikle ilgili anlamlarda kullanılmaktadır.[156] Ayrıca niyet ve din gibi kelimelerle tefsir edilen şâkilenin en kapsamlı manası yaratılış demektir.[157]

Şâkileye anlamca yakın bir kavram olan mizaç; birbirine

150 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 43-47.

151 Nu'mânî, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, XII, 371.

152 İsrâ 17/84.

153 Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ, *Meâni'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Mehammed Alî en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl eş-Şelebî, Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîfi ve't-Terceme, Mısır, ts.,II, s. 130; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye*, Thk. Mecmûatü Resâil Câmiiyye bi Külliyyâti'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî Câmiatu'ş-Şârika, Mecmûatu Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne, y.y., 1429/2008, VI, 4277.

154 İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 221.

155 Mâverdî, *en-Nüket*, III, 269.

156 Hökelekli, "Şahsiyet", XXXVIII, s. 297. Bkz. Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yay., İstanbul, 1998, s. 26.

157 Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Thk. Mecmûa mine'l-Muhakkıkîn, Dâru'l-Hidâye, yy., ts.,XXIX, 270; Ma'mer İbn Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Fuâd Sezgin, Mektebetü Hâncî, Kâhire, 1381, I, 389; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 221; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III, s. 269.

girmiş farklı unsurların terkip ve karışımını olup[158] bir şeye katılarak ve karışarak ona kendi özelliğini veren şey anlamına gelir[159] ve fıtri eğilimleri ifade eder. Bu özellikler nicelik ve nitelik bakımından herkese göre farklıdır. Mizaç; tez canlılık, soğukkanlılık, çabuk sinirlenme, neşeli ve esprili olmak, sevinç, üzüntü, uzlaşma, cedelleşme, kayıtsızlık ve hassasiyet gibi bir takım şahsiyet unsurlarını ifade etmesinden dolayı şahsiyetin bir bölümü olarak değerlendirilmiştir. İnsan mizacının bu gibi temel özellikleri bir bakıma beden kimyasıdır ve kolay kolay da değişmez özelliklerdir. Kelam-ı kibarda belirtildiği gibi "Bir insan yedisinde neyse yetmişinde de odur." sözüyle bir bakıe ma huy ile mizaç kavramına atıf vardır.[160] Bu konumuyla mizaç insan şahsiyetinin duygu boyutudur ve onun bir parçası olarak davranışlara direkt etki eder.[161] Bu kavram bazen karakter kelimesiyle de eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Karakter kavramıyla aralarındaki fark ise mizacın; karakterin biyolojik unsurları içermesidir.[162]

Mizaç kelimesinin Türkçe karşılığı ise *"huy"*dur. Türkçede de aynı şekilde şahsiyetle bağlantılı olarak kullanılan huy, insan davranışlarına olumlu ya da olumsuz anlamda tesir eden

158 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* II, s. 36; Ebû'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ, *el-Külliyyât fî'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye,* Thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, ts.,s. 869; Feyûmî, Ebû Abbâs, *el-Misbâhu'l-Münîr fî Ğarîbi'ş-Şerhi'l-Münîr,* el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrût, ts.,II, 368.

159 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa,* V, 319.

160 Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi", s. 343.

161 Osman Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 6; A. A. Schopenhauer - W.f. Von Schıller - C. G. Jung - E. Spranger, *Kişilik Oluşumu ve Sorunları,* Hazırlayan: Ahmet Aydoğan, İz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 27.

162 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 33-35; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* II, 366; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 869.

tabiat anlamına gelir. Huy, değişmesine imkân olmayan tabiatın kendisinden oluştuğu şeydir.[163] İnsanı davranışa iten sebeplerin bir kısmını oluşturan bu tabiata ait dürtüler birer motivasyon özelliğine sahiptir. Mizaç, cibilliyet veya huy; doğuştan gelen hasletleri, ahlak ise sonradan insan tabiatına dâhil olan, insanda kökleşen, insanın duygu ve hislerini harekete geçiren ve böylece insanın manevî sahasında etkili olan yapıyı ifade etmektedir.[164]

Sözlükte; yaratılış, tabiat ve içgüdü gibi anlamlara gelen *"garîze"*[165] de terim olarak; "kişilik özelliklerinin kaynağını meydana getiren meleke, bir canlının tabiatından kaynaklanan eğilimlerinin bütünü" diye tanımlanır. Tabiat gibi garîze de kişiliğin doğuştan gelen temel unsurlarının, Allah vergisi ve irade dışı olan özellikler, yetenekler ve davranış eğilimlerinin bütününe denir.[166]

1.1.3. Huluk

Arapçada insanın maddi yapısı için *"halk"*, manevi yapısı için de *"huluk"* kelimesi kullanır. Tabiat ve seciye gibi anlamlara gelen huluk kelimesinin çoğulu ise ahlaktır.[167] Ahlak kelimesi Kur'an'da geçmemekle beraber, onun tekili olan huluk iki yerde geçmektedir.[168] Ahlak mutlak anlamda kullanıldığında, insanın olumlu ve olumsuz manevi özelliklerini ifade eden bir kavram

---

163 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 26; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 75.

164 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 27-28.

165 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 387.

166 Hökelekli, "Şahsiyet" md. *D.İ.A.*, XXXVIII, 297.

167 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 86.

168 Şuarâ, 26/ 137; Kalem, 68/ 4.

olup,[169] karakter ile aynı anlama gelir. Ahlakı güzel ve kötü olmak üzere ikiye ayırmamız mümkündür. Kalıcı olan güzel ahlakın kaynağı, aşkındır. Bu itibarla İslam ahlakının kaynağı Allah ve Hz. Peygamber'dir.[170] Başka bir deyişle insan, varoluşunun hedeflerini kendisiyle gerçekleştirebileceği güzel ahlaka; insanın zafiyet ve kemâl noktalarını en iyi bilen Allah'ın hidayet ve irşadı demek olan vahye ve bu vahyin açılımı olan Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılık neticesinde ulaşabilir. Özellikle Hz. Aişe'nin, bir soru üzerine Hz. Peygamber'in ahlakını, "O'nun ahlakı Kur'an'dı." şeklinde tanımlaması da bu açıdan dikkat çekicidir.[171]

Daha önce de belirttiğimiz gibi geniş bir kavram olması ve çeşitli şekillerde tanımlanması sebebiyle psikologların üzerinde görüş birliğine vardığı bir karakter tanımı olmamakla beraber, "insanın şuurlu ve köklü davranışlarının ve ruhî duruşlarının örüntüsü ve etkin âmili" şeklinde kısmen uzlaşılmış bir tanımlamadan bahsetmek de mümkündür. Bu örüntü, ruhi dinamiklerin kolektif bir örgütlenmesi olup insanın; davranışlarını zorlanmadan, düşünüp taşınmadan ortaya çıkarmasını sağlayan yerleşmiş bir melekeyi ifade eder. Gazzâlî'nin (ö. 505h.) *"ahlak"* olarak isimlendirdiği bu meleke[172] insanın dış görünüşünün altındaki benlik, insanın ne olduğunun ve ne olmadığının

169 İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 398.

170 Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, Türdav Yayınları, İstanbul, 2014, s. 307.

171 Müslim, *Müsâfirîn*, 139.

172 Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mısır, 1334, I, 53, Arapça'da maddî yapı için "halk", manevî yapı için ise "huluk" kelimesi kullanılmaktadır. Bkz. Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslâm Ahlakı*, Sadeleştiren: Ali Arslan Aydın, Nûr Yay. II. Baskı, Ankara, 1991, s. 4., Bkz. Zeydan, Abdulkerîm, *İslâmda Da'vet ve Tebliğ*, Çev., Ruhi Özcan, Hisâr Yay. İstanbul, 1979, s. 47.

en karakteristik bütünlemesi, özü ve toplam ifadesidir.[173] Bu tanım dorultusunda karakterin, hayatın anlamını şekillendirdiğini söyleyebiliriz.[174] Bazı bilginler de aynı şekilde Gazâlî gibi, ahlakı; basiretle sezilebilecek kuvvet ve karakter olarak da tarif etmişlerdir. Bu ahlak; dine ve akla göre güzel olan fiillere kaynaklık ettiğinde *"güzel ahlak"*; dinen ve aklen kötü sayılan fiilleri doğurduğunda ise *"kötü ahlak"* olarak isimlendirilir. Fıtrî ve kesbî yönleri ve çift kutuplu yapısı ile olumlu ve olumsuz özelliklere ev sahipliği yapan karakter, içinde bulunduğu psikolojik ve sosyolojik süreçlere göre yapılanma kabiliyetine sahiptir.[175] Karakter insana ait davranış ve eğilimlerin kökeni olup; maddî ve manevî yaşantının seyri içinde tedricen inşa edilir.[176]

Ahlak, davranışlarımızı inşa eden iradenin yasası olup iradenin yönünü belirler.[177] Ahlaklı insan, davranışlarını toplumun değer yargılarına uygun biçimde yönetebilen ve değerler sistemini içselleştirmiş olan kimsedir. İslami literatürde yeni bir kavram olan karakteri Müslüman müelliflerin bazıları *"seciye"* bazıları ise *"huluk"* ile karşılamıştır.[178] Ahmed Naim'e göre karakter Arapça'daki hulk kelimesinin tam karşılığıdır, bunu

173 Bu bağlamda ahlakı; bir erdemin ya da erdemsizliğin sürekli bir yaşam tarzı ile karaktere dönüşmesi şeklinde tanımlayanlar da vardır. Bkz. Dıraz, Abdullah, "Ahlak ile Eğitimin Alâkası", Çev. Hüseyin Emin Sert, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy., II., Elazığ, 1997, s. 117.

174 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları,* s. 127.

175 Aydın, Ali Rıza, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. VIII. s. 212.

176 Tunç, Mustafa Şekip, *Psikolojiye Giriş,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1949, s. 140; Musa Kazım Gülçür, *Kur'an'da Karakter Eğitimi,* Işık Yayınları, İzmir, Ekim 1994, s. 5.

177 A. Schopenhauer - W.f. Von Schıller - C. G. Jung - E. Spranger, *Kişilik Oluşumu ve Sorunları,* s. 13.

178 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XIV, 372.

seciye ile karşılamak doğru olmaz; çünkü karakterler gibi ahlakın da iyisi ve kötüsü bulunur, seciyenin ise kötüsü yoktur. Modern Arapça sözlüklerde karakterin *"huluk"* kelimesiyle karşılandığı görülmektedir. Bu yaklaşımdan hareketle ahlak ilmini "insan karakterinden bahseden ilim" diye tarif edenler de olmuştur.[179]

Ahlaki boyutuyla karakter, eğitim ve inşaya konu olan ve sonradan hem fıtrî köklere hem de kazanılan bir yapıya sahiptir. Onun inşası, genellikle eğitim yoluyla sonradan gerçekleşir. Bundan dolayı eğitimle istenilen karakterde insanlar yetiştirmek mümkündür. Bazıları karakterin kalıtımsal ve fıtrî olan boyutunu *"huy"* olarak isimlendirmektedirler.[180] Ahlaki davranış, akıl ve irade sahibi bir insanın, hayır gayesiyle hür olarak yaptığı şuurlu hareketlerdir. Bir davranışın ahlaki bir özellik kazanabilmesi için irade ve şuur aracılığıyla yüksek erdemler için yapılması gerekir.[181]

Ahlak kurallarının uygulanmasında, özellikle sosyal düzenin inşasında Kur'an ve sünnette Allah'ı en yüksek derecede sevmek, O'nun hoşnutluğuna layık olmak ve O'ndan hoşnut olmak temel bir ahlaki prensip olarak gösterilmiş, doğru inanç ve temiz yaşayışın en yüksek gayesinin Allah rızası olduğu vurgulanmıştır. Bu ahlak, insanın Allah'a karşı beslediği sevgi, saygı, sakınma, af dileme, yöneliş ve bağlılık gibi en derunî ve değişmez bağlar üzerine inşa edilmesi sebebiyle, her zaman ve mekânda canlılığını ve ideallerini koruyabilir. Kur'an ve sünnet üzerine temellenen ahlak sistemi bu yönüyle, değişen değer ve koşullar çerçevesinde kendisini yeniden belirleyen faydacı ahlak sistemlerinden ayrılmaktadır.[182]

---

179 Hökelekli, "Şahsiyet" md. *D.İ.A.*, XXXVIII, 297.

180 Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 10.

181 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 28-29.

182 Çağırıcı, Mustafa, "Ahlak", *D.İ.A.*, II, 2.

1.1.4. Nefis

Karaktere anlamca yakın olan kelimelerden biri de Kur'an'da 304 defa zikredilen *"nefs"* dir.[183] Nefis sözlükte; kişi, ruh, şahıs, zat ve benlik gibi anlamlarda kullanılmaktadır.[184] Terim anlamı olarak da kişiliğin içyapısını, bedenî ve ruhi boyutuyla insan benliğinin eğilimlerini, ruhsal hayatın bütününü ve beşerî kişiliği ifade etmektedir. Benlik ve kişiliği oluşturan bütün yapılar, yeti (meleke) ve yetenekler, fonksiyon ve süreçler nefis kavramına girer.[185] Nefis; içinde gazap ve şehveti barındıran güç, öz benlik, ruh, sübjektif iç âlem, iç âlemin duygusal değişikliklerinde etken ve edilgen olarak emredici bir kuvvet, istek ve dürtülerin kaynağı gibi anlamalara gelmektedir.[186]

Modern psikolojide nefis, insanın işlenmemiş ham tabiatıdır. Bu tabiat insan vücudundaki isteklerin, ihtiyaçların, ihtirasların, iştahların, güdülerin ve hoyrat arzuların kaynaştığı bir yer olup; açlık, susuzluk, cinsiyet ve saldırganlık gibi eğilimlerin enerji kaynağı olarak işlev görür. Söz konusu bu duygular zaman, yer ve kural tanımaksızın doyuma ulaşmak ister. Nefis, içgüdü mekanizmasının, iç ve dış duyulardan gelen fizyolojik ve sosyal nitelikteki etkilerin şekillendirdiği içgüdü ve eğilimlerin bütününe verilmiş bir isimdir.[187] Bu kelime Kur'an'da; ruh, kalp, gönül, iç dünya, insan bedeni, bedenle

183 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 40.

184 Isfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 818. Bkz. Herevî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, Thk. Muhammed İvaz, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 2001, XIII, 8; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 233-237.

185 Hökelekli, "Şahsiyet", XXXVIII, 297.

186 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 120. Bkz. "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 4.

187 Özyılmaz, Ömer, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikoljik Temelleri*, Pınar Yay., İstanbul, 2003, s. 290-292.

birlikte ruh, insan benliğinin olumsuz boyutu, kişi, kimse, zat, şahıs ve tür gibi anlamlarda kullanılmaktadır.[188]

"Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir."[189] ayetinde Allah, nefsin hayra ve şerre meyilli bir tabiatla yaratıldığını ve onu hayra sevkedenin kurtuluşa ereceğini; şerre yönlendirenin de hüsrana uğrayacağını ifade etmiştir.[190] *"Dedik ki: "Ey Adem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz."*[191] ayetinde de insanın nefsanî eğilimlere karşı kontrol mekanizmasını işleten iradesi ve bu iradenin zafiyeti ortaya konmuştur.[192]

Kur'an'da yalnızca insan için kullanılan nefis, kendi haline bırakıldığında ilkel isteklerinin esiri olmaya meyillidir.[193] Bu eğilime sahip olan nefis Kur'an'da *"nefs-i emmâre"* olarak isimlendirilir.[194] *"Emmâre"* ifadesi Arapçada çokluk ve devamlılık ifade eden[195] *"mübâlağalı ism-i fâil"* formunda gelmiştir.[196]

188 Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefis Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 24-35.

189 Şems, 91/7-9.

190 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, III, 2882; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 869; Mehmedoğlu, Yurdagül, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2001, s. 27-30.

191 Bakara, 2/35.

192 Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, s. 44-45.

193 Şa'râvî, *Tefsiru'ş-Şa'râvî*, XI, 6991.

194 Yûsuf, 12/53.

195 Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdullah, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Thk. Abdurrahmân b. Muallâ, Müessetü'r-Risâle, 1420/2000, s. 400.

196 Bu sebeple Kur'an'da şeytan da *"mübâlağalı ism-i fâil"* formunda *"vesvâs"* olarak ifade edilir. Bkz. Nâs, 114/4. Bkz. Aydın, Hayati, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s. 99.

Nefs-i emmâre de tıpkı şeytan gibi insana kötülüğü telkin eder.[197] Şeytana benzemesi sebebiyle bu nefisin yaptığı telkinatlar da Kur'an'da vesvese olarak isimlendirilir: *"Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız."*[198] Bu vesveseler öyle bir dereceye ulaşır ki, insana cinayet bile işletebilir. Nitekim Hâbil'in Kâbil'i öldürmesinde nefsinin azmettirmesinden bahsedilmektedir.[199] Ancak o, vahyin inşasına tabi olduğu oranda *"levvâme"*, *"mülhime"* ve *"mutmainne"* gibi merhaleleri geçerek kemale erer.[200]

"وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ"

"Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü nefis aşırı derecede kötülüğü emreder..."[201] ayetiyle vurgulanan *"nefs-i emmâre"*, çok zor terbiye edilen ilkel arzu ve şehvetlerden oluşur. Kur'an'da onun kötülüğü emretmesinin mübalağa kipinde gelmesi de bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir.[202] Bu nefis insanı kötülüğe sevk etmesi bakımından şeytan ile aynı konuma saa hiptir.[203] Hatta emmare olan nefsin; şeytanın, insan kalbindeki vekili ve işbirlikçisi olduğu[204] ve psikolojide alt şuur, içgüdü,

197 Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, XIII, 4.

198 Kâf, 50/16. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIII, 328; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, IX, 67.

199 Mâide 5/30. Bkz. Yûsuf 12/30, Tâhâ 20/96. Bkz. İbn Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 162.

200 el- Cîlî, Abdulkerîm, *İnsân-ı Kâmil*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 338-339.

201 Yûsûf, 12/53.

202 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 254; Bkz. en-Nahhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, II, 206.

203 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 121.

204 Ögke, *Kur'an'da Nefis Kavramı*, s. 60.

şartlı ya da şartsız reflekslere tekabül ettiği söylenmiştir. Allah yeme, içme ve cinsellik gibi şehvetlerle belirginlik kazanan bu nefsi,[205] insana; beslenme, büyüme ve çoğalma konusunda bir enerji ve güç olarak bahşetmiştir. Nefsin bu enerjisi Allah'ın meşru kıldığı alanın dışına taşarak haram sahada kullanılmaya başlandığı anda nefis, emmâre derekesine düşmüş demektir.[206]

İnsanın biyolojik yapısında, vücudu zararlı maddelerden koruyan bir bağışıklık mekanizması vardır. Tıpkı bunun gibi insanın manevî dünyasında da bozguncu duygulara karşı bir savunma ve bağışıklık mekanizması mevcuttur. Bu mekanizma, ahlakî ilkelere aykırı olan eğilimleri frenleyerek insanı hayvan olmaktan ayırır.[207] Bu ayrımın belirginlik kazandığı ilk aşama işlediği günahlar sebebiyle insanın kendisini tenkit ettiği *"levvâme"* merhalesidir.

"وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ"

"(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)."[208] ayetinde de ifade edildiği gibi *"levvâme"* olan nefis hakka yönelmekle birlikte yer yer günahlara düşen, ancak itaat duygusu galip geldiği için tövbe ve pişmanlıkla yeniden hak yola rücû eden nefistir.[209]

"يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي

---

205 Beydâvî, *Esrâru't-Te'vîl*, III, 167.

206 Gazâlî, Ebû Hâmid, *"İhyâu Ulûmi'd-Dîn"* Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, III, 11. Bkz. Tüsterî, Ebû Muhammed, *Tefsîru Tüsterî*, Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1423, s. 81-82.

207 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 85.

208 Kıyâme, 75/2.

209 Nîsâbûrî, Necmüddîn, *Îcâzu'l-Beyân an Meâni'l-Kurân*, Thk. Hanîf b. Mûsâ el-Kâsımî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1415, II, 850; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 368-369.

"فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي"

"(Allah, şöyle der:) "Ey huzur içinde olan nefis! Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (İyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir.""[210] ayetinde zikri geçen *"nefs-i mutmainne"* hayvânî ve şehevânî etkilerden kurtulup iman ve itaatle şüphelerden kurtulmuş ve günahlarla bağını kesip kev sintisiz itaat erdemini elde etmiş olan nefistir.[211] Bu bakımdan insan nefsinin mutlak anlamda iyi ya da kötü olarak vasıflanması mümkün değildir. Tıpkı karakter gibi o da her birinde farklı tecelli ettiği kemal mertebeleri üzerine yaratılmıştır.

İlk dönem sufileri bu üç kavramı Kur'an'dan istinbatla yediye çıkarmışlardır.[212]

"فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَا"

"Nefse günah işleme ve sakınma (kabiliyetini) ilham etti."[213] ayetine dayanarak günahlardan uzaklaşıp takvaya sarılan nefse Allah'ın hakikatleri ilham edeceğini ifade etmişlerdir. Bu nefis *"mülhime"* olan nefistir.

"ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً"

"Sen O'ndan, O da senden razı bir şekilde Rabbine dön!"[214] ayetinden de *"râziye"* ve *"marziyye"* olan nefis tanımlarına ulaşmışlardır. *"Nefs-i râziye"*; bütün istek ve emellerinden

210 Fecr, 89/28.

211 Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, IV, 428; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, X, s. 261; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesîr/Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk/Beyrut, 1414, V, 536.

212 Ögke, *Kur'an'da Nefis Terbiyesi*, s. 83-97.

213 Şems, 91/8.

214 Fecr, 89/28.

vazgeçip Allah sevgisinde ve O'na itaatte fani olan nefistir. *"Nefs-i marziyye"* ise râziye halinin kemale ermesidir.

"قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا"

"Onu arındıran kurtuluşa erer."[215] ayetinden de *"nefs-i kâmile"* veya *"nefs-i sâfiye"* dedikleri en üst kemal makamını istinbat etmişlerdir. Bu makam, nefsin; kemal sıfatlarıyla muttasıf olarak insanları irşat için görevlendirildiği bir makam olup sadece peygamberlere aittir.[216] Nefis bu merhalede sadece *"kâmil"* ve *"râşit"* olmakla kalmaz; aynı zamanda *"ikmâl"* ve *"irşât"* eder.

Nefis; ruh,[217] akıl ve kalp ile bazen eş anlamlı olarak kullanılır.[218] Gazâlî, nefsin iki manada kullanıldığını söyler. Birincisi kötü ve olumsuz mana; ikincisi ise insanın hakikatidir. Birinci anlama göre nefis; gazap ve şehvetten ibarettir ki, sûfilerin

215 Şems, 91/9.

216 Hatta bu makama peygamberlerden başka bir kimsenin ulaşabileceğini iddia etmenin küfür olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Gözütok, Şakir, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 83. Hz. Peygamber, Allah'ın bir kulda bulunmasını ve bulunmamasını istediği karakter özellikleri bakımından mutlak anlamda insan-ı kâmildir. Kemalin Hz. Peygamber'e nispetini düşündüğümüzde O'nunla diğer peygamberler arasında kemal bakımından bir farklılaşmanın olduğunu söyleyebiliriz. Aynı farklılaşma peygamberler ile veliler arasında da söz konusudur. Dolayısıyla kemalin en genel anlamda bir peygambere ve bir veliye ya da bir nebiye veya bir rasule izafesi farklı tekâmül şekillerine delalet eder. Hatta rasullerin de *"ulu'l-azim"* olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılmasını dikkate alarak onların mazhar oldukları kemalin de farklı mertebelerde olduğunu söyleyebiliriz. *"İşte rasuller! Biz, onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık..."* (Bakara, 2/253) ayeti de rasullerin sahip oldukları kemaldeki bu farklılaşmaya işaret etmektedir. Dolayısıyla *"insan-ı kâmil"* tamlamasında geçen *"insan"*ın veli, nebi, rasul veya ulu'l-azim rasul olması bakımından konumu aynı zamanda kemalin de derecesini belirlemektedir.

217 Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 818.

218 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 150.

"nefis-i emmâre" kavramıyla kastettikleri de genelde budur. Bu nefsin terbiye edilmesi gerekir. Bundan dolayı Hz. Peygamber; *"Allah'ım beni bir göz açıp kapayıncaya kadar bile nefsimin eline bırakma."*[219] diye niyazda bulunmuş ve onu insanın en büyük düşmanı olarak vasfetmiştir.[220] İkinci manası ise akıl ve ruh demektir. Bu anlamıyla nefis *"hakîkatü'l-insân"*dır.[221] O, Kur'an'ın bütününden anlayabildiğimiz kadarıyla bir ucu maddi ihtiyaçlara uzanan müşahhas yapı, bir ucu da sonsuza uzanan manevi ve mücerret yapı olmak üzere iki boyuta sahiptir.[222]

1.1.5. Ruh

Ruh; mahiyetini aklın idrak etmesi bakımından gaybî bir hadisedir.[223] Yüce Allah bu gerçeğe, *"Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.""*[224] ayetiyle işaret etmiştir. O, beş duyu organıyla fark edilemeyen ve organik olmayan deney dışı sırlı bir varlıktır. İnsan, ruh sayesinde şahadet ve gayb âleminin kendisinde birleştiği bir varlık olmuştur. Onun üstünlüğü de buradan kaynaklanmaktadır.[225]

Bilinçli ve bilinçsiz her ruhî olay daima bir sentezin ürünüdür.

---

219 Ebû Dâvûd, *Edeb,* 324.

220 Harâitî, Ebu Bekir, *I'tilâlu'l-Kulûb,* Thk. Hamdi Demirtaş, Nşr. Nizâr Mustafâ el-Bâz, Riyâd, 1421/2000, I, s. 26, Hadis No: 32.

221 Gazâlî, *İhyâ,* III, s. 10-11. Benzer bir tanım için bkz. Gazâlî, Ebû Hâmid, *Meâricu'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs,* Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrût, 1975, s. 19. Bkz. Çamdibi, H. Mahmut, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat,* Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003, s. 16-17.

222 Mehmedoğlu, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci,* s. 21.

223 Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh,* II, 393; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl,* III, 160.

224 İsrâ, 17/85.

225 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi,* s. 73-75.

Ancak bu sentezi analitik bir yöntemle parçalarına ayırmak mümkün değildir. Özelde ruhî olaylar genelde de ruh, senteze konu olduğu varsayılan unsurların birleşiminden daima başka ve fazla bir şeydir. Başka bir ifadeyle manevî yapımız akli ve zihnî faaliyetlerimizin dış dünyadaki yansımalarından ötede bambaşka bir mahiyete sahiptir. Bu mahiyeti sadece zihnî yaşama indirgemek, elbise ile elbisenin asılı olduğu çiviyi birbirinin muadili görmek gibidir.[226] Bu metafora göre; ruhun ya da manevî yapımızın zihin dünyamızla bir bağının olduğu kesindir. Zihin dünyamız; manevî yapımızın maddî âlemle temasını sağlar. Başka bir deyişle manevî dünyada olup bitenleri objektif bir durum ve davranış olarak maddî dünyada ete kemiğe büründürür. Bu yönüyle zihnî hayatımız, ruhî hayatımızın bir kısmından ibarettir, onun kaynağı ve cevheri değil, yansıması ve belirtisidir. Buradan hareketle manevî dünyamızın yapısının ve bütünlüğünün zihinde ortaya çıkandan bağımsız ve daha geniş bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı ruhun maddî dünya ile bağlantısı olan zihin öldüğünde; bizim bilmediğimiz meçhul bir zamanda ruhun yaşamına devam etmesi mümkündür.[227] Çünkü ruh bedenden bağımsız yaratılmıştır.[228] Bu, ruhun bedenden sonra yaşamına devam edeceğinin bir ifadesi sayılabilir. Dolayısıyla da ruh aklen kavranamayan bu aşkın ve metafizik yönüyle biricik bir

226 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 62.

227 Bergson'a göre ölümden sonra ruhun tamamen yok olduğuna inandıran tek mantıklı sebep vücut dokusunun çözülmesi, yani harap olmasıdır. Fakat ruhi yaşantı ile zihnî hayatın birbirini tamamlayıcı olması kesinlikle ruhun zihinden fışkırdığını göstermez. Eter koklatıldığında insanın kendini kaybetmesi örneğinde olduğu gibi, maddî bir olaydan ruh da etkilenebilir. Fakat bu tür olaylarla bozulan ruh değil; ruhun sadece maddî olaylara nüfuz etme mekanizması, yani dimağdır. Bkz. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 62-63.

228 Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmirî, Dâru ve Mektebetü Hilâl, ts.,y.y., III, 291.

vasfa sahiptir; başka hiçbir olaya indirgenemez.[229] Bu bağlamda Allah, ruh hakkında Hz. Peygambere sorular soran ehl-i kitaba *"Size (bu konuda) pek az ilim verilmiştir."*[230] ifadesi de oldukça anlamlıdır.[231]

Ruh, kendisiyle hayatın vücut bulduğu latif bir esinti, vücuda can veren manevi benlik ve ilahi bir cevherdir. O, bedenin doğumundan önce yaratılmıştır, bedenin ölümünden sonra da yaşamına devam eder.[232] Nefis gibi, ruh da ulvî ve süflî olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[233] Süflî olan boyutu *"hayvânî ruh"* ya da *"nefis"*[234] olarak isimlendirilmiştir. Ruhun bu yönü insanın, yeme, içme ve üreme gibi ihtiyaçların karşılanmasında itici güç olarak rol alır. Bu ruh sadece insana özgü olmayıp bütün hayvanlarda bulunur. Her ne kadar hayvanların da bazı cüz'î ruhsal yetenekleri olsa da insanın ruhu hayvanın ruhundan ayrılmakta ve bu konuda insanlarla hayvanların ortak bir yönü bulunmamaktadır.[235] Bu ruh bedenin ölmesiyle fonksiyonunu tamamlar ve ölür.

O, Allah'ın insana bahşettiği ilim ve idrak kabiliyeti ve maddeden ayrı bir cevherdir; cisim veya araz değildir.[236] Onun varlığı akılla anlaşılır. Ruhun, bedenin ölümüyle yok olmayan

229 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 61.

230 İsrâ 17/85. Bkz. Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, XI, 501.

231 Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VI, 408.

232 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 33-34.

233 Hatta onun nefis ile eş anlamlı olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 37.

234 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 33.

235 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 75.

236 Cürcânî "araz"ı; "ما يستحيل بقاؤه بعد وجوده" "Var olduktan sonra bekası imkânsız olan şeydir." şeklinde tanımlar. Bu yönüyle araz; cevhere bağlı olan ve kendi başına bekası mümkün olmayan şeydir. Bkz. Cürcânî, Alî b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1403/1983, s. 49.

bir boyutu daha vardır. Bu ruh, ölümden sonra yaşamına devam eder; Allah'ın *"Rabbine dön!"*[237] emrine muhatap olan ruh da budur. O, fesada uğramaz, dağılıp bozulmaz. Sadece ölümden sonra kıyamet gününe kadar bedenden ayrılır.[238] İki ruhun arasındaki en belirgin fark, hayvanî ruhun *"şehvet"* gibi maddî; ulvî ruhun ise *"marifetullah"* ve *"zikrullah"* gibi manevî zevklerle tatmin olmasıdır.[239] Eğer ruhun bu yönü olmasaydı, insanın hayvandan farkı kalmazdı.[240] Hatta diyebiliriz ki, insanı meleklerden bile üstün kılan şey, ruhun taşıdığı bu ulvî boyuttur. Ruhun taşıdığı bu değer Kur'an'da Allah'tan armağan olan bir ilahi esintiye bağlanmıştır.[241] Dolayısıyla insan; maddî ve cismî yapısının yanında manevî ve ruhi bir yapıya da sahip çift yönlü bir varlıktır.

1.2. İNŞÂ

"N.ş.e." sülasi mücerret fiil kökünden türeyen ve *"if'âl"* vezninden masdar olan *"inşâ'"* kelimesi, bu şekliyle Kur'an'da bir ayette geçmekte ve Allah şöyle buyurmaktadır:

إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً

"Biz onları (hurileri) yepyeni bir yaratılışta yarattık."[242] İnşa kavramı ayette; (yoktan) yaratmak, ihdas ve icat etmek

237 Fecr, 89/28.

238 Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekir İbnu'l-Kayyim, *er-Rûh fî'l-Kelâm alâ Ervâhi'l-Emvât ve'l-Ehyâ bi'd-Delâili mine'l-Kitâbi ve's-Sünne*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts., s. 34-37; Gazâlî, *Meâricu'l-Kuds*, s. 15.

239 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 155-156.

240 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 77. Bkz. Sa'd 38/72.

241 Hicr, 15/29.

242 Vâkıa, 56/35.

anlamına gelmektedir.[243] "انشا"[244] ve "يُنْشِئُ"[245] şeklindeki mazi ve muzari zaman kipleri ve "نشاة"[246] olarak gelen masdarı da aynı şekilde yaratmak,[247] diriltmek,[248] anlamında kullanılmaktadır.

Ancak Kur'an'da bu kavram her ne kadar; adına *"halk"* dediğimiz maddî boyutu yapılandırmayı ifade etse de dinî ıstılahta; *"huluk"* olarak isimlendirilen manevî yapıyı kemale erdirmek için de kullanılmaktadır. Örneğin, Isfahânî (ö. 502.h.) *"terbiye"* kelimesini; هو إنشاء الشيء حالا فحالا إلى حدّ التمام "bir şeyi aşama aşama kemal noktasına taşımak" şeklinde tanımlarken inşa kavramının aynı zamanda insanın manevî yönünü yapılandırmayı da ifade eden bir kavram olduğuna dikkat çeker.[249] Aynı şekilde Herevî de (ö. 370.h.) neş'et etmeyi "çocukluktan idrak seviyesine yükselmek" şeklinde manevî bir terakki ve tekâmüle atfederek tanımlar.[250]

---

243 Taberî, *Câmiu'l Beyân,* XXIII, 118; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 461; Nahhâs, *İ'râbu'l-Kurân,* IV, 221; Semerkandî, Ebû Leys, *Bahru'l-Ulûm,* Mektebetü'ş-Şâmile, y.y., ts.,II, 463. III, 393; Isfahânî, *Müfredât,* s. 110; İsmail Durmuş, "İnşâ", md., *D.İ.B., İslam Ansiklopedisi,* 2000, XXII, 334.

244 En'âm, 6/6, 133, 141; Hûd, 11/61; Enbiyâ, 21/11; Mü'minûn, 23/14, 19, 31, 42, 78; Kasas, 28/15; Yâsîn, 36/78; Necm, 53/22; Vâkıa, 56/72; Mülk 67/23.

245 Ra'd, 13/12. Bkz. İbn Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân,* I, 325; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XVI, 387.

246 Ankebût, 29/20, Necm, 53/47, Vâkıa, 56/62. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân,* IX, 156.

247 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* II, 220.

248 İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz,* Thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Nşr. el-Fârûku'l-Hadîse, Mısır, 1423/2002, III, 344; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* II, 629.

249 Isfahânî, *el-Müfredât,* s. 336.

250 Bkz. Herevî, *Tehzîbu'l-Luğa,* XI, 287. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* I, 171.

Kur'an'da "n.ş.e." masdarının *"tef'îl"* vezninden kullanımı da bu anlam ekseninde geçmektedir:

أَوَمَنْ يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ

"Süs içerisinde (narin bir biçimde) yetiştirilen ve tartışmada (delilini erkekler gibi) açıklayamayanı mı Allah'a isnad ediyorlar?"[251] Bu itibarla Ebû'l-Bekâ *"inşa"*yı; إِخْرَاجُ مَا فِي الشَّيْءِ بِالْقُوَّةِ إِلَى الْفِعْلِ "bir şeyde mevcut olan potansiyeli eyleme dönüştürmek" şeklinde tanımlar.[252] Tanımda göze çarpan husus; inşaya muhatap olan varlığın, inşa ile hedeflenen amacı gerçekleştirmeye elverişli bir tabiata sahip olmasıdır. Ayrıca bu tabiatın eylemsel bir boyutta ortaya çıkarılması ve bu işlemin belli bir hedefe yönelik bilinçli bir eylem olması da inşa faaliyetinin temel unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tanım ekseninde biz; *"Kur'an'da Karakter İnşası"* başlığıyla inşaya müsait ve aynı zamanda da muhtaç bir varlık olan insanın; bizzat yaratıcısı tarafından ortaya konulan bir metot çerçevesinde, yaratılışının anlam ve amaçlarını gerçekleştirmeye elverişli hale getirilmesini kast edeceğiz. İnşa özellikle "İçtimai Tefsir Ekolü"nün sıkça kullandığı bir kavram olarak karşımıza çıkmakta ve maddi bir yapılanmadan ziyade manevi bir yapılanma faaliyetini ifade etmektedir. Örneğin, Seyyit Kutup, Fussilet Suresinin 44. ayetinin tefsirinde vahyin inananlar için bir şifa ve hidayet kaynağı oluşunu açıklarken Kur'an'ın insan benliğinde bir karakter oluşturmasını ifade için *"inşa"* kavramını *"ihya"* manasında kullanmaktadır.[253]

251 Zuhruf, 43/18. Bkz. Mâverdî, *en-Nüket ve 'l-Uyûn*, V, 219; Sem'ânî, Ebû Muzaffer, *Tefsîru'l-Kurân*, Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbâs b. Ğanîm, Dâru'l-Vatan, Riyâd, 1418/1997, V, 95; Beğavî, *Melâlimu't-Tenzîl*, IV, 156.

252 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 29, 197.

253 Bkz. Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, V, 3128.

Karakter inşasının amacı insanın ahlaki davranışlarını kemale erdirmektir. Bu inşanın gerçekleşmesi ancak kuvvetli bir inançla mümkün olabilir. İnşayı; aklın, iradenin, duyguların ve iç âlemin derinliklerinden gelen duyma ve kavramanın inşası olmak üzere dört temel noktada değerlendirmemiz mümkünz dür. Başka bir ifadeyle insanın bi'l-kuvve sahip olduğu dört temel güç vardır. Bunlar; akıl, gazap, şehvet ve kuvvettir. Vahiy inşa faaliyetiyle aklı hikmete, gazabı şecaate, şehveti iffete ve kuvveti adalete dönüştürür.[254] Şu halde gerek insan, gerekse inşaya yatkın olan diğer varlıkların kabiliyetleri bir dönüşüm ve inkılâp halinde cereyan eder. Örneğin, hurma çekirdeği ne hurma ne de elma ağacıdır. O, bi'l-kuvve hurma, bi'l-fiil belirsiz bir tohumdur ve bir terbiye sürecinden geçtiğinde hurma olur. Kendi haline bırakılsa idi, içindeki baldan tatlı meyve verme istidadına sahip olan devasa ağaç, ihmal edilen inşa sebebiyle çürüyüp gidecekti. Terbiye de hurmayı hurma ağacı yapacak; fakat onu asla başka bir ağaca dönüştüremeyecektir. İşte karakter inşasının gerçekleştirmeyi hedeflediği gaye, bu dört kuvvetin terbiye edilmesiyle meydana gelen fazilete insanı ulaştırmaktır. Onu melekleştirmek değildir. Dolayısıyla karakter inşası mutlak anlamda bir terbiyeyi değil, fıtratta var olanın belirli sınırlar dâhilinde geliştirilme imkânını ifade eder. Allah'ın her nefse olumlu ve olumsuz karakter özelliklerini yerleştirdiğini düşündüğümüzde[255] karakter inşasının insandaki olumsuz boyutun ıslahı, olumlu boyutun ise geliştirilerek insan karakterine egemen kılınması olarak tanımlayabiliriz.

İnşa, insanın davranış ve kabiliyetlerinin düzenlenmesi, insanın zihnî, bedenî, duygusal ve toplumsal yetenek ve davranışlarının istenilen doğrultuda geliştirilmesi; insana bir takım

254 Hatta olumlu karakterin de esas itibariyle bu dört unsurdan oluştuğu ifade edilmiştir. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 52, 172-173.

255 Şems, 91/8. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, V, 488.

amaçlara dönük olarak yeni bilgi, davranış ve yeteneklerin kazandırılması yolundaki davranışların bütünüdür. Bu yönüyle inşa; tedricî bir süreçtir, ani gerçekleşen bir faaliyet değildir. Bu sürecin sonunda kömür adeta elmasa döner.[256] Bu çerçevede inşanın amacı özelde ferdin, genelde de toplumun Allah'a tam olarak kulluk ve itaatini gerçekleştirmesini sağlamak ve tıpkı bütün saatlerin Greenwich'e ayarlandığı gibi insana dair bütün yaşamı bu ilke çerçevesinde düzenlemektir.[257]

Karakter inşası, iradeye yön veren prensiplerin bir sonucudur. Bu inşanın temeli; söz konusu prensiplerin iradi eylemler için mutlak bir âmir olarak tanınmasına ve hem fıtri tabiatımızda hem de hariçte bulunan saptırıcı eğilimlerle kararlı ve aralıksız bir mücadeleye dayanır. Dolayısıyla karakter iradeye dayalı bir inşa faaliyetinin sonucunda ruhta yerleşmiş prensipler bütünü olup; ruhi hayatımızın bu bütünlük içindeki cereyanını ifade eden en genel kavramlardan biridir. Süfli arzulardan kurtulup ulvi hedeflere ulaşmak da ancak bu ilkeleri yapılandırmakla yani, karakter inşası ile gerçekleşir. Başka bir deyişle kâmil karakter, tekâmül ile ortaya çıkar.

Bu tekâmül faaliyeti gerçekleşmediği takdirde insan, süfli arzularının ve kötü alışkanlıklarının esiri olur. Çünkü *"Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir" dedi."*[258] ayetinde de ifade edildiği gibi nefis, yapısı gereği kötülüğe meyillidir.[259] Bundan dolayı insanın ahlaki erdemleri kazanma süreci, sona ermeyen devamlı bir mücadeleyi gerektirir. Ancak bu

256 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 14,106.

257 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 16.

258 Yûsuf, 12/53.

259 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVIII, 470; Kurtubî, *el-Câmi'*, IX, 210.

şekilde karaktere yerleşen prensipler, davranışlara ahlakî bir karakter kazandırabilir. *"Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine kulluk et."*[260] ayeti de bu sürekliliği ifade etmektedir. Şu halde kulluğun en önemli özelliği iradeye dayalı bir devamlılık halinin ürünü olmasıdır.[261] Bu yönüyle karakter inşası; dâhilî ve haricî saptırıcıların ve caydırıcıların üstesinden gelerek insanı, mutlak iyiye ulaşmak için ortaya konulan çabaların bütünüdür.

İnsan kendi kendisinden haberdar olan bir varlıktır. Bu da onun eğilimlerinin birbiri üzerine yeni tepkilerde bulunmasını gerektirir. Başka bir deyişle insan, olumsuz eğilimlerinin farkında olup onunla savaşma kabiliyetine sahiptir. İnsanın kendi kendisinden haberdar oluşunun onun kurtuluşunun esası olduğunu söylemek abartılı bir görüş olarak kabul edilse bile, bunun karakter dengesini değiştirdiği ve fıtratın saklı kuvvetlerinden alınan yeni kuvvetleri ortaya çıkardığı muhakkaktır. İradi değiştirme faaliyeti, farkına varılan bir eğilimle savaşmayı, sonuç olarak da iradeden doğan bu fiilin ruha yerleşmesini beraberinde getirir. Diğer taraftan değişimi sağlayıcı bu duruma nefsin hazırlanması gerekir. Bunun için de nefsin temizlenmesi, arzu edilen fiillere uygun bir çerçeveye sokulması ve ibadet ve infak gibi belirli asli ve yardımcı fillerin yapılması gerekir.

Klasik İslam kaynaklarında karakter inşası kavramı genellikle nefsin kötü huylardan arındırılmasını ifade eden *"ilmu'n-nefs"*, *"riyâzetü'n-nefs"* ve *"tehzîbu'l-ahlâk"* gibi başlıklar çerçevesinde ele alınır. Hatta nefis; hiçbir durumda değişmeyen bir cevher olarak değil, insanın yaşam ve davranış şekline göre yapılanan ve hakikatleri potansiyel olarak ihtiva eden bir araz olarak tanımlanır. Bu tanımlama vehbî ve kesbî

260 Hicr, 15/99. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 64.

261 Beydâvî, *Esrâru't-Tenzîl*, III, 218; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, III, 65.

boyutlara sahip karakter tanımıyla birebir uyuşmaktadır. Bu yönüyle insanın yaptığı nefis mücadelesi, onu meleklerin makamının bile üzerine çıkarır. Bu durumun aksine şehvete tâbi olmak ise kalbî karartır ve insanın içindeki nuru söndürür. Böylece insan hayvanların seviyesinden bile daha aşağılara düşer.[262]

İmâm Gazâlî (ö. 1059/505) *"er-Risâletü'l-Ledunniyye"* isimli eserinde farz olan ilimleri sayarken, *"hakku'n-nefs"* bölümünde iyi karakter özelliklerini bilip onlara sahip olmaktan kötülerinden ise kurtulmaktan bahseder.[263] *"İhyâu "Ulûmi'd-Dîn"* isimli eserinin *"muâlecetü emrâdi'l-kalb"* bölümünde de nefsi kötü özelliklerinden arındırıp ahlâk-ı hamîde ile bezemenin yöntemi üzerinde uzun uzadıya durur.[264] Nefsini sürekli muhasebe altında tuttuğu için "el-Muhâsibî" lâkabını alan Hâris el- Muhâsibî (ö. 243/857) *"Risâletü'l-Müsterşidîn"* isimli eserinde kalbin fesadının ve dünyaya meyletmesinin asıl nedeninin nefis muhasebesini terk etmek olduğunu ifade eder.[265] Ona göre insanın kemale ermesi ve Allah'ın rızasını kazanması, nefsinin günaha sevk edici arzularını terbiye etmesinin bir sonucudur.[266]

Ebû Tâlib el-Mekkî ise *"Kûtu'l-Kulûb"* isimli eserinde nefsin ıslahını ve onda olumlu karakter özelliklerinin inşasını;

"اتباع الحق بمخالفة الهوى"

262 Gazâlî, Ebû Hâmid, *Mîzânu'l-Amel*, Thk. Süleymân Dünyâ, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1964, s. 210.

263 Gazâlî, Ebû Hâmid, *er-Risâletü'l-Ledunniyye*, Mısır, 1328, s. 30.

264 Gazâlî, *İhyâ*, III, 113-177.

265 Muhâsibî, Hâris b. Esed, *Risâltü'l-Müsterşidîn*, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Metbûât, Haleb, 13911971 - , s. 46, 50, 75.

266 Dımaşkî, Ebû Muhammed, *Mekâsıdu'r-Riâye li Hukûkillehi Azze ve Celle ev Muhtasaru Riâye Muhâsibî*, Thk. İyâd Hâlid et-Tabbâ', Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1416/1995, s. 18-21.

"Hakka uymak nefsin arzularına muhalefet etmekledir." ilkesiyle açıklar.[267] Elimizde mevcut en eski işârî tefsirin sahibi olan Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ise *"Uyûbu'n-Nefs"* isimli eserinde; gaflet, gevşeklik, kibir, öfke, hırs, intikam, hîle, aldatma ve yalan gibi insan nefsinde bulunan olumsuz karakter özelliklerini ve zafiyetlerini teker teker tespit eder; bunların nasıl terbiye edileceğini ve hevâ-ü hevese uymanın insanı sürükleyeceği felaketleri madde madde zikreder.[268] Olumlu ve olumsuz karakter özelliklerinin nefsin iyi ve kötü özellikleri bağlamında ele alınmasına İbn Miskevey'in (421/1030) *"Tehzîbu'l-Ahlâk"* isimli eserinde de rastlamak mümkündür. O, insanın manevî yapısında kökleşen ve fiilleri düşünmeksizin yapmasını sağlayan durum olarak tarif ettiğimiz karakteri *"ahlak"* kavramıyla ifade eder. Nefsin kötü huylarından kurtulan kimse güzel ahlak sahibi olur ve böylece olumlu karakter özelliklerini elde eder.[269]

1.2.1. Kur'an'da İnşaya Anlamca Yakın Olan Kavramlar

1.2.1.1. Terbiye

Karakter inşası; Kur'an'da *"terbiye"* kökünden gelen kelimelerle de ifade edilmektedir. "R.b.v." kökünden türeyen ve "tef'îl" vezninden masdar olan bu kelime; beslemek, geliştirmek, hükmetmek, malik olmak,[270] ıslah etmek ve düzenlemek

267 Mekkî b. Ebî Talib, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfı Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd,* Thk. Âsım İbrâhîm el-Kiyâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1426/2005, I, 138.

268 Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *Uyûbu'n-Nefs,* Thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Mektebetü'-Sahâbe, Tantâ, ts., s. 11, 14, 19 vd.

269 İbn Miskeveyh, Ebû Ali, *Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l Â'râk,* Thk. İbnu'l-Hatîb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, y.y., ts., s. 41.

270 İbn Manzûr, Lisânu'l-*Arab,* I, 399; Cevherî, *es-Sıhâh,* VI, 2350; Râzî, Zenüddîn Ebû Bekir, *Muhtâru's-Sıhâh,* Thk. Yûsuf Şeyh Mu-

suretiyle tasarrufta bulunmak anlamına gelmektedir.[271] Dolayısıyla bu kelime Allah için kullanıldığı zaman Yüce Yaratıcının, yarattığına doğru yolu göstermesi, onu ıslah ederek onda kemâlâtı inşa etmesidir.

قَالَ رَبُّنَا الَّذِى اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى

"Mûsâ, "Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" dedi."[272] ayetinde de Allah'ın *"Rabb"* oluşuyla, her şeyi yaratarak istikameti göstermesi bu bakımdan dikkat çekicidir.[273]

Isfahânî (ö. 502 h.) terbiyeyi şöyle tanımlar:

التربية، وهو إنشاء الشيء حالا فحالا إلى حدّ التمام

"Terbiye, bir şeyi aşama aşama kemal noktasına taşımaktır."[274] Beydâvî (ö. 685 h.) ise benzer bir tanımla التربية: وهى تبليغ الشيء إلى كماله شيئًا فشيئًا "Bir şeyi yavaş yavaş kemale ulaştırmak" olarak tarif eder.[275] Her iki tanım çerçevesinde diyebiliriz ki, terbiye; insanın bedenî, zihnî ve ahlakî gelişimini sağlamak demektir ve Türkçedeki eğitim ile birebir aynı

---

hammed, el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, Beyrût, 1420/1999, s. 117; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Thk. Mektebu Tahkîki't-Turâs fî Müesseti'r-Risâle, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005, s. 1286; Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 337.

271 Tüsterî, *Tefsîru Tüsterî*, s. 23.

272 Tâhâ, 20/50.

273 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 298; Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Alî Muavvid – Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, 1418, IV, 57.

274 Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 336.

275 Beydâvî, *Esrâru't-Te'vîl*, I, 28.

"Hakka uymak nefsin arzularına muhalefet etmekledir." ilkesiyle açıklar.[267] Elimizde mevcut en eski işârî tefsirin sahibi olan Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ise *"Uyûbu'n-Nefs"* isimli eserinde; gaflet, gevşeklik, kibir, öfke, hırs, intikam, hîle, aldatma ve yalan gibi insan nefsinde bulunan olumsuz karakter özelliklerini ve zafiyetlerini teker teker tespit eder; bunların nasıl terbiye edileceğini ve hevâ-ü hevese uymanın insanı sürükleyeceği felaketleri madde madde zikreder.[268] Olumlu ve olumsuz karakter özelliklerinin nefsin iyi ve kötü özellikleri bağlamında ele alınmasına İbn Miskevey'in (421/1030) *"Tehzîbu'l-Ahlâk"* isimli eserinde de rastlamak mümkündür. O, insanın manevî yapısında kökleşen ve fiilleri düşünmeksizin yapmasını sağlayan durum olarak tarif ettiğimiz karakteri *"ahlak"* kavramıyla ifade eder. Nefsin kötü huylarından kurtulan kimse güzel ahlak sahibi olur ve böylece olumlu karakter özelliklerini elde eder.[269]

1.2.1. Kur'an'da İnşaya Anlamca Yakın Olan Kavramlar

1.2.1.1. Terbiye

Karakter inşası; Kur'an'da *"terbiye"* kökünden gelen kelimelerle de ifade edilmektedir. "R.b.v." kökünden türeyen ve "tef'îl" vezninden masdar olan bu kelime; beslemek, geliştirmek, hükmetmek, malik olmak,[270] ıslah etmek ve düzenlemek

267 Mekkî b. Ebî Talib, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfı Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, Thk. Âsım İbrâhîm el-Kiyâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1426/2005, I, 138.

268 Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *Uyûbu'n-Nefs*, Thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Mektebetü'-Sahâbe, Tantâ, ts., s. 11, 14, 19 vd.

269 İbn Miskeveyh, Ebû Ali, *Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l Â'râk*, Thk. İbnu'l-Hatîb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, y.y., ts., s. 41.

270 İbn Manzûr, Lisânu'l-*Arab*, I, 399; Cevherî, *es-Sıhâh*, VI, 2350; Râzî, Zenüddîn Ebû Bekir, *Muhtâru's-Sıhâh*, Thk. Yûsuf Şeyh Mu-

suretiyle tasarrufta bulunmak anlamına gelmektedir.[271] Dolayısıyla bu kelime Allah için kullanıldığı zaman Yüce Yaratıcının, yarattığına doğru yolu göstermesi, onu ıslah ederek onda kemâlâtı inşa etmesidir.

قَالَ رَبُّنَا الَّذِى اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى

"Mûsâ, "Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" dedi."[272] ayetinde de Allah'ın *"Rabb"* oluşuyla, her şeyi yaratarak istikameti göstermesi bu bakımdan dikkat çekicidir.[273]

İsfahânî (ö. 502 h.) terbiyeyi şöyle tanımlar:

التربية، وهو إنشاء الشيء حالا فحالا إلى حدّ التمام

"Terbiye, bir şeyi aşama aşama kemal noktasına taşımaktır."[274] Beydâvî (ö. 685 h.) ise benzer bir tanımla التربية: وهى تبليغ الشيء إلى كماله شيئًا فشيئًا "Bir şeyi yavaş yavaş kemale ulaştırmak" olarak tarif eder.[275] Her iki tanım çerçevesinde diyebiliriz ki, terbiye; insanın bedenî, zihnî ve ahlakî gelişimini sağlamak demektir ve Türkçedeki eğitim ile birebir aynı

---

hammed, el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, Beyrût, 1420/1999, s. 117; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Thk. Mektebu Tahkîki't-Turâs fî Müesseti'r-Risâle, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005, s. 1286; Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 337.

271 Tüsterî, *Tefsîru Tüsterî*, s. 23.

272 Tâhâ, 20/50.

273 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 298; Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Alî Muavvid - Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, 1418, IV, 57.

274 Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 336.

275 Beydâvî, *Esrâru't-Te'vîl*, I, 28.

anlamı ifade eder.[276] Terbiye, her ne kadar bedenî ve akli gelişimi ifade eden bir kavram olsa da özü itibariyle o, bilgi kazandırma faaliyeti olan *"ta'lim"*in de ötesinde karakteri ve ona bağlı davranış dünyasını yapılandırmayı; inançlı, erdemli ve verimli insan yetiştirmeyi hedefler.[277] Kelime bu anlamıyla fiil olarak Kur'an'da geçmekte ve Allah şöyle buyurmaktadır:

وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا

"Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: 'Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı."[278]

Kavramın ifade ettiği en üst düzey anlamı içeren "رُّبوبِيَّة" de bu kökten gelir ve yalnızca Allah için kullanılır.[279] Hem Allah hem de insan için[280] kullanılan *"rabb"* kelimesi ise sadece Allah için kullanıldığında; üstün esaslara göre eğiterek kemale erdiren, ıslah eden, varlığı apaçık sabit olan ve kendisine ibadet edilen anlamına gelmektedir.[281] Bu kelime insanlar için kullanıldığında "رَبُّ الدَّارِ، ورَبُّ البَعِير" "evin sahibi, devenin sahibi" örneklerinde olduğu gibi mutlaka tamlama (izafet) şeklinde gelir; tamlama olmaksızın kullanıldığında ise bununla yalnızca Allah kastedilir.[282] Rabb, Allah için kullanıldığı zaman, genelde bütün kâinatı özelde de insanı yaratan, yaşatan ve var

276 Ziya Kazıcı-Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", *D.İ.A.*, XXXIX, 515.

277 Ziya Kazıcı-Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", XXXIX, 516.

278 İsrâ, 17/24. Bkz. Şuarâ, 26/18. Bkz. Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, XI, 404.

279 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 400.

280 Yûsuf, 10/42, 50.

281 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 405; Nu'mânî, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, I, 179.

282 Nu'mânî, *el-Lübâb fî İlmi'l-Kitâb*, I, 180.

oluşunun anlam ve amaçları çerçevesinde sürekli olarak eğiten ve geliştiren anlamına gelir. Allah'ın kendisine verdiği fıtrî kabiliyetleri kullanarak vahye kulak veren ve böylece yaratıcıya yönelip kemale eren insanlar da *"rabbânî"*[283] veya *"ribbî"*[284] olarak isimlendirilir.[285]

Arapçada kullanılan tezkiye ve te'dîb gibi kelimeler de aralarındaki nüans farklılıklarına rağmen terbiyeyle aynı manayı ifade eder. Örneğin, tezkiye, temiz olmak anlamına gelen "زَكَاة" kelimesinin *"tef'îl"* veznine aktarılmış hali olup; temizlemek[286] ve ıslah etmek anlamına gelir.[287] Kur'an'da özelde; maldan fakirin hakkını belirli bir ölçüde çıkarıp infak ederek malı temizlemek;[288] genelde de karakter dünyasındaki olumsuz özelliklerin tasfiyesi için emredilen ibadetlerin her biri zekât ve tezkiye olarak isimlendirilebilir.[289] İnsan iman ve itaatle nefsini tezkiye ettiğinde dünya ve ahirette övülen erdemleri elde eder. Kur'an'da, ibadetlerin, müzekkî olduğu gibi Allah'ın,[290] peygamberlerin,[291] insanların bizzat kendi iradelerinin de müzekki olabileceği ifade edilmiştir.[292] Aynı şekilde *"te'dîb"* de ahlaki erdemlerin insanın manevî dünyasında yerleşik bir karakter unsuru haline getirilmesi ve olumsuz

283 Âl-i İmrân, 3/79; Mâide, 5/44, 63.

284 Âl-i İmrân, 3/142.

285 Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 404; Mâverdî, *en-Nüket*, I, 405; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 96.

286 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 136.

287 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 358; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVIII, 223.

288 Cevherî, *Sıhâh*, VI, 2368.

289 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 553.

290 Âl-i İmrân, 3/77.

291 Âl-i İmrân, 3/164.

292 Şems, 91/9; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVIII, 222.

özelliklerin uzaklaştırılması için ortaya konan bir çabayı ifade eder.[293] Bu faaliyetin sonunda insan karakterinde yerleşik hale gelen meleke; حُسْنُ الأَخلاق وفِعْلُ المَكَارِم "güzel ahlak ve erdemli davranış" olarak isimlendirilen *"edeb"*tir. İnşaya anlamca yakın bütün kavramlarda olduğu gibi *"te'dib"*in de gerçek faili Yüce Allah'tır.[294]

1.2.1.2. Hidayet

İnşaya anlamca yakın olan diğer bir kavram da doğru yola sevk etmek anlamına gelen*"hidâyet"*tir.[295] Hidayet; amaca ulaştıracak yolu gösterme, bu yol için kılavuzluk etme diye de tanımlanabilir.[296] Arapça'da, yolu gösterene *"hâdî"*; gösterilen yola da *"hüdâ"*,[297] *"hedy"*[298], *"hidayet"*, *"reşâd"* veya *"hakk"*; kendisine yol gösterilen ve o yola giren kimseye de *"mehdî"* ya da *"muhtedî"* denir.[299] Bu anlamda hidayet; sapkınlık ve kaybolmuşluk anlamına gelen *"dalalet"*in zıddır.[300] Hatta Arapçada asâ da hidayet olarak isimlendirilir. Çünkü o da sahibinin dik durmasını ve düzgün yürümesini sağlar. [301]

Kur'an'da hidayet kelimesi yer almamakla birlikte *"hüdâ"*

293 Feyûmî, *el-Misbâh,* I, 9; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* II, 12.

294 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* II, 12.

295 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 211.

296 Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidayet", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi,* XVII, 473.

297 Hüdâ; itaat etmek ve sakınmak anlamına gelmektedir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XV, 355.

298 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh,* s. 325. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XV, 356.

299 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XV, 353-354; el- Feyûmî, *el-Misbâh,* II, 636; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 953-955.

300 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 211.

301 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Lüğa,* VI, 42; Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh,* s. 325; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XV, s. 357.

seksen beş yerde geçmektedir. Bu kavram Kur'an'da, çeşitli fiil sigalarının yanı sıra *"hâdî"*, *"hüdâ"* ve *"mühtedi"* isimleriyle birlikte 300'den fazla yerde tekrarlanmakta ve büyük çoğunlukla Allah'a izafe edilmektedir. Bunun yanında mutlak manada ilahi vahye, başta Kur'an olmak üzere semavî kitaplara, meleklere; yine genel anlamda peygamberlere ve ismen Hz. Muhammed'den başka Hz. İbrahim'e, Hz. Dâvûd'a, Hz. Musa'ya ve peygamberlerin ümmetlerine de nispet edilmektedir. Bazı ayetlerde herhangi bir merci gösterilmeden zikredilen hidayetin ise Allah'a izafe edildiği anlaşılmaktadır. Hatta bir ayette *"hüda"* kelimesi Kâbe'ye de izafe edilmektedir.[302] Kur'an'da rüşd, reşad, felah, necat, iman, sırat ve sebil kelimeleri de hidayet anlamında kullanılmaktadır.[303]

İsimlerinden biri de *"hâdî"* olan Allah, hakiki anlamda hidayetin sahibidir. Bu ism-i şerifiyle O, sadece insanın değil; bütün mevcudatın varlık ve bekasını sağlayan yegâne ve gerçek kaynaktır:

قَالَ رَبُّنَا الَّذِى اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى

"Mûsâ, 'Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir.' dedi."[304]

قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى

"De ki, Allah'ın hidayeti asıl hidayettir."[305]

---

302 Âl-i İmrân, 3/96.

303 Yavuz, "Hidayet", XVII, 473.

304 Tâhâ, 20/50. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 353; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, VI, 247.

305 En'âm, 6/71. Bkz. Bakara, 2/120; Âl-i İmrân, 3/173; Zümer, 39/23. Bkz. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye*, III, 2066; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 440-441.

إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدٰى

"Şüphesiz bize düşen sadece doğru yolu göstermektir."[306] Ayrıca Allah'ın insanlara yol gösterici olarak gönderdiği Kur'an ve Hz. Peygamber de insanları Allah'a ulaştıran birer hidayet kaynağıdır:

إِن هَذَا الْقُرْآن يهدى للَّتِى هِىَ أقوم

"Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür."[307]

وَإِنَّك لتهدى إِلَى صِرَاط مُسْتَقِيم

"Şüphe yok ki, sen (Ey Muhammed!) doğru bir yola rehberlik edersin."[308]

"Hidayete erme, hak ve doğru olanı yani dini bütünüyle benimseme" manasına gelen *"ihtida"* kelimesi Kur'an'da altmış yerde geçmektedir. İhtida etmek nasıl ki, dinin bütünü kabul ederek ona uymak manasına geliyorsa; *"hidayet"* veya *"hüda"* da dinin çeşitli temel kavramlarını ifade eden çok anlamlı bir yapıya (vücûh) sahiptir.[309] Kur'an'ı incelediğimiz zaman hidayetin; din,[310] iman,[311] tevhit,[312] hakka davet,[313] peygamber,[314]

306 Leyl, 92/12. Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 317.

307 İsrâ, 17/9. Bkz. Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Thk. Yûsuf Ali Bedyevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrût, 1419-1998, II, 247.

308 Şûrâ, 42/52. Bkz. Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, IV, 103-104.

309 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 954.

310 Bakara, 2/120.

311 Meryem, 19/76.

312 Kasas, 22/57.

313 Enbiyâ, 21/73; Ra'd, 13/7.

314 Bakara, 2/38; Necm 53/23.

kitap,[315] ilham,[316] irşat,[317] üzerinde gidilen yol,[318] tövbe etmek,[319] bilmek ve tanımak[320] anlamlarına geldiğini görmekteyiz.[321]

Rağıp el-Isfahânî Allah'ın insana lütfettiği hidayeti dörde ayırır: Birinci hidayet; Allah'ın insanlara akıl, idrak ve irfan kabiliyeti vermiş olmasıdır. Aslında hidayetin bu mertebesi bütün varlıklar için geçerlidir. Başka bir deyişle Allah, bütün varlığı; onları kendisi için yarattığı hedefi gerçekleştirmelerini sağlayacak bir donanımla var etmiştir. Hidayetin ikinci aşamasında ise Allah, vahiy indirerek peygamberleri aracılığıyla insanlara yol göstermiştir. Hidayetin bu türüne iman ve itaatle olumlu yanıt verenler hidayetin üçüncü aşamasına mazhar olurlar. Bu mertebe Kur'an'da şöyle ifade edilir:

وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُ

"Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya iletir."[322]

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمانِهِمْ

"İman edip salih ameller işleyenlere gelince, Rableri onları imanları sebebiyle, hidayete erdirir."[323] Isfahânî, hidayetin son aşamasının da Allah'ın insanı ahirette ebedi saadete yani

315 Mü'min, 40/53.

316 Tâhâ, 20/50.

317 Bakara, 2/258.

318 En'âm, 6/90.

319 A'râf, 7/156.

320 Nahl, 16/16.

321 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 954.

322 Teğâbün, 64/11.

323 Yûnus, 10/9. Bkz. Bakara, 2/213, Ankebût, 10/69, Muhammed, 47/17, Meryem, 19/76.

cennete ve rızasına ulaştırması olduğunu ifade eder ve şu ayeti konunun bu aşamasına örnek verir: *"Biz onların kalplerinde kin namına ne varsa söküp attık. Altlarından da ırmaklar akar. "Hamd, bizi buna eriştiren Allah'a mahsustur. Eğer Allah'ın bizi eriştirmesi olmasaydı, biz hidayete ermiş olamazdık. Andolsun, Rabbimizin peygamberleri bize hakkı getirmişler" derler. Onlara, "İşte yaptığınız (iyi işler) sayesinde kendisine varis kılındığınız cennet!" diye seslenilir."*[324]

Bu tertibe göre her bir kategori, birbirine bağlı olup sonraki hidayetin gerçekleşmesi bir önceki merhalenin ortaya çıkmasına bağlıdır. Yani birinci merhale gerçekleştiği halde diğer merhaleler gerçekleşmeyebilir. İnsana nispet edilen hidayet, sadece ikinci merhalede yer alan çağrıda bulunmak ve tanıtmaktan ibaret olup hiç kimsenin diğer hidayet türlerini meydana getirmeye gücü yetmez. Bu dörtlü sistemde ikinci merhalede zikredilen hidayeti benimsemeyen kimseye Allah'ın müteakip hidayetleri vermediğini söyleyen İsfahanî'ye göre Kur'an-ı Kerim'de zalimlerden ve kâfirlerden menedildiği belirtilen hidayetlerden maksat tevfik-i ilahiden ibaret bulunan üçüncü merhaledeki hidayettir. Yine Hz. Peygamber'den ve insanlardan nefyedilip güç yetiremeyecekleri haber verilen hidayetler de ikinci merhalede zikredilen çağrıda bulunma ve yol gösterme dışında kalan hidayetlerdir.[325] Ayrıca;

سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى

"Yüce Rabbinin adını tespih et. O, yaratıp şekillendiren, âhenk veren ve düzene koyan, takdir edip hidayet erendir."[326] ayetinde

324 A'râf, 7/43. Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 835-836. Bkz. Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 954-955; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XL, 283.

325 Yavuz, "Hidayet", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi*, XVII, s. 474.

326 A'lâ, 87/1-3.

Allah; bütün varlığı en güzel şekilde yarattığını, onlara bir takım iş ve görevler belirlediğini ve bunları en güzel şekilde yerine getirebilmeleri için ilahi inayetiyle onlara yol gösterdiğini ifade etmiştir.[327] Bu noktadan hareketle bütün kâinattaki düzen ve intizamın Allah'ın hidayeti ile gerçekleştiğini ve bu yönüyle hidayetin ontolojik, sosyolojik ve psikolojik boyutlardan oluşan çok yönlü bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.1.3. Islah

Kur'an'daki, inşaya anlamca yakın olan kavramlardan biri de *"ıslah"* kelimesidir. Bu kavram; sıdk, hidayet ve sırat-ı müstakim anlamına gelen *"salah"* kelimesinin[328] *"if'âl"* veznine aktarılmış halidir. Sözlükte *"salâh" "fesâd"*ın; *"ıslah"* ise *"ifsad"*ın zıddıdır.[329] Bu itibarla *"salih"*; hem Allah ile hem de insanlarla olan hukunda kemal ve istikamet üzere olan; *"muslih"* ise bir şeyi ya da kişiyi kemal ve istikamet üzere kılan kimse anlamına gelmektedir.[330]

Islah, Kur'an-ı Kerim'de isim ve fiil kalıplarıyla geçtiği kırk civarındaki ayette; kendisini veya insanlar arasındaki ilişkileri düzeltmek, barışmak, barıştırmak anlamında kullanılmıştır. İsm-i faili olan *"muslih"* de kötülüğe, düzensizliğe ve bozgunculuğa karşı barıştan, dirlik düzenlik ve esenlikten yana bir tutum takınan muttaki insanları ifade eder.[331] Ayrıca Kur'an'da

327 en-Nahhâs, *İ'râbu'l-Kurân*, V, 126; İbnu'l-Cevzî, *fî İlmi't-Tefsîr*, IV, 432; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXXI, 129; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 16; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, III, 630.

328 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 557-561; Ali Merad, "Islah", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi*, XIX, 143.

329 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 516-517; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 560; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VI, 547-548.

330 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 561.

331 Merad, "Islah", XIX, 143.

"salih" kelimesi iyi ve güzel olan bütün fiileri;[332] muslih ise bu fiilleri esas alarak yapıcı ve hayra sevk edici bir şekilde davranan kişiyi ifade etmek için kullanılır.[333] Islah kelimesi Kur'an'da; yetimlerin durumunu düzeltmek,[334] kendine çeki düzen vermek,[335] yeryüzünü düzene sokmak,[336] barışmak,[337] dargınları hayır üzere barıştırmak,[338] toplumu fesattan uzak tutmak,[339] elverişli hale getirmek,[340] Allah'ın insanların amellerini düzeltmesi[341] gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

1.2.1.4. İrşat

İnşaya anlamca yakın diğer bir kavram olan *"irşat"* ise sapıklığın zıddı olan *"rüşd"*ün if'al vezninden masdarıdır[342] ve gerçek anlamda olgunluk ve kemal demek olan rüşde sevk etmek manasına gelir. İbn Manzûr, her türlü kemalatın sahibi olan Allah'ın *"reşîd"* ismini açıklarken; hidayete anlamca yakın bir tanım yapar ve şöyle der:

الرشيدُ: هُوَ الَّذِى أَرْشَد الْخَلْقَ إِلى مَصَالِحِهِمْ أَى هَدَاهُمْ وَدَلَّهُمْ عَلَيْهَا

"Reşîd (olan Allah); yarattığı varlıkları, onların yararına

332 Bakara, 2/25, 62, 82, 277; Âl-i İmrân, 3/57; Nisâ 4/34.

333 Bakara 2/11, 220; A'râf 7/170; Hûd 11/117; Kasas 28/19.

334 Bakara 2/220; Hûd 11/88.

335 Nisâ, 4/16, 146; Mâide, 5/39; En'âm, 6/48, 54; A'râf, 7/25.

336 Şuarâ, 26/152. Bkz. A'râf, 7/56, 85; Neml, 27/148.

337 Bakara, 2/224, 228; Nisâ, 4/35, 114, 128, 129.

338 Bakara, 2/181; Enfâl, 8/1, Hucurât, 49/9.

339 A'râf, 7/142.

340 Enbiyâ, 21/90.

341 Yûnus, 10/81; Ahzâb, 33/71; Muhammed, 47/5; Ahkâf, 46/15.

342 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 175; İbn Düreyd, *Cemheratü'l-Lüğa*, II, 629; Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 474;

olan şeylere yönlendiren ve sevk eden demektir."[343] Bu bağlamda *"irşat"*; hidayet etmek,[344] *"mürşit"* ise *"hâdî"*, yani hidayet veren demektir.[345] Dolayısıyla *"irşad"*ın *"hidayet"*le eş anlamlı olduğunu söyleyebiliriz.[346]

Rüşd kelimesi Kur'an'da olgunluk ve kemal manasında kullanıldığı gibi[347] bir insana lütfedilen en yüce kemal mertebesi olan *"peygamberlik"* anlamını da ifade eder.[348] Allah, insanın rüşte ermesi için iman ve yakarışla zatına yönelmesi gerektiğini[349] ve bu itibarla Kur'an'ın insanı rüşte yönlendiren en güçlü rehber olduğunu ifade eder.[350] Kur'ân'a göre rüşt, bir yönüyle de salih amel karışılığında Allah tarafından öğretilen bir ilimdir:[351] *"Mûsâ ona, 'Sana öğretilen rüştten, bana da öğretmen için sana tabi olayım mı?' dedi."*[352] Rüşde erenlerin özellikleri de bir ayette şöyle ifade edilir: *"Bilin ki, aranızda Allah'ın*

---

343 Hatta İbn Manzur; "الْإِرْشَادُ: الْهِدَايَةُ" ifadesiyle irşadın hidayetle aynı manaya geldiğini ifade eder. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 175-176. Bazı müfessirler de Bakara 2/186'da geçen "قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ" ifadesini, قد تبين الهدى من الضلالة şeklinde tefsir ederek hidayetle rüşdün eş anlamlı olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 169.

344 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII, 95.

345 Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, II, 290.

346 Topaloğlu, Bekir, "İrşat", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi*, XXII, 454.

347 Nisâ, 4/6; A'râf, 7/146; Kehf, 18/66; Enbiyâ, 21/51; Cinn, 72/15. Ayrıca *"rüşd"* ile aynı anlama gelen "رَشَدًا" kelimesi için bkz. Kehf, 18/10, 24; Cinn, 72/10, 21.

348 Nu'mânî, *el-Lübâb*, XIII, 516.

349 Bakara, 2/186.

350 Cinn, 72/2. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V,159; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, V, 379.

351 Mâverdî, *en-Nüket*, III, 326.

352 Kehf, 18/66. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI, 483.

elçisi bulunmaktadır. Eğer o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkârı, fasıklığı ve (İslâm'ın emirlerine) karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar rüşde erenlerin ta kendileridir."[353]

İrşad kavramıyla anlam yakınlığı bulunan kelimelerden biri de *"da'vet"*tir. "İnsanları İslam dinini benimsemeye ve Müslümanları dinî görevlerini yerine getirmeye çağırma" anlamındaki davet daha çok; insanları dine çağırma, irşad ise dini kabul etmelerinden sonra Allah'ın onlara yüklediği görevleri yerine getirmeleri konusunda rehberlik etmek anlamında kullanılmaktadır. Bunlara ayrıca *"tebliğ"*, *"tezkir"*, *"tebşîr"*, *"inzâr"* ve *"emir bi'l-ma'rüf nehiy ani'l-münker"* kavramlarını da ilave etmek mümkündür.[354]

353 Hucurât, 49/7. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVI, 314.

354 Topaloğlu, "İrşat", XXII, 454.

II. BÖLÜM

KUR'AN'A GÖRE İNŞA İLE İLİŞKİSİ BAKIMINDAN İNSANIN ÖZELLİKLERİ

Yüce Allah Kur'an'da insanı çamurdan yarattığını ve ona ruundan üflediğini bildirmektedir.[355] İnsanın çamurdan yaratılması, onun olumsuz yönlere sahip olmasını; ilahi nefhaya mazhar olması ise olumlu özelliklerinin kaynağını temsil eder.[356] İnsan, çamurdan oluşan tabiatını aşıp ulvî boyutuna yönelmek zorundadır. O, maddi ve manevi boyutunu güçlendirdiğinde vecd, ilham ve basiret gibi yollarla kemale erer. Bu yönüyle insan, yücelmeye muhtaç bir varlıktır. Karakter inşasında karşılaşılan bütün sorunlar; yetkinlikleri ve yetersizlikleri; artıları ve eksileri bakımından insanın doğru bir şekilde tanınmamasından doğmaktadır. Bu bakımdan öncelikle insanın olumlu ve olumsuz şahsiyet özelliklerinin tam olarak ortaya konması ve bunun Kur'an perspektifinde tanımlanması gerekmektedir. Kur'an, insanı gerçek anlamıyla ancak yaratıcısının bileceğini ifade eder.[357] Dolayısıyla ilahi inayet olmadan insanın, kendisini tam anlamıyla tanımlaması, yetersizliklerini telafi edip yetkinliklerini tekâmül ettirmesi ve yaratılışının anlam ve amacını gerçekleştirmesi mümkün değildir. Bu itibarla biz bu bölümde;

355 Hicr, 15/28-29.

356 Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi*,s. 168.

357 Mülk, 67/14. Bkz. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 312; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, IX, 291.

bir açıdan karakter inşasının öznesi (inşa eden), başka bir açıdan da nesnesi (inşa edilen) olan insanın, Kur'an perspektifinde ifade ettiği anlamı; başka bir deyişle yatkınlığı ve ihtiyacı bakımından insanın inşa ile olan ilişkisini ortaya koymaya çalışacağız.

2.1. İNŞAYA ELVERİŞLİ BİR VARLIK OLARAK İNSANIN ÖZELLİKLERİ

2.1.1. Akıl ve Bilgi

İnsan, Allah'ın kendisine verdiği görevleri yerine getirebilmesi için farklı bir takım güçlerle yaratılmıştır. Bu güçlerden biri de akıldır. İslam'a göre akıl; insanın, sorumluluk sahibi bir varlık olmasının temel sebebidir. İnsan, akıl sayesinde Allah'ın emir ve yasaklarına muhatap olmaktadır.[358] Kelime anlamı olarak engellemek ve bağlamak anlamlarına gelen akıl,[359] hayır ve şerri birbirinden ayıran ruhî bir güç;[360] hitabı anlamayı sağlayan bir ğarizedir.[361] Bu güç sayesinde insan düşünür, manevi gerçekleri idrak eder,[362] varlığın hakikatini kavrar, maddeden şekilleri soyutlayıp kavramlar haline getirir, kavramlar ve düşünceler arası ilişki ve intikali sağlar, öncüllerden sonuca ulaşır, çıkarım yapar, benzerlikleri ve farklılıkları tespit eder,

358 Uyanık, M. Zeki, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane, Hikmetevi Yayınları,* İstanbul, 2017, s. 110.

359 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* I, 159; İbn Düreyd, *Cemheratü'l-Lüğa,* II, 939; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Lüğa,* IV, 69-70; Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh,* I, 215.

360 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît,* s. 1034; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 618.

361 Feyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr,* II, 422.

362 Askerî, Ebû Hilâl, *Mu'cemu'l-Furûki'l-Lüğaviyye,* Thk. eş-Şeyh Beytullah Beyât, Müessetü'n-Neşri'l-İslâmîyyi't-Tâbiati li Cemaati'l-Müderrisîn, I. Baskı, 1412, s. 519.

hakla batılın arasını ayırır.[363]

Akıllı bir varlık olmasının insana kazandırdığı en önemli özelliklerden biri de bilgi kabiliyetidir.[364] Kur'an'da; insanın, kendisinden beklenen görevleri yerine getirmesi için ona verilen yeteneklerden biri olan bu kabiliyetin, insanı meleklere dahi üstün kıldığı ifade edilmektedir.[365]İslam düşünürlerine göre ruhi bir kabiliyet olan akıl; deliller ve gözlem yoluyla bilineni sentezleyerek bilinmeyene ulaşır. Maddî olmamasına rağmen maddeye tesir etmesiyle varlığını somut âlemde tecelli ettirir. Akıl; salt insana özgü olan bilme yetisi, doğru düşünme ve hüküm verme gücü olup; eylemlerin araç ve amaçlarını birbirinden ayırt ederek kavrama yeteneğine sahiptir.[366] Ruhî kabiliyetlerin bütünü olarak ifade edilen akıl; insan ruhunun temyiz, muhakeme, idrak, düşünce, mukayese, soyutlama, istidlal, bilme, hüküm verme ve kavramaya dair yeteneklerinin tamamını ifade eden bir kavramdır.[367] İnsanı diğer canlılardan ayıran akıl; ana hatlarıyla doğuştan getirilen ve sonradan kazanılan olmak üzere iki boyuta sahiptir. Onun sonradan kazanılan boyutu, şahadet âlemindeki tecrübelerin eşliğinde vücut bulur.[368]

İnsan, akıl sayesinde Allah'ın varlığının delillerini fark eder. Âlemdeki muhteşem denge ve düzenin yaratıcısının Allah olduğunu anlar ve iman eder. Bu sebeple Kur'an'a göre insanın

363 Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl" md. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, II, 238. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1034.

364 Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 619.

365 Bakara, 2/30-33.

366 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 22-23. Bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 618.

367 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 24.

368 Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 619.

aklını doğru kullanması, var oluşunun mahiyetini ve kâinattaki yerini en ferasetli bir şekilde tespit etmesine eş değer görülmekte ve akıllarını kullanmamaları sebebiyle iman etmeyen kâfirler de sert bir dille tenkit edilmektedirler.[369] Akıl, Allah'ın insan varlığına yerleştirdiği, fikirlerin ve düşüncelerin doğduğu yer, hayır ve şerrin, hidayet ve dalaletin arasını ayıran hayat seyrinin kılavuzudur. Akıl, vücudun hareketlerini yönlendirir. İnsan karakterini değiştiren en büyük güçtür.[370] Bu sebeple aklın inşası; bu çalışmamızda, Kur'an'ın karakter inşasının gerçekleştiği ilk merhaleyi oluşturmaktadır. Onun nasıl inşa edildiğini *"Kur'an'da Karakter İnşası"* bölümünde incelemeye gayret edeceğiz.

2.1.2. İrade

Allah, imtihan edilen bir varlık olan insana pek çok özellik vermiştir. İnsanın şeref ve kıymetiyle mütenasip bu meziyetler onu, süfli olan varlıklardan ayırarak Allah katında ayrıcalıklı bir konuma yerleştirir. *"Bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."*[371] ayetinde de ifade edildiği gibi Allah, değişim ve gelişimi konusunda insana lütfedeceği ilahi inayetin, insanın iradesinin istikametine göre tecelli edeceğini belirtmiştir. İradesi sayesinde insan, şerre teşvik eden dâhilî ve haricî saiklere direnerek hayvandan ayrılır. Sözlükte; talep etmek, istemek, dilemek, arzulamak,[372] emretmek, tercih etmek, iştiyak, kast, meşîet, hareket, hüküm, yaratma ve inşa anlamlarına gelen

369 Bkz. Bakara, 2/171; Mâide, 5/58, 103; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42, 100; Furkân, 25/44; Ankebût, 29/63; Zümer, 39/43.

370 Osman Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 19.

371 Ra'd, 13/11.

372 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII, 122.

irade[373] aklın da ötesinde bir mahiyete sahiptir. Onu sırf aklın bir işlevi olarak değerlendirmek eksik bir görüştür.[374] O, ruha ait bir hal veya bir güçtür. İnsan iradesi sayesinde bir takım gereklere dâhilinde bir fiili yapmak ya da yapmamak konusunda bir karar verir ve bunu uygular. Bazı durumlarda insan, iradesini kullanarak bir karar verdiği halde bunu uygulamaya koymada başarılı olamayabilir. Burada iradenin varlığının yanında iradeye eşlik eden bir zafiyetin varlığı da sözkonudur.[375]

Ruhî ya da bedenî bir eylemi yapmak ya da yapmamak konusunda muhakemede bulunarak seçim yapma, karar verme ve bu kararı yürütebilme kabiliyeti olarak tanımlanan irade[376] insanın kendi kendisini kontrol etmesinin ve ahlaki ve hukuki sorumluluğunun bilincinde olarak bir davranışı tercih etmesinin kurucu unsurudur. İrade, birbiriyle çatışan iki eğilimden birini her hangi bir sebepten dolayı seçme kabiliyetidir.[377]Onun sayesinde insan, sonuçlarını hesaplayarak bir fiili yapmaya veya yapmamaya karar verir.[378] Bilinç ve özgürlük gerçek iradenin ortaya çıkmasının iki temel unsurudur. Bilinci ve özgürlüğü ortadan kaldıran mücbir gerekçeler iradeyi ve buna bağlı olarak sorumluluğu ortadan kaldırır. Kur'an'da *"ikrah"* olarak isimlendirilen bu gerekçenin, sorumluluğu iptal edeceğini Yüce Allah şu ayette ifade etmektedir: *"Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah'tan gazap*

373 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* III, 188-190.

374 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 56.

375 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 126-127.

376 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* s. 550.

377 Bkz. Feyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr,* I, 245; Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 125.

378 Askerî, *Mu'cemu'l-Furûki'l-Lüğaviyye*, s. 35.

iner ve onlar için büyük bir azap vardır."[379] Bu ayetin iniş sebebi, müşriklerin Ammâr b. Yâsir'e (r.a.) ve onunla birlikte bir grup sahabeye dinlerinden dönmeleri için işkence yapmaları; onların da bunun üzerine Hz. Peygamber'e gelerek müşriklerin zorladıkları şeyi yaptıkları takdirde kendilerinin mesul olup olmayacaklarını sormalarıdır.[380] Görülüyor ki, sorumluluğun kaynağı irade; iradenin temeli de hürriyettir. İnsan, iradesi (ve aklı) sayesinde Allah'ın halifesi olarak emaneti (sorumluluğu) yüklenmeye elverişli bir varlık olmuştur.[381]

İmtihan edilen bir varlık olması sebebiyle insan, şerre ve hayra, iyiliğe ve kötülüğe yönelme kabiliyetine sahiptir. Allah, gönderdiği kitaplar ve peygamberler aracılığıyla insanın inkâra değil imana, batıla değil hakka, şerre değil hayra, zulme değil adalete, isyana değil itaate, yönelmesini emretmiş[382] ve bu yönelişin uhrevî sonuçlarını bildirerek insanı istediği gibi davranmakta özgür bırakmıştır: *"De ki: "Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin." Biz zalimlere öyle bir ateş hazırladık ki, onun alevden duvarları kendilerini çepeçevre kuşatmıştır. (Susuzluktan) feryat edip yardım dilediklerinde, maden eriyiği gibi, yüzleri yakıp kavuran bir su ile kendilerine yardım edilir. O ne kötü bir içecektir! Cehennem ne korkunç bir yaslanacak yerdir."*[383]

---

379 Nahl, 16/106. Bkz. Cessâs, Ebû Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* Thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1405, V, 13. Herrâsî, İlkiyâ İmâduddîn, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* Thk. Musâ Muhammed Ali - İzzet Abdu Atıyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1405, IV, 246.

380 Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* V, 13.

381 Certel, *Kur'an'da İnsan,* s. 30. Bkz. Mehmedoğlu, *Kendilik Bilinci,* s. 90-91.

382 Certel, *Kur'an'da İnsan,* s. 35.

383 Kehf, 18/29. Bkz. Müzzemmil, 73/19; Furkân, 25/57; İnsân, 76/29; Müddessir, 74/55; Nebe', 78/39; Abese, 80/12; Tekvîr, 81/28; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XI, 459-460.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi kendisine etki edecek mücbir bir gerekçe olmadıkça iradenin; iman, amel ve ahlak ile tecelli etmesi gerekir. İradeye, yönelmesi gereken hedefi tayin edip teşvik eden esas unsur Allah'ın kitabı ve O'nun peygamberidir. İnsanın iradesine bir yön ve hedef teklif eden bu ilahi inayetin tamamı Kur'an'da *"hidayet"* olarak isimlendirilir.[384] Hidayet, halife edindiği kulunun nasıl bir iradî tavır alması gerektiğini izhar eden Allah'ın bir irade beyanıdır.[385] Bu itibarla Allah, bir ayette şöyle buyurmaktadır: *"Allah, size (hükümlerini) açıklamak, size, sizden öncekilerin yollarını göstermek ve tövbelerinizi kabul etmek istiyor. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."*[386]

İnsan, vahyin tefekküre davet eden ayetlerinin işaret ettiği konular üzerinde gerçek anlamda düşündüğünde iman etme konusunda karar kılar. Bu safha, iradenin köklü bir şekilde yeni bir tavır aldığı müstesna bir aşamadır. Daha sonra Allah'ın teklif ettiği ibadetlerin gerçekleştirilmesiyle birlikte irade daha sağlam ve tutarlı bir olgunluğa erişir. İman ve ibadet aracılığıyla inşa edilen irade, sahibini sağlam bir karakter sahibi yapar. Çünkü irade ile karakter arasında yakın bir ilişki söz konudur. İnsan davranışlarının ahlaki ve iradi yönden değişmez ve sağlam prensiplere göre işleyişi karakter inşasında oldukça önemli bir işleve sahiptir. Günde kılınan beş vakit namaz, mal hırsına rağmen verilen zekât, yeme içme arzusuna rağmen tutulan oruç, nefsin önü alınmaz isteklerine rağmen günahlardan uzak durmak; iradeyi nefis, dünya ve şeytanın esaretinden kurtararak gerçek özgürlüğe kavuşturacak, dış dünyaya karşı duran güç ve yetenekleri arttıracak, nefse hâkim olarak

384 Nisâ, 4/137, 168, 175; Mâide, 5/16; En'âm, 6/125; A'râf, 7/148.

385 Eb'u'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 954.

386 Nisâ, 4/26.

bencil duyguları yenip yüksek aksiyonlara ve diğergâm fiillere zemin hazırlayacaktır.[387] Bunun da meyvesi olumlu özellikleriyle kemale ermiş olan karakterdir.[388] Başka bir deyişle beşerî irade; nefis, şeytan ve dünya olarak özetleyebileceğimiz dâhilî ve haricî olumsuz pek çok manyetik alanın kıskacı altındadır. Bu caydırıcıların tesirinden kurtulup Allah'a kul olan insanın gerçek hürriyeti elde etmesi iman ve salih amel diye özetleyebileceğimiz iki temel unsura bağlıdır. Bu bağlamda Kur'an'da insanın; şeytanın tesirinden ancak iman ve tevekkülle kurtulabileceğinin ifade edilmesi oldukça anlamlıdır.[389] İradesini böylesine bir mücadele ortamında hakka doğru yöneltenlerin çabalarının Allah katında karşılıksız kalmayacağı ve Allah'ın onları bu çabalarına bir mükâfât olarak doğru yola ileteceği Kur'an'da vurgulanmaktadır.[390]

Dinî iradenin varlığının karinesi; insanın itaat halinde olması ve isyandan uzak durmasıdır. İradenin de içinde olduğu bunca manevî donanımına ve Allah'ın yol göstermesine rağmen hakka tabi olmayıp, nefsinin ve şeytanın peşinden giden insan *"esfel-i sâfilîn"*e[391] düçar olur ve hayvanlardan da daha aşağı bir derekeye düşer.[392] Dolayısıyla irade, Kur'an'da insanın değerini ifade eden kavramların en önemlilerinden biri olan *"hilafet"*in de sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[393] Çünkü insan irade emanetini gereği gibi kullanmadığında yaratılış hikmetinden uzaklaşmaktadır.

---

387 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 56-57.

388 Bkz. Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 33.

389 Nahl, 16/99. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XX, 269.

390 Ankebût, 29/69.

391 Tîn, 95/5. Bkz. Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 263-264.

392 A'râf, 7/179. Bkz. Furkân, 25/44.

393 Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s. 116.

2.1.3. Şuur

İnsanı karakter inşasına elverişli kılan diğer bir özelliği de onun şuurlu bir varlık olmasıdır. Şuur, karakter unsurlarının en önemli unsurlarından biri olup, onun kuvvetlendirilmesi karakterin tekâmülü ile doğrudan ilişkili bir mahiyet sergiler.[394] En sade tanımıyla şuur; insanın, kendisini, dış dünyayı, kendi hal ve davranışlarını tanımasını sağlayan bilgi,[395] aklediş[396] ve bilinç halidir.[397] Ruhî yaşamın farkındalık boyutunu ve aklî etkinliğin enfüsî yönünü teşkil eden şuur; insanın kendi benliğini, âlemi ve âlemi yaratan Allah'ı tanımasının temelini oluşturur. *"Derin idrak"* olarak da kavramlaştırılan bu yetenek sayesinde insan; kendi benliğiyle âlemdeki diğer varlıklar; bütün varlıkları yaratan varediciyle de yaratılmışlar arasındaki farkı fark eder. İdrak, hayal, hâfıza, akıl, mantık, düşünme, zekâ, bilgi, irade, benlik, vicdan ve hürriyet gibi kabiliyetler şuurun unsurları olarak değerlendirilmektedir.[398]

Akıl hem maddi hem de manevi sahada faaliyet gösterebilme kabiliyetine sahiptir. Aklın maddi sahaya ilişkin boyutu rasyonel, manevi sahaya ilişkin boyutu ise sezgisel bir nitelik taşır. Sezgisel boyutun faal olabilmesi için rasyonel boyutun gereği gibi işletilmesi gerekmektedir. Sezgisel ve rasyonel boyutlar arası ilişki birbirini nakzedici değil tamamlayıcı bir mahiyete sahiptir. İşlem ve işlev bakımından kâmil bir tefekkür; başarıyla

394 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 98-99.

395 Vâhidî, Muhammed b. Alî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem-ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrût, 1415, s. 92; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 185; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 48.

396 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, I, 73.

397 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 48.

398 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 28-30.

gerçekleştirilmiş rasyonel ve sezgisel süreçlerin bir hâsılasıdır. Bu hâsıla karakter inşasında oldukça önemli bir fonksiyon gerçekleştirir. Çünkü şuurun maddi düşünceye kattığı derin idrak; karakter zafiyetlerini fark ederek kemâle doğru yürüme arzusunun itici gücüdür. Bu bağlamda insan, şuur düzeyinde de bulunmakla birlikte derin kökleri daha çok şuur altında bulunan sonsuzluk fikri sayesinde mekân ve zamanın taşıdığı muhteşem düzene bir kaynak bulma ve böylece *"düzenleyici"*yi *"düzen"*den soyutlayarak realiteyi aşma imkânına yani imana ulaşır. İman ise insana, doğru davranışı bilme ve gerçekleştirme imkânını verir.[399] Şu halde olumlu bir hüküm taşıyan bir şeye ihtiyarî olarak yönelmek demek olan şuur; adeta yüksek hakikatlerin merdivenidir. Şuurlanma ise insanın kemal basamaklarını tırmanmasını ifade etmektedir.

Şuurun inşası, rasyonel düşünmeden sonra insanın iç gözlem ile iç âlemine yönelmesine, kendi varlığını keşfetmesine ve buna bağlı olarak hissettiği sorumluluk duygusuna dayanır. Sorumluluk duygusu, davranışların taşıdığı ahlakî boyutun temelidir. Bu bağlamda Kur'an'ın gösterge sisteminin tamamı, insana bilgi vermekten çok bilinç vermeyi hedefler. Böylece onun, varoluşunun anlam ve amaçlarını gerçekleştirmesine kılavuzluk eder. Dolayısıyla vahyin bir bilgi kaynağı olmaktan daha çok bir bilinç kaynağı olduğunu ifade edebiliriz. Kur'an'da bu kaynağa sırt çeviren inkârcıların "وَمَا يَشْعُرُونَ"[400] ve "لَا يَشْعُرُونَ"[401] gibi ifadelerle eleştirilmeleri de vahyin bir şuur kaynağı olmasıyla ilgili görülebilir. Dolayısıyla Kur'an'ın karakter inşa sistemi temel olarak insanı; varlık hakkında derli

399 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 30.

400 Bakara, 2/9; Âl-i İmrân, 3/69; En'âm, 6/26, 123; Nahl, 16/21.

401 Bakara, 2/12; En'âm, 6/26, 123. Bkz. Bakara, 2/154; A'râf, 7/95; Yûsuf, 12/15,107; Nahl, 16/26.

toplu bir görüşe ve külli bir âlem sezgisine ulaştıracak bir idraki inşa etmeyi hedefler.[402]

2.1.4. Hilafet

İnsanın inşaya yatkın bir varlık olduğunu ifade etmek için Kur'an'da kullanılan kavramlardan biri de *"hilâfet"tir.* Belki de meleklerin insana secde ettirilmelerinin[403] ve böylece insana lütfedilen değerin[404] bir ifadesi olan bu kavram; insanın, Allah'ın verdiği görevleri gerçekleştirmesini sağlayıcı erdem ve nimetlerin tamamını kuşatan en genel tabirlerden biridir. İlgili ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler. Allah da, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti."*[405] İnsanın yeryüzünde bozgunculuk çıkartıp kan dökeceğine dair meleklerin kurduğu cümlenin dayanağı konusunda İbn Abbâs özetle şöyle der: "Yeryüzünün ilk sakinleri cinlerdi. Aralarında ihtilaf çıktı ve birbirlerinin kanını döktüler. Bunun üzerine Allah, bir grup meleği onların üzerine gönderdi. Bu melekler de onları dağların eteklerine ve denizlerdeki adalara sürdüler. İşte meleklerin, insanın yeryüzünde fesat çıkartıp kan dökeceklerine ilişkin kurdukları cümleler bu tecrübeye dayanmaktadır."[406]

---

402 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 100.

403 Bakara, 2/34.

404 *"Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık."* İsrâ, 17/20.

405 Bakara, 2/30.

406 Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, I, 455; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 77. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 217.

Ayette geçen *"halife"* kendisini görevlendiren otoritenin emirlerini onun namına gerçekleştiren nâib ve vekil demektir.[407] Onu halife yapan otoriteye de *"müstahlif"* denir.[408] Müstahlif, halifesine pek çok yetki ve imkânı da bahşetmelidir ki, halifenin şeref ve itibarı müstahlifinki ile mütenasip olsun.[409] Allah da bu görevi yerine getirebilmesi için insana pek çok nimeti bahşetmiştir. Örneğin, insanı maddî ve manevî yönden en güzel biçimde (ahsen-i takvîm)[410] ve fıtrat üzere yaratmış,[411] insana eşyanın isimlerini,[412] kalemle yazmayı[413] ve meramını ifade etmeyi öğretmiş;[414] hakkı görmesi için göz, işitmesi kulak, tefekkür etmesi için akıl, idrak ve iman etmesi için kalp, hakka yönelebilmesi için irade nimetini ona bahşetmiş[415] ve tarih boyunca gönderdiği peygamberleri ve kitapları aracılığıyla onu irşat etmiştir. Bu nimetler olmadan insanın, kendisine verilen görevi gereği gibi yerine getirmesi mümkün olmazdı.

İnsanın, yeryüzünde Allah'ın halifesi olması; Allah'ın verdiği yetenekleri yine O'nun irade ve emirleri doğrultusunda kullanarak maddî ve manevî bakımdan yeryüzünü O'nun adına imar ve inşa etmesi, bir denge ve düzen içinde Allah'ın rızasını

---

407 İbn Atıyye, *el-Meharreru'l-Vecîz*, I, 117; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 50; İbn Manzûr, , IX, 84.

408 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IX, 84.

409 Her ne kadar insanın, kimin halifesi olduğu konusunda çeşitli tartışmalar olsa da onu yeryüzünde halife kılanın ve hilafeti yerine getirmek için ona pek çok kabiliyeti bahşedenin Allah olduğunu düşündüğümüz zaman insanın, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğunu söylememiz mümkündür. Bkz. Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 6-7.

410 Tîn, 95/4.

411 Rûm, 30/30.

412 Bakara, 2/31.

413 Alak, 96/4.

414 Rahmân, 55/4.

415 Bkz. Secde 32/9. Bkz. Mülk, 67/23, Nahl, 16/78.

umarak orada hükmetmesi anlamına gelmektedir.[416] Allah böyle bir makamı insana lûtfetmekle; külli iradesini, ona verdiği cüz'i iradeyle gerçekleştirmek istemektedir. İnsan bu yeteneklerini şeytanı ve nefsi adına ve süfli hedefler doğrultusunda kullandığı takdirde halife hilafete, dolayısıyla da müstahlife ihanet etmiş olur. Bu görevi yerine getirmesi için insana verilen yetenekler, ona üflenen ilahi nefha ile insana intikal etmiştir.[417]

2.1.5. İlahî Nefha

İnşaya konu olan insanın, sahip olduğu özellik ve eğilimleriyle gerçek anlamda incelenmesi ve tanınması önemlidir. İnsan maddî ve manevî bütünlüğüyle; akıl, ruh ve bedenden oluşan iç içe bir varlıktır. İnsanı oluşturan bu farklı boyutlar, ruh-vücut dualizmine meydan vermeyecek bir şekilde birbiriyle bağlantılıdır ve birbirini tamamlayıcı çok yönlü fonksiyonlara sahiptir.[418] Bundan dolayı maddî ve manevî varlığı arasındaki bu bağlantının bir neticesi olarak insan, ruhen aşırı derecede üzülüp tasalandığı zaman biyolojik varlığı da bu ruhi durumdan etkilenir ve belki bundan dolayı da pek çok bendenî rahatsızlığa yakalanır.

İnsanın maddî ve manevî olmak üzere iki boyuta sahip olduğunu ifade eden ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *"Hani, Rabbin meleklere şöyle demişti: "Muhakkak ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin."*[419] Ayette belirtilen

416 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 449.

417 Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 12.

418 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 84-85. Bkz. Mert, Muhit, *İnsan Nedir? -İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelâmî Bir Yaklaşım-*, Ankara okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 38-45.

419 Sâd, 38/71-72. Bkz. Hicr, 15/27-29.

*"ruh"*un mahiyeti ve *"üfleme"*nin nasıl gerçekleştiği konusunda müfessirler faklı görüşler ileri sürmüşlerdir.[420] Bu farklılığın temel sebebi *"ruh üfleme"* hadisesinin aklî idrakimizin üzerinde kalması sebebiyle müteşabih bir nitelik taşımasıdır. Çünkü ruha dair bilgimiz oldukça sınırlıdır.[421] Ancak Sâd, 38/72'ye dayanarak icmalen de olsa şunu söylemek mümkündür: Yüce Allah, hiçbir varlığa lütfetmediği ilahi bir esintiyi insana bahşetmiştir. Bu esinti insanı diğer canlılardan üstün kılan erdemlerin kurucu ilkesidir. Bu esinti sayesinde insan; aklı ve kalbiyle Allah'a yönelebilmekte ve O'nunla bir bağ kurabilmektedir. Allah'ın ayette "رُوحِى" ifadesiyle, insana bahşettiği bu ruhun kaynağını kendisine izafe etmesi de bu ihsanın değeri hakkında bize bir fikir vermektedir.[422] Bu esinti belki de;

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِى اٰدَمَ

"Andolsun, biz insanoğlunu değerli kıldık."[423] ayetinde ifade edilen değerin bir tefsiri mahiyetindedir. İnsan bu ruh sayesinde Allah'ın isim ve sıfatlarının kendisinde en fazla tecelli ettiği ve böylece yaratılanlar arasında yaratıcıyı en çok hatırlatan varlık olmuştur.[424]

Ayete göre insanın maddî yapısı toprağa dayanmaktadır. Bundan dolayı insanın vücudundaki ve topraktaki elementler tamamıyla birbirinin aynı olup; insanın maddî varlığının devamı için topraktan gelen gıdalarla beslenmesi hayati

420 Müfessirlerin bu görüşleri için bkz. Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 86.

421 İsrâ, 17/85.

422 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 34; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 227; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, III, 164.

423 İsrâ, 17/70.

424 Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s. 108-109.

derece önemlidir. İnsanın manevî yapısı ise Yüce yaratıcıdan armağan olan ulvî bir ruha dayanır. İnsanın, maddî varlığını devam ettirebilmek için bu varlığının kaynağı olan topraktan beslenmesi gerektiği gibi, manevî varlığının da kendi öz kaynağından beslenmesi gerekmektedir.[425] Bu beslenme;

أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

"Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."[426] ayetinde zikir kavramıyla özlü bir şekilde ifade edilen iman ve itaate dair her şeydir.[427]

İnsanın maddî ve manevî boyutları birbirinden ayrı düşünülemez. Bu bütünlüğü bozarak birine diğerinden daha derin bir realite atfetmek, insanı gerçek bağlamından koparacak ve onu anlamaya ve inşa etmeye dair bütün olanaklarımızı imha edecektir. Örneğin, insanın maddî varlığını yok saymak; onu, önü alınmaz bir ruhbanlığa kurban edecektir. Aynı şekilde onun manevî boyutundan sarfı nazar ederek maddî boyutuna öncelik vermek ise ulvî anlamını heder ederek insanı dünyevileştirecektir. Ruhbanlığın, bedenî kabiliyetleri birer birer öldürüp pek çok sinir ve davranış bozukluklarına sebebiyet vererek insanı insanlıktan çıkardığı gibi, vahyin rehberliğinde gerekli olan karakter inşasını ihmal ederek onun maddî boyutunu merkeze alıp sekülerize etmek de insanı Kur'an'ın ifadesiyle hayvanlaştıracaktır. Oysaki maddî ve manevî boyutları arasında sadece vahyin rehberliğinde sağlanan denge sayesinde insan, ruhuyla semaya yükselen ve cismiyle yeryüzünde yürüyen *"zülcenâheyn"* bir varlıktır.[428]

425 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 85.

426 Ra'd, 13/28.

427 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III,110.

428 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 93.

2.1.6. Emanet

Bazı tefsirciler, Allah'ın Hz. Âdem'i halife edinerek yeryüzündeki diğer varlıklara üstün kıldıktan sonra onunla bir ahitleşme yaptığını ve ona bir takım emirler verip bazı yasaklara uymayı içeren bir emaneti lütfettiğini, insanın da bu anlaşmayı kabul ederek emaneti yüklendiğini ifade ederler.[429] Bu emanetten bahseden ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *"Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yüklendi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir."*[430]

Ayette, insanın; göklerin, yerin ve dağların yüklenmekten korktukları bu emaneti kabul ettiği ifade edilmektedir.

لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا

"Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."[431] ayetini düşündüğümüz zaman insanın, bu ağır emaneti kaldırabilecek donanımda ve güçte olduğunu söyleyebiliriz. Tefsirciler emaneti; Allah'ın emirlerine itaat[432] ve yasaklarından kaçınmak, Allah'ın insana yüklediği görev ve sorumluluklar,[433] koyduğu hüküm ve kanunlar, iffet, akıl,[434] insanların birbirlerine verdikleri ve riayet edilmesini umdukları emanetler[435] ve Allah'ın bütün âleme yerleştirdiği varlığının delilleri[436]

429 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* III, 76.

430 Ahzâb, 33/72.

431 Bakara, 2/286.

432 Zemahşerî, *Keşşâf,* III, 564; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl,* III, 49.

433 Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân,* XIV, 253.

434 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* IV, 240.

435 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* III, 487.

436 Nîsâbûrî, *Îcâzu'l-Beyân,* II, 676.

şeklinde farklı farklı tefsir etmişlerdir.[437]

Her ne kadar birbirinden farklı görüşler söz konusu olsa da emanetin tefsiri konusundaki genel kanaat; sonunda ceza ve mükâfatın olduğu görev ve yükümlülükler ve buna dair gerçekleşen imtihandır.[438] En genel anlamda emanet; hür bir varlık olan insanın kendi iradesiyle yerine getirmekle sorumlu olduğu vazifelerin toplamı olup kulluk olarak isimlendirilir.[439] Kulluk görevinin kendisini emanet olarak tanımlayabileceğimiz gibi, bu görevi yerine getirmesi için insana verilen akıl ve irade gibi nimetlerin, veriliş hedefine uygun kullanılmasını da bu tanıma dâhil edebiliriz. Bu bağlamda emanetin yerine getirilmesi; emaneti insana yükleyen Allah'ın istediği şekilde O'na itaat ve kulluk edilmesidir. İnsanın inkâr ve şirk ile Allah'a isyan etmesi[440] ve böylesine bir yükü kaldıracak güç ve değerde olduğunu bilmezden gelmesi ise emanete ihanet olup, ayetin sonunda zalimlik ve cahillik olarak isimlendirilmiştir.[441]

2.2. İNŞAYA MUHTAÇ BİR VARLIK OLARAK İNSANIN ÖZELLİKLERİ

İnsan çift yönlü girift bir varlıktır. Bu yapı, insan ruhunun en derin noktalarına kadar hüküm sürer. O, zıt kutuplara ev sahipliği yapan birbirine ekli iç içe tabiatından dolayı, aşağıların aşağısıyla yücelerin yücesi arasında sürekli gelgitler yaşar. Muhammed Kutub'un ifadesiyle insan ruhu *"karşılıklı*

437 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn,* IV, 428-429. Bkz. Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât,* Thk. İbrâhîm el-Besyûnî, Nşr. el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Küttâb, Mısır, ts., III, 172-173.

438 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XX, 336-338; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân,* s. 301.

439 Certel, *Kur'an'da İnsan,* s. 8-9.

440 Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân,* IV, 238.

441 Cîlî, *İnsân-ı Kâmil,* s. 349.

*çizgiler"*den oluşur;[442] korku ve ümit, sevgi ve nefret, süflilik ve ulvilik, isyan ve itaat gibi pek çok zıt kutba ev sahipliği yapar.[443] Kâh hayra kâh şerre yönelen insan, ince bir ip üzerinde dengeyi sağlamak için bir sağa bir sola yalpalayan cambaz misali bazen maddî âleme bazen de manevî dünyaya meyleder durur. İnsanın, Allah'a verdiği sözü unutup O'nun emirlerini çiğnemesine neden olacak zaafları vardır. *"Andolsun, bundan önce biz Adem'e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme, diye) emrettik. O ise bunu unutuverdi. Biz onda bir kararlılık bulmadık."*[444] ayeti ve devamında şeytanın vesveselerine mağlup olan Hz. Adem'in yasak ağacın meyvesinden yemesi sebebiyle cennetten çıkarılması da bu hakikati ifade etmektedir.[445] İnsanın kemali elde etmesi öncelikle zafiyetlerinin tespit edilmesine bağlıdır. Bundan dolayı biz çalışmamızın bu bölümünde inşaya muhtaç bir varlık olan insanın taşıdığı karakter zafiyetlerini incelemeye çalışacağız.

2.2.1. Zafiyet

İnsan, her yönden yaratıcısına muhtaç bir varlıktır. Bu gerçek Kur'an'da; *"Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla lâyık olandır."*[446] ayetiyle ifade edilmektedir. İnsan denilen bu esrarengiz varlığı en iyi bilen, onu yaratan Yüce yaratıcıdır.[447] Çünkü yaratıcı tığının hakikatini, onu yaratan en iyi bilir.[448] İnsanın varoluşsal

442 Kutup, *İnsan Psikolojisi*, s. 97 vd.

443 Kutup, *İnsan Psikolojisi*, s. 103-207.

444 Tâhâ, 20/115. Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 40; İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 15.

445 Tâhâ, 20/115-123. Bkz. Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, VIII, 114.

446 Fâtır, 35/15.

447 Mülk, 67/14; Yâsîn, 36/79. Bkz. Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, X, 386.

448 Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 126.

hakikatine dair Allah'ın vahyi aracılığıyla bildirdiği gerçeklerin, insan denen muammayı tanımlamamız konusunda tek yol olarak önümüzde durduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan zıt eğilimlere ve pek çok zafiyete sahip olan insanın olumlu özelliklerinin yanı sıra olumsuz karakter yapısının tam olarak ortaya konulması, karakter inşasının imkân ve sonuçlarını tespit etmek bakımdan hayati bir öneme sahiptir.

İnsan, kendisinden beklenen görevi yerine getirebilmesi için maddî ve manevî açıdan pek çok yeteneklerle donatılmıştır. Ancak o, bir takım eksikliklerden münezzeh, kusursuz bir varlık da değildir. Onun manevî yapısında, faziletlerin yanı sıra bazı olumsuz eğilimler de mevcuttur. İnsanın sahip olduğu bu eğilim ve zafiyetler aynı zamanda onun halife olarak gönderildiği dünya hayatında var olabilmesinin de en güçlü vesileleri olup insan yaşamının sağlıklı bir şekilde devamına dair derin hikmetler taşır. Örneğin, insanın yemesi, içmesi ve üremesi gibi hayati faaliyetlerini düzenleyen duygular, insanın biyolojik yaşamının sağlıklı bir şekilde sürmesi için zorunludur. Fakat bu duygular, bir inşa sisteminin içinde kendilerine belirli ahlaki değerler atfedilmediği takdirde insanı kötülüğe sevk eden ve onu, yaratılışının hedeflerinden uzaklaştıran bir özelliğe bürünebilir. Dolayısıyla insanın bu tür duyguları, ahlaki değerler üzerinden inşa edilmeye muhtaç bir yapı sergilemektedir.

İnsan;

وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا

"İnsan zayıf (bir varlık olarak) yaratılmıştır."[449] ayetinde de ifade edildiği gibi zayıf yaratılışlı bir varlıktır.

449 Nisâ, 4/28.

كل فعل وجد من فَاعله مُقَدرا لَا على سَهْو وغفلة فَهُوالْخلق

"Hata ve gafletten uzak bir şekilde (ilim ve irade sahibi) bir failden çıkan bütün planlı eylemlere verilen isim" olarak tanımlanan yaratmak;[450] Arapçada genellikle "خلق" fiiliyle kullanılır ve insanın yaratılışının iki yönüne işaret edilmiştir. Bunlardan birincisi onun maddî ve görünen botyutu olup *"halk"*; ikincisi ise manevî ve görünmeyen boyutu olup *"huluk"* olarak isimlendirilir. *"Huluk"* kelimesinin çoğulu *"ahlak"* olup seciye ve karakter anlamına gelmekte[451] ve Allah'ın, imtihan edilen bir varlık olmasının gereği olarak insanın kendi iradesi dışında onun tabiatına yerleştirdiği bir takım olumlu ve olumsuz özelliklerin toplamını ifade etmektedir.[452] Hatta daha genel bir ifadeyle insanın zafiyeti; yaratılış gayesinden onu uzaklaştıran eğilimlerinin ve bağımlılıklarının bütününü ifade eden bir kavramdır.[453] Bu bağlamda gerek insanın yaratılış gayesi, gerekse Allah tarafından peygamberlerin gönderiliş sebebi, insanın manevî dünyasında bulunan olumsuz karakter özelliklerinin ıslah edilip, olumlu özelliklerinin güçlendirilerek onun karakterinde kemalin inşa edilmesidir. Hz. Peygamberin, resul olarak gönderiliş sebebinin; güzel ahlakı tamamlamak olduğunu ifade etmesi de[454] bu açıdan oldukça dikkat çekicidir.

İnsan yaratılışının maddî ve manevî olmak üzere iki boyutu olduğu gibi, ayette onun yaratılışıyla ilgili olarak zikredilen

450 Bkz. Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 414.

451 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 86.

452 Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 140; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 86-87.

453 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 114. Bkz. Karagöz, İsmail, "İnsanın Günah İşlemesine Neden Olan Genel Karakteri", *Diyanet İlmî Dergi*, Nisan-Mayıs-Haziran, 1995, c. 31, sy. 2, s. 51.

454 İmâm Mâlik, *Hüsnü'l-Huluk*, 8.

zayıflığın da maddî ve manevî olarak iki yönü bulunmaktadır. Onun maddî zayıflığı, dünyaya geldiği andan itibaren yetişkinlerin yardımına ihtiyaç duymasıdır. Çünkü insan hayvanlarda olduğu gibi geniş ve güçlü tepki mekanizmalarına ve içgüdülere sahip bir varlık değildir. Allah hayvanlara yapacakları işleri ilham etmiştir. Bu ilhamların büyük kısmı hayvanın doğumuyla birlikte aktif hale gelerek hayvana rehberlik eder. Bu durum; *"Mûsâ, "Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" dedi."*[455] ayetinin işaret ettiği hakikattir.[456] Râgıp el-Isfahânî insanın dışındaki canlı ve cansız bütün varlıklara izafe ettiği bu yol göstermeyi *"teshîr"* kavramıyla izah eder. Ona göre teshîr, hayvanlarda içgüdü, diğer cansız cisimlerde ise tabiat kuvvetidir.[457]

Her ne kadar insana da doğumundan itibaren bir takım içgüdüler verilmiş olsa da, yaşamını devam ettirebilmesi için gerekli olan yeteneklerin ortaya çıkışı uzun vadeli bir eğitim sürecini gerektirmektedir. Çünkü insan, diğer varlıklara her hangi bir eğitim gerekmeden verilen özellikleri aklı ve iradesiyle peyderpey elde eder. Yani insan, gelişimini tamamlamamış bir varlık olarak dünyaya gelir ve gelişimini tamamlamak için eğitime ihtiyaç duyar.[458]

Bunun yanı sıra insan, dünyevî yaşamını devam ettirmek için beslenme, barınma ve üreme gibi bir takım zorunlu eylemlere muhtaçtır. İnsan bu eylemleri gerçekleştirirken ona musallat olan ve karakter özelliklerini derinden etkileyen bazı durumlar söz konusu olur. Kısaca *"geçim korkusu", "fakirlik"*

455 Tâhâ, 20/50.

456 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXII, 58.

457 Isfahânî, *el-Müfredât,* s. 396-397, 860.

458 Certel, *Kur'an'da İnsan,* s. 69-70.

كل فعل وجد من فَاعله مُقَدرا لَا على سَهْو وغفلة فَهُوالْخلق

"Hata ve gafletten uzak bir şekilde (ilim ve irade sahibi) bir failden çıkan bütün planlı eylemlere verilen isim" olarak tanımlanan yaratmak;[450] Arapçada genellikle "خلق" fiiliyle kullanılır ve insanın yaratılışının iki yönüne işaret edilmiştir. Bunlardan birincisi onun maddî ve görünen botyutu olup *"halk"*; ikincisi ise manevî ve görünmeyen boyutu olup *"huluk"* olarak isimlendirilir. *"Huluk"* kelimesinin çoğulu *"ahlak"* olup seciye ve karakter anlamına gelmekte[451] ve Allah'ın, imtihan edilen bir varlık olmasının gereği olarak insanın kendi iradesi dışında onun tabiatına yerleştirdiği bir takım olumlu ve olumsuz özelliklerin toplamını ifade etmektedir.[452] Hatta daha genel bir ifadeyle insanın zafiyeti; yaratılış gayesinden onu uzaklaştıran eğilimlerinin ve bağımlılıklarının bütününü ifade eden bir kavramdır.[453] Bu bağlamda gerek insanın yaratılış gayesi, gerekse Allah tarafından peygamberlerin gönderiliş sebebi, insanın manevî dünyasında bulunan olumsuz karakter özelliklerinin ıslah edilip, olumlu özelliklerinin güçlendirilerek onun karakterinde kemalin inşa edilmesidir. Hz. Peygamberin, resul olarak gönderiliş sebebinin; güzel ahlakı tamamlamak olduğunu ifade etmesi de[454] bu açıdan oldukça dikkat çekicidir.

İnsan yaratılışının maddî ve manevî olmak üzere iki boyutu olduğu gibi, ayette onun yaratılışıyla ilgili olarak zikredilen

450 Bkz. Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 414.

451 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 86.

452 Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 140; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 86-87.

453 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 114. Bkz. Karagöz, İsmail, "İnsanın Günah İşlemesine Neden Olan Genel Karakteri", *Diyanet İlmî Dergi*, Nisan-Mayıs-Haziran, 1995, c. 31, sy. 2, s. 51.

454 İmâm Mâlik, *Hüsnü'l-Huluk*, 8.

zayıflığın da maddî ve manevî olarak iki yönü bulunmaktadır. Onun maddî zayıflığı, dünyaya geldiği andan itibaren yetişkinlerin yardımına ihtiyaç duymasıdır. Çünkü insan hayvanlarda olduğu gibi geniş ve güçlü tepki mekanizmalarına ve içgüdülere sahip bir varlık değildir. Allah hayvanlara yapacakları işleri ilham etmiştir. Bu ilhamların büyük kısmı hayvanın doğumuyla birlikte aktif hale gelerek hayvana rehberlik eder. Bu durum; *"Mûsâ, "Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" dedi."*[455] ayetinin işaret ettiği hakikattir.[456] Râgıp el-Isfahânî insanın dışındaki canlı ve cansız bütün varlıklara izafe ettiği bu yol göstermeyi *"teshîr"* kavramıyla izah eder. Ona göre teshîr, hayvanlarda içgüdü, diğer cansız cisimlerde ise tabiat kuvvetidir.[457]

Her ne kadar insana da doğumundan itibaren bir takım içgüdüler verilmiş olsa da, yaşamını devam ettirebilmesi için gerekli olan yeteneklerin ortaya çıkışı uzun vadeli bir eğitim sürecini gerektirmektedir. Çünkü insan, diğer varlıklara her hangi bir eğitim gerekmeden verilen özellikleri aklı ve iradesiyle peyderpey elde eder. Yani insan, gelişimini tamamlamamış bir varlık olarak dünyaya gelir ve gelişimini tamamlamak için eğitime ihtiyaç duyar.[458]

Bunun yanı sıra insan, dünyevî yaşamını devam ettirmek için beslenme, barınma ve üreme gibi bir takım zorunlu eylemlere muhtaçtır. İnsan bu eylemleri gerçekleştirirken ona musallat olan ve karakter özelliklerini derinden etkileyen bazı durumlar söz konusu olur. Kısaca *"geçim korkusu", "fakirlik"*

455 Tâhâ, 20/50.

456 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXII, 58.

457 Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 396-397, 860.

458 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 69-70.

ve *"mahrumiyet duygusu"* olarak ifade edebileceğimiz bu durumlar, ıslah edilmedikleri zaman olumsuz karakter özelliklerine kapı aralar. Örneğin, beslenme ve ona bağlı olan zayıflıklar; *"cimrilik"*[459], *"bencillik"* ve *"oburluk"* dediğimiz olumsuz özelliklerin ortaya çıkmasına neden olur. İleride daha detaylı olarak değineceğimiz gibi insanın davranış dünyası ile karakter yapılanması arasında oldukça kuvvetli bir ilişki söz konusudur. Bu itibarla oburluk; imanın zayıflamasına, kalpte hikmet nurunun sönmesine ve zekânın körelmesine sebep olur. Beslenme ile karakter ilişkisi arasındaki bu ilişki sebebiyle Allah, insanın imtihan edildiği alanların önemli kısımlarından birini oluşturan beslenme konusunda şöyle buyurur:[460] *"Ey Ademoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez."*[461] ; *"Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helâl ve temiz olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır."*[462] Oruç ibadetinin Kur'an'da takva ile ilişkilendirmesi de bu bağlamda beslenme ile karakter inşası arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir.[463]

---

459 *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size, çirkinliği ve hayâsızlığı emreder. Allah ise size kendi katından mağfiret ve bol nimet va'diyor. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir."* Bakara, 2/268.

460 *"Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele."* Bakara, 2/155.

461 A'râf, 7/31.

462 Bakara, 2/168.

463 *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı."* Bakara, 2/183.

2.2.2. Zulüm, Tuğyân ve Cehalet

Yüce Allah Kur'an'da insanın; sonunda ceza ya da mükâfatın olduğu büyük bir sorumluluğu ve imtihan yükünü omuzlarına aldığını bildirmiş ve bu emanetin gereklerini yerine getirmediği takdirde "zâlim" ve "câhil" olacağını ifade etmiştir.[464] İnsan, emaneti yüklendiği için değil, şeytana ve nefsine uyup[465] onun gereklerini yerine getirmediği için bu sıfatlarla birlikte zikredilmektedir.[466] Bu iki olumsuz karakter özelliği de Arap gramerinde *"mübalağa ifade eden ism-i fail"* formunda gelmiştir.[467]

Bu özelliklerin ilki *"zülüm"*dür. Zulüm; وَضْعُ الشَّيْءِ فِي غَيْرِ مَوْضِعِهِ *"bir şeyi, ait olmadığı yere koymak"* demektir. Nurun zıddı olan karanlık da "ظُلْمَةٌ"[468] *"zulmet"* şeklinde aynı kökten gelir.[469] Bu itibarla zulüm başkasının hakına tecavüz etmek demektir.[470] Konuyla ilgili ayetleri dikkate alarak bir tanım yapacak olursak diyebiliriz ki, zulüm; insanın, Allah'ın koyduğu kanunun hilafına davranmak suretiyle meydana getirdiği bir

---

464 Ahzâb, 33/72.

465 Merâğî, *Tefsîru'l-Merâği*, XXII, 46.

466 İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, IV, 468; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VIII, 125; Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, XI, 768.

467 İnsanın **"ظَلُومٌ"** "çok zalim" olduğunu ifade eden bir başka ayette şöyledir: *"O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür."* İbrâhîm, 14/34.

468 Bakara, 2/17, 19, 257.

469 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 197; İbn Düreyd, *Cemheratü'l-Lüğa*, II, 934; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Lüğa*, III, 468; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 374.

470 Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, VIII, 163; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 594.

hak ihlalidir. Bu hak ihlali Allah'a karşı yapıldığında *"şirk"* ve *"küfür"* olarak isimlendirilir.[471]

İnsan, küfür ve şirkten başka, "hudûdullah" denilen Allah'ın emir ve yasaklarını çiğnediği zaman da hem Allah'ın hem de üçüncü şahısların hakkına zulmetmiş olur:[472] Bu itibarla Allah, boşanma gerçekleştikten sonra, kadınlara daha önce verilenlerden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanın helal olmadığını ve Allah'ın belirlediği ölçüleri gözetememe endişesi var ise o zaman kadının (boşanmak için) bedel vermesinde kadına da erkeğe de bir günahın olmadığını belirtmiş ve ayetin sonunda şöyle buyurmuştur: *Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bunları aşmayın. Allah'ın koyduğu sınırları kim aşarsa, onlar zalimlerin ta kendileridir."*[473] Başka bir ayette de zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık yapanlar için elem dolu bir azap olduğunu ifade etmiştir.[474]

Bunun yanında Yüce Allah, insanın "hududullah"ı çiğnemek suretiyle kendisine de zulmedeceğini[475] şöyle ifade etmektedir: *"Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde, onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik hâlinde) boşayın ve iddeti sayın. Rabbiniz olan Allah'a karşı gelmekten sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin, olur ki Allah, sonra yeni*

471 *"Hani Lokman, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: "Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür."* Lokmân, 31/13. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIII, 33.

472 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIII, 33.

473 Bakara, 2/229.

474 Şûrâ, 42/42.

475 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIII, 33.

bir durum ortaya çıkarır."[476] Aslında insan; Allah'ın, üçüncü şahısların ve kendi nefsinin hakkına zulmettiğinde bu zulmünün akibeti sonunda kendisine döneceği için,[477] gerçekte kendisine zulmetmiş olur. Bu sebeple Allah Kur'an'da insana zulmetmediğini, fakat insanın kendi kendisine zulmettiğini ifade etmektedir.[478]

Kur'an'da zulmün, insanlık tarihinin başlangıcından bu yana mevcut olan bir hadise olduğu ifade edilmekte[479] ve Hz. Âdem'in iki oğlunun birer kurban sunmaları, birinin kurbanının Allah tarafından kabul edilip ötekinden kabul edilmediği ve kurbanı kabul edilmeyenin, kardeşini öldürdüğü anlatılmaktadır.[480] İnsanı zulme sevk eden şey, üstün olmak ve büyüklene mek hevesidir. Bu arzu onu, zorbalığa, zorbalık ise kalbin mühürlenerek idrak ve iman kabiliyetini yitirmesine neden olur: *"Onlar kendilerine gelmiş hiçbir delil olmaksızın, Allah'ın âyetleri hakkında tartışan kimselerdir. Bu ise Allah katında ve iman edenler katında büyük öfke ve gazap gerektiren bir iştir. Allah, her kibirli zorbanın kalbini işte böyle mühürler."*[481]

---

476 Talâk, 68/1. *"Sonra biz, o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed'in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah'ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur."* Fâtır, 35/32. Bir görüşe göre ayette kendilerine zulmedenler; mü'min olduğu halde başkalarının haklarına zulmetmeden büyük ve küçük günah işleyen kimselerdir. Mâverdî, *en-Nüket*, IV, 473.

477 Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, I, 39; Cezâirî, *Eyserü't-Tefâsîr*, I, 56; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 169.

478 Bkz. Bakara, 2/57; Nahl, 16/118. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIII, 34.

479 Hatta Allah, insanı yaratma iradesini meleklere izhar ettiğinde, onlar insanı kan dökecek ve bozgunculuk çıkaracak olan kimseler olarak tanımlamışlardır. Bkz. Bakara, 2/30.

480 Mâide, 5/27-29.

481 Mü'min, 40/35.

Bu bakımdan zulmün sonuçlarından biri olan *"kabalık"* da Kur'an'da olumsuz bir karakter özelliği olarak kâfirlere isnat edilmiştir: *"Gördün mü, o hesap ve ceza gününü yalanlayanı! İşte o, yetimi itip kakan, yoksula yedirmeyi özendirmeyen kimsedir."*[482] Hz. Peygamber de bir hadisinde mü'minin kaba olamayacağını ifade etmiştir.[483] Kabalığın karşıt çizgisi olan merhamet ve nezaket bireyler arasındaki sağlıklı ilişkinin en önemli kurucu unsurlarından biridir. Hz. Peygamber'in nebevî mevcudiyeti etrafında kenetlenen asr-ı saadet toplumunun temelini de kabalıktan uzak olan bu zarafet ve nezaket iklimi oluşturmaktadır.[484] Bu hakikat doğrultusunda hareket eden Allah Resulü, kendisine yapılan düşmanlıkları bile letafet ve nezaketi sayesinde dostluğa dönüştürmüştür: *"İyilikle kötülük bir olmaz. Kötülüğü en güzel bir şekilde sav. Bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki sıcak bir dost oluvermiştir."*[485]

İnsanın zalim olmasının doğurduğu sonuçlardan bir diğeri de taşkınlıktır. Kur'an'da genellikle *"tuğyân"*[486] masdarından türemiş olan fiilerle ifade edilen ve sapıtmak[487] ve haddi aşmak anlamına gelen bu kavram[488] Firavun gibi güç ve otoriteyi

482 Mâûn, 107/1-3.

483 Bkz. Tirmizî, *Birr* 48.

484 Âl-i İmrân, 3/159.

485 Fussilet, 41/34.

486 Bu kelime طُغيانَ الماء şeklinde suyun taşmasını ifade etmek için kullanılır. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XV, 521; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 46; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XV, 521. Kelimenin Kur'an'da bu anlamıyla kullanıldığı yer için bkz. Hâkka 69/11. Ayrıca taşkın fırtına anlamında bkz. Hâkka, 69/5.

487 Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, s. 196.

488 en-Nahhâs, *İ'râbu'l-Kurân*, III, 26; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 32; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 42.

ellerinde bulunduran zorba ve zalimlere isnat edilir[489] ve zulüm ile yan yana zikredilir:

وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ اِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ اَظْلَمَ وَاَطْغٰى

"Daha önce de Nûh'un kavmini helâk etmişti. Şüphesiz onlar daha zalim ve daha azgın kimselerdi."[490] Kur'an'a göre insanı tuğyâna iten en önemli neden, insanın kendini her yönden yeterli görmesidir:

كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى

"Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder."[491] Ayette *"istiğnâ"* olarak ifade edilen *"kendi kendini yeterli görme hali"* sadece vahye karşı inkâr sergilemekle kalmayıp bir aşama sonrasında kendisine tanrısal bir heybet izafe ederek putlaşmasına neden olur. Tuğyan ile insanın kendisine isnat ettiği bu ulûhiyet iddiası da Kur'an'da aynı kelime kökünden *"tâğût"* olarak kavramlaştırılır[492] ve yalnızca haklarında tanrılık iddia edilen şeytanları ve bir takım putları değil; güç ve otoritesiyle taşkınlık yapan zalim ve zorba insanları da içine alır.[493] Tuğyânın, kendisi hakkında en çok kullanıldığı Firavun'un ilahlık iddia ederek kendisini tâğût ilan etmesi de bu açıdan bir tesadüf değildir.[494] Güç ve kudreti sebebiyle

489 Tahâ, 20/24, 43, 45; Nâziât, 79/17.

490 Necm, 53/52. Bkz. Fecr, 89/6-12. Bkz. Bakara, 2/15; Mâide, 5/64; En'âm, 6/110; A'râf, 7/186; Yûnus, 10/11; İsrâ, 17/60; Kehf, 18/80; Mu'minûn, 23/75.

491 Alak, 96/5-6. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, V, 502.

492 Bakara, 2/256.

493 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 416-420; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 79; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 444; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXII, 542, XXXVIII, 496.

494 Nâziât, 79/24.

kibirlenerek kendisini tâğût ilan edenlerden biri de Nemrut'tur.[495]

Kâfirler tâğûta küfür bağıyla bağlıdırlar;[496] tâğût uğrunda savaşırlar;[497] şeytan, insanları tâğûtlara yönlendirerek onları saptırmaya çalışır.[498] Bundan dolayı Allah, kendisine iman edenlerin aynı zamanda tâğûtu da inkâr etmeleri gerektiğini bildirir.[499] Yüce Allah; *"Kim azgınlık eder ve dünya hayatını tercih ederse, şüphesiz, cehennem onun sığınağıdır."*[500] ayetiyle azgınlık yaparak dünyaya yönelen ve aşkın kaygısını zayi eden kimsenin ahirette cehennemlik olacağını ifade etmiştir. Çünkü insan, tuğyanından vaz geçmez ise çıktığı bu yolun sonunda öz benliğinden uzaklaşacak; gücünü, yeteneklerini ve arzularını putlaştırarak bir tâğûta dönüşecektir.

Ahzâb 33/72'de insana izafe edilen olumsuz karakter özelliklerinden birisi de *"cehalet"*tir. İlmin zıddı olan cehalet de[501] ayette "جَهُولًا" şeklinde *"mübalağalı ism-i fâil"* olarak *"çok cahil"* anlamına gelecek şekilde insana sıfat yapılmıştır.[502] Cehalet; Kur'an'da, bir işin hakikatinden yüz çevirmek,[503]

---

495 Bakara, 2/258.

496 Bakara, 2/257. Bkz. Nisâ, 4/51, Mâide, 5/60. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 425.

497 Nisâ, 4/76. Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 84; Endulûsî, Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1420, III, 709.

498 Nisâ, 4/60, 76.

499 Bakara, 2/256; Nisâ 4/60; Nahl 16/36; Zümer 39/17.

500 Nâziât, 79/37.

501 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 129. Bu kelimenin "جَهَالَةً" *"cehalet"* masdarıyla kullanıldığı yerler için bkz. Nisâ, 4/17; En'âm, 6/54, Nahl, 16/59, Hucurât, 49/6.

502 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 240.

503 "En'âm, 6/11. Bkz. Bakara, 2/273; En'âm, 6/35; Hûd, 11/46.

bilgisizlikte ısrar etme,[504]şirk koşmak,[505]alay etmek,[506] ayrımcılık talebinde bulunmak,[507] homoseksüellik yapmak,[508] puta tapmak,[509] küstahlaşmak,[510] günaha meyletmek,[511] olgunluktan uzak olmak[512] ve kendini bilmemek[513] gibi anlamlara gelmektedir. Kelimenin pek çok olumsuz karakter özelliğine delalet etmesine bakarak, cehaletin her türlü kötülüğün temel sebebi olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda en büyük cehalet insanın Allah'ı ve ahireti bilmemesiyle oluşan cehalettir. Bütün aşkın değerlerin ve uhrevî kaygıların temel prensibi olan bu iki inanç unsurunu zayi etmek insanın bütün erdemlerini kaybederek gaflete düşmesinin ve basirete ait bütün kabiliyetlerinden mahrum kalmasının en büyük nedenidir.[514]

İnsan, kendisini iman ve irfana taşıyacak yakini bilgiyi elinin tersiyle itmesi sonucu zan bataklığında bocalamaya başlar. Bundan dolayı Allah, ahirete iman etmeyenlerin, meleklere dişi isimleri verdiklerini; hâlbuki onların bu hususta hiçbir bilgilerinin olmadığını ve sadece zanna uyduklarını; zannın ise hakikat namına hiçbir anlam ifade etmediğini belirtir.[515] İnsanın en büyük cehaleti, ebedi olduğunu zannederek dünyaya meyletmesi ve böylece imanın sağlayacağı manevî idrak

504 A'râf, 7/199.
505 A'râf, 7/138.
506 Bakara, 2/67.
507 Hûd, 11/29.
508 Neml, 27/55.
509 Zümer, 39/64.
510 Ahkâf 46/22-23.
511 Yûsuf 12/33.
512 Yûsuf 12/89.
513 Furkân 25/63, Kasas 28/55.
514 Rûm 30/7-8.
515 Necm 53/25-30.

olanaklarından mahrum kalarak sırat-ı müstakimden sapmasıdır. Bu bağlamda Kur'an'a göre insanın yaratılışının anlam ve amacına hizmet etmeyen bilgi insana yarar yerine zarar getirmektedir. İnsan, bu bilgisiyle peygambere ve vahye uymadığı takdirde Kur'an'a göre yine cahil sayılmaktadır.[516]

2.2.3. Fesat ve İfsat

Kur'an'da, insanın tabiatının *"fesat"* ve *"ifsat"*a meyilli olduğu vurgulanmış, [517] insanların kötü davranışları sebebiyle karada ve denizde fesat çıktığı;[518] eğer Allah; insanların hevalarına uymuş olsa idi gökler, yer ve bunların içinde bulunan her şeyin bozulacağı ifade edilerek insanın tabiatındaki söz konusu bu iki özelliğe dikkat çekilmiştir.[519]

Fesat; düzenin ve olgunluğun, ifsat ise düzeltmenin ve olgunlaştırmanın zıddıdır. Ayrıca fesat; bozulmak, yok olmak, karışıklığa uğramak, kokuşmak[520] ve itidalden uzaklaşmak anlamlarına gelmektedir.[521] Kur'an'da fesat ve ifsat; kozmolojik dengenin[522] ve toplumsal düzenin[523] bozulması da dâhil olmak üzere Allah'ın koyduğu kurallara karşı çıkan inkâr ve isyan nitelikli hertürlü girişim ve gayr-i ahlaki davranışların genel adıdır.[524] Fesad ve ifsadı bir toplum düzeni şekline getirmeye

516 Mü'min 40/83.

517 Bakara, 2/30.

518 Rûm, 30/41.

519 Bkz. Mü'minûn, 23/71.

520 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 335; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII, 497.

521 Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 636.

522 Enbiyâ, 21/22.

523 Neml, 27/43; Yûsuf, 12/73.

524 Bakara, 2/11, 205; Muhammed, 47/22. Bkz. Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 76.

çalışanların helak edildiğini bildiren Kur'an,[525]ahiret yurdundaki saadetin, dünyada iken bozgunculuğa yanaşmayan kimselerin hakkı olduğunu belirtir.[526] İşlemiş oldukları *"hirâbe"* suçuyla kamu düzenini yok etmeye çalışan eşkiyalara; asılarak veya el ve ayakları çaprazlamasına kesilerek idam edilme cezasına hükmeden Allah,[527] insanların bir kısmıyla diğerlerini saf dışı etmeseydi yeryüzünün fesada uğrayacağını belirtmiştir.[528]

Fesat, iman etmemiş kalbin bir özelliğidir. Çünkü Allah bir ayette, âlemin fesattan uzak bir şekilde muhteşem bir düzen üzerinde var oluşunu kendi vahdaniyetine bağlamıştır.[529] İman ederek bu vahdaniyeti idrak eden kimsenin âlemdeki birliği müşahede ettikten sonra fesada sebep olması, inancının esasıyla bağdaşmaz. Fesat, kalpte bulunan manevî bir hastalığın neticesidir. Bu sebeple Allah, kalplerinde eğrilik bulunanların müteşabih ayetlerin teviline başvurarak fesat çıkarmak istediklerini ifade etmiş; insanın müfsit olmasını kalbindeki manevî bir hastalıkla ilişkilendirmiş[530] ve şöyle buyurmuştur: *"O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde*

525 Fecr, 89/11-12.

526 Kasas, 28/83.

527 Mâide, 5/32.

528 Bakara, 2/251.

529 Enbiyâ, 21/22.

530 Ayette "زَيْغٌ" olarak isimlendirilen hastalık bazı müfessirlere göre şüphe, inkâr ve yalanlama hastalığıdır. Nîsâbûrî, Ebû Bekir, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, Thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'n-Neşr, Medîne, 1423/2002, I, 122; Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 57.

derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar."[531] Bu bağlamda fesat ve ifsat, Kur'an'da, kalplerinde hastalık bulunan münafıklara nispet edilmektedir. Onlar fesat çıkarmalarının yanısıra bir de kendilerinin asıl amaçlarının ıslah etmek olduğunu iddia ederler. Oysaki Yüce Allah böyle kimselerin kalplerinde hastalık bulunduğunu ve bunların gerçek fesatçılar olduğunu bildirmektedir.[532]

Islah edilmediği takdirde fesat, eyleme dönüşerek insanın, etrafını ifsat etmesine neden olur. İfsadın ilk ve en kolay yansımasının görüleceği yer dildir. Dilin de en hızlı ifsat eylemi *"gıybet"*tir. Başkasının manevî varlığına karşı bir saldırı olan gıybet; bir insanın olmadığı bir ortamda ve duyduğunda onu üzecek şekilde, onun kusurları hakkında konuşmak demektir.[533] Hz. Peygamber'in de bir hadiste ifade ettiği gibi; hakkında konuşulan kusur o kimsede var ise bu, gıybet; aksi takdirde iftira olur.[534] Yüce Allah, bir karakter hastalığı olan gıybeti, ölmüş bir insanın etini yemeye benzetmiş,[535] gıybet yapan kimseyi de adeta manevî bir yamyam olarak vasfetmiş ve kusuraraştırmanın mümine yakışmayacağını vurgulamıştır.[536] Hz. Peygamber de kusur araştırmanın münafıkların bir özelliği olduğu hakkında şöyle buyurmuştur: *"Ey dili ile Müslüman olup iman kalbine nüfuz etmemiş olan topluluk! Müslümanlara eziyet etmeyin, onları ayıplamayın! Onların kusurlarını*

531 Âli İmrân, 3/20. Ayette *"fesat"* kelimesinin yerine, onunla eşanlamlı olan *"fitne"* kelimesi kullanılmıştır. Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* I, 377.

532 Bkz. Bakara, 2/8-12. Bkz. Tevbe, 9/47; Mâide, 5/64.

533 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh,* s. 231; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 163.

534 Müslim, *Birr,* 70. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* V, 151.

535 İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân,* III, 217.

536 Hucurât, 49/12.

araştırıp durmayın! Çünkü kim Müslüman kardeşinin ayıp ve kusurunu araştırırsa, kıyamet gününde Allah da onun ayıbını ortaya koyar. Allah kimin ayıbını da ortaya koyarsa, evinde dahi olsa onu rezil eder."[537] Ayrıca Hz. Peygamber başka bir hadisinde de mü'mine yakışanın ayıpları bulmak değil; onları örtmek olduğunu ifade etmiştir.[538]

2.2.4. Gaflet, Nisyan ve Küfür

Nefsin arzularına uyup önemsiz şeylerle meşgul olarak zamanı boşa geçirmek şeklinde tanımlanan gaflet,[539] Kur'an'da inkârcıların temel karakter özelliklerinden biri olarak ifade edilir: *"Gerçek vaat (kıyametin kopması) yaklaşır, bir de bakarsın inkâr edenlerin gözleri açılıp donakalmıştır. 'Eyvah bizlere! Doğrusu biz bundan gafildik. Hatta biz zalim kimselermişiz' derler."*[540] Gafletin temeli, bir şeyi bildiği halde o şeye karşı ilgisiz kalmaktır.[541] Bu ilgisizlik; ilahî mesajdan yüz çevirmeyi ve insanı hidayete sevk edecek deliller üzerinde düşünmekten imtina etmeyi doğurur. Allah cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen gafillerin, hayvanlar gibi, hatta daha da aşağılık olduklarını ve bunlar için cehennem azabının olduğunu bildirmektedir.[542]

---

537 Tirmizî, *Birr,* 85.

538 Müslim, *Birr,* 72.

539 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* s. 393. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâu'l-Ayn,* IV, 419; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XI, 498.

540 Enbiyâ, 21/97. Bkz. Yâsîn, 36/6; Enbiyâ, 21/1. Bkz. A'râf 7/146; 179, 205; Yûnus, 10/7, 29

541 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh,* s. 228; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XI, 498.

542 A'râf, 7/179. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* IV, 17; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXI, 541.

derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar."[531] Bu bağlamda fesat ve ifsat, Kur'an'da, kalplerinde hastalık bulunan münafıklara nispet edilmektedir. Onlar fesat çıkarmalarının yanısıra bir de kendilerinin asıl amaçlarının ıslah etmek olduğunu iddia ederler. Oysaki Yüce Allah böyle kimselerin kalplerinde hastalık bulunduğunu ve bunların gerçek fesatçılar olduğunu bildirmektedir.[532]

Islah edilmediği takdirde fesat, eyleme dönüşerek insanın, etrafını ifsat etmesine neden olur. İfsadın ilk ve en kolay yansımasının görüleceği yer dildir. Dilin de en hızlı ifsat eylemi *"gıybet"*tir. Başkasının manevî varlığına karşı bir saldırı olan gıybet; bir insanın olmadığı bir ortamda ve duyduğunda onu üzecek şekilde, onun kusurları hakkında konuşmak demektir.[533] Hz. Peygamber'in de bir hadiste ifade ettiği gibi; hakkında konuşulan kusur o kimsede var ise bu, gıybet; aksi takdirde iftira olur.[534] Yüce Allah, bir karakter hastalığı olan gıybeti, ölmüş bir insanın etini yemeye benzetmiş,[535] gıybet yapan kimseyi de adeta manevî bir yamyam olarak vasfetmiş ve kusuraraştırmanın mümine yakışmayacağını vurgulamıştır.[536] Hz. Peygamber de kusur araştırmanın münafıkların bir özelliği olduğu hakkında şöyle buyurmuştur: *"Ey dili ile Müslüman olup iman kalbine nüfuz etmemiş olan topluluk! Müslümanlara eziyet etmeyin, onları ayıplamayın! Onların kusurlarını*

531 Âli İmrân, 3/20. Ayette *"fesat"* kelimesinin yerine, onunla eşanlamlı olan *"fitne"* kelimesi kullanılmıştır. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 377.

532 Bkz. Bakara, 2/8-12. Bkz. Tevbe, 9/47; Mâide, 5/64.

533 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 231; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 163.

534 Müslim, *Birr*, 70. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, V, 151.

535 İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 217.

536 Hucurât, 49/12.

araştırıp durmayın! Çünkü kim Müslüman kardeşinin ayıp ve kusurunu araştırırsa, kıyamet gününde Allah da onun ayıbını ortaya koyar. Allah kimin ayıbını da ortaya koyarsa, evinde dahi olsa onu rezil eder."[537] Ayrıca Hz. Peygamber başka bir hadisinde de mü'mine yakışanın ayıpları bulmak değil; onları örtmek olduğunu ifade etmiştir.[538]

2.2.4. Gaflet, Nisyan ve Küfür

Nefsin arzularına uyup önemsiz şeylerle meşgul olarak zamanı boşa geçirmek şeklinde tanımlanan gaflet,[539] Kur'an'da inkârcıların temel karakter özelliklerinden biri olarak ifade edilir: *"Gerçek vaat (kıyametin kopması) yaklaşır, bir de bakarsın inkâr edenlerin gözleri açılıp donakalmıştır. 'Eyvah bizlere! Doğrusu biz bundan gafildik. Hatta biz zalim kimselermişiz' derler."*[540] Gafletin temeli, bir şeyi bildiği halde o şeye karşı ilgisiz kalmaktır.[541] Bu ilgisizlik; ilahî mesajdan yüz çevirmeyi ve insanı hidayete sevk edecek deliller üzerinde düşünmekten imtina etmeyi doğurur. Allah cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen gafillerin, hayvanlar gibi, hatta daha da aşağılık olduklarını ve bunlar için cehennem azabının olduğunu bildirmektedir.[542]

---

537 Tirmizî, *Birr*, 85.

538 Müslim, *Birr*, 72.

539 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 393. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâu'l-Ayn*, IV, 419; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 498.

540 Enbiyâ, 21/97. Bkz. Yâsîn, 36/6; Enbiyâ, 21/1. Bkz. A'râf 7/146; 179, 205; Yûnus, 10/7, 29

541 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 228; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 498.

542 A'râf, 7/179. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, IV, 17; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI, 541.

Gaflet; basiret ve tefekkürü öldürmesi sebebiyle insanı duyarsızlaştırmakta ve haktan uzaklaştırmaktadır:[543] Bu itiarla Allah yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerinden uzaklaştıracağını belirtmiştir. Çünkü onlar hangi ayeti görürlerse görsünler, iman etmezler ve doğru yola girmezler. Fakat sapıklık yolunu görseler onu (hemen) yol edinirler. Çünkü onlar gafleti bir karakter özelliği haline getirmişlerdir.[544] Kur'an'da gafletin bir türüne daha değinilmektedir. Bu türden olan gaflet, bilgisizlikten doğması sebebiyle mazur görülmüştür:[545] *"Bu (peygamberlerin gönderilmesi), Allah'ın, halkları habersizken ülkeleri haksız yere helâk etmeyeceği içindir."*[546] Hatta böyle bir bilgisizlik hali Kur'an'da Hz. Peygamber için de kullanılmakta ve Kur'an'ın vahyedilmesinden önce o'nun kıssalardan habersiz olduğu belirtilmektedir.[547]

İnsan unutkandır. Hatırdan ve kalpten çıkarmak, anmamak ve göz ardı etmek anlamalarına gelen bu kavram[548] Kur'an'da insana nispetle *"nisyân"* mastarından türemiş olan fiillerle iki anlamda kullanılır:[549] Bunlardan birincisi; beyindeki nöron hücreleriyle ilgili biyolojik bir hafıza sorunudur ve her ne kadar bir takım hataları beraberinde getirse de istem dışı karakteri sebebiyle Allah katında uhrevî ceza ve sorumluluğu yoktur: *"(Şöyle*

543 Kurtubî, *el-Câmi'*, VII, 283.

544 A'râf, 7/146.

545 Bakara, 2/85, 140, 144, 149; Âl-i İmrân, 3/99; En'âm, 6/132, 156; A'râf 7/136, 172; Yûnus, 10/92; Hûd, 11/123; Yûsuf, 12/13.

546 En'âm, 6/131.

547 Yûsuf, 12/3; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 154; İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, I, 381. Ayrıca bkz. Kâf, 50/22.

548 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 110; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 322. Hatta *"nisyan"* bir bakıma *"isyan"* ile eş anlamlıdır. Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1097.

549 Meryem, 19/23.

diyerek dua ediniz): "Ey Rabbimiz! Unutur, ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma!"[550] Bu konuda Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: *"Allah; hata ve unutma sebebiyle doğan sorumluluk karşısında ümmetimi bağışlamıştır."*[551] Bu tür unutkanlık, insanın geçmişte yaşadığı acıları hafifletmesi sebebiyle bazen bir nimet de sayılabilir.[552] İrade dışı gerçekleşen bu unutkanlık hali bir müddet sonra normale döner. Bu esnada unutulan görev ve sorumlukların, hatırlama eyleminin başladığı andan itibaren telafi edilmesi gerekir. Bu itibarla Allah *"Unuttuğun zaman Rabbini an ve "Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır" de."*[553] buyurmaktadır. Yüce Allah'ın bu tür bir unutma halinden uzak olduğu da Kur'an'da açıkça vurgulanmaktadır.[554] İnsanın zafiyet noktalarından birini teşkil eden bu unutma hali, bazı zamanlarda şeytan tarafından da istismar edilebilir.[555] Bu durum, şeytanın insanın karakter dünyası üzerindeki tesirini göstermesi bakımından önemlidir. Öyle ki, Allah Hz. Peygamber'e ve onun şahsında bütün müminlere; Kur'an hakkında dedikoduya dalanlar, başka bir söze dalıncaya kadar onlardan yüz çevirmelerini ve şayet şeytan yüz çevirmeyi unutturursa hatırladıktan sonra, o zalimler grubu ile beraber oturmamaları gerektiğini ifade eder."[556] Bu tür bir unutmanın şeytana isnadı Yûşâ (a.s.)'ın Hz. Musa'ya söylediği şu cümlelerde de söz konusu edilmiştir:[557] *"Genç, "Gördün mü?*

550 Bakara, 2/286. Bkz. Kehf, 18/73.

551 İbn Mâce, *Talâk*, 16. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XL, 76.

552 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 132-133.

553 Kehf, 18/24.

554 Meryem, 19/64. Unutma fiili Kur'an'da Allah'a nisbet edildiğinde inkârcıları ve günahkârları alçaltmak için rahmetini onlardan çekmesi anlamını ifade etmektedir. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XL, 76.

555 Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 180-181.

556 En'âm, 6/68.

557 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 60.

Kayaya sığındığımız sırada balığı unutmuşum. Doğrusu onu sana söylememi bana ancak şeytan unutturdu. Balık şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti" dedi."[558]

Unutmanın diğer çeşidi ise farkında olarak yüz çevirmek ve isyan etmek anlamındadır. İnsan bu ruh halinde; Allah'ı,[559] ayetlerini,[560] ahireti,[561] kulluğu,[562] neyden yaratıldığını,[563] eksikliklerini, hatalarını[564] ve verdiği sözleri[565] unutur.[566] İnsandan bilerek ve kasten sadır olan bu unutma hali Kur'an'da inkâr ile eş anlamlı olarak kullanılmış ve Allah'ın da kıyamet günü bir misilleme olarak, bu unutmayı gerçekleştirenleri unutarak nimetlerinden mahrum bırakacağı vurgulanmıştır:[567] *"Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz. O da şöyle der: "Rabbim! Dünyada gören bir kimse olduğum hâlde, niçin beni kör olarak haşrettin?" Allah, "Evet, öyle. Ayetlerimiz sana geldi de sen onları unuttun. Aynı şekilde bugün de sen unutuluyorsun" der."*[568]

Bu tür unutmanın Kur'an'da zikredilen en önemli sebeplerinden biri aşırı refah düşkünlüğü sebebiyle dünya metaına

558 Kehf, 18/63.

559 Tevbe, 9/67.

560 Tâhâ, 20/126.

561 Sâd, 38/26.

562 Mâide, 5/13-14.

563 Yâsîn, 36/78.

564 Bakar, 2/44.

565 Mâide, 5/13.

566 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 117.

567 Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XL, 76.

568 Tâhâ, 20/124-126. Bkz. Secde, 32/14, Câsiye, 45/34; Tevbe, 9/67. Bkz. Zümer, 39/8; Secde, 32/14.

meyletmektir: *"Sübhansın, demişlerdir: Senden başka veliler ittihaz etmemiz (olunmamız) bize yaraşır değildi ve lâkin sen onları ve atalarını zevke daldırdın, o kadar ki nihayet zikri unuttular ve helâke giden bir kavim oldular."*[569] İnanç unsurlarını, özellikle de ahiret inancını unutmanın ve ondan yüz çevirmenin diğer bir sebebi de yine Kur'an'da nefsin arzularına uyma ve buna bağlı olarak sırat-ı müstakimden sapmadır. Bu bağlamda Allah Hz. Dâvûd'a hitaben; *Nefsin arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır."*[570] buyurmaktadır.

Allah'ı unutmak insanın kulluk bilincinin eş zamanlı olarak yok olması anlamına gelir. Ali Şeriati bu tür unutmayı; farkında olmama, benimsememe, içindeki temiz benliği zayi edip, adeta içinde "asıl ben"den başka kötü birini büyütmek olarak tanımlar. Bu durum hem toplumsal hem de kişisel sahada ciddi bir manevî hastalıktır.[571] Bu gerçeği ifade sadedinde Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah'ı unutan ve bu yüzden Allah'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar fasık kimselerin ta kendileridir."*[572] Bu durumun ise en sonunda toplumsal çöküşe ve yok oluşa neden olacağı Kur'an'da açıkça ifade edilmektedir: *"Derken onlar kendilerine hatırlatılanı unuttuklarında, (önce) üzerlerine her şeyin kapılarını açtık. Sonra kendilerine verilenle sevinip şımardıkları sırada, onları ansızın yakaladık da bir anda tüm ümitlerini kaybedip yıkıldılar."*[573]

---

569 Furkân 25/18.

570 Sa'd 38/26.

571 Ali Şeriati, *Medeniyet ve Modernizim*, İstanbul, 1984, s. 13.

572 Haşr 59/19.

573 En'âm 6/44.

Vahyin teklif ettiği iman esasları karşısında ortaya konulan ve küfür olarak kavramlaştırılan bu durum psikolojide bir *"Refoulmant"* olarak isimlendirilen bir tür savunma mekanizmasıdır. *"Refoulmant"* kavramı iki temel anlama sahiptir. Bunlardan birincisi örtmektir. Kur'an'da imanın karşısında konumlandırılan*"küfür"*[574] kelimesinin etimolojik yapısında da itme, örtme, bastırma ve kapatma anlamları vardır. Çünkü Arapçada *"kâfir"* tohumu toprağa gömen çiftçi (zâri') manasına gelir.[575]

كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ

"Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider."[576] ayetinde de *"kâfir"* kelimesinin çoğulu olan *"küffâr"* çiftçiler anlamında kullanılmıştır. *"Refoulmant"* kavramının ifade ettiği ikinci anlam ise *"unutma"*dır. Bu kelime ise Kur'an'da *"nisyan"* olarak geçer. İnsanın taşıdığı karakter zafiyetlerine değindiğimiz ikinci bölümde de ifade ettiğimiz gibi nisyan; her ne kadar beşerî hafızanın zafiyeti manasını ifade ettiği ayetler olsa da[577] inkâr ile ilişkilendirildiğinde *"küfür"* ile eşanlamlı olarak kullanılır: *"(Onlara şöyle denilecek:) "O hâlde, bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk. Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedî azabı tadın.""*[578] Ruh dünyasında yaşanabilecek iç çatışmaların en şiddetlisi olan bu durum insanın; yanıltıcı ve aldatıcı bir koruyucu olarak savunma mekanizmasına sığınmasıyla devamlı bunalım

574 Bakara 2/93, 108, 217, Âl-i İmrân 3/52, 80, 90, 167, 176, 177, Nisâ 4/46, 137, 155, 156, Mâide 5/41, 61, 64, 68.

575 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 146.

576 Hadîd 57/20.

577 Bakara 2/286, En'âm 6/68, Kehf 18/24, 63, 73, Meryem 19/23, 64,

578 Secde 32/14, Bkz. Câsiye 45/34; Tevbe 9/67. Bkz. Tâhâ 20/126.

(melankoli) veya kendini aşırı beğenme hali[579] (narsisizim) gibi sinirsel ve ruhsal bazı patalojik tabloların ortaya çıkmasına neden olur.[580] Devamlılık arzeden söz konusu bunalım hali Kur'an'da şöyle tasvir edilir: *"Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah, inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir."*[581]

Görülen o ki, inkâr sonucunda ortaya çıkan tablo insanın, yanıltıcı bazı savunma mekanizmalarına sığınmasıyla kendi kendisini kandırmasına dayanan tam bir "aldatma/aldanma" ve "hastalık" halidir. Yüce Allah Kur'an'da "aldanma/aldatma" kavramı için "hud'a"; "hastalık" için de "maraz" kelimelerini peş peşe kullanarak şöyle buyurmaktadır: *"Bunlar Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir. Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir "hastalık" vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır."*[582]

Bazı ayetlerde ruh dünyasında beliren bu manevî hastalık "kasvet-i kalp" olarak da ifade edilmiştir. İnsanın inkâr sonua cunda düştüğü bu hastalık; yaratılışının anlam ve amacına sevk eden yoldan savruluşunun en uç noktasını teşkil eder. Uhrevî yönelişini ve ahlakî erdemlerini tamamen kaybeden insan bu merhalede adeta taşa kesmiştir: *"Sonra bunun ardından*

---

579 Kendini aşırı beğenme haliyle ilgili olarak bkz. Nisâ 4/173. Bkz. Mâide 5/82. En'âm 6/93. Bkz. A'râf 7/13, 36, 40, Bakara 2/34, 87

580 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 79.

581 En'âm 6/125.

582 Bakara 2/9-10. Bkz. Mâide 5/52, Enfâl 8/49, Tevbe 9/125, Nûr 24/50, Ahzâb 33/22, 32, 60, Muhammed 47/29, Müddessir 74/31, Âl-i İmrân 3/7.

kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu. Çünkü taş vardır ki, içinden ırmaklar fışkırır. Taş vardır ki yarılır da içinden sular çıkar. Taş da vardır ki, Allah korkusuyla (yerinden kopup) düşer. Allah, yaptıklarınızdan hiçbir zaman habersiz değildir."[583]

Kalbin katılaşmak suretiyle algılama kabiliyetini kaybedip zayi ettiği değer ise bir ayette *"zikir"* olarak ifade edilir: *"Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi imana kapalı kimse gibi midir? Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler."*[584] Zikir, Kur'an'ın çok anlamlı (vücûh) kelimelerinden biridir. Bu kavram; iman, ibadet ve tefekkür gibi pek çok manayı ifade eder. Hatta diyebiliriz ki, zikir; iman ile başlayan; her türlü hamd, tespih ve dua ile genişleyen; namaz, oruç ve hac gibi ibadetleri de bünyesine alan; akıl ile tefekkürün ve dil ile tezekkürün bütün çeşitlerini içeren; kısacası insana Allah'ı hatırlatan ya da insanın kendisiyle Allah'ı hatırladığı her şey, bu hedefe yönelik aklî ve kalbî, ruhî ve bedenî, her eylemi ifade eder. *"Zikir"* unutkanlığın insan karakterindeki karşıt çizgisidir. İnsan zikir duygusundan uzaklaştığı oranda dinî açıdan görev ve sorumluk bilincinden de uzaklaşmakta ve gaflete düşmektedir. Öyle ki, diğer insanlara hakkı tavsiye ederken bile kendisini unutabilmektedir: *"Siz Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyup durduğunuz hâlde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? (Yaptığınızın çirkinliğini) anlamıyor musunuz?"*[585]

---

583 Bakara, 2/74. Bkz. Hac 22/53; Mâide 5/13, Enâm 6/43, Hadîd 57/16.

584 Zümer 39/22.

585 Bakara, 2/44.

2.2.5. Nankörlük ve İhanet

İnsan, gördüğü iyiliğin değerini inkâr etmeye,[586] onu unutmaya[587] ve şükretmemeye meyillidir.[588] İnsanın nankörlüğü ilk olarak; onu yaratan, yaşatan, gökteki ve yerdeki pek çok nimeti ona lütfeden, sayısız rızıklarla destekleyen Allah ile olan hukukunda ortaya çıkar. Bu itibarla Allah, Kur'an'da insan lütfettiği pek çok nimeti saydıktan sonra *"Eğer Allah›ın nimetelerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür."* [589] buyurarak bu hakikate işaret etmiştir. İnsanların Allah'a karşı takındıkları nankörlük konusunda Kur'an'da oldukça etkileyici ifadeler mevcuttur. Örneğin Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır. Fakat sizi kurtarıp karaya çıkarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan çok nankördür."[590]

"İnsana bir sıkıntı dokundu mu, gerek yan üstü yatarken, gerek otururken, gerekse ayakta iken (her hâlinde bu sıkıntıdan kurtulmak için) bize dua eder. Ama biz onun bu sıkıntısını ondan kaldırdık mı, sanki kendisine dokunan bir sıkıntı için bize hiç yalvarmamış gibi geçer gider. İşte o haddi aşanlara, yapmakta oldukları şeyler, böylece süslenmiş (hoş gösterilmiş)tir."[591]

---

586 Kurtubî, *el-Câmi'*, IX, 11.

587 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 832.

588 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 255; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, II, 474. Bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 776.

589 İbrâhîm, 14/32-34.

590 İsrâ, 17/67.

591 Yûnus, 10/12.

Ayetlerde nankörlüklerinden bahsedilen insanlar; iman ve teslimiyeti tam anlamıyla ruhuna sindirememiş kimseler olup, istikrarsız ruh halleriyle, değişen olaylara göre tavır değiştirler. Musibet anında Allah'a sığınan bu kimseler, musibetin ortadan kalkmasıyla yeniden eski isyanlarına dönerler. Sıkıntı halinde fıtratın refleksif olarak yaratıcısına yönelmesi şeklinde ortaya çıkan bu iltica hali, yerini; insanın dünyevileşmiş karakterinin bir sonucu olarak, tehlike sonrası yeniden yaratıcıdan uzaklaşmaya bırakır. Bu şekliyle ortaya çıkan nankörlük çifte sıtandartlı bir kulluk anlayışıyla özdeşleşmiştir. İnsanın varlıkta "şükür", yoklukta "sabır" erdemlerini kazanması ve müreffeh günlerde kulluğunun gereklerini yerine getirirken, darlık zamanında asi duruma düşmemesi için; her durumda sabit ve istikrarlı bir itaat bilincine ve kalbî sebata kavuşması gerekmektedir. Diyebiliriz ki, vahyin insan üzerinde gerçekleştirmeyi istediği karakter inşasının nihaî hedefi de budur. Bundan dolayı Allah Kur'an'da; nimet zamanı *"Rabbim bana ikram etti."* musibet zamanı ise; *"Rabbim beni aşağıladı."* demeye dayalı çifte standartlı bir kulluk anlayışını yermekte ve şöyle buyurmaktadır: *"İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğinde, "Rabbim bana ikram etti" der. Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der."*[592]

Kur'an'da nankörlük; imanını örten inkârcı anlamına gelen küfür kavramıyla ifade edilmiş[593] ve bu karakterin, inkârcıların

592 Fecr, 89/15-16. Bkz. Hûd, 11/9-11; Fussilet, 41/49-50.

593 **"إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ"** *"İnsan çok nankördür."* Hac, 22/67; Âdiyât, 100/6; Hûd, 11/9; İsrâ, 17/27, 67; Şûrâ, 42/48; Zuhruf, 43/15; İnsân, 75/3, 24. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 144; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIV, 53. Ayrıca Allah; *"Nimetlere karşı nankörlük etmeleri sebebiyle onları işte böyle cezalandırdık. Biz (bu şekilde) ancak nankörleri cezalandırırız."* Sebe, 34/17 ayetinde "aşırı nan-

en belirgin vasıflarından biri olduğu vurgulanmış ve Allah'ın âyetlerini ancak son derece kaypak, son derece nankör olanların inkâr edecekleri belirtilmiştir.[594] Çünkü kâfirin hakkı gizlediği gibi nankör de nimeti gizleyerek onu inkâr eder. bu bağlamda nankörlüğün Kur'an'da yerilmesinin nedenlerinden birinin, şükür duygusunu yok etmesi olduğunu söyleyebiliriz. Allah'ın sonsuz ihsanına rağmen şükretmemeleri ya da çok az şükretmeleri sebebiyle insanlar Kur'an'da tenkit edilmiştir.[595] Kur'an'da tenkit edilen bu kimseler şükür duygusu taşımamalarının yanı sıra sevimsiz, katı, sert ve nobran bir kişiliğe sahiptirler. Nankörlüğün ve ihanetin karşıt çizgisi vefadır.[596]

Dinî terminolojide *"küfrân-ı nimet"* olarak isimlendirilen bu özellik bir ayette, zulüm ile[597] başka bir ayette de Allah'ın en sevmediği karakter özelliklerinin başında gelen *"ihanet"* ile yan yana zikredilmektedir: *"Şüphesiz, Allah inananları savunur. Doğrusu Allah hiçbir haini, nankörü sevmez."*[598] İhanet, Kur'an'da, insanın gayba imanı ile ilişkilendirilmiştir. Başka bir deyişle ihanetin varlığı gayba imanın zayıflığı veya yokluğu ile ilgili görülmüştür.[599] Hatta bu itibarla mü'minlerde

---

körlük yapan" anlamına gelen **"كَفُور"** kavramını inkâri manada küfrü ifade eden **"كَفَر"** fiilinden getirmiştir. Bkz. Fâtır, 35/36. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 677; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 495.

594 Lokmân, 31/32.

595 Secde, 9/32; Mülk, 67/23. Bkz. Bakara, 2/243; Mü'min, 40/61.

596 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 127.

597 *"İstediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür."* İbrâhîm, 14/34.

598 Hac, 22/38. Bkz. Nisâ, 47/107; Enfâl 8/58.

599 *"(Yûsuf), "Benim böyle yapmam, Aziz'in; yokluğunda, benim kendisine hainlik etmediğimi ve Allah'ın, hainlerin tuzaklarını başarıya ulaştırmayacağını bilmesi içindi" dedi."* Yûsuf, 12/52.

zaman zaman görülen nankörlük ve ihanet de imanın zayıflığı ile ilgilidir.[600] Bu bakımdan ihanet, Kur'an'da mü'min için de yer yer mümkün olan bir özellik olarak zikredilmetedir: *"Ey iman edenler! Allah'a ve Peygamber'e hainlik etmeyin. Bile bile kendi (aranızdaki) emanetlerinize de hainlik etmeyin."*[601] Ancak ihanet, ruhta yerleşik bir karakter özelliğine dönüşmüş ise artık imanın kalpteki etkinliği kaybolmuş demektir.[602] Bu sebeple Allah Hz. Peygambere, hainleri savunmamasını emretmiş[603] ve vefanın zıddı olan ihanetin, cehenneme sürükleyici bir karakter özelliği olduğunu; eşlerinin nebevî misyonlarına ihanet eden Hz. Nûh'un ve Lût'un eşleri özelinde şöyle ifade etmiştir: *"Allah, inkâr edenlere, Nûh'un karısı ile Lût'un karısını örnek gösterdi. Bu ikisi, kullarımızdan iki salih kişinin nikâhları altında bulunuyorlardı. Derken onlara ihanet ettiler de kocaları, Allah'ın azabından hiçbir şeyi onlardan savamadı. Onlara, "Haydi, ateşe girenlerle beraber siz de girin!" denildi."*[604]

2.2.6. Cimrilik

Cimrilik; insanın, kazanımlarını koruyabilmek için başkalarıyla arasına bir set çekmesi; mahrum bırakması, hasislik ve pintilik yapmasıdır.[605] *"Malı da pek çok seviyorsunuz."*[606] ayetinde de ifade edildiği gibi malı aşırı sevmek ve malın

600 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 127.

601 Enfâl, 8/27.

602 Bu bağlamda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"İman, ihanete engeldir. Mü'min ihanet etmez."* Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 169.

603 Nisâ, 4/104, 107.

604 Tahrîm, 66/10.

605 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 194. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 47-48.

606 Fecr, 89/20. Bkz. Âdiyât, 100/8.

tükenmesinden korkmanın; bundan dolayı da daha fazlasına sahip olma isteğinin sonucu olan bu olumsuz karakter özelliği, mali boyutta başlar ve insanın diğer insanları memnun edecek davranışları bile onlardan esirgemeye kadar uzanır. Bu karakter özelliği, kendini beğenmişliğin ve hasedin bir sonucudur.[607]

Kur'an'da *"kutur"*[608], *"şuhh"*[609] ve *"buhl"*[610] kelimeleriyle ifade edilen bu kavram; karakter inşasına engel olan olumsuz özelliklerden biridir. Öyle ki, aşırı uçlara ulaşmış bir cimrilik, insaniyetin zayi olmasına ve hayvani özelliklerin insan karakterini işgaline sebep olur.[611] İnsan, tabiatında bulunan cimrilik özelliğini cömertliğe dönüştürmediği takdirde, karakterini arındıran ibadetlerin tezkiye edici olanaklarından istifade edemez hale gelir. Örneğin, Kur'an'ın emrettiği malî bir ibadet olan zekât, cimrilik sebebiyle yerine getirilmediği takdirde insan bu ibadetin kendisine sağlayacağı manevî arınma olanaklarından mahrum kalacaktır. Kur'an'da cömertlikle arınma ve dolayısıyla da uhrevi kurtuluş arasındaki ilişkiye şöyle işaret edilmektedir: *"O hâlde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının. Dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğiniz için harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."*[612]

Bu mahrumiyet en ileri derecesinde kâfirin karakter özelliklerinden biri olarak Kur'an'da zikredilmektedir: *"Fakat kim*

607 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 117.

608 Bkz. İsrâ, 17/100. Bkz. İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, s. 242; Sirâcüddîn, *el-Lübâb*, XII, 397.

609 Bkz. Nisâ, 4/128. Bkz. Ahzâb, 33/19. Bkz. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 601; Âlûsî, *Ruhu'l-Meani*, III, 156.

610 Bkz. Nisâ, 4/37; Tevbe, 9/76; Muhammed, 47/37, 38; Hadîd, 57/24; Leyl 92/8. Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, III, 108.

611 Ebu'l-Bekâ, *el- Külliyyât*, s. 43.

612 Teğâbun, 64/16. Bkz. Haşr, 59/9; Leyl, 92/18.

cimrilik eder, kendini Allah'a muhtaç görmez ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) yalanlarsa, biz de onu en zor olana (cehenneme)[613] *kolayca iletiriz."*[614] Aynı şekilde Mâûn suresinde dini yalanlayan inkârcının yetimi itip kakmasından, fakirlere yedirip içirmekten alıkoymasından ve ufacık bir yardıma bile engel olmasından bahsedilir.[615] Bu bağlamda Hz. Peygamber'in de bir insanın kalbinde iman ve cimriliğin bir arada bulunmayacağını[616] ve cimrilik sebebiyle akrabalık hukukunu zedeleyen önceki ümmetlerin Allah'ın gazabına uğradıklarını ifade etmesi de oldukça dikkat çekicidir.[617] Allah Resulü, cimriliğin insanı Allah'tan uzaklaştırıcı; cömertliğin ise O'na yaklaştırıcı olduğunu belirtmiştir.[618] Allah, Kur'an'da cimrilikten nehyederken cömertlik ve infak namına dünyevi mesuliyetlerin ihmal edilmesini ve malı büsbütün saçıp savrulmasını da onaylamaz: *"Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir.*[619]

Cimriliğin karşıt çizgisi cömertliktir. Hatta bir adım ötesinde kendisi ihtiyaç içinde bile olsa başkasını kendisine tercih etmek demek olan *"el-îsâr alân'n-nefs"*tir.[620] Allah Kur'an'da muhacirleri çok büyük bir özveri ve diğergamlıkla ağırlayan ensarı övmüş, bu erdemi yaşamak isteyenlere örnek olarak göstermiş ve şöyle buyurmuştur: *"Onlardan (muhacirlerden)*

613 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân,* V, 336.

614 Leyl, 92/8.

615 Mâûn, 107/1-7.

616 İbn Hanbel, *Müsned,* II, 256.

617 Müslim, *Birr,* 56.

618 Ebû Dâvûd, *Zekât,* 46; Tirmizî, *Birr,* 40.

619 İsrâ, 17/26-27. Bkz. Kasas, 28/77; Furkân, 25/67.

620 Bkz. Ebu'l-Bekâ, *el- Külliyyât,* s. 43.

önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."[621]

2.2.7. Ucub, Kibir ve Gurur

Üstün ve güçlü olmak eğilimlerinin belirmesiyle insanda kendini beğenme duygusu ortaya çıkmaya başlar. Bu, olumsuz karakter özelliklerinin en yaygın olanlarındandır. Bu özellik, giyinme ve konuşma gibi pek çok davranış çeşidiyle kendisini ele verir. Bu özelliğin egemen olduğu karakter sahipleri uyumsuz, tenkitçi, kimseyi beğenmeyen, herkesi küçük gören ve her zaman en ideal durum içinde odak noktada olmayı talep eden bir yapıya sahiptirler.[622] Kendini beğenme, üstünlük ve büyüklük duygusuna *"ucub"* denir.[623] Kur'an'da pek çok ayette genel anlamıyla *"hoşlanmak"*[624] ve *"şaşırmak"*[625] manasında kullanılan ve bir karakter hastalığını ifade eden bu kelime şu ayette konumuzla ilgili olarak *"kendini beğenmek"* ve *"böbürlenmek"* anlamında kullanılmıştır: *"Andolsun, Allah birçok yerde ve Huneyn savaşı gününde size yardım etmiştir. Hani, çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat (bu çokluk) size hiçbir yarar sağlamamış, yeryüzü bütün genişliğine rağmen*

621 Haşr, 59/9.

622 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 116.

623 Bkz. İbn Faris, *Mekâyisu'l-Lüğa*, IV, 243; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 582; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, III, 380.

624 Bkz. Bakara, 2/204, 221; Mâide, 5/100; Tevbe, 9/55, 85; Ahzâb, 33/52; Fetih, 48/59; Hadîd, 57/26; Münâfikûn, 63/4.

625 A'râf, 7/63, 69; Yûnus, 10/2; Hûd, 11/73; Ra'd, 13/5; Kehf, 18/9, 63; Sâffât, 37/12; Sa'd, 38/4; Kâf, 50/2; Necm, 53/59; Cin, 72/1.

size dar gelmişti. Nihayet (bozularak) gerisin geriye dönüp kaçmıştınız."[626]

Ayet, Mekke'nin fethinden sonra Müslümanların, sayıca kendilerinden çok az olan müşriklerle karşılaşmaları esnasında Allah'a tevekkül ve itimadı bırakarak çokluklarına güvenmelerinin nelere mal olabileceğini ifade etmektedir. Hatta rivayetlere göre İslam ordusu on iki bin, müşrikler ise dört bin civarında idiler. Sayı bakımından bu ezici üstünlüğe bakan ashaptan bazıları;

"لن نغلب الْيَوْم عَن قلَّة"

"Biz bugün azlıktan dolayı yenilmeyiz."[627] demişler ve Allah, en güçlü oldukları savaşta onlara hezimeti tattırarak gerçek zaferin maddî imkânların da ötesinde zatına sığınma ve güvenmeyle ilgili olduğunu ifade etmiştir. Böylece onların manevî dünyalarında beliren *"ucub"*a karşı; *"Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir? Mü'minler, ancak Allah'a tevekkül etsinler."*[628] ; *"Yahut Rahmân'dan başka size yardım edecek şu ordunuz (taraftarlarınız) kimlerdir?"*[629] ayetleriyle ifade edilen ilahî kanun ve hikmeti onların gönül dünyalarına yerleştirmiştir.

"Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık

---

626 Tevbe, 9/25. Bkz. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm),* el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Küttâb, 1990, X, 217; Sa'dî, *Tefsîru'l-Kerîm,* s. 332.

627 Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kurân,* II, 298. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XIV, 180-181; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XIV, 18.

628 Âl-i İmrân, 3/160. Bkz. Tevbe, 9/14; Muhammed, 47/7.

629 Mülk, 67/20.

eder."[630] ayetinde de ifade edildiği gibi; ucub duygusu, insanın kendisini her yönden yetkin ve muktedir görmesine, bundan dolayı da hakka karşı müstağni bir tavır almasına ve onu reddetmesine neden olur.[631] Ucubun insanı düşürdüğü bu durum *"kibir"* olarak isimlendirilir. Kibir, bir bakıma ucubun dışa yansımasıdır. Hatta denilebilir ki, ucup ruhsal;[632] kibir ise sosyal bir hastalıktır.[633] Bu hastalık; Allah'a, peygamberine ve diğer insanlara karşı olabilir.[634]

Kur'an'da Allah'a karşı ilk olarak kibirlenenin şeytan olduğu ifade edilir.[635] Kibir aynı zamanda Kur'an'da önde gelen kâfirlerin en bariz karakter niteliklerinden biri olarak karşımıza çıkmakta ve güçlülük duygusuyla ilişkilendirilmektedir:[636] *"Ad kavmi ise yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslamış, "Bizden daha güçlü kim var?" demişlerdi. Onlar, kendilerini yaratan Allah'ın onlardan daha güçlü olduğunu görmediler mi? Onlar bizim âyetlerimizi inkâr ediyorlardı."*[637] Oysaki büyüklüğün gerçek sahibi Allah olduğu için büyüklenmeye hak sahibi olan da hakikatte O'dur: *"O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve*

630 Alak, 96/6-7.

631 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 126.

632 İbn Faris, *Mekayisu'l-Lüğa*, IV, 243.

633 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 244.

634 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 247-248. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 126.

635 Bakara, 2/34. Bkz. A'râf, 7/13.

636 Seyyid Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, V, 3089.

637 Fussilet 41/15. Bkz. Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm*, VIII, 8. Mü'min, 40/56. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIV, 173; Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, III, 590.

dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır."[638]

Bu bağlamda Hz. Peygamber bir hadis-i kutside Allah'ın şöyle buyurduğunu ifade etmektedir: *"İzzet benim gömleğim, kibriyâ ise benim ridâmdır. Bu ikisinde her kim benimle mücadele ederse ona azap ederim."*[639] Büyüklenmek bir anlamda Allah'ın bu sıfatına ortaklık iddiası taşıması sebebiyle Kur'an'da kibir sahiplerinin ahirete iman etmedikleri[640] ve cehennemlik oldukları[641] ifade edilir. İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivayet ettiği başka bir hadiste de Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse* cennete *giremez."* Bir adam dedi ki: 'Fakat kişi, elbisesinin ve pabuçlarının güzel olmasını ister.' O'da şöyle buyurdu: *'Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir, Hakkı inkâr edip insanlara üstten bakmaktır.'"*[642] Kibir, insanın bir yandan kendisini yüceltirken öte yandan kendisinin dışındaki şeyleri küçük görerek alaya almasına, insanları ayıplayarak türlü şekillerde incitmesine neden olur. Bu da insanın içine düştüğü gaflet ve dalâleti perçinler. Kibrin, insanın ruh dünyasında bir karakter özelliği haline gelmesinin onun kalbinin mühürleneceğine yol açacağı da Kur'an'da ifade edilmektedir.[643]

Ucup, kibrin sebebidir. Aralarındaki temel fark ise kibrin, ikinci şahıslara karşı; ucubun ise insan yalnız başına iken de gerçekleşmesidir.[644] Kendini beğenme ve üstün görme olarak

638 Haşır 59/23. Bkz. Câsiye 45/37.

639 Müslim, *Birr* 136.

640 Mü'min 40/27.

641 Nahl 16/29, Zümer 39/60, 72, Mü'min 40/76.

642 Müslim, *Îmân* 147.

643 Bkz. Mü'min 40/35. İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, V, 133. A'râf 7/146. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, V, 58.

644 Gazâlî, *İhyâ*, III, 789-791.

özetleyebileceğimiz bu duygunun temelinde insanın kendini maddî veya manevî yönden mükemmel görmesi gelir. Başka bir ifadeyle insan, dinî yönden kendisini iman, ilim ve amel zaviyesinden mükemmel sayar veya maddî olarak güzellik, güç ve zenginlik bakımından yetkin görebilir. Ucubun yol açtığı olumsuz karakter özelliklerinden biri de üstün olma arzusudur. *"İşte ahiret yurdu. Biz, onu yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara has kılarız. Sonuç, Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır."*[645] ayetinde "عُلُوًّا فِى الْاَرْضِ" tabiriyle zikredilen bu kavram insan karakterinde terbiye edilmesi gereken olumsuz özelliklerinden biris dir.[646] Çünkü bu özellik gereği gibi terbiye edilemez ise dünya, makam ve riyaset sevgisini de beraberinde getirir.[647]

Her daim insanların nazarında üstün olmak hedefi de zaman içinde yapılan her ameli, insanlardan övgüye mazhar olabilmek için yapmak noktasına getirir. Bu aşama insanın, çevresinde her daim medh-ü senalar duymak istediği ve kendisini tenkit ve tashihlere tamamen kapadığı bir yapı sergiler. Başka bir deyişle insan kibri ve üstünlük tutkusu sebebiyle kendisine hakkın ve hayrın tavsiye edilmesine yani *"emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-nehy-i ani'l-münker"*e tamamen kapalı bir hale gelir. Bu konuya örnek olarak; Hz. Peygamber'in, kibri sebebiyle sol eliyle yemek yiyen birini uyarmasını; onun da bu ikaza olumsuz yanıt vererek aynı şekilde yemek yemeye devam etmesini ve böylece Hz. Peygamberin öfkelenmesine sebep oluşunu zikredebiliriz.[648] Bundan dolayı Hz. Peygamber'in, kibri; *"hak*

645 Kasas, 28/83.

646 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XIX, 637-638; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* IX, 3022.

647 Gazalî, *İhyâ,* III, 604.

648 Müslim, *Eşribe,* 107.

kendisine söylendiğinde insanın onu kabul etmemesi" şeklinde tanımlaması ve özelliğin insanı cehenneme sürükleyeceğini bildirmesi de bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir.[649] Bunun sonucunda da insanın kulluk için yapması gereken eylemlerine *"riya"* ve *"süm'a"* bulaşır.[650]

İnsanın iman ve itaatten yüz çevirip inkâr ve isyanın içine düşerek kendisini hakka tamamen kapamasıyla, kalpte tam bir ferasetsizlik hali baş göstermeye başlar ve böylece Kur'an'da *"gurur"* olarak isimlendirilen *"aldanma"* evresi gelişir.[651] Kur'an'da; *"Yahut Rahmân'dan başka size yardım edecek şu ordunuz (taraftarlarınız) kimlerdir? İnkârcılar ancak bir gurur (aldanış) içindedirler."*[652] şeklinde ifade edilen bu karakter özelliği kafirlerin en göze çarpan sıfatlarından biri olarak zikredilmektedir. Bu durum, karakter dünyasında büyük bir kırılmanın meydana geldiği önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Çünkü insan gururla, kendi eliyle kapadığı sırat-ı müstakimin tam zıddı olan batıla[653] ve şeytanın yoluna sülûk eder. Kur'an'da "غَرُور"[654] *"çok aldatıcı"* olarak isimlendirilen şeytan,[655] ağına düşürdüğü insanı asılsız vaatler aracılığıyla

649 Müslim, *İmân*, 147.

650 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 214-215.

651 Bkz. Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, VIII, 20; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 13.

652 Mülk, 67/20.

653 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 478. Bu bağlamda Ebu'l-Bekâ **"غـرور"** kelimesi "bâtıl" olarak açıklamaktadır. Bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 663, 673. Ayrıca bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIII, 216.

654 Lokmân, 31/33. Bkz. Fâtır, 35/5. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 436. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 218.

655 *"Bu sûretle onları kandırarak yasağa sürükledi. Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Rab'leri onlara, "Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?"*

hayallere sürükleyerek aldatır.[656] Şeytanın insana vaat ederek içine düşürdüğü en büyük oyunlarından biri *"tûl i emel"*dir. O, Hz. Âdem'i ebedilik vaadiyle cennetten çıkardığı gibi[657] onun evlatlarını da aynı vaatle Allah'ın yolundan alıkoyar; insanların içine uzun vadeli dilekleri yerleştirir. Adeta birer virüs gibi insanın manevîyatını içten içe kemiren bu dilekler insanı aldanmaya sevk eden diğer bir unsuru teşkil eder.[658] Cinlerden olan şeytanların insanları aldattığı gibi Kur'an'da insanlardan olan şeytanların da insanları aldattıklarından bahsedilmektedir. [659]

Yüce Allah Kur'an'da dünyanın da tıpkı şeytan gibi aldatıcı olduğunu ifade eder.[660]Şeytandan ve dünyadan kaynaklanan aldanma öyle bir psikolojik yıkıma ve hakikat algısında öyle bir kırılmaya sebep olur ki, insan hakkı batıl, batılı hak zannetmeye

---

diye seslendi." A'râf, 7/17. Ayette **"فَدَلّٰىهُمَا بِغُرُورٍ"** *"onları gurur (aldatma) ile sürükledi"* ifadesiyle Allah, şeytan-insan ilişkisinin temelinde şeytanın insanı aldatmasının olduğunu ifade eder. Fahreddin Râzî, **"غَرُورُ"** ifadesiyle şeytanın yanı sıra nefis ve dünyanın da kast edilmiş olabileceğini ifade eder. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXV, 133. Ayrıca bkz. Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl,* II, 722.

656 Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl,* V, 127; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân,* II, 500. Bu bağlamda Allah şöyle buyurmaktadır: *"Şeytan onlara (birçok) vaadde bulunur ve onları kuruntulara sürükler. Oysa şeytan, ancak aldatmak için onlara vaadde bulunuyor."* Nisâ, 4/120. Ayrıca bkz. Fâtır, 35/40; Hadîd, 57/14; İsrâ, 17/64.

657 *"Nihayet şeytan ona vesvese verip şöyle dedi: "Ey Âdem! Sana ebedîlik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?"* Tâhâ, 20/120. Bkz. Bikâî, *Nazmu'd-Dürer,* XII, 358; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd,* III, 425; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl,* VII, 152.

658 Bu gerçek Kur'an'da **"وَغَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ"** *"Sizi asılsız dilekleriniz aldattı."* ayetiyle ifade edilir. Hadîd 57/14. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 476; Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân,* VII, 545.

659 En'âm, 6/112.

660 Bkz. Lokmân, 31/33; Âl-i İmrân 3/185; Hadîd 57/20. Bkz. Fâtır, 35/5. Âl-İmrân, 3/185.

başlar. *"Hani münafıklar ve kalplerinde hastalık olanlar, "Allah ve Resulü bize, ancak aldatmak için vaadde bulunmuşlar" diyorlardı."*[661] ayetinde de ifade edildiği gibi insan Allah'ın ve Resulünün kendisini aldattığı vehmine dahi kapılır.

2.2.8. Öfke

Kur'an'da *"gadab"*[662] ve *"ğayz"*[663] kavramlarıyla ifade edilen öfke; hiddetlenmek ve kızmak manasına gelir[664] ve psikolojik bir heyecan halini ifade eder. Öfkeye, belirme şiddeti oranında aklı ve düşünceyi işlevsiz bırakan bir intikam duygusu eşlik edebilir.[665] Bu da pişmanlık ile sonuçlanacak kontrolsüz hareketlere neden olur.[666] Allah Resulünün, öfkeliyken iki kişinin arasında hüküm vermeyi yasaklaması da bu gerçeğe dayanmaktadır.[667] Bu yönüyle öfke de şeytanın istismar ettiği pek çok olumsuz karakter özelliğinden biridir. Bundan dolayı Hz. Peygamber; *"Öfke Şeytandandır. Şeytan ise ateşten yaratılmıştır. Ateş ise ancak su ile söndürülür."* buyurmuştur.[668]

Nefsin inşaya muhtaç olan özelliklerinden birisi olan gazap,

661 Ahzâb, 33/12.

662 Bakara, 2/61, 90; Âl-i İmrân, 3/112; Nisâ, 4/93.

663 Âl-i İmrân, 3/119, 134; Tevbe, 9/15, 120; Hac, 22/15; Furkân, 25/12. Kur'an'da gazap kelimesi hem Allah hem de insan için kullanılırken, gayz kelimesi sadece insan için kullanılmıştır. Allah'ı gazaplandıran konulara bakıldığında bunların; inkâr (Nahl, 16/106), cinayet (Nisâ, 4/93) ve savaş meydanından kaçmaktır (Enfâl, 8/16). Ayrıca peygamberlerine zulmederek onları katleden bütün kavimlerin de Allah'ın gazabına uğradıkları ifade edilmektedir. A'râf, 7/71; Bakara, 2/61, 83-88; Âl-i İmrân, 3/1129. Bkz. Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 114. Ayrıca bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XX, 249.

664 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 873.

665 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, III, 485.

666 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 114.

667 Buhârî, *Ahkâm*, 13.

668 İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 226.

diğer uzuvlar üzerinde direkt olarak tesir icra eden bir yapıya sahiptir. Islah edilmediği takdirde gazap, aklı egemenliği altına alır ve insanın kalbinde kin, nefret, şiddet, kabalık, düşmanlık, tecavüz ve tasallut gibi olumsuz duyguları birer karakter unsuru haline getirir. Böylece kalp, temizlenmesi oldukça güç olan bir pas ile çepeçevre kuşatılmış olur.[669] Bu itibarla öfkenin ıslah edilmesi karakter inşasının temel hedeflerinden biri olmuş ve Allah Kur'an'da öfkelerini kontrol altına alanları överek şöyle buyurmuştur: *"Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah, iyilik edenleri sever."* [670] Ayette öfkelerini kontrol edenler anlamında kullanılan "الْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ" tabirinde geçen "الْكَاظِمِ" ifadesi geviş getirdiği yiyeceği tekrar yutan devenin bir sıfatıdır.[671] Bu bağlamda öfke, insan ruhunda meydana geldikten sonra bastırılan bir eylemdir. Bastırılmadığı takdirde öfke; dövme, sövme ve dil uzatma gibi şiddete dayalı maddî eylemleri; kin, haset ve üzüntü gibi hiddete dayalı manevî arızaları da beraberinde getirir. Onu bastırabilmek de ancak iman ve takva ile mümkündür.[672] Gazap halinin ıslah edilmesiyle insan karakterinde *"hilm"* özelliği ortaya çıkar.[673] Hilim akıl ile öfkeyi kontrol altına almak demektir.[674] Öfkenin denetlenmesinde akıl, son derece önemli bir role sahiptir. Bundan dolayı Arapçada akıl için kullanılan kavramlardan biri olan *"hulum"* hilim ile aynı kökten

669 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 185.

670 Âl-i İmrân, 3/134.

671 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 469; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 247; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kurân*, III, 166. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 520; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIII, 366.

672 Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 475; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IV, 90.

673 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 184.

674 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 146.

gelmektedir.[675] İnsan hulum/hilim sayesinde hiddetine mağlup olmaktan, hırs, intikam ve saldırganlık duygularıyla hem kendisine hem de etrafına zarar vermekten kurtulur.

Öfke, aklın nurunu söndürür; öfkeleneni hakkı görmeye karşı kör; hak sözü işitme konusunda sağır eder. Öfke psikolojisinin, insan feraset ve şuurunu nasıl felce uğrattığı bir ayette şöyle ifade edilir:[676] *"İşte siz öyle kimselersiniz ki, onları seversiniz; onlar ise, bütün kitaplara iman ettiğiniz için, sizi sevmezler. Onlar sizinle karşılaştıkları zaman "inandık" derler. Ama kendi başlarına kaldıklarında, size karşı öfkelerinden dolayı parmaklarını ısırırlar. De ki: "Öfkenizden ölün!" Şüphesiz Allah, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) bilir."*[677] Bundan dolayı Hz. Peygamber, kendisinden nasihat isteyen bir sahâbîye *"Öfkelenme!"* buyurmuş, o zat soruyu yenilediğçe Allah Resulü de aynı tavsiyesini tekrarlamıştır.[678] Gerçek pehlivanın güreş esnasında rakibini değil kızgınlığı anında öfkesini yenen kişi olduğunu bildiren Hz. Peygamber[679] öfkelenen kişinin şeytandan Allah'a sığınmasını,[680] abdest almasını,[681] susarak diline sahip olmasını,[682]öfkelendiğinde ayakta ise yatmasını, eğer öfkesi sakinleşmez ise uzanmasını tavsiye etmiştir.[683] O, başka bir hadisinde de şöyle buyurur: *"Kimi yavaş öfkelenir, öfkesi çabuk geçer. Kimi çabuk öfkelenir, öfkesi çabuk diner. Kimi de çabuk*

675 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1096.

676 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VIII, 342; İnb Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IV, 67.

677 Âl-i İmrân, 3/119.

678 Mâlik, *Hüsnü'l-Huluk*, 2. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, III, 485.

679 Buhârî, *Edeb*, 76; Müslim, *Birr*, 107; Muvattâ, *Hüsnü'l-Huluk*, 12.

680 Buhârî, *Bed'ul'l-Halk*, 11-12; Müslim, *Birr*, 109-110.

681 Ebû Dâvud, *Edeb*, 4.

682 Ahmed, *Müsned*, I, 239, 283, 365.

683 Ebû Dâvud, *Edeb*, 4.

öfkelenir, ancak dinmesi yavaştır. Bunların en iyileri ağır öfkelenip çabuk sakin olandır. En kötüleri de, çabuk öfkelenip, geç sakinleşendir." [684]

Vahyin bu inşa faaliyetinin hedefi; gazabı, insan benliğinden tamamen çıkartıp yok etmek değildir. Çünkü Allah; insana, öfke kabiliyetini yaşamında karşılaşacağı bir takım zorluk ve tehlikelerin üstesinden gelebilmesi ve kendisini koruyabilmesi için vermiştir.[685] Aksine vahiy, gazap özelliğini; meşru hudutlar içinde tutarak normalleştirip mutedil bir kıvama sokarak bir erdeme dönüştürmeyi hedeflemektedir. İnsan fıtratında yer alan bazı karakter özellikleri asla yok olmazlar. Bundan dolayı Kur'an, karakter inşası esnasında söz konusu karakter özelliğinin yöneldiği hedefi değiştirir. Psikolojide *"yer değiştirme"* olarak da ifade edilen bu yöntem ile insan tabiatının değiştirilemez (lâ yeteğayyer) sabiteleri, kendilerine yüce hedefler belirlenmek suretiyle yeniden inşa edilir. Başka bir deyişle huyların kök tezahürleri ve sebepleri değiştirilerek güzel ahlaka dönüştürülür.[686] Öyle ki, inşadan önce insan; nefsi ve hevası için gazaplanırken, inşa sonrasında *"Allah için kızmak"* (el- buğzu fi'llâh) denilen karakter özelliğini elde eder.[687]

---

684 Tirmizî, *Fiten*, 23.

685 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 186, 212-213.

686 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 137.

687 Bu erdemin en ideal manada belirginleştiği şahsiyetler, Allah'ın insanlara rahmet olarak gönderdiği peygamberlerdir. Bu bağlamda Yüce Allah Kur'an'da Hz. Musa'nın buzağıya tapmaları sebebiyle kavmine karşı öfkelenmesiyle ilgili olarak şöyle buyurmaktadır: *"Mûsâ, kavmine kızgın ve üzgün olarak döndüğünde, "Benden sonra arkamdan ne kötü işler yaptınız! Rabbinizin emrini beklemeyip acele mi ettiniz?" dedi. (öfkesinden) levhaları attı ve kardeşinin saçından tuttu, onu kendine doğru çekmeye başladı. (Kardeşi) "Ey anam oğlu" dedi, "Kavim beni güçsüz buldu. Az kalsın beni öldürüyorlardı. Sen de bana böyle davranarak düşmanları sevindirme. Beni o zalimler topluluğu ile bir tutma."*A'râf, 7/150.

2.2.9. Yalan

Kur'an'da kezib,[688] zûr[689] ve hars[690] kavramlarıyla ifade edilen yalan; imanın zafiyetinin ya da yokluğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.[691] Bu itibarla Kur'an'da yalandan sakınmak, şirkten sakınma ile yan yana zikredilmiş,[692] Hz. Peygamber ise yalanın mü'mine yakışmadığını belirtmiştir.[693] Tebük gazvesine katılmamak için türlü yalanlar öne sürerek izin isteyen münafıklardan bahsedilen ayette; Allah'a ve âhiret gününe iman edenlerin, mallarıyla ve canlarıyla cihat etmekten geri kalmak için türlü yalanlarla Hz. Peygamber'den izin istemeyecekleri; ancak Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, kalpleri şüpheye düşüp kendileri de o şüphelerinin içinde bocalayan kimselerin sahte bir takım mazeretlerle izin isteyecekleri belirtilir."[694]

Yalan, yüksek ahlaki değerleri yıpratan ve insanın kalbî erdemlerini peyderpey öldüren olumsuz karakter özelliklerinden biridir. Bu bakımdan Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

---

688 Âl-i İmrân, 3/75, 78, 94; Nisâ, 4/50; Mâide, 5/41, 42, 103; En'âm, 6/21; Cinn, 72/5. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* V, 347; Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa,* X, 96; İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Lüğa,* V, 168.

689 Mücâdele, 58/2; Hac 22/30, Furkân, 25/4, 72. Bkz. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn,* V, 489; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* IV, 243.

690 En'âm, 6/116, 148; Yûnus, 10/66; Zuhruf, 43/20. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi',* VII, 71; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* II, 179; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl,* I, 532.

691 *"Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır."* Bakara, 2/10.

692 *"Bu böyle. Kim Allah'ın hükümlerine saygı gösterirse, bu, Rabbi katında kendisi için bir hayırdır. Haramlığı size okunanların (bildirilenlerin) dışında bütün hayvanlar size helâl kılındı. Artık putlara tapma pisliğinden kaçının, yalan sözden kaçının."* Hac, 22/30.

693 Mâlik, *Kelâm,* 19.

694 Tevbe, 9/43-45.

"Doğruluk iyiliğe götürür; iyilik cennete iletir. Kişi doğrulukta devam eder durur, nihayet Allah katında sıddîk olarak yazılır. Yalan fücura iletir; fücur ise ateşe götürür. Kişi yalan söylemekte devam eder, nihayet Allah katında yalancı olarak yazılır."[695] Kur'an'da "كَذَّابٌ" "kezzâb"[696] ve "خَرَّاصَ" *"harrâs"*[697] olarak isimlendilen yalancıların, yalanları sebebiyle Allah'ın hidayetinden yoksun kalacakları[698] ve özellikle Allah'ı ve peygamberlerini yalanlayanların[699] acıklı bir azaba maruz kalacakları ifade edilir.[700]

Yalanın sıklıkla söylenmesi onun, manevî yapıda yerşelik bir karakter unsuru haline gelmesine neden olur. Öyle ki, insan artık şahitlik ettiği zaman yalan yere şahitlik etmeye başlar. Bundan dolayı Kur'an'da insanın kalbinde imanın varlık ve yokluğu ya da kuvvet ve zayıflığıyla direkt olarak ilişkilendirilen yalanın sebep olacağı *"yalan yere şahitlik"* konusunda[701] Allah, mü'minleri uyarmış ve onların yalandan ve onunla şahitlik etmekten uzak olduklarını bildirmiştir:

---

695 Buhârî, *Edeb*, 69; Müslim, *Birr*, 103; Mâlik, *Kelâm*, 16.

696 Sa'd, 38/4; Mü'min, 40/24, 28; Kamer, 54/25, 26; Nebe', 78/28, 35.

697 Zâriyât, 51/10.

698 *"Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mü'min bir adam şöyle dedi: "Rabbim Allah'tır, dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şüphesiz Allah, aşırı giden, yalancılık eden kimseyi doğru yola eriştirmez."* Mü'min, 40/38. Bkz. Zümer, 39/3.

699 Allah'a karşı yalan uyduran veya O'nun âyetlerini yalanlayanların zalimlerin ta kendileri olduğu ifade edilmektedir. Bkz. A'râf, 7/37. Bkz. Âl-i İmrân, 3/184.

700 En'âm, 6/148. Bkz. En'âm, 6/11.

701 İbn Düreyd, *Cemheratü'l-Lüğa*, II, 711; Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, XIII, 164.

وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا

"Onlar, yalana şahitlik etmeyen, faydasız boş bir şeyle karşılaştıkları zaman, vakar ve hoşgörü ile geçip gidenlerdir."[702] Çünkü yalan yere şahitlik, batıla şahitlik yapmak demektir.[703]

Yalanın doğurduğu bir diğer sonuç ise laf taşımaktır. *"Nemîme"* olarak isimlendirilen bu durum,[704] insanın kimseye açmaması gereken bir sözü başkalarına iletmesi anlamına gelmektedir.[705] Bu vasfa sahip bir insandan uzak durulması konusunda Allah şöyle buyurmaktadır: *"Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme."*[706]

Yalanın bir karakter özelliği haline gelmesinin doğuracağı diğer bir olumsuz sonuç da *"iftira"*dır. Yalan ile iftiranın arasındaki ilişki bir ayette şöyle ifade edilmektedir:[707] *"Şeytanların kime ineceğini size haber vereyim mi? Onlar, her iftiracı yalancıya inerler. Bunlar da şeytanlara kulak verirler. Onların*

---

702 Furkân, 25/72. Bkz. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye*, VIII, 5264.

703 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 336-337; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XI, 463.

704 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 534; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 481; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, X, 11.

705 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 592.

706 Kalem, 68/10-14. Bkz. Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 20; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 586.

707 Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, IV, 246; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIV, 537.

çoğu ise yalancıdır."[708] Kur'an'da *"buhtân"*[709], *"iftirâ"*[710] ve *"ifk"*[711] şeklinde ifade edilen bu kavram bir kişiye işlemediği bir suçu isnat etmek demektir.[712] İftira, Kur'an'a göre büyük bir günahtır: *"Kim bir hata işler veya bir günah kazanır da sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa, şüphesiz iftira etmiş, apaçık bir günah yüklenmiş olur."*[713] Yüce Allah bu günahı işleyen için;

وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرٰى

"İftira atan mutlaka ziyana uğrayacaktır."[714] buyurmaktadır. Kur'an'a göre uydurulan ifitiraların en kötüsü, vahye mazhar olmadığı halde insanın; "Bana vahyediliyor." diyerek Allah'a attığı iftiradır. Bu iftiranın küfür;[715] iftirayı atanın ise zalimlerin önde gelenlerinden biri olduğu ifade edilmiştir.[716]

2.2.10. Acelecilik

Acelecilik insan tabiatının olumsuz yanlarından birini oluşturur. İnsan, arzu ettiği şeye bir an önce ulaşmak, arzu etmediği şeyden de bir an önce kaçmak için harekete geçmeye

708 Şuarâ, 26/221-223. Bkz. Furkân, 25/4.

709 Nisâ, 4/20, 112, 156; Nûr, 24/16; Ahzâb, 33/58; Mümtahine, 60/12.

710 Âl-i İmrân, 3/94; Nisâ, 4/48; En'âm, 6/21, 93.

711 Nûr, 24/11, 12; Furkân, 25/4; Ankebût, 29/17; Sebe', 34/43.

712 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 13; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 66; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 344.

713 Nisâ, 4/112.

714 Tâhâ, 20/61.

715 Ankebût, 29/68.

716 En'âm, 6/93. Ayrıca Allah'ın helal kıldığını haram kılanın da aynı şekilde zalim olduğu belirtilerek kınanmıştır. En'âm, 6/140. Ayrıca bkz. En'âm, 6/144.

meyilli yaratılmıştır.[717] Bu gerçek Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"İnsan çok aceleci (tez canlı) yaratılmıştır. Size yakında âyetlerimi göstereceğim. Şimdi acele etmeyin."*[718] İnsanın fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik güdüleri temelde hazza ulaşma ve elemden kaçma prensibine dayanır. Bu da istenilen şeye yanaşma; istenilmeyen şeyden uzaklaşma şeklinde insan davranışlarına yön verir.[719] Hatta bu duygu sebebiyle insan, uzun vadedeki kalıcı maslahatları yakın vadedeki geçici maslahatlara feda edebilir. Bu özelliğinden dolayı insan, Kur'an'da *"acûl"* diye isimlendirilir.[720] İnsanın bir menfaati elde etmek için şuursuzca ve vaktinden önce davranmasını ifade etmek için Kur'an'da genelde "استعجال" *"acele etmeyi istemek"* mastarından türemiş olan fiiller kullanılmıştır.[721]

Bu özelliği ıslah edilemediği takdirde insan, ölümden sonra elde edeceği mükâfatları bir kenara bırakarak dünyaya meyleder. Böylece dünya onun için menfaatlerin önden peşinen elde edilmeye çalışıldığı bir çıkar ağına dönüşür. Bu bakımdan dünya Kur'an'da *"âcile"* olarak isimlendirilir.[722] Hatta insan bu aceleciliği sebebiyle dünyaya meylettiğinde dünya ve ahiret mutluluğunu istemesi emredildiği halde[723] bu emri dikkate

717 Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl,* II, 404; İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi'l-Kur'ân,* II, 22.

718 Enbiyâ, 21/37.

719 Certel, *Kur'an'da İnsan,* s. 100.

720 İsrâ, 17/11. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XVIII, 441. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* XXIX, 436.

721 En'âm, 6/57, 58; Yûnus, 19/11, 50, 51; Ra'd, 13/6; Nahl, 16/1; Enbiyâ, 21/37; Hac, 22/47; Şuarâ, 26/44; Neml, 27/46.

722 İsrâ, 17/18; Kıyâme, 75/20. Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XVII, 409; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* VII, 2322.

723 Bakara, 2/201.

almayıp yalnızca dünyada iyilik istediği için[724] Allah'ın gazabına duçar olur. Acelecilik özelliği, insanın sağlıklı tefekkürünün önündeki en büyük engellerden biridir. Sağlıklı tefekküre dayanmaksızın ortaya konan bir davranış, sahibini genellikle hüsran ve pişmanlığa sevk eder. İnsanı pişman olacağı davranışlara itmek ise şeytanın insan üzerindeki en büyük hedeflerinden biridir. Bu sebeple Hz. Peygamber; *"Teenni Rahman'dan; acele ise şeytandandır."* buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir.[725] Şeyy tan, acelecilik psikolojisini zihin dünyamıza egemen kılarak, dikkat etme ve değerlendirme kabiliyetlerimizi etkilemeye ve böylece gerçeklik algımızı bozarak hakkı batıl, batılı hak olarak kabul etmemiz için gayret eder. Bu çabasında başarılı olduğu takdirde insan, şerri hayır, hayrı şer; güzeli çirkin, çirkini güzel görmeye başlar ve Kur'an'ın ifadesiyle adeta hayra dua eder gibi şer için dua etmeye başlar.[726]

2.2.11. Haset

İnsanın kendini yetersiz bulması ve hiçbir şeyden memnun olmaması yetersizlik duygusunun ortaya çıkmasına, kendisini başkalarıyla kıyaslamasına ve kendi kazanımlarıyla başkalarının kazanımlarını mukayese etmeye sevk eder. Hatta bazı durumlarda kazanımları başkalarından daha fazla olmasına rağmen bile bu durum ortaya çıkabilir. Bu ise sonu gelmeyen bir mutsuzluk sebebidir.[727] Kalbin en büyük hastalıklarından biri olan bu durum haset olarak isimlendirilir. Hased, insanın sahip olduğu veya olmadığı bir nimetin başkasında

724 Nehhâs, *l'râbu'l-Kur'ân*, II, 269.

725 Tirmizî, *Birr*, 66.

726 İsrâ, 17/11. Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, IV, 87; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 123; Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 225.

727 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 116-117.

olmasını istememesi ve bununla mutlu olmasıdır:[728] Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: *"Size bir iyilik dokunursa, bu onları üzer. Başınıza bir kötülük gelse, ona sevinirler. Eğer siz sabırlı olur, Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız, onların hileleri size hiçbir zarar vermez. Çünkü Allah onların işlediklerini kuşatmıştır."*[729]

Hasedin psikolojik yapısında eziklik kompleksi vardır. Yani insan kendisine rakip saydığı birinin elindeki imkânı kıskanır ve bu imkânı elde edebilecek güce sahip değil ise bu imkânın o kimsenin elinden de zail olmasını ister. Haset olarak isimlendirilen bu duygu; manevî olgunluğa erişmeyen insanın, içindeki kıskançlık duygusunu bastırabilmesinin tek yoludur.[730] Yüce Allah kıskançlık duygusunun vahdet halinde yaşayan ilk insan topluluğunun içine düştükleri ilk tefrikanın da asıl nedeni olduğunu ifade eder ve şöyle buyurur: *"İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler..."*[731] Allah'ın Hz. Âdem'e bahşettiği nimetler karşısında İblis'in ona secde etmemesi ve ona karşı ebedi düşmanlık ilan etmesi,[732] Hz. Âdem'in oğullarından Kâbil'in çekememezliği sebebiyle kardeşi Hâbil'i

728 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 277; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 148; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII, 25.

729 Âl-i İmrân, 3/120. Bkz. Âl-i İmrân, 3/118. Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 183

730 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 274-275.

731 Bakara, 2/213.

732 Bakara, 2/34-36.

öldürmesi,[733] kardeşlerinin Hz. Yusuf'u kuyuya atmaları hep bu duygunun eseridir.[734] Allah Resulü bu duygunun, ateşin odunu yiyip tükettiği gibi insanın amellerini ve kalbî erdemlerini yiyip bitireceğini ifade etmiş,[735] Allah da Kur'an'da; 113.5** *"Haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden (Allah'a sığınırım de!)"*[736] buyurarak mü'minlere, hasetçinin hasedinin şerrinden zatına sığınmalarını emretmiştir.[737]

Söz konusu nimetin hem kendisinde hem de başkasında olmasını isterse bu, hasetsayılmayıp[738] gıpta olarak isimlendirilir.[739] Bu bağlamda Hz. Peygamber hikmeti öğrenen, öğreten ve malından infak ederek onlara destek veren kimsenin dışındakilere gıpta edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.[740] Buradan da anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber hayırlı işlerde mü'minlerin birbirlerine gıpta etmelerini uygun görmüştür. Çünkü bu gıpta, *"İşte yarışanlar bunun için yarışsınlar."*[741] ayetiyle de ifade edildiği gibi, uhrevî kaygıya ve insanın yaratılışının anlam ve amaçlarına hizmet eden işlerde özendirici bir rekabetin olması gerektiğini ifade etmektedir.

Özellikle aynı meslek grubunu paylaşanlar ve yakın akrabalar arasında ortaya çıkan haset, aynı maksat ve hedeflere doğru akıp giden arzuların çarpışmasının bir sonucudur. Arzuların çarpışmasından dolayı zıtlaşma, muhalefet ve nefret;

733 Mâide, 5/27-30.

734 Yûsuf, 12/8-9. Bkz. Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 275-276.

735 Ebû Dâvûd, *Edeb*, 52.

736 Felak, 113/5.

737 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 348.

738 Herevi, *Tehzibu'l-Lüğa*, VIII, 84; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIX, 503.

739 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 679.

740 Buhârî, *İlim*, 15.

741 Mutaffifîn, 83/26.

en sonunda da haset ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle haset, insanların birbirleriyle rekabet ve yarışları esnasında süflî bir takım menfaatlerin çakışmasının doğurduğu bir düşmanlık halidir.[742] Kur'an'da iyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşılmasını; günah ve düşmanlık üzee re yardımlaşılmamasını emreden Allah[743] insanların arasında eğer bir rekabet olacaksa bunun uhrevî bir kaygının eşliğinde cenneti kazanmak için olması gerektiğini zikreder ve şöyle buyurur: *"Onların yüzlerinde, nimetlerin sevincini görürsün. Onlara, mühürlü (el değmemiş) saf bir içecekten içirilir. Onun (içiminin) sonu bir misktir (ağızda misk gibi koku bırakır). İşte yarışanlar, bunun için yarışsınlar."*[744]

2.2.12. Riya ve Nifak

Haset, Allah rızası hedefinin, yani ihlâs ve samimiyetin ortadan kalkması ve insanın ahireti bırakıp dünyevi çıkarları maksat edinmesinin bir sonucudur. Bu ise diğer bir olumsuz karakter özelliğini doğurur. O da *"riya"*dır. Yani ibadet ve itaati; insanların nazarında şan, şöhret, mevki, servet ve itibar gibi tamamen dünyevi hedeflere ulaşabilmek için gerçekleştirmek demektir.[745]Bu duygu da olumlu karakter özelliklerinin bozulmasına neden olan olumsuz unsurların başında gelmektedir. Çünkü riya Allah'ın mü'minin kalbinde imandan sonra görmeyi en çok istediği erdem olan ihlâsı ortadan kaldırır. Niyet ise insan karakterinin yapılanmasında hayati öneme sahip olan dâhili kurucu unsurların başında gelmektedir. Çünkü salih bir

742 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, 225.

743 Mâide, 5/2.

744 Mutaffifîn, 83/ 24-26.

745 Gazâlî, *İhyâ*, III, 639 vd; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 730; Ebu'l-Bekâ, *Külliyyât*, s. 496; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs* V, 105.

niyetle Allah'a dayandırılmayan ve Allah tarafından karşılığının verileceğine inanılmayan hiçbir davranışın faydalı, ahlaki ve sürekli olması düşünülemez.[746]

Allah Kur'an'da, sırf zatı için yapılması gereken ibadetlerin dünyevi maksatlarla icra edilmesini kınamış, ahirete iman edenlerin zatına kullukta hiç kimseyi ortak koşmamasını emretmiş[747] ve namazlarını riya için kılanları lanetlemiştir.[748] Allah'ın insanın kalbine nazar ettiğini ve salih niyetin amelle ilişkisini ifade eden Hz. Peygamber[749] ise bir hadisinde amellerin uhrevi karşılığının niyete bağlı olduğunu bildirmiştir.[750] İnanç konusunda gerçekleşen riya *"nifak"*; inanmadığı halde mü'min gibi görünen kimse ise *"münafık"* olarak isimlendirilir.[751] Özellikle mü'minler için birinci referans kaynağı olan Kur'an-ı Kerim perspektifinden bakıldığında insanlar genel manada iman edenler ve etmeyenler diye de iki guruba ayrılmaktadır. İman eden insanlara mü'min adı verildiği gibi iman etmeyenlerin ortak adı da kâfirdir. Ehli küfrün içinde ateizm felsefesi olduğu gibi agnostisizm, mürtedlik ve nifak gibi kavramlar da bulunmaktadır. Ancak Kur'an-ı Kerim'in en çok tenkit ettiği kişilik müşrik ve münafık kişiliğidir.[752] Allah, münafıkların durumunu şu şekilde ifade eder: *"İman edenlerle karşılaştıkları zaman, "İnandık" derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, "Şüphesiz, biz*

746 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 205.

747 Bkz. Kehf, 18/110.

748 Mâûn, 107/4-6.

749 Müslim, *Birr*, 24.

750 Buhârî, *Bed'ul-Vahy*, 1, *Itk*, 6, *Menâkıbu'l-Ensâr*, 45, *Nikâh*, 5, *Eymân*, 23; Müslim, *İmâret*, 155; Nesâî, *Tahâre*, 60.

751 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 40; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 765.

752 Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi" s. 342.

sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz" derler."[753] Onların iman edenlerle inkârcılar arasında riya yaparak nasıl gidip geldikleri[754] başka bir ayette şöyle konu edilir: *"Onlar küfür ile iman arasında bocalayıp dururlar. Ne bunlara (mü'minlere) ne de şunlara (kâfirlere) bağlanırlar. Allah, kimi saptırırsa ona asla bir çıkar yol bulamazsın."*[755]

Bakara 2/10'da onların nifakları kalplerinde bulunan başka bir hastalıkla ilişkilendirilir.[756] Bu hastalık olumsuz karakter özelliklerinin en kötüsü olan küfürdür.[757] Gizli bir küfür olan nifak, Kur'an'da açık küfürden daha tehlikeli görülmüş ve Allah şöyle buyurmuştur: *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (Sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır."*[758] Bu sebeple Allah münafıkların, karanlıklar içinde bocaladıklarını,[759] kalplerinin mühürlenmesi sebebiyle idrak ve feraset kabiliyetlerinin devre dışı kaldığını,[760]

753 Bakara, 2/14. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* II, 309.

754 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* II, 104.

755 Nisâ, 4/143. Bu konuda Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: *"Münafık, iki sürü arasında, kâh birine, kâh ötekine yanaşan şaşkın koyun gibidir."* Müslim, *Sıfâtu'l-Münâfikîn,* 17; Nesâî, *Îmân,* 31.

756 Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl,* I, 149; İbn Kayyim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* s. 115-116.

757 Taberi, *Câmiu'l-Beyân,* I, 279.

758 Bakara, 2/204. İbn Arefe, Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru'l-İmâm İbn Arefe,* Thk. Hasen el-Mennâî, Nşr. Merkezu'l-Buhûs bi'l-Külliyeti'l-Zeytûniyye, Tûnus, 1986, II, 595.

759 Bakara, 2/17-18.

760 Bakara, 2/18. Allah münafıkları uyarmak için onların adlarıyla isimlendirdiği surede şöyle buyurmaktadır: *"Yeminlerini kalkan yaptılar da insanları Allah'ın yolundan çevirdiler. Gerçekten onların yaptıkları şey ne kötüdür! Bu, onların önce iman edip sonra inkâr etmeleri, bu yüzden de kalplerine mühür vurulması sebebiyledir. Artık onlar anlamazlar."* Münâfikûn, 63/2-3. Konuyla

cehennemin en alt tabakasında azap göreceklerini ve onların hiçbir yardımcılarının olmayacağını bildirmiştir.[761] Onların nifaklarının namaz konusunda açık bir şekilde dışa vurduğu Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: *"Münafıklar, Allah'ı aldatmaya çalışırlar. Allah da onların bu çabalarını başlarına geçirir. Onlar, namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar ve Allah'ı pek az anarlar."*[762] Ulvi yönelişlerini ve uhrevî kaygılarını kaybeden münafıklar, yönetime geldiklerinde yeryüzünde fesat çıkartmak için ellerinden geleni yaptıkları halde; onlara *"Yeryüzünde fesat çıkarmayın!"* dendiği zaman; *"'Biz ancak ıslah edicileriz!' derler."*[763] Münafık kişilikte psikolojik olarak narsistik hastalık tablosu yani kendini aşırı beğenme saplantısıyla ilgili belirtiler, karşı tarafı küçümseme ve tahkir psikolojisi de çokça görülmekteü dir. Münafık kişiliklerde ayrıca rasyonalizasyon ve yansıtma gibi savunma mekanizmaları da sıklıkla görülmektedir.[764]

2.2.12. Diğer Özellikler

Yukarıda saydıklarımızın dışında Kur'an'da insanın taşıdığı bir takım karakter zafiyetlerinden daha bahsedilir. Bu başlıkta, sözkonusu bu zafiyetleri özetlemeye gayret edeceğiz.İnsan

---

ilgili olarak Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur.
خَصْلَتَانِ لَا تَجْتَمِعَانِ فِي مُنَافِقٍ، حُسْنُ سَمْتٍ، وَلَا فِقْهٌ فِي الدِّينِ: *"Münafıkta bir araya gelmeyen iki haslet: Ahlâkî güzellik ve dinde kavrayıcılıktır."* Tirmizî, *İlim*, 19.

761 Nisâ, 4/145.

762 Nisâ, 4/142.

763 Bakara, 2/11.

764 Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi" s. 346.

*"şüpheci"*dir:[765] *"Şüphe"*; sözlükte, kesin bilgi ve kanaate varamamaktan dolayı oluşan tereddüt ve kararsızlık hali olarak tanımlanır.[766] Kur'an'da *"rayb"* [767] ve *"şekk"*[768] kelimeleriyle ifade edilen bu kavramın zıddı ise *"yakinî iman"* ve bu imanla elde edilen *"itmi'nân"* halidir. Bu sebeple Allah, Bakara suresinin ikinci ayetinde; Kur'an'da hiçbir şüphenin bulunmadığını ifade ettikten sonra, şüphenin her türünden uzak olan ve inanç ve amel konusunda sebata ulaşan muttakilerin özelliklerini sayarken, *"Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar."* buyurmuştur.[769] Ayrıca muttakilerin, Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından kaçınmak konusunda ulaştıkları istikrarlı ruh halleri onları, şüpheye maruz bırakmayan bir irade ve teslimiyet[770] yani *"nefs-i mutmainne"* sahibi yapmıştır.[771]

Öyle görünüyor ki, şüphenin anlam alanı içinde, tereddüt ve kararsızlık halinin sebep olduğu *"inançsızlık"* manası da vardır.[772] Bundan dolayı Allah, Kâf suresinde, ölümden sonraki yaşam hakkında şüpheyi, kâfirin bir sıfatı olarak zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Herkes beraberinde bir sevk edici, bir de*

765 Mü'min, 40/34.

766 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1030. Bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 124; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sıhâh Tâcu'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-ilmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1407/1987, V, 2236.

767 Bakara, 2/2, 23; Âl-i İmrân, 3/9, 25. Bkz. Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, I, 80; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 442.

768 Hûd, 11/ 62, 64, 110; İbrâhîm, 14/9, Sebe', 34/54; Fussilet, 41/45; Şûrâ, 42/14. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, II, 549.

769 Bakara, 2/4.

770 Nahcevânî, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye*, II, 509.

771 Fecr, 89/27. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 514.

772 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1030.

şahitlik edici (melek) ile gelir. (Ona) "Andolsun ki sen bundan gaflette idin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir" (denir.) Beraberindeki (melek) şöyle der: 'İşte bu yanımdaki hazır.' (Allah, şöyle der:) "Atın cehenneme, (hakka karşı) inatçı, hayrı hep engelleyen, haddi aşan şüpheci her kâfiri!"[773] Dolayısıyla Kur'an; Allah'ın varlığı ve birliği,[774] vahyin ilahi sahihliği,[775] kıyamet ve diriliş[776] konularındaki şüpheyi küfürle eş anlamlı olarak kullanır. Bu açıdan bakıldığında imanın, şüpheye mahal kalmayacak şekilde "iman unsurları"na yakinen itikat etmek manasına geldiği de Kur'an'da açıkça vurgulanmaktadır: *"İman edenler ancak, Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir."*[777]

İnsan *"inatçı"* ve *"hırslı"*dır: Herhangi bir konuda ayak diretmek ve dikine gitmek anlamına gelen inat;[778] insanın inkâr ve isyanında ısrar etmesi anlamında kullanılmıştır:[779] *"Hayır, umduğu gibi olmayacak. Çünkü o, bizim ayetlerimize karşı inatçıdır."*[780] Hırs ise bir konuda aşırı istek, şiddetli arzu ve aç gözlülük anlamına gelir.[781] Bu kelime Kur'an'da *"hırs"*[782] ve

773 Kâf, 50/21-25. Bkz. Tevbe, 9/109. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 124.

774 Tevbe, 9/45.

775 Bakara, 2/2, 23; Yûnus, 10/37.

776 En'âm, 6/12.

777 Hucurât, 49/15. Bkz. Müddessir, 74/31. Bkz. Tevbe, 9/45.

778 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 542.

779 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 366; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 178; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 405; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 765.

780 Müddessir, 74/16. Bkz. Hûd, 11/59, İbrâhîm, 14/15, Kâf, 50/24.

781 Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 228; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 489.

782 Bakara, 2/96; Nisâ, 4/129; Yûsuf, 12/103; Nahl, 16/37.

"hele'" [783] kelimeleriyle ifade edilmiştir.[784] Hırslı olmak da insanın tabiatında yer alan olumsuz karakter özelliklerinden biridir. Allah bu gerçeği Kur'an'da şöyle ifade eder: *"Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. Ona bir hayır dokunduğunda da eli sıkıdır..."*[785]

Kur'an'a göre; önü alınmaz bir mal ve dünya hırsı, ancak insanın imansız olmasıyla açıklanabilir. Allah Kur'an'da Yahudilerin, yaşamaya, bütün insanlardan; hatta Allah'a ortak koşanlardan bile daha düşkün oldukları; hatta onların her birinin bin yıl yaşamak istediğini belirtmiştir.[786] Bu özelliği ıslah edilmediği takdirde insanın, bir vadi dolusu altını olsa ikincisini ister.[787] Malî kudreti ne kadar artarsa artsın, zayıfı ve fakiri kollayıp gözetmek istemez. En ufak bir tasadduku dağ kadar büyük bir yük olarak görür[788] ve böylece *"Cehennem o, (hakka) arka karşı direneni ve (imandan) yüz çevireni; servet toplayıp yığanı kendine çağırır."*[789] ayetinde ifade edilen korkunç tehdide muhatap olur. Hırs kelimesi ulvî bir hedefe azimle yönelmek anlamında da olumlu bir karakter özelliğini ifade etmek için de kullanılır. Bu konuda Allah, Hz. Peygamber'in ümmetine olan düşkünlüğünü de bu olumlu manada bu kelime ile ifade

---

783 Meâric, 70/19.

784 Taberî Meâric Suresinin 19. ayetinde geçen **"هَلُوعً"** kelimesinin aşırı hırsından dolayı bağırıp veryansın eden kâfir kimse anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 610. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, X, 39; Mâverdî, *en-Nüket*, VI, 94; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 48; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 153.

785 Meâric, 19/29.

786 Bakara, 2/96.

787 Buhârî, *Rikâk*, 10.

788 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'ân*, s. 118-119.

789 Meâric, 70/15-18.

etmiş ve şöyle buyurmuştur:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ

"Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir."[790] Hırsın karşıt karakter çizgisi kanaattir.

İnsan *"tartışmacı"* ve *"cedelci"* bir varlıktır: Çünkü o, kendi görüş ve ideolojisini başkasının görüş ve ideolojisine üstün kılmak arzusuyla yanıp tutuşur. Aslında hakikatın bulunmasını, ilmî ve fikrî hayatın gelişmesini hedefleyen ve sağlam bilgi ve delillere dayanan tartışmalar yeni ufukların açılmasına vesile olduğu için yararlıdır.[791] Fakat hak ortaya çıktıktan sonra ısrar ve inatla devam ettirilen kısır tartışmalar Kur'an'da tenkit edilen hususlardandır: *"Andolsun, biz bu Kur'an'da insanlar için her türlü misali değişik şekillerde açıkladık. Fakat insan tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür."*[792] Bu özelliği sebebiyle insan tarih boyunca vahiyle karşılaştığında tartışmacı ve mücadeleci bir tavır sergileyerek ilahi hakikatlere karşı direnmeye çalışmıştır: *"'Bizim tanrılarımız mı hayırlı, yoksa İsa mı?' dediler. Bunu sadece seninle tartışmak için ortaya attılar. Şüphesiz onlar kavgacı bir toplumdur."*[793] Konuyla ilgili

790 Tevbe, 9/128. Bkz. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, II, 476.

791 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 110.

792 Kehf, 18/54. Câvî, Muhammed b. Ömer, *Merâhu Lebîd li Keşfi Ma'na'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Thk. Muhammed Emîn Sanâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1417, I, 653.

793 Bkz. Zuhruf, 43/58. Bkz. Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, VIII, 357. Ayrıca bkz. Mü'min, 40/35; Hac, 8/9; Kehf, 18/56. Câvî, *Merâh Lebîd*, II, 348.

ayetlere baktığımız zaman Kur'an'la mücadele eden kimselerin, hidayetten çevrildiklerini görmekteyiz.[794]

İnsan *"karamsar"*dır: Olumsuzluklar ve musibetler karşısında insanın ümitsizliğe, bezginliğe ve yılgınlığa düşmesi demek olan bu olumsuz karakter özelliği[795] Kur'an'da "yeûs"[796] ve "kanût"[797] gibi mübâlağa anlamı içeren kelimelerle ifade edilmekte[798] ve Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"İnsan, hayır (mal, mülk, genişlik) istemekten usanmaz. Fakat başına bir kötülük gelince umutsuzluğa düşer, yıkılır."*[799] Allah Kur'an'da inananların, kendi rahmetinden ve ahiretten ümit kesmemelerini,[800] rahmetinden[801] ve ahiretten ancak kâfirlerin[802] ve sapıkların[803] ümit keseceklerini ifade ederek inananları ümitvar olmaya davet etmiştir. Çünkü ümitsizlik; dünyasını ve ahiretini imar etmek için yaratılan insanın bütün motivasyonlarını tüketip işlevsizleştiren ve gayreti felce uğratan bir hastalıktır.[804]

---

794 Mü'min, 40/69. Bkz. Mü'min, 40/35; Şûrâ, 42/35; Zuhruf 43/58. Bkz. Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VIII, 319.

795 Merâğî, *Tefsîru Merâğî*, XXV, 6; Sa'dî, *Teysiru Kerîmi'r-Rahmân*, s. 752.

796 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXV, 10; Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 348.

797 İbn Yâsîn, Hikmet b. Beşîr, *Mevsûatü's-Sahîhi'l-Mesbûr mine't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Meâsir li'n-Neşri ve't-Tevzîi ve't-Tibâa, Medîne, 1420/1999, IV, 281.

798 Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa, *İ'râbu'l-Kur'âni ve Beyânuhu*, Dâru'l-İrşâd li'ş-Şuûni'l-Câmiiyye Humus-Sûriye, (Dâru'l-Yemâme, Beyrût/Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrût), 1415, IX, 6.

799 Fussilet, 41/49. Bkz. İsrâ, 17/83; Rûm, 30/36.

800 Zümer, 39/53.

801 Ankebût, 29/23.

802 Müntahine, 60/13; Yûsuf, 12/87.

803 Hicr, 15/56.

804 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 94-100.

İnsan *"kolaycı"*dır: İnsanın zayıf yaratılışlı bir varlık olduğunu ifade etmiştik. Bu sebeple onun zafiyetlerini bilen Allah Kur'an'da, insana gücünü aşan sorumluluklar yüklemediğini[805] insanlar için zorluk değil, kolaylık dilediğini ifade eder: *"Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez."*[806] ; *"Allah, sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."*[807] Hatta O, zorlukların içinde kolaylıklar yaratır.[808] Hz. Peygamber de Kur'an'ın bu metodunu aynı şekilde uygulamış ve *"Kolaylaştırın zorlaştırmayın; müjdeleyin nefret ettirmeyin."* buyurmuştur.[809] Allah'ın, insanın bu zayıf tabiatını dikkate alarak indirdiği hükümlere rağmen insanoğlu, Allah yolunda çaba ve azim gerektiren işlerin ardındaki mutluluk ve huzur için çalışmayı sevmez. O, kolay ve çilesiz olanın ardına düşer. Sahip olduğu erdemleri muhafaza etmek konusunda ciddi ve istikrarlı bir duruşa sahip değildir. İnsanın bu özelliğiyle ilgili olarak Allah şöyle buyurmaktadır: *"Andolsun, bundan önce biz Âdem'e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme, diye) emrettik. O ise bunu unutuverdi. Biz onda bir kararlılık bulmadık."*[810] ; *"Fakat o, sarp yokuşa atılmadı. Sarp yokuşun ne olduğunu sen ne bileceksin? O tutsak bir boynu çözmek (köle azat etmek)tir. Yahut şiddetli bir açlık gününde kendisiyle yakınlığı olan bir yetimi yahut yerde sürünen bir yoksulu doyurmaktır."*[811]

İnsan *"kuruntulu"*dur: Kuruntu, zihinde kurulan ve gerçekleşme imkânı bulunmayan bir şeyi sanki hakikatte gerçekleşecek

805 Bakara, 2/233.

806 Bakara, 2/185.

807 Nisâ, 4/28. Bkz. Hac, 22/88; Mâide, 5/6.

808 İnşirâh, 94/5; Talâk, 65/7.

809 Buhârî, *İlim*, 12.

810 Tâhâ, 20/15.

811 Beled, 90/11-16.

gibi düşünmeye dayalı bir vehimdir.[812] Kur'an'da *"ümniye"*[813] ve *"emânî"*[814] kelimeleriyle ifade edilen bu duygu ile "zan" arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığından bahsedilmekte ve kitap nedir bilmeyen bir takım ümmilerin Allah hakkında zan ve kuruntulara gark oldukları belirtilir.[815] İnsanın sahip olduğu her olumsuz karakter özelliği şeytanın onun benliğine ulaşmasında adeta bir kapı işlevi görür. Tövbe ve tezkiye ile karakterden uzaklaştırılmayan her kötü ahlak da şeytanın karakter üzerindeki etkinliği için ona alan açar. Böylece şeytan ile insan karakteri arasındaki münasebet gittikçe artar. Bu bağlamda kuruntu da şeytanın insan karakterine ektiği fitne tohumlarından biridir. Allah Kur'an'da bu hakikatı şöyle ifade etmektedir: *"Andolsun ki senin kullarından elbette belirli bir pay alacağım" dedi. "Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler." Kim Allah'ı bırakıp da şeytanı dost edinirse, şüphesiz o apaçık bir hüsrana düşmüştür."*[816] Öyle görünüyor ki *"kuruntu"* da şeytanın insana vehmettirdiği duyguların başında gelmektedir. Şeytan bu duygu ile insana; dünya hayatının sonsuzluğunu (tûl-i emel), ölümden sonra dirilişin imkânsızlığını ve davranışların herhangi bir uhrevî karşılığının olmadığını vehmettirmeye çalışır.[817]

812 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 695.

813 Hac, 22/52.

814 Bakara, 2/78, 111; Nisâ, 4/123; Hadîd, 57/14.

815 Bakara, 2/78. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Ğarîbu'l-Hadîs*, Thk. Abdullah el-Cebûrî, Matbaatu'l-Ânî, Bağdâd, 1397, II, 73; Enbârî, Ebû Bekir, *ez-Zêhir fî Meânî Kelîmâti'n-Nâs*, Thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, 1412/1992, II, 151.

816 Nisâ, 4/118-119.

817 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 98; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 397.

İnsan *"kıskanç"*tır: Kıskançlık; insanın, sevdiği, sahip olduğu veya münasebet halinde bulunduğu şeye başkalarının da sahip olmasına katlanamamak demektir.[818] Bu duygu ihmal edilmişliğin bir sonucu olarak ortaya çıkar ve ömür boyu insana musallat olur. Başkalarına güvenmemek, tenkitçilik ve kendini yiyip bitirmek bu özelliğin belli başlı belirtileridir.[819] Kıskançlık da insan fıtratında yer alan olumsuz karakter özelliklerinden biri olup, sahiplenme duygusunun bir sonucu olarak kabul edilir. Bu özellik normal sınırlar içinde kaldığı takdirde insanın yüce değerlere bağlılığının bir simgesi sayılır. Kıskançlığın bu yönüyle ilgili olarak Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Allah kıskançtır. Mü'min de öyle. Allah'ın kıskançlığı, haram kıldığı bir şeyi mü'minin işlemesidir."*[820] Hadiste kıskançlık, sadakatin kaybolması esnasında sadakatsizliğe muhatap olanın ortaya koyduğu bir tavır olarak tanımlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında kıskançlık, insanın sahip olduğu maddî ve manevî müktesebatını korumak için meylettiği bir duygudur. Ancak bu meyil, insanın diğer insanlara zarar vermesini doğurmaya başladığı andan itibaren bir ruh hastalığına dönüşür. Bu duygu, sınırı aştığı takdirde hat set, çekememezlik, iğrenmek, nefret etmek ve mahrum bırakmak gibi pek çok olumsuz özelliğe kapı aralamaktadır.

İnsan *"zanna meyilli"*dir: İnsan, öznel iç dünyasında taşıdığı değerlerin yönlendirmesine göre,[821] birtakım delillere dayanarak bazı kanaatler oluşturan bir varlıktır. Bu deliller ve onlara istinaden oluşturulan kanaatler, çoğu zaman kesinlik arz etmez

818 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 649-650.

819 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 116.

820 Buhârî, *Nikâh*, 107.

821 Bireyin zihninde oluşturduğu bilgi sitemi içerisindeki öznel alanlar ve değerler için bkz. Sıcak, Ahmet Sait, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 67-79.

ve ihtimale açık bir belirsizlik sergiler. Bundan dolayı Kur'an, kesin olmayan verilerin peşine düşerek bir takım asılsız kanaatler oluşturmayı yasaklamıştır: *"Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur."*[822] Söz konusu kanaatler; çoğu zaman art niyetler sebebiyle, gerçeklikten uzaklaşarak birer vehme dönüşebilmektedir. İşte zan, kalbî bir hastalıktan doğan ve kalpte başka bir takım hastalıklara sebep olan bir vehimdir ve *"sû-i zann"* olarak isimlendirilir.[823] Allah, bu zannı ve ondan kaynaklanan olumsuz davranışları kesin olarak yasaklamış; zannın bir kısmının günah olduğunu, kusur ve mahremiyetlerin araştırılmaması gerektiğini ifade etmiş ve zannın sürüklediği gıybeti insanın ölü kardeşinin etini yemesine benzetmiştir.[824] Kur'an'a göre zan, ilim adına hiçbir gerçeklik değeri taşımaz: *"Hâlbuki onların bu hususta hiçbir bilgileri yoktur. Onlar sadece zanna uyuyorlar. Şüphesiz zan, hakikat namına hiçbir şey ifade etmez."*[825]

2.3. KUR'AN'A GÖRE KARAKTER ZAFİYETİNİN ÜÇ KAYNAĞI

İnsanın karakter dünyasında yer tutan olumlu ve olumsuz her özelliğin, kendisinden beslendiği bir takım unsurlar söz konusudur. Kur'an'ı incelediğimiz zaman insandaki olumsuz karakter özelliklerinin ana hatlarıyla şehvet, dünya ve şeytan olmak üzere üç kaynaktan beslendiğini görmekteyiz. Çalışmamızın bu bölümünde söz konusu kaynakların insanın karakter zafiyetinde oynadıkları rolü incelemeye çalışacağız.

---

822 İsrâ, 17/36. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 133.

823 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 339.

824 Hucurât, 49/12. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVIII, 110; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVI, 331.

825 Necm, 53/28. Bkz. Yûnus, 10/36.Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 160.

2.3.1. Şehvet

Kur'an'da tekil olarak iki yerde;[826] "الشهوات" ; "şehevât" şeklinde de çoğul olarak üç yerde geçen[827] ve bir şeyi aşırı istemek anlamına gelen *"şehvet"* kelimesi;[828] Allah'a kulluk etmekten alıkoyan günahlara karşı insanın duyduğu arzu ve bağlılığı ifade eden bir kavramdır.[829] Başka bir deyişle *"şehvet"* yalnızca cinsellikle ilgili bir durum olmayıp, insanın kulluk görevini akamete uğratan ve ifrat düzeyinde arzu duyulan her şeye ilişkin bir mahiyet sergiler. Bu itibarla Yüce Allah şöyle buyurur: *"Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır."*[830] Ayette cinsellik, nesep, mal ve dünya sevgisi gibi nefsin arzu duyduğu maddî pek çok şehvet söz konusu edilmiştir.

Yemek, içmek, giyinmek ve evlenmek gibi özü itibariyle hey lal olan şeylere duyulan arzu ve bağlılık, insanın Allah'a kulluğunu engelleyecek derecede ifrat/isrâf[831] düzeyine ulaştığında yine *"şehvet"* kavramının kapsamına girer. Çünkü *"şehvet"* kelimesinde dinî ve aklî bakımdan makbul olmayan mezmûm (tenkit edilen) bir bağlılık ve bağımlılık anlamı söz konusudur.[832]

---

826 A'râf, 7/81; Neml, 27/65.

827 Âl-i İmrân, 3/14; Nisâ, 4/27; Meryem, 19/59.

828 İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl, *el-Muhassas,* Thk. Halîl İbrâhîm Cefâl, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ts., I, 280; Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* IV, 68; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XIV, 445.

829 Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa,* IV, 188.

830 Âl-i İmrân, 3/14.

831 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XII, 548.

832 İbnu'l-Kattâ', Alî b. Ca'fer b. Alî es-Sa'dî, *Kitâbu'l-Efâl,* Âlemu'l-Kütüb, 1403/1983, II, 190.

Bedeni korumak ve nesli devam ettirmek için insana verilmiş olan bu kuvvet, belli ölçüler içinde kaldığı takdirde insan için ruhî ve bedenî yönden zararsız ve hatta zaruridir[833] ve insanın aklî, ruhî ve bedenî fonksiyonlarını yerine getirmesinde önemli bir role sahiptir. Fakat ölçü ve sınırlar ihlal edildiği takdirde bu arzu din ve akıl indinde meşruiyetini kaybeder. Örneğin; acıktığında insanın yeme konusunda duyduğu şehvet meşru ve zarurî bir konuma sahip iken, yeme eylemini sırf hazza dönüştüren veya haram şeylere yönelten bir şehvet/iştah ise meşru olmayan bir konuma sahiptir.[834]

Özellikle cinselliği ifade eden boyutuyla şehvet, insandaki en zor ıslah edilen kuvvettir. Öyle ki, politeist inancın hüküm sürdüğü devirlerde bile insanlar bu duyguyu, sapkın itikatlarının odak noktasına yerleştirmişler ve güzellik ve estetiğin simgesi olarak gördükleri bir takım putlara kadın isimleri vermişlerdir:[835] *"Onu bırakıp da sade dişilere tapıyorlar ve sade azgın bir Şeytana tapıyorlar."*[836] Hatta müşriklerin melekleri Allah'ın kızları olarak vasfetmeleri[837] ve bu inancın ön plana çıktığı Hıristiyanlıkta meleklerin erotik birer figüre büründürülmesi de bir bakıma bu duygunun bir sonucudur.

Allah, cinsel şehvetin ıslahı için evliliği önermekte[838] ve böylece Kur'an insandaki şehveti iffete dönüştürmeyi hedeflemektedir. Bu iffet her şeyden önce gözü haramdan korumayı

833 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 58-61.

834 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVIII, 402.

835 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 138-139.

836 Nisâ, 4/117.

837 *"Onlar, kızları Allah'a nispet ediyorlar -ki O, bundan uzaktır- kendilerine ise, canlarının istediğini."* Nahl, 16/57. Bkz. Sâffât, 37/149. Müşriklerin, melekleri Allah'ın kızları olarak vasfetmelerindeki diğer sebepler için bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XX, 224.

838 Rûm, 30/21.

gerektirir: *"Mü'min erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Bu davranış onlar için daha nezihtir. Şüphe yok ki, Allah onların yaptıklarından hakkıyla haberdardır."*[839] Gözün iffeti Kur'an'da sözün, giyimin ve davranışların iffeti ile ilişkilendirilmiş ve Allah müminlerden yüz ve el gibi görünen kısımlar müstesna, zînet yerlerini naa mahreme göstermemelerini, mümin kadınların başörtülerini yakalarının üzerine kadar salmalarını istemiştir.[840] Hatta sabah namazından önce, öğle istirahatinde ve yatsı namazından sonra olmak üzere üç vakit diliminde müminlerin birbirlerinin yanına izin istemeksizin girmemelerini ve mahremiyetlerini ihlal etmemelerini emretmiştir. [841] Böylece Kur'an bir mahremiyet olgusu oluşturmak suretiyle iffet ve hayâya zemin hazırlamaktadır. Kur'an bu şekilde *"Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur."*[842] ayetiyle de ifade ettiği gibi bedenî, ahlakî ve içtimai yönden çok zararlı bir veba konumundaki zinayı bütün unsurlarını etkisizleştirerek frenlemek istemekte,[843] zinadan uzak durmanın mü'minlerin en açık vasıflarından biri olduğunu vurgulamakta[844] ve zina eden bir kadın ve erkeğin iffetli bir erkek ve kadınla evliliğini onaylamamaktadır:[845]

Bundan dolayı Kur'an; insanın karakterine yön veren biyolojik dürtüleri de yönetmeyi amaçlar. Çünkü ister psikolojik ve

839 Nûr, 24/30. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XVIII, 23

840 Nûr, 24/31. Bkz. Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân,* IX, 1263-1264.

841 Nûr, 24/58. Bkz. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân,* IV, 2532.

842 İsrâ, 17/32.

843 Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân,* s. 457.

844 Furkân, 25/68. Bkz. Mü'minûn, 23/6-7.

845 Nûr, 24/3. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî,* IX, 283; Câvî, *Merâh Lebîd,* II, 100.

sosyolojik, isterse biyolojik olsun fark etmez; dürtüler kontrol altına alınmaz iseler asıl hedeflerinden saparlar. Sapmaya meyilli olan dürtülerin en önde olanı da cinselliktir.[846] Kur'an insanların şehvetlerinin eseri olamamaları için bütün yönleriyle evlilik kurumunu özendirmiş, bir takım yüce değerleri ve yüksek hedefleri insanın önüne koymuş ve bunlara doğru hareket edenlere ise kendi katında bitmek tükenmek bilmeyen zevk ve nimetleri vaat etmiştir: *"De ki: "Size, onlardan daha hayırlısını haber vereyim mi? Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için Rableri katında, içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın rızası vardır." Allah, kullarını hakkıyla görendir."*[847] Bütün bunlara rağmen şehvetlerine tabi olarak sapıtan ve Allah'a itaati terk eden kimselere ise can yakıcı bir azabın varlığından bahsetmiştir.[848] Ayrıca Allah, Kur'an'da cinselliğe ilişkin şehveti, eşlerin birbirleriyle huzur bulması gibi ruhî bir esasa ve neslin devamı gibi yüksek bir erdeme dayandırmış, bu duyguyu insanın erdemine uygun bir şekilde anlamlandırmış ve şöyle buyurmuştur: *"Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır"*.[849]

Görüldüğü üzere kadın-erkek arasındaki ilişki, şehevî boyutun üzerinde ele alınmış, Allah'ın bu ilişki sonucu lütfedeceği evladın, şükredilmesi gereken bir nimet olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Rûm 30/21'de kadını yaratılmasındaki hikmetin her iki taraf için huzur, sükûnet, sevgi ve muhabbet olduğu ifade

846 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 69.

847 Âl-i İmrân, 3/15.

848 Meryem, 19/59-61.

849 Rûm, 30/21; A'râf, 7/189.

edilmiştir.[850] Böylece Yüce Allah, kadın-erkek ilişkisini; zaman zaman ortaya çıkan ve bedene yönelen anlık ve geçici bir olgu üzerinden değil, kalıcı ve sürekli bir şekilde ruha yönelen sevgi ve rahmet gibi iki esas üzerinden temellendirmiş ve insandaki bu fıtrî duyguyu hayvanî bir şehvetten farklı bir konuma oturtmuştur.[851]

İnsan karakterindeki en sinsi güçlerden biri olan cinsî şeha vet; insanın irade ve eylemlerine hükmetmeye başladığı andan itibaren onun fıtrî yapısını bozar; bir takım dengesizliklere, hastalıklara, sapkınlıklara ve bunalımlara sebep olarak insanı aşama aşama helake doğru götürür. Belki de insan, son aşamada helal sahanın dışına taşar ve zinanın içine düşerek iffet duygusunu zayi eder. Çok büyük bir çirkinlik olması sebebiyle zinaya yaklaşmayı bile yasaklayan Yüce Allah, imany la iffet arasındaki ilişkiyi *"O mü'minler ki, ırzlarını korurlar..."*[852] şeklinde ifade eder. Hatta disiplin altına alınmamış şehvet duygusu daha da aşırı giderek Lût kavmi örneğinde olduğu gibi daha çirkin sapıklıklara da sebep olabilmektedir. Bu toplumun aşırılığını Allah, Kur'an'da bir ibret tablosu olarak insanlığa resmetmiştir.[853] Bilim adamları, sınırlı ruhsal niteliklerine rağmen hayvanların bile beslenme ve üreme konusunda bazı kurallara uyduklarını tespit etmişlerdir. Allah'ın, yeryüzüne halife olarak gönderdiği insanın pek çok ruhî donanıma rağmen hiçbir cinsel sınır tanımaması, onu hayvanların bile altına düşürmektedir.[854]

---

850 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 45; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, II, 695; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XI, 31.

851 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 136.

852 Mu'minûn, 23/5-6.

853 Bkz. A'râf, 7/80-84. Bkz. Hûd, 11/76-80.

854 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 297.

İnsanın dinî iradesi tarafından sansürlenerek bilinçaltı sahalara itilen ve zevk prensibini arayan nefsanî duygular, dinamik bir yapıya sahip olup sürekli olarak dinî iradeyle çatışma durumundadırlar. Tatmin ve serbesti arayan bu arzular, taşkın heyecanlar, ihtiraslar ve anormal eğilimler şuur altında farklı kompleksler halinde organize olurlar. Bilinçaltındaki nefsani arzuların kompleks haline geldiğinin en önemli belirtisi, mantıkî ve ahlakî düşünceye ters bir şekilde insanı heyecana sürüklemesidir. Şuur altı dünyasında, adeta ruh tansiyonuna neden olan bu yapılanmaların yanısıra bu duyguları ıslah etmek isteyen ruhi mekanizmalar da söz konusudur. Bu mekanizmalar, heyecanın oluşturduğu baskı ve çatışmayı onarmaya ve onu şuurca makbul olan bir boyuta sokarak ruh tansiyonunu düşürmeye çalışır. İnsanın bilinçaltı baskıların etkisinden kurtulması için sağlam bir karakter bütünlüğüne ulaşmaları gerekir. Bu bütünlük sağlanmadığı takdirde saldırma, gerileme, çekilme, bastırma, yüceltme, yansıtma, aklîleştirme, içe kapanma ve aynileştirme gibi reaksiyonlar ortaya çıkar. Özellikle bilinçaltındaki olumsuz duygular yansıtma, yüceltme ve aklileştirme ile belirir. İnsan kendini tetkik etmekten ve kusurlarını söylemekten daima çekinir. Bundan dolayı akla yaklaştırarak kendini haklı çıkarmaya dolayısıyla da kendini aldatmaya çalışır. Bu, savunma mekanizmaları içinde en çok kullanılandır."[855]

İnsana hâkim olan, akıl ve muhakemeyi etkisi altına alarak cinsel arzuları meşrulaştıran ve insanı, isteklerinin şehevî mi yoksa aklî mi olduğunu ayırt edemez hale getiren ve çoğu zaman makul sebep ve mazeretlerle kendisini kamufle etmiş bir şekilde beliren bu durum, bir tür rasyonalizasyondur.[856] Şehvetin iradeye tam olarak hâkim olduğu bu sürecin sonunda

855 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 84.

856 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 182. Bkz. Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 96.

insan; hak ile batılı birbirine karıştırmaya başlar. Yüce Allah bu durumu Kur'an'da şöyle ifade eder: *"Rabbinin katından açık bir belgesi olan kimse, kötü işleri kendisine güzel gösterilen ve nefislerinin arzularına uyan kimseler gibi midir?"*[857] Kur'an'da "زُيِّنَ" "süslü gösterildi" şeklinde ifade edilen bu fiil; kötüyü iyi, çirkini ise güzel görmek anlamına gelmektedir.[858] Bu kargaşa psikolojisi içinde insanın hakla batılı birbirinden ayırması oldukça güç olmakla birlikte tamamen de imkânsız değildir. Hz. Peygamber bir hadisinde;

"حُفَّتِ الجَنَّةُ بِالمَكَارِهِ، وَحُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ"

"Cennet nefse hoş gelmeyen şeylerle, cehennem ise onun hoşuna giden şeylerle donatılmıştır."[859] buyurmuş ve her ne kadar makul görünse de nefse hoş gelen şeyin hak olmadığını ifade etmiştir. Yani nefsin arzularıyla uyumlu olan istekler hakka muhaliftir. Bu belirlemede yardımcı olacak diğer bir kriter de şöyledir: Başı sıkıntılı olsa da sonu faydalı olan şeyler haktan; başı faydalı olsa da sonu zararlı ve yıkım olan şeyler de heva-u hevesten sayılabilir.[860]

İnsanın azgınlığa, haddi aşmaya ve günah işlemeye sevk eden nefsin ve şehvetin olumsuz boyutuna *"heva"* denir.[861] Bu

857 Muhammed, 47/14.

858 Taberî, *Câmiu'l-Beyân* XX, 441; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, 215; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVI, 224; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, V, 2926.

859 Müslim, *Cennet*, 1.

860 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 183.

861 "Heva, şehevî arzulara meyletme anlamına gelse de şehvetle aralarında şöyle bir fark vardır. Heva genellikle düşünce ve inanca has iken; şehvet, haz ve lezzet elde etmekle ilgilidir. Bu bakımdan şehvet hevanın sonuçlarından biridir ve daha hususîdir. Heva ise asıl ve geneldir." Bkz. Kara, Osman, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 16. Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, VI, 225; Cevherî, *es-Sıhâh*, VI, 2537-2538.

kelime, düşmek anlamını içerir[862] ve insanın süfli ve aşağılık zevklere ve nefse hoş gelen şeylere karşı duyduğu aşırı bağlılık ve arzuyu ifade eder.[863] Bu sebeple de Kur'an'da hevaya uymak şiddetle yasaklanmış[864] ve Allah şöyle buyurmuştur: *"Fakat, zulmedenler bilgisizce nefislerinin arzularına uydular. Allah'ın (bu şekilde) saptırdığı kimseleri kim doğru yola iletir? Onların hiçbir yardımcıları yoktur."*[865] Hevaya uymayı bir karakter özelliği haline getirmek, insanın akli idrakini ve basiretini körelttiği için ilahi inayeti kaybetmesine ve şeytana uyarak hem kendisinin sapmasına hem de başka insanları saptırmasına neden olur:[866] *"Gerçekten birçokları nefislerinin arzularına uyarak bilmeden (halkı) saptırıyorlar. Şüphesiz senin Rabbin, haddi aşanları çok iyi bilir."*[867] Diğer bir ayette de hevaya uyulmasının yeri ve göğü fesada uğratacağı şu şekilde ifade edilmiştir: *"Eğer hak onların arzularına uysaydı, gökler ile yer ve onlarda bulunanlar elbette bozulur giderdi. Hayır, biz onlara şereflerini (Kur'an'ı) getirdik. Onlar ise bu şereflerinden yüz çeviriyorlar."*[868]

Hevadan kurtulmak için yalnızca bilgi ve duygu sahibi olmak yetmez. *"Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır."*[869] ayetiyle de ifade edildiği gibi bilgi ve duygunun

862 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 964.

863 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 372; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'Lüğa*, VI, 16.

864 Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 26.

865 Rûm, 30/29. Bkz. Necm, 53/23. Bkz. Nisâ, 4/27.

866 Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, I, 383.

867 En'âm, 6/119. Bkz. Bakara, 2/120. A'râf, 7/175-176.

868 Mü'minûn, 23/71. Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, III, 530.

869 Nâziât, 79/40-41.

aynı zamanda eyleme dönüştürülmesi gerekir.[870] Bu bağlamda gerek Kur'an'ın inşa metodu gerekse bu metodun tecellisi olan Hz. Peygamber'in inşa yöntemi entelektüel ve epistemolojik bir yöntemden ziyade ahlaki erdemlere ulaşma ile sonuçlanan tatbikî bir metottur.

Heva ile insan arasındaki ilişki üç temel noktada incelenebilir. Birincisi; *"Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah'ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?"*[871] ayetinde ifade edilen ve insanı tamamen esir alarak adeta onu kendisine kul eden boyuttur.[872] Hevanın bu düzeyinin ayette *"ilah"* olarak ifade edilmesi, insanın onun her emrine uyması ve adeta onun isteklerini yerine getirmeyi bir din gibi telakki etmesi sebebiyledir.[873] İkinci boyutta ise insan bu heva ile savaş halindedir; bazen irade bazen de heva galip gelir. Hz. Peygamber bu durumu

"الْمُجَاهِدُ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ"

"Mücahit nefsiyle cihat eden kimsedir."[874] hadisiyle ifade etmiştir. İnsanın heva-ü heveslerini yenmek için ortaya koyduğu çabayla elde ettiği bu dereceyi Allah Kur'an'da "النَّفْسِ اللَّوَّامَةِ" *"kendi kendisini kınayan nefis"* kavramıyla zikretmiş ve onun üzerine yemin etmek suretiyle kendi katında ne

870 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* V, 416; Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî,* IV, 422.

871 Câsiye, 45/23.

872 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXV, 358.

873 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XXII, 75; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl,* III, 303; Tüsterî, *Tefsîru Tüsterî,* I, 143.

874 Tirmizî, *Fedâilu'l-Cihâd,* 2.

kadar kıymetli olduğunu bildirmiştir.[875] Üçüncü boyutta ise insan hevasına tamamen galip gelir. Bu aşama Kur'an'da *"mutmainne"* olarak isimlendirilir.[876] Riyazetle elde edilen bu makamla insan hayırların inceliklerini anlar ve onun gereklerini yerine getirir. Ulaşılan bu makam, karakter inşasının istikrarı bakımından oldukça önemlidir.[877]

2.3.2. Dünya

Şehvet ve heva insan benliği üzerinde hükmetmeye başladığında insan, şehvetinin gereklerini yerine getirebilmek için önü alınmaz bir mal ve dünya sevgisinin içine düşer ve ahiret hayatına nispetle dünya hayatını daha cazip görmeye başlar:[878] *"İnkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi. Onlar iman edenlerle alay etmektedirler. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar ise, kıyamet günü bunların üstündedir. Allah, dilediğine hesapsız rızık verir."* [879] Bu durum ise *"Böylece Firavun'a yaptığı kötü iş süslü gösterildi ve doğru yoldan saptırıldı."*[880] ayetinde de ifade edildiği dünya, sapmanın ve hidayetten

875 Kıyâme, 75/1-2. Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, I, 238. Allah'ın Kur'an'da yemin ettiği şeyler dikkatle incelendiğinde insanların bu şeyleri ya inkâr ettikleri ya da hikmet, değer ve faydalarından gafil olmaları sebebiyle onları küçük gördükleri müşahede edilir. Bu bağlamda Allah'ın yemin ettiği şey inkâr edilmiş ise bu yemin; o şey için 'takrîr', tahkîre konu olması halinde de 'ta'zîm' amacı taşır. Akseki, Ahmet Hamdi, *ve'l-Asr Tefsiri*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928/1346, (I. baskı), s. 15-18.

876 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 244; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf, *et-Tevkîf alâ Mühimmâti't-Teârîf*, Âlemü'l-Kütüb, Kâhire, 1410/1990, s. 328; Ahmed Nekrî, *Düstûru'l-Ulemâ: Câmiu'l-Ulûm fî Istılâhâti'l-Fünûn*, Trc. Hasen Hânî Fahs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2000, III, 266.

877 Çamdibi, *Şahiyet Terbiyesi*, s. 189.

878 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 176.

879 Bakara, 2/212.

880 Mü'min, 40/37.

engellenmenin etkin amillerinden biridir.[881]

Şehvetin ana kaynağı olan midenin ve şehvetin doğrudan belirdiği cinsel uzvun tatmini, hatırı sayılır maddî imkânları gerekli kılar. Çünkü biyolojik ihtiyaçlardan sosyolojik ihtiyaçlara doğru hiyerarşik bir sıralanma söz konusudur. Alt kademedeki ihtiyaçların tatmini, üst kademedeki ihtiyaçları doğurur.[882] Bu imkânlara ulaşabilmek için çabalayan insan, attığı her adımda aşkın değerlerinden ve uhrevî kaygılarından bir adım daha uzaklaşır ve biraz daha alçalır. Bu uzaklaşma ve alçalma hali ile içine düşülen durum Kur'an'da "yakın ve alçak" manasına gelen *"dünya"* kelimesi ile ifade edilir.[883] Bu kelime Kur'an'da bazen tamlama olmaksızın "الدُّنْيَا"[884] bazen de tamlama şeklinde "الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا" olarak zikredilmete[885] ve bu ifadeyle ahiret hayatının zıddı olan yaşam kast edilmektedir.[886]

Dünya hayatı bir ziyan sebebi olarak Kur'an'da zikredilir.[887] Hâlbuki ahirete kıyasla dünya[888] yalnızca basit bir metâ'dır[889]

881 Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, IV, 112.

882 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 176.

883 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, s. 273.

884 Bakara, 2/14, 130, 200, 201; Nisâ, 4/77.

885 Bakara, 2/85, 86, 204, 212; Âl-i İmrân, 3/14, 117, 185; Nisâ, 4/74, 94, 109; En'âm, 6/29, 32, 70, 130; A'râf, 7/32, 51, 152. Bkz. Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, XIV, 132-133; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 273-274.

886 Aydın, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, s. 131. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I, 228; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXVII, 435.

887 Âl-i İmrân, 3/85. İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, I, 157.

888 Dünya ile ahiret bir ayette şu şekilde kıyaslanmıştır: *"(Dünyalık olarak) size her ne verilmişse, bu dünya hayatının geçimliğidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise daha hayırlı ve kalıcıdır..."* Şûrâ, 42/36; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, IV, 101.

889 Ra'd, 13/26. Bkz. Mü'min, 40/39; Ankebût, 29/64. Bkz. Âl-i İmrân, 3/14; Muhammed, 47/36; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 145.

ve çok azdır[890]; o bir oyun ve eğlenceden,[891] bir aldanıştan ibarettir.[892] Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Dünya hayatının hâli, ancak gökten indirdiğimiz bir yağmurun hâli gibidir ki, insanların ve hayvanların yedikleri yeryüzü bitkileri onunla yetişip birbirine karışmıştır. Nihayet yeryüzü (o bitkilerle) bütün zinet ve güzelliklerini alıp süslendiği ve sahipleri de onun üzerine (her türlü tasarrufa) kadir olduklarını sandıkları bir sırada, geceleyin veya güpegündüz ansızın ona emrimiz (afetimiz) geliverir de, bunları, sanki dün yerinde hiç yokmuş gibi, kökünden yolunmuş bir hâle getiririz. İşte düşünen bir toplum için, âyetleri böyle ayrı ayrı açıklıyoruz."[893]

"Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap ve(ya) Allah'ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldanış metaından başka bir şey değildir."[894]

Ölümle yaşam arasındaki zamanı ifade eden dünya hayatı, varoluşunun anlam ve amacını gerçekleştirmesi için insana bir nimet olarak bahşedilmiştir. İnsanın yokluktan varlığa çıkartılıp gönderildiği bu yaşamın asıl mihveri bu ülkü etrafında

890 Nisâ, 4/77, Bkz. Tevbe, 9/38. Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân,* II, 447.

891 En'âm, 6/32. Bkz. Ankebût, 29/64; Seâlibî, *el-Cevâhiru'Hisân,* II, 357.

892 En'âm, 6/70, 130; A'râf, 7/51. Lokmân, 31/33. Bkz. Fâtır, 35/5; Câsiye, 45/35. Nahcevânî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye,* I, 223.

893 Yûnus, 10/24. Kehf, 18/45. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* V, 249.

894 Hadîd, 57/20. Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî,* IX, 199.

gerçekleşir. Bu amacı gölgede bırakacak şekilde insanın; ulvî anlam ve hedeflerinden kopması Kur'an'da dünyayı ahirete, faniyi bâkiye üstün tutmak olarak değerlendirilmektedir. *"Kim yalnız dünya hayatını ve onun ziynetini isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz. Orada onlar bir eksikliğe uğratılmazlar. İşte onlar, kendileri için âhirette ateşten başka bir şey olmayan kimselerdir. (Dünyada) yaptıkları şeyler, orada boşa gitmiştir. Zaten bütün yapmakta oldukları da boş şeylerdir."*[895] Bu itibarla bütün uhrevî yönelişlerden sarf-ı nazar ederek dünyaya yönelmek Kur'an'ın ifadesiyle apaçık bir sapmadır.[896] Bu sekülerleşme haliyle birlikte insan uhrevî yönelişini terk ederek dünyaya tamah etmeye, adeta ahireti ve ahiret saadetine ulaştıran yüksek hakikatleri dünya karşılığında feda ederek her davranışında dünyevi ve geçici olanı tercih etmeye başlar:[897] *"Onlar, ahireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir. Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez. Onlara yardım da edilmez."*[898] Dünyayı böylesine ahiretin önüne geçiren insanın, Allah'a yönelip dua etse bile O'ndan sadece dünyalık menfaatleri talep edeceği Kur'an'da açıkça belirtilmektedir.[899]

İnsan, ahiretten sarf-ı nazar ederek dünyaya yöneldiğinde var oluşunun anlam ve amacını, Allah'ın ona bahşettiği ilahî nefhanın gereklerini ve maneviyatında medfun ulvî ruhun ihtiyaçlarını ihmal eder. Bu ihmal sebebiyle insanın içine düştüğü durum, onun Kur'an'da kâfir, müşrik, münafık, zalim,

---

895 Hûd, 11/15-16. Bkz. A'la, 87/16-17. Bkz. Kıyâme, 75/21.

896 İbrâhîm, 14/3. Bkz. Nahl, 16/107. Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, VII, 148.

897 Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 105; Isfahânî, *Tefsîru Râğıb*, I, 253.

898 Bakara, 2/86. Bkz. Yûnus, 10/7.

899 Bakara, 2/200. Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 172.

fasık ve gafil gibi hayvani seviyeden daha aşağı bir mertebeyi ifade eden ve Allah katında şiddetli azaba çarptırılmayı gerektiren kavramlarla anılmasına neden olmaktadır. Çünkü insanı diğer varlıkların tamamından üstün kılan bütün erdemleri, ilahi kaynaklı bu ruha dayanmaktadır; onu ihmal etmek insanın felaketidir. O, ancak Allah'ı bulmak, O'nu bilmek ve O'na bağlanmakla huzura erişir.[900] İnsanın manevi yapısının zehiri olan inkâr ise insanın kalbinde sıkıntı, buhran, telaş ve gerilimin temel sebebi olan bir hastalıktır:[901]

"Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah, inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir."[902]

"Allah'a yönelen, O'na ortak koşmayan kimseler (olun). Kim Allah'a ortak koşarsa, sanki gökten düşmüş de kendisini kuşlar kapışıyor veya rüzgâr onu uzak bir yere sürüklüyor gibidir."[903]

İnsanın biyolojik yapısının beslenmeye ihtiyaç duyduğu gibi insanın manevî yönü de bazı gıdalara ihtiyaç duyar. Kur'an'da bu ihtiyacın ancak Allah'ı anmakla sağlanabileceğini vurgulanmaktadır.[904] Bu bağlamda Allah'a ve ahiret gününe yapılan iman; insanın kalbinde küfür, şirk, nifak, inkâr ve bozgunculuk gibi hastalıkların barınmasına ve hiçbir varlığın putlaştırılmasına izin vermez. [905] Çünkü dünya hayatını ahiret hayatına üstün kılmak,

900 Ra'd, 13/28. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 20.

901 İbn Atıyye, *el-Mueharreru'l-Vecîz*, II, 343; Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, I, 28.

902 En'âm, 6/125.

903 Hac, 22/31.

904 Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, III, 26.

905 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 62-63.

ilerleyen aşamalarda insanın aşkın yönelişini yitirmesine ve bencilleşmesine; bütün umut ve beklentilerini bu yaşamda gerçekleştirmek için var gücüyle çaba sarf etmesine neden olur. İnsanın uhrevî yöneliş ve kaygılarını kaybettiği bu dünyevileşme hali, üzerinde kâfirlerin karar kıldığı bir karakter özelliği ve kırılma noktasıdır: *"İnkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi. Onlar iman edenlerle alay etmektedirler. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar ise, kıyamet günü bunların üstündedir. Allah, dilediğine hesapsız rızık verir."*[906] Ayrıca Allah, bu karakter özelliğine sahip olan ve dünya karşılığında ahireti feda eden kimseden uzak durulmasını emretmektedir.[907] Çünkü bu insan, profanlaşması nedeniyle, imtihan yurdu olan dünya hayatındaki en önemli rehberini; yani, ilahî inayet ve hidayeti kendi eliyle zayi etmiştir:[908] *"Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah'tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır. Bu, onların dünya hayatını sevip ahirete tercih etmelerinden ve Allah'ın kâfirler topluluğunu asla doğru yola iletmeyeceğindendir."*[909]

Görüldüğü üzere Kur'an'da pek çok ayette dünya ile ahiret arasında kıyaslamalar yapılarak ahiret hayatının dünya hayatına üstünlüğü vurgulanmakta,[910] ölüm sonrası hayatın dünya hayatına nazaran kıyaslanamaz derecede kalıcı ve uzun oluşuna mü'minlerin dikkatlerini çekilmekte, ahiretin sonsuzluğunun yanında dünyanın aldatıcı bir metâ',[911] bir oyun ve eğlence,[912]

906 Bakara, 2/212.

907 Necm, 53/29. Bkz. Bakara, 2/86.

908 Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, II, 897.

909 Nahl, 16/106-107.

910 A'la, 87/16. Bkz. Kehf, 18/46, Nisâ, 4/77,

911 Âl-i İmrân, 3/85; Lokman, 31/33,

912 Muhammed, 47/36; Ankebût, 29/64.

mallar ve evlatlar konusunda bir yarış ve övünme vesilesi,[913] rüzgârın savurduğu kurumuş bir çerçöp olduğu,[914] kalıcı nimetlerin Allah'ın katında olduğu[915] ve bütün bunlara rağmen dünyayı ahirete önceleyenlerin ahiret nimetlerinden hiçbir nasibinin olmayacağı belirtilmektedir.[916]

Kur'an'nın sürekli gündemde tuttuğu bu temel ilke bütün inananların önderi ve üsve-i hasenesi olan Hz. Peygamberin hayatında en kâmil tecellisini göstermiştir. Uhud dağı kadar altını olsa bile -borcunu ödemek için gerekli olan kısmı hariç- üç günden fazla onu yanında tutmayacağını söyleyen[917] ve devlet başkanı olmasına rağmen vefatından sonra beyaz bir katır, bir silah ve bir vakıf arazisi dışında miras bırakmayan[918] Hz. Peygamber; ömrü boyunca sade ve mütevazî bir yaşam sürmüş, dünya malına ve maddî zevklere tamah etmemiş, kendisinin dünyadaki halini bir ağacın altında gölgelenen bir yolcunun durumuna benzetmiş, dünyanın Allah'ın katındaki kıymetinin ölmüş bir koyundan farklı olmadığını ifade etmiş[919] ve ashabına dünyada bir yolcu gibi olmalarını hatta bir adım ötesinde kendilerini kabir ehlinden saymalarını tavsiye etmiştir.[920] Allah Resulü ashabının ahirete dair ilgilerini canlı tutma konusunda insandaki ahiret bilincini besleyen en mühim unsur olan ölümü onlara çokça hatırlatmış ve *"Kabirleri ziyaret ediniz. Çünkü*

913 Hadîd, 57/20.

914 Kehf, 18/45; Yûnus, 10/24; Hadîd, 57/20; Âl-i İmrân, 3/117.

915 Nisâ, 4/94.

916 Şûrâ, 42/20.

917 Buhârî, *Zekât*, 4, Müslim, *Zekât*, 31.

918 Buhârî, *Vesâyâ*, 1.

919 İbn Hanbel, Ahmed, *Kitâbu'z-Zühd*, Mısır, 1400, s. 4, 12, 22, 129.

920 Buhârî, *Rikâk*, 3; Tirmzî, *Zühd*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 6.

bu dünyadan soğutur ve ahirete ısındırır."[921] buyurmuştur. Fetihler sonrası artan ganimet gelirlerinin oluşturduğu müreffeh yaşamdan istifade etmek isteyen hanımlarına kırılmış, kendisini veya dünyayı tercih etmeleri hususunda onları serbest bırakmış ve istemeleri halinde onları boşayabileceğini ifade etmiştir.[922] Bu durum Kur'ân'da: *"Ey Peygamber! Hanımlarına de ki: "Eğer dünya hayatını ve onun süsünü istiyorsanız, gelin size mut'a vereyim ve sizi güzelce bırakayım. Eğer Allah'ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu istiyorsanız, bilin ki Allah içinizden iyilik yapanlara büyük bir mükâfat hazırlamıştır."*[923] ayeti ile ifade edilmiştir.[924]

Söz konusu ayet ve hadislerin ışığında ortaya çıkan sonuç ahiretin dünyadan daha değerli olduğudur. İnsanın, kendisini eşref-i mahlûkat yapan değerleri zayi etmesine neden olacak bir şekilde ihtiras ve gözü dönmüşlük ile dünyaya tamah etmek gibi olumsuz karakter özelliklerinin önlenmesi esasına dayalı olan bu temel prensip Kur'ân'ın ve Hz. Peygamberin vahye dayalı hayatının en önemli gerçeği olup tok gözlülük, kanaat, cömertlik ve diğergamlık gibi olumlu karakter özelliklerinin de temel sebebidir. Dünyaya ait olan zevkler kısa vadede insana hoş görünse de bunların sonunda hayal kırıklığı söz konusudur. Çünkü dünyevi nimetlerin tamamı geçicidir. İnsanın geçici olan nimetler uğruna kalıcı nimetlerin yurdu olan ahiret yaşamını ihmal etmesi ise dünyaya tam bir aldanmışlığı ifade etmektedir.[925] Ahirete nazaran çok az olan dünyanın

921 İbn Mâce, *Cenâiz*, 47.

922 Buhârî, *Tefsîr*, 66; Müslim, *Talak*, 5.

923 Ahzâb, 33/28-29.

924 Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, V, 471; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXI, 316.

925 Sa'dî, *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, s. 455.

nimetlerini[926] ahiret hayatının önüne geçirmeye dayalı olan bu tavır Kur'an'da şiddetle kınanmakta ve bu tavrın sahiplerini korkunç bir sonla tehdit etmektedir: *"Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer."*[927]

Daha önce Yüce Allah'ın, dünyevileşen bir insanı bekleyen tehlikeleri; şehvet, evlat ve mal düşkünlüğü olmak üzere üç ana başlık altında zikrettiğini belirtmiştik.[928] Evlat sevgisi gerek anne, gerekse baba için fıtrattan gelen bir sevgidir. Özellikle insanın en zayıf ve savunmasız evresi olan çocukluk çağı, anne babanın sevgi ve merhamet duygularının çocuk üzerine en fazla yoğunlaştığı dönemdir. Öyle ki, Kur'an'da bu sevgi ve merhamet duygusunun; bir peygamber olan Hz. Yakûb'u âmâ yaptığı ifade edilir.[929] İnsanın gönül dünyasında bu denli yer tutan evlat sevgisi ve onlara yönelik merhamet duygusu; Allah'ın insanın fıtratına yerleştirdiği duyguların en önemlilerinden biridir. Hz. Peygamber bir insanın duyguya sahip olmasını; kendisine ümmet olmasının bir şiarı olarak kabul etmiştir.[930] Ebû Hureyre'nin rivayet ettiğine göre; Hz. Peygamber, torunu Hz. Hasan'ı öptü. O sırada yanında Akra' bin Habis bulunmaktaydı. Dedi ki: 'Benim on çocuğum vardır; daha bugüne kadar hiçbirini öpmedim.' Bu söz üzerine Allah Resulü şöyle buyurdu: *"Merhamet etmeyene, merhamet olunmaz"* [931] Bir defasında da bir

926 Âl-i İmrân, 3/197; Nisâ, 4/27; Nahl, 16/117. Bkz. En'âm, 6/32; A'râf, 7/169.

927 Nisâ, 17/18.

928 Âl-i İmrân, 3/14. Bkz. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 373.

929 Yûsûf, 12/84. Bkz. Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, VII, 34.

930 Tirmizî, *Birru'l-Vâlideyn*, 15.

931 Buhârî, *Edeb*, 18.

bedevi O'na gelip; 'Siz çocukları öpüyorsunuz, biz öpmeyiz.' deyince *"Allah sizin kalbinizden merhameti çıkartmış ise ben ne yapabilirim ki?"* buyurmuştur. [932] Fakat insan, bu duygunun benliğini tamamen kuşatmasına, Allah'ın emir ve yasaklarını çiğnemesine izin vermemeli; evlatlarını korumak uğrunda haksız kazanca ve üçüncü şahısların haklarına zulmetmeye meydan vermemelidir. İnsan, bu kuvvetli duygunun da bir imtihan aracı olduğunun farkında olmalıdır:[933] *"Bilin ki mallarınız ve çoluk çocuğunuz birer deneme aracıdır. Allah katında ise büyük bir mükâfat vardır."*[934]

İnsanın şehvetle yöneldiği dünyevî unsurlardan bahseden Âl-i İmrân suresinin on dördüncü ayetinde *"yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler"* ifadesiyle insanın mala karşı olan zafiyet ve temayülünden de bahsedilmiştir.[935] Mal; insanın, yaşamını kendisiyle devam ettirdiği unsurların başında gelmekte; mala karşı duyulan sevgi de fıtrî bir mahiyet sergilemektedir.[936] Bundan dolayı Allah; *"Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz*

---

932 Buhârî, *Edeb*, 18; Müslim, *Fedâil*, 64.

933 Câvî, *Merâh Lebîd*, I, 423.

934 Enfâl, 8/28.

935 **"وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا"** *"Malı da pek çok seviyorsunuz."* Fecr, 89/20. **"وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ"** *"Hiç şüphesiz o, mal sevgisi sebebiyle çok katıdır."* Âdiyât, 100/8. Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 580; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, X, 201; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 252.

936 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'ân*, s. 119. Hatta Hz. Peygamber bir hadisinde mal sevgisinin, yaşlanmasına rağmen insanın içinde genç kaldığını belirtmektedir. Bkz. Tirmizî, *Zühd*, 28.

söyleyin."[937] ayetiyle malı, insan hayatının devamı için gerekli bir unsur olarak zikretmiş[938] ve kulluk bilincine zarar vermeden insanın kazandığı malı Allah'ın bir lütfu olarak görmüştür.[939]

İnsanın mal ve servet tutkusunun ardında asıl yatan hedef; güç ve kudret sahibi olarak diğer insanlara üstün olmaktır. Çünkü zenginlik maddî olanakları; başka bir deyişle kudreti de beraberinde getirmektedir. Eğer insan vahyin inşası aracılığıyla mal ve servetle olan bağını uhrevî kaygıların eşliğinde olması gereken zemine çekmemiş ise malî kudrete bağlı olarak insanın kendisinde vehmettiği kudret, ulûhiyet iddiasına bile sebep olabilmektedir: *"(Firavun) Ben, sizin en yüce Rabbinizim!" dedi."*[940] Dolayısıyla mal kazanmak, insanın yaratılışının anlam ve amacına hizmet etmek konumundan çıkartıldığında uhrevî hedeflerinin önüne geçerek bir tutku ve zevk aracına dönüşür. Öyle ki, insan, malının kendisini ebedi olarak yaşatacağını bile zannedebilir.[941] Hatta Kur'an'a göre; insanın, kendisine hiç kimsenin güç yetiremeyeceğini zannetmesiyle, Allah'ı inkâr ederek ulûhiyet iddiasında bulunması arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur:[942] *"İnsanoğlu, kendisine kimsenin güç yetiremeyeceğini mi sanıyor? 'Yığınla mal harcadım' diyor. Kendisini kimsenin görmediğini mi sanıyor?"*[943]

İnsanın zenginliğini maddî ve manevî bir yetkinlik ve mutluluk vesilesi olarak görmesi yoldan çıkması için yeterlidir.

937 Nisâ, 4/5.

938 İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, I, 106; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 471; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 371; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IX, 496.

939 Kasas, 28/77. Bkz. Cum'a, 62/10.

940 Nâziât, 79/24.

941 Hümeze, 104/1-3.

942 Mâverdî, *en-Nüket*, VI, 276.

943 Beled, 90/5-7.

Bu aşamadan itibaren mal insanın isyanını arttıran bir ziyan aracına dönüşür: *"Nûh, dedi ki: "Rabbim! Gerçekten onlar bana karşı geldiler, malı ve çocuğu ancak kendi hüsranını artıran kimselere uydular."*[944] Çünkü insanın bu derecede mala meyledişi ve maddî bir kudrete sahip oluşu; onun böbürlenmesine bu sebeple de hakkı hakir görmemesine neden olur.[945] Bu sebeple insanın mala karşı sergilediği tavır onun münkir ya da mü'min olmasında bir mihenk taşı olarak kabul edilir. Başka bir deyişle mümini kafirden ayıran farkların başında onun malını Allah yolunda harcaması gelir. Bu durum Kur'an'da mal ile cihat etmek şeklinde zikredilir.[946]

İnsan az ile yetinmediği takdirde eşyaya karşı bağlılığı ve bağımlılığı da o kadar artmakta; mala bağlandığı oranda insanî değerlerinden ve hayatın anlamını idrakten uzaklaşmaktadır. Uhrevî hedeflere hizmet etmeyen mal sevgisi, insanın özüne karşı yabancılaşmasına; bu da yalnızlığa, karamsarlığa, ümitsizliğe ve mutsuzluğa sebep olmaktadır. Bu ise bir tür ruhî hastalıktır.[947] Ayrıca mal düşkünlüğü cimriliğin de temel sebebidir. Cimrilik ise insanı Allah'ın zikrinden alıkoyarak dünyaya yönlendirir. Fazla mal, terbiye edilmemiş duyguları sebebiyle insanı günaha ve azgınlığa sürükler. Bunların yanı sıra fazla mal, o malı korumak için daha fazla gayret ve tasaya sebep olduğu için sahibini Allah'ın zikrinden gafil kılar.[948] Bu sebeple Yüce

944 Nûh, 71/21. Bkz. Alak, 96/6-7.

945 *"Şüphesiz Kârûn, Mûsâ'nın kavmindendi. Onlara karşı azgınlık etti. Biz ona, anahtarlarını (bile taşımak) güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verdik. Hani, kavmi kendisine şöyle demişti: 'Böbürlenme! Çünkü Allah, böbürlenip şımaranları sevmez.'"* Kasas, 28/76.

946 Hucurât, 49/15; Saff, 61/10-11.

947 Saka, Şevki, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 34.

948 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, X, 184.

Allah şöyle buyurur. *"Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah'ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir."*[949] Bundan dolayı Yüce Allah, insanın malla ilişkisini olması gereken itidal zeminine çekmek için helal yoldan mal kazanma prensiplerini vazetmiş; hırsızlık ve rüşvet gibi haksız menfaat elde etme yollarını yasaklamış,[950] zekât ve sadaka gibi malî bir takım ibadetleri farz kılmış ve böylece insanın mal ve dünyalıkla irtibatını ahiretin hedeflerini önceleyerek yeniden belirlemiştir. İnsanın karakter inşasında hayati öneme sahip olan mâlî ibadet ve prensiplerden yüz çevirenleri ise şiddetli uhrevî cezalarla tehdit etmiştir: [951]

2.3.3. Şeytan

Manevî kalp hastalıklarını tedavi etmeden sağlam ve emin bir karakterin inşa edilmesi mümkün değildir. Kalbe bulaşan manevî mikropların en tehlikelilerinden biri de vesveselerdir. Olumlu karakter özelliklerinin inşası ve korunması; olumsuz karakter özelliklerinin ise tasfiye edilmesi ancak şeytanın vesveselerinden korunmakla mümkündür.[952] Bu korunma karakter inşasının temeli olan hürriyetin esasıdır. Çünkü gerçek hürriyet; ahlakî karakter ve kişilik sahibi olmak isteyen şahsın, ruhunu yüksek değerlere açıp şeytanın dediklerine aldırış etmemesiyle ancak mümkün olur.[953]

Ruh ve maddeden yaratılan insanın maddî yönü, şeytanın kandırmasına elverişli olan tarafıdır. İnsanın asıl özü ruhtur. Madde onun en alçalmış şeklidir. Şeytan insana asıl özünü

949 Münâfikûn, 63/9.

950 Mutaffifîn, 83/1-4. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 294.

951 Tevbe, 9/34; Nisâ, 4/10. Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 128.

952 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 150.

953 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 118.

unutturarak onu maddeye doğru sürüklemeye çalışır. Allah'ın lütf-ü keremiyle ruh boyutu galip gelirse insan kurtulur. Dolayısıyla insanın hataya düşmesini ve ondan dönerek hatanın ruh dünyasında yaptığı hasarı onarmasını yalnızca akıl ile izah etmek eksik bir tespittir.[954] Çünkü insan fillerinde aklî ve iradî yönün yanında akıl ve irade üstü bir boyutun varlığını da hatırda tutmak gerekir. Şöyle ki, Allah Kur'an'da pek çok ayette şeytanın peşinden gitmeyi[955] ve ona kulluk etmeyi[956] yasaklamış,[957] hatta *"Kur'an okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın."*[958] ayetiyle ilahî kelamın okunma anı da dâhil olmak üzere yaşamın her anında onun şerrinden, zâtına sığınmalarını istemiştir.[959] Çünkü Kur'an'a göre şeytan; ayak kaydıran,[960] saptıran,[961] dost gibi görünerek insanı en ağır zara uğratan,[962] kötülüğü emreden,[963] hilebaz,[964] aldatıcı,[965] kışkırtıcı,[966] fitneci,[967] asi,[968] vesveseci,[969] hain,[970] necis,[971]

954 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 164

955 Bakara, 2/168, 208. Bkz. En'âm, 6/142; Nûr 24/21.

956 Yâsîn, 36/60.

957 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 584.

958 Nahl, 16/98. Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, IV, 300.

959 Fussilet, 41/36. Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, V, 140.

960 Âl-i İmrân, 3/155. Bkz. Bakara, 2/36.

961 Nisâ, 4/60. Bkz. Sâd, 38/82-83.

962 Nisâ, 4/119.

963 Nûr, 24/21.

964 Nisâ, 4/76.

965 Nisâ, 4/120.

966 A'râf, 7/200.

967 Mâide, 5/91. Bkz. A'râf, 7/27; Hac 22/53.

968 Meryem, 19/44.

969 A'râf, 7/20.

970 Furkân, 25/29.

971 Enfâl, 8/11.

göz boyayan,[972] ayıpları ortaya çıkarmaya[973] ve içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklarla insanları birbirine düşürmeye çalışan[974] azılı bir düşmandır.[975] Bu sebeple ona uymanın kendisi başlı başına olumsuz karakter özellikleriyle muttasıf olmanın en önemli nedenlerinden biridir. O adeta, Allah'a karşı itaatsizliğin simgesi ve "eşya zıdıyla kaimdir" ilkesi gereğince isyanın turnusol kâğıdıdır.[976] Şeytanın bu konumu ile ilgili olarak Allah şöyle buyurmaktadır:

"Şeytan dedi ki: "(öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım. Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın."[977]

"Allah, şöyle dedi: "Çekil, git." Onlardan kim sana uyarsa, kuşkusuz cehennem tam bir karşılık olarak hepinizin cezası olacaktır." "(Haydi) onlardan gücünün yettiğinin ayağını çağrınla kaydır. Atlıların ve yayalarınla onların üzerine yürü. Onların mallarına ve evlatlarına ortak ol. Onlara vaadlerde bulun." Hâlbuki şeytan onlara aldatmadan başka bir şey va'detmez. "Şüphesiz, (gerçek) kullarım üzerinde senin hiçbir

---

972 En'âm, 6/43. Bkz. Enfâl, 8/48.

973 A'râf, 7/20-22, 27.

974 Mâide, 5/90-91.

975 A'râf, 7/22. Bkz. Yûsuf, 12/5.

976 Bilim dilinde *"id"* denilen şeytanın, kişiliğin temel sistemi olarak, ruhsal bir enerji kaynağı ve içgüdüleri içeren doğuştan var olan psikolojik gizli güçlerin tümü olduğu iddia edilmektedir. Freud *"id"*i organizmada gerilim yaratan gerçek ruhsal bir varlık olarak kabul eder. Bu tanım, naslarda zikredilen şeytan kavramına yakın bir anlam ifade eder. Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 34.

977 A'râf, 7/16-17.

hâkimiyetin olmayacaktır. Vekil olarak Rabbin yeter!"[978]

Şeytanının en genel anlamda insan kalbine müdahale yolunu *"vesvese"* kavramıyla ifade edebiliriz.[979] *"Nihayet şeytan ona vesvese verip şöyle dedi: "Ey Adem! Sana ebedîlik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?""*[980] ayetinde de ifade edildiği gibi vesvesenin tarihi ilk insana kadar gider. *"Vesevese"* günah konusunda şeytanın insan kalbine yaptığı gizli bir telkindir.[981] Şeytan vesvese yoluyla isyanı insana süslü[982] ve çekici göstermeye çalışır.[983] Şeytanın vesvese yoluyla kalbe müdahalesine misilleme olarak Allah, meleğin de *"ilham"* yoluyla kalbe tesir etmesine olanak tanımıştır. Bu bağlamda kalp, meleğin ve şeytanın müdahalesine eşit şekilde tepki verecek bir konumda yaratılmıştır.[984] İnsan şehvete ve hevâ-u hevesine uyarsa şeytanın tasallutuna girer ve gazap, hırs, tama', şehvet ve hevâ ile dolmuş olan kalp şeytanların kol gezdiği bir alana dönüşür. İnsan bunlara muhalefet ederse meleğin ahlakına

978 İsrâ, 17/63-65.

979 İnsan, çevresinden maruz kaldığı çeşitli uyarıcılara karşı sistematik bir tavır geliştirmek eğilimindedir. Bu sistematik tavırla uyumsuz olan ve bunu bozmaya çalışan bazı uyarıcılar, irade aracılığıyla zihnin hissedilmeyen bölgelerine yönlendirilir. Fakat bu uyarıcılar, bulundukları bu gayr-ı şuurî sahada, davranışlar üzerinde belirleyici olmak için fırsat bekler ve hiç umulmadık zamanlarda insanı, ilkel davranış şekillerine götürebilir. Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 35-36.

980 Tâhâ, 29/120. Bkz. A'râf, 7/20, Nâs, 114/5.

981 Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 170; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, II, 184. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 94, İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, Ii, 384.

982 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, II, 108.

983 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 507; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIV, 218; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 942.

984 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVII, 561. Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 71.

bürünür ve onun kalbi meleklerin dolup taştığı bir merkeze döner.[985] Bu hakikati Hz. Peygamber şöyle ifade etmiştir: *"Kalpte iki tür baskı oluşur. Bunlardan biri melektendir ki, o hayrı vaat eder ve hakkı tasdik eder. Kalbinde bunu bulan bilsin ki, o Allah'tandır. Diğer baskı ise şeytandandır. O da şerre teşvik eder, hakkı yalanlar ve iyilikten meneder. Kalbinde bunu bulan ise şeytanın şerrinde Allah'a sığınsın."* Hz. Peygamber daha sonra *"Şeytan fakirlikle korkutur ve fuhşiyâtı emreder."*[986] ayetini okudu."[987]

Kalpte şeytanın ya da meleğin hüküm sürmesinin; insanı, şeytanî ya da rahmanî karakter özellikleriyle donatacağını ifade etmiştik. Bunun temelinde insan kalbinin meleğe ya da şeytana meyletmesi sebebiyle onlarla arasında meydana gelecek olan ünsiyettir.[988] Bu ünsiyet Kur'an'da *"dostluk"* kavramıyla ifade edilmiştir. Örneğin, Allah meleklerin dostluğu için şöyle buyurmaktadır: *"Şüphesiz "Rabbimiz Allah'tır" deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: "Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) va'dedilmekte olan cennetle sevinin!" Biz dünya hayatında da âhirette de sizin dostlarınızız. Çok bağışlayan ve çok merhametli olan Allah'tan bir ağırlama olarak, orada canlarınızın çektiği her şey var, istediğiniz her şey orada sizin için var.""*[989] İman ve itaatten yüz çevirmenin şeytanla oluşturacağı dostluk ise şöyle ifade edilir: *"Kim, Rahmân'ın Zikri'nden yüz çevirirse, biz onun başına bir şeytan sararız. Artık o, onun ayrılmaz*

985 Gazalî, *İhyâ*, III, 60-61.

986 Bakara, 2/268.

987 Nesâî, *Tefsîr*, *49*.

988 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, IX, 304; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVII, 561.

989 Fussilet, 41/30-31.

dostudur."[990] Ayetlerde bu bağın dostluk kavramıyla ifade edilmesi de karakter inşası bakımından oldukça manidardır. Çünkü Hz. Peygamber iyi dostu; güzel koku satan kimseye, kötü dostu ise demir körükçüsüne benzetmiş, bunlarla kurulan dostluk bağının insanın karakter dünyasında farklı izler bırakacağını belirtmiş[991] ve bir hadisinde de; *"Kişi, dostunun dini üzerinedir. Kimi dost edindiğinize dikkat edin."*[992] buyurmuştur.

Kalp, eğer istikamete sahip ise meleklerin, aksi takdirde şeytanların inişine bir alan haline gelir. Hatta Hz. Peygamber'in ifadesiyle şeytan, insanın damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşmaya başlar.[993] Davranışlardaki istikamet meleğin ilhamı için yeterli değildir. İnsan, iç âlemi de istikamet üzere olmadıkça meleğin ilhamına mazhar olamaz. Davranışları iyi olduğu halde kalbî istikamete sahip olmayanlar şeytanın vesveselerinden kurtulamazlar. Hatta Allah, bu vesveseleri, insanı hakla mücadele etmeye sevk eden apaçık bir şeytanî ilham olduğunu ifade eder: *...Bir de şeytanlar kendi dostlarına sizinle mücadele etmeleri için mutlaka fısıldarlar. Onlara boyun eğerseniz şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz."*[994] Böylece şeytan, hak konusunda tartışma zemini oluşturarak insanı kendisine tabi kılar: *"İnsanlardan kimi vardır ki, hiçbir bilgisi olmadığı hâlde, Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer."*[995] Bu bağlamda şehvet, hırs,

990 Zuhruf, 43/36.

991 Müslim, *Birr* 146.

992 Buhârî, *Rikâk*, 42; Tirmizî, *Zühd*, 45; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 19.

993 Buhârî, *Kitâbu'l-l'tikâf*, 11; İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 156. Bkz. Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, XI, 214. Yahsubî, İyâz b. Mûsâ, *Meşâriku'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr*, el-Mektebetu'l-Atîka ve Dâru't-Türâs, y.y., ts., II, 251.

994 En'âm, 6/121.

995 Hac, 22/3.

gazap ve hırs gibi özelliklerin ıslah edilmemesi nedeniyle oluşan ruhî kargaşa hali şeytanın vesveselerine maruz kalmanın ve hakikate karşı körleşmenin en önemli sebeplerindendir.[996] Bundan dolayı Hz. Peygamber; *"Bir şeyi sevmen seni kör ve sağır eder."* buyurmuştur.[997] Bu noktadan hareketle diyebiliriz ki; insanın sahip olduğu; mal sevgisi, fakirlik korkusu, fikrî taassup, kin tutma, küçük görme, kötü zan, hırs ve haset gibi olumsuz karakter özelliklerinden her biri, onun manevî dünyasına şeytanın nüfuz etme yolarından birini oluşturur.

Şeytanın vesvesesini kalpten atmak için, vesvesenin zıddını kalbe yerleştirmek gerekir. Çünkü hastalıklar ancak onu meydana getiren mikrobun karşıtı ile tedavi edilebilir. Vesvesenin zıddı ise *"Şüphe yok ki Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğu zaman iyice düşünürler (derhal Allah'ı hatırlarlar da) sonra hemen gözlerini açarlar."*[998] ayetinde de ifade edildiği gibi ubudiyet aracılığıyla rububiyetin gölgesine sığınmaktır. Bu ayetle Allah, mü'minlerin, kalplerine gelen duyguları kolaçan etmeleri gerektiğini ifade etmiş ve yukarıda bahsi geçen olumsuz duygulardan kurtulma konusunda zikrullahın önemini vurgulamıştır.[999] Bu gerçek sebebiyle Kur'an'da şeytanın insana Allah'ı zikretmeyi unutturtmak için çaba harcadığı ifade edilmiştir. İlgili ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *"Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah'ı anmayı unutturmuştur. İşte onlar*

996 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 166-167; Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 337-338.

997 Ebû Dâvud, *Edeb*, 125.

998 A'râf, 7/201. Bkz. İsrâ, 17/65; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 95; Nahcevânî, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye*, I, 459. Bu bağlamda başka bir ayette Allah; Hz. Peygambere ve O'nun şahsında bütün mü'minlere; *"Eğer şeytandan bir kışkırtma seni dürterse, hemen Allah'a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."* buyurmaktadır. A'râf, 7/200

999 İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, II, 298.

şeytanın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, şeytanın tarafında olanlar ziyana uğrayanların ta kendileridir."[1000] İman ve tevvekül de insanın şeytana karşı en büyük iki kozu olarak Kur'an'da zikredilmekte ve insanın mümin ve mütevekkil olarak Allah'a sığındığı takdirde şeytanın onun üzerinde her hangi bir etkisinin olmayacağı açıkça belirtilmektedir.[1001]Şeytanın insan üzerindeki tasallutunu kırmanın yollarından bir diğeri de bizzat şeytan tarafından itiraf edildiğine göre samimiyettir:[1002] *"İblis, "Rabbim! Beni azdırmana karşılık, andolsun ki yeryüzünde kötülükleri onlara güzel göstereceğim, içlerinde ihlâsa erdirilmiş kulların hariç, onların hepsini azdıracağım" dedi."*[1003]

Görüldüğü üzere şeytanın kalbe müdahale yolarını ve bu yollara karşı alınması gereken tedbirleri bilmek karakter inşasında hayati bir öneme sahiptir. Görüldüğü üzere nefis ve şeytan bazen aynı rollerde bazen de farklı rollerde de olsa aynı amaç çerçevesinde insana düşmanlıklarını sürdürmektedir. Yaratılmasından sonra insandan sadır olan ilk günahın sebebinin nefis ve şeytan olarak gösterilmesi bu bakımdan oldukça önemlidir.[1004]

1000 Mücâdele, 58/19.

1001 *"Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur."* Nahl, 16/99. Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm,* V, 140; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* V, 80. Bu gerçek bizzat şeytan tarafından da itiraf edilmiştir: *"İş bitirilince şeytan da diyecek ki: "Şüphesiz Allah, size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O hâlde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız. Şüphesiz ben, daha önce sizin, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim. Şüphesiz, zalimlere elem dolu bir azap vardır."* İbrâhîm, 14/22.

1002 Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî,* V, 303.

1003 Hicr, 15/39-40. Bkz. Sâd, 38/82-83.

1004 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an,* s. 75. Bkz. Kaya, Remzi, *Kur'an'da Dostluk İlişkisi,* Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 71-79.

III. BÖLÜM

KUR'ÂN'DA KARAKTER İNŞASI

İnsan, hem çevresel faktörler hem de fıtrî özellikleriyle beraber eğitilmek suretiyle kemale eren yegâne varlıktır.[1005] Allah, insanı iki değişken arasında yaratmıştır. Bunlardan birisi, maddî ve süflî; diğeri ise manevî ve ulvî bir mahiyete sahiptir. Maddî yapı, bozulma ve yok olma kanununun egemen olduğu cismanî âlemde insan varlığının selamet ve bekasını sağlamaya yöneliktir. Manevî yapı ise; gerçeğe ulaşmak ve olumlu karakter özellikleriyle donanarak yücelmek şeklinde ifade edebileceğimiz; insanın varoluşsal anlam ve amacını gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. İnsanın maddî âlemle teması, onun bedenî varlığının devamı ile sınırlıdır. Başka bir deyişle insan Kur'an'da da ifade edildiği üzere doğum ile ölüm arasındaki sürede maddî varlığını devam ettirir. Ölümle birlikte insanın maddî yönü kıyamet günü tekrar diriltilinceye kadar ortadan kalkar; manevî yapı yani ruh ise var olmaya devam eder.

Kur'an'ı incelediğimiz zaman insanın cismânî varlığı da dâhil olmak üzere bütün maddî âlemin manevî bir amaç çerçevesinde yaratıldığını görüyoruz.[1006] Pek çok ayette âlemin yaratılmasının temel gayesi olarak zikredilen; insanın iman

---

1005 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 11.

1006 Hûd, 11/7. Bkz. Mülk, 67/2. Sa'dî, *Tefsîru'l-Kerîm*, s. 875.

ve salih amelle manevî faziletlere ermesi,[1007] Kur'an'ın tamamında maddî hedeflere öncelenmiş ve Allah dünyevi çıkarların değil, kendi katındaki mükâfatın daha üstünlüğünü ve dünyanın faniliğine nispetle ahiretin kıyas kabul etmeyen bir değere sahip olduğunu belirtmiş;[1008] Kur'an'da Hz. Peygambere ve O'nun şahsında bütün inananlara; *"Muhakkak ki âhiret senin için dünyadan daha hayırlıdır."*[1009] düstûrunu tebliğ etmek suretiyle aslında manevî ve uhrevî olanı maddî ve dünyevi olana öncelemiştir.

Dünyanın ahiretten üstün olduğu ve insanın gerçek mutluluğa dünyadaki iman ve itaatin sonucu ahirette ulaşacağı şuuru beşerî erdemlerin temel dinamiklerinden biridir. Bu itibarla insan, uhrevî kaygısını ve manevî yönelişini kaybettiği andan itibaren, erdemlere ulaşmasını sağlayan temel unsuru da kaybettiği için dünyevi ve maddî zevklerin ağına düşer. Böylece sahip olduğu bütün faziletleri bir bir kaybeden insan kendini aşağıların aşağısında bulur.[1010] İmam Gazâlî'nin ifadesiyle adeta öküz gibi aptal, domuz gibi obur, köpek gibi saldırgan, deve gibi kindar, kaplan gibi kibirli ve tilki gibi hilekâr olur.[1011] İnsanın şehevî ve dünyevî hazlara kapılması kötü karakterin insan benliğindeki inşasının temel sebebidir. Olumlu bir özelliğin insan karakterinde yerleşik bir hale geldiğinin en önemli belirtisi, o özelliğin gerektirdiği fiilden zevk almaktır.[1012]

1007 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* II, 548; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî,* VI, 212.

1008 Ankebût, 29/64; A'lâ, 87/17; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît,* III, 1980; Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît,* XV, 368; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh,* III, 855.

1009 Duhâ, 93/4.

1010 A'râf, 7/179. Bkz. Furkân, 25/44. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* IX, 182.

1011 Gazâlî, *İhyâ,* III, 24-25.

1012 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 160, 161, 250.

Kur'an, insanın var oluşunun anlam ve amaçlarını gerçekleştirmesinde bir hidayet rehberidir. O, tartışmalı birtakım nazariyelerden oluşan teorik bir kitap değildir. Aksine, insanı; varoluşunun hedeflerini anlamaya davet eden bir hakikat çağrısı ve bu çağrının gereklerini tam anlamıyla yerine getirmesinde ona rehberlik edeci bireysel ve toplumsal, maddi ve manevi temel prensipleri içeren bir inşa kaynağı olup; insanı yaratılışının anlam ve amacı doğrultusunda kemale erdirir.[1013] Biz bu bölümde; kemale ve dolayısıyla da Yüce Yaratıcının rızasına ulaşmada Kur'an'ın insana rehberlik etmek için kullandığı bütün değer ve yöntemleri *"inşa"* kavramıyla ifade edeceğiz. İnşanın amacı, insanın Allah'a iman ve ibadet etmesini; emir ve yasaklarından sakınmak suretiyle itaatini gerçekleştirerek hem Allah'a ve topluma hem de bütün âleme karşı insanın tutum ve davranışlarını düzenlemek, insandaki ilahi esintiyi geliştirmek, insanda kalıcı bir şekilde olumlu karakter özelliklerini yerleştirerek onun *"insan-ı kâmil"* olma hedefine ulaşmasını sağlamaktır.[1014] Başka bir ifadeyle; Allah'ın bir insanda bulunmasını ve bulunmamasını istediği özellikler bakımından "efradını cami ağyarını mani olan ideal insan"ı inşa etmektir. Bu bakımdan vahyin hedeflediği karakter inşası, salt entelektüel ve epistemolojik bir hadise olmayıp, yaratılışının anlam ve amaçları çerçevesinde onu ruhî yönden kemale erdirmek, örnek insan ve toplum modelini ortaya koymak istemeyen bir inşa faaliyetidir.[1015]

3.1. VAHİY-İNŞA İLİŞKİSİ

Kur'an'ı incelediğimizde varlık âleminin yaratılışından bahseden ayetlerin ciddi bir yekûn teşkil ettiğini görürüz. Söz konusu

1013 Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IV, 2215.

1014 Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 166, 181, 288, III, 1246.

1015 Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, VI, 3617.

ayetlerden bir çıkarım yaptığımızda; yerin, göğün ve her ikisinde bulunan bütün varlıkların, yüce yaratıcının varlığına ve birliğine delalet eden bir alâmet, mucidinin icat kudretine işaret eden bir mevcudiyet ve sanatkârının maharetini simgeleyen bir sanat eseri konumunda olduğunu söyleyebiliriz. Böylesine bir fail-meful ilişkisi içinde; "varlığın, var edicisi tazim etmesi,[1016] O'nun kemal sıfatları ile muttasıf ve bütün noksanlıklardan münezzeh oluşunu simgelemesi"[1017] şeklinde kısmen tarif edebileceğimiz ve "tesbih" olarak isimlendirebileceğimiz bu durum Kur'an'da; yerde ve gökte bulunan bütün varlıklara atfedilmiş[1018] ve bu bağlamda Allah: *"Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tesbih etmektedir."*[1019] buyurmuştur. Bunun yanı sıra; *"Yerde ve gökte hiç bir şey yoktur ki hamd ile O'nu tesbih etmemiş olsun. Fakat siz onların tesbihlerini anlamıyorsunuz"*[1020] ifadesiyle de bu tesbih edişin aklî idrakimizin üzerinde metafizik bir derinliğe sahip olduğunu belirtmiştir.[1021]

Kâinatın mükemmel bir nizam üzere var edicisini simgelemesi olarak bir kısmını anlamlandırabileceğimiz ve mahiyetine

1016 Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, s. 199.

1017 İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, Thk. Abdulhamid Hindâvî, dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2000, IV, 236; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 36; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 109; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 298; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VI, 448.

1018 Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, IV, 197.

1019 Hadîd, 57/1, Bkz. Haşr, 59/1, 24; Saff, 61/1; Cum'a, 62/1; Teğâbun, 64/1.

1020 İsrâ, 17/44.

1021 Bu bağlamda İbn Abbâs (ö. 68h.) insan aklının bu tesbihin dilini anlayamayacağını ifade etmiştir. Bkz. İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, I, 237. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XVII, 456; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 313; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîz*, III, 23; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IV, 2231; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, VI, 103.

tam olarak vakıf olamadığımız[1022] bu tesbih edişin yanında[1023] yüce Allah; *"Yerdeki ve gökteki her şey Allah'a secde ediyor."*[1024] ayetiyle varlığın aynı zamanda var edicisine *"secde"* halinde olduğunu da ifade etmektedir.[1025] Tesbih ve secde kavramlarını içeren söz konusu ayetleri kendi kontekstleri içinde düşündüğümüzde bütün mevcudatın Allah'a kulluk halinde olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.[1026] Allah'ın Hz. Peygambere ve onun şahsında bütün mü'minlere hitaben *"O hâlde, Rabbini hamd ile tesbih et (yücelt) ve secde edenlerden ol."*[1027] buyurarak onları zatına ibadete teşvik etmesi; tespih ve secdenin Allah'a kullukta zirveyi ifade eden kavramlar olmasıyla yakından ilgilidir.[1028]

Kur'an'da Allah-âlem ilişkisinin izini dikkatle sürdüğümüzde Allah'a mutlak itaate dayalı bir düzen içindeki âlemin; söz konusu bu kulluğu, Allah'ın vahyi ile gerçekleştirdiğini görülür. Öyle ki, Allah *"Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini vahyetti."*[1029] ayeti ile zatını simgeleyen bu mükemmel düzenin vahiy ile gerçekleştiğini ifade etmekte ve hatta, *"Rabbin, bal arısına şöyle vahyetti: "Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan (kovanlardan) kendine evler edin."*[1030] ayetiyle bal arısının mucize ürünü olan balın bile bu vahiy sürecinin bir

1022 Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 568.

1023 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 459.

1024 Ra'd, 13/15; Nahl, 16/49; Hac, 22/18.

1025 Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, X, 303.

1026 Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye*, V, 3711.

1027 Hicr, 15/98.

1028 Bkz. İbn Mazûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 206.

1029 Fussilet, 41/12.

1030 Nahl, 16/68.

neticesi olduğunu bildirmektedir.[1031] Bu anlamı ile vahiy, bu kavramı işittiğimizde ilk olarak aklımıza gelen ve nübüvveti ifade eden vahiy türünden farklıdır.[1032] Bu vahiy türü ontolojik anlamdaki vahiy olup *"mevcud"*u *"mucid"*e, *"eser"*i *"müessir"*e bağlayan ve yaratan ile yaratılan arasındaki emir-itaat ilişkisini ifade eden ontolojik bir bağdır.

Kur'an kozmolojisi içinde konuyu etraflıca düşündüğümüzde yüce Allah'ın daha mükemmeli tasavvur edilemeyecek şekilde âlemi var ettikten sonra -canlı olsun cansız olsun- bütün varlıklara bir görev verdiği ve bu görevi gerçekleştirmeleri konusunda onları vahiy (ve ilhâm) ile sevk ve idare ettiği ortaya çıkmaktadır:[1033] *"Mûsâ, "Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" dedi."*[1034] Bu bağlamda Allah; *"Yüce Rabbinin adını tespih et. O yaratan, düzene koyan, takdir edip yol gösterendir."*[1035] buyurmaktadır. Ayette "yol göstermek" anlamına gelen *"hidayet"* Ebû Hayyân'ın ifadesiye yol göstermenin en genel anlamına delalet etmekte[1036] ve Allah'ın, yarattıktan sonra, var ediş amacı doğrultusunda âlemi "inşâ" ettiğine;[1037] onun ve ondaki bütün varlıkların maddî yapılarına otonom bir özellik verdiğine işaret

---

1031 Mâverdî, *en-Nüket*, III, 199; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 185; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 86.

1032 Vahyin bu türü *"ilham"* olarak da ifade edilmiştir. Bkz. Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 612; Enbârî, *ez-Zêhir*, II, 341; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 173; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 406.

1033 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 305; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 728; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, XXXI, 129.

1034 Tâhâ, 20/50.

1035 A'lâ, 87/1-3.

1036 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, X, 456.

1037 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 62.

etmektedir.[1038] Başka bir deyişle Allah; yarattığı her mahlûka maslahatı icabı onu doğru yola iletecek bir hidayet vesilesi vermiştir. Bu hidayet; cansız varlıklar için tabiat kanunlarıyla (sünnetullah), hayvanlar için içgüdü ve melekler için ise ilham şeklinde tecelli etmiştir.[1039] Kur'an'ın ilk suresi olan Fâtiha'da Allah ile âlem arasındaki ilişkinin; sahip çıkan, eğiten, geliştiren ve terbiye eden anlamlarına gelen *"Rabb"* kelimesi[1040] ile kurulmuş olması da bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir. Kur'an'ın ifadesi ile Allah, *"Rabbu'l-âlemîn"*dir.[1041] O, vücut verdikten sonra varlık âlemi üzerinde öyle geniş bir inşâ faaliyeti icra etmiştir ki âlemi; âlim zatını simgeleyen bir alamet kılmıştır. Dolayısıyla rubûbiyet; tesbih ve secde kavramları ile varlığa atfedilen ubûdiyetin kaynağıdır. Vahiy ise varlık ile var edici arasındaki Rabb-merbûb ilişkisinin temel ilkesidir.

Allah mikro âlemden makro âleme, tüm varlığa atfettiği bu Rabb-merbûb ilişkisinin yanı sıra varlık âlemi için oldukça önemli bir yaratılış gayesinden daha bahseder ve *"O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz Arş'ı su üstünde iken gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratandır..."*[1042] buyurarak yerleri ve gökleri yaratmasında insanlardan hangisinin daha güzel amel edeceğini ortaya

1038 Aydın, *Kur'n'da İnsan Psikolojisi*, s. 49.

1039 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 146.

1040 Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 73; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 401; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, II, 464.

1041 Fâtiha, 1/1; Bakara, 2/131; Mâide, 5/28; En'âm, 6/45. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 142-143; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 421; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIII, 134; Herevî, Muhammed b. Ahmed, *ez-Zêhir fî Ğarîbi Elfâzi'ş-Şâfiî*, Thk. Mes'ûd Abdulhamîd, Dâru't-Talâi', y.y., ts.,s. 66.

1042 Hûd, 11/7. Bkz. Mülk, 67/2.

çıkarmak gibi temel bir gayenin olduğunu ifade eder.[1043] Ayeti dikkatle incelediğimizde insanın Kur'an kozmolojisinde odak noktada olduğunu söyleyebiliriz. Aslında varlık âleminin yaratılmasındaki ana tema ve asıl gaye insandır. Kâinatın yaratılması ise bu hedef için konulmuş bir girizgâhtır. Öte yandan ayette, insanın yaratılış amacı Kur'an'ın genelinde ise defaatle iman ve amel-i salih olarak bildirilmektedir. Bu bağlamda Kur'an, ilk suresinde Allah-âlem ilişkisini *"rubûbiyet"* ile ifade ettiği gibi ilk inen ayette Allah-insan ilişkisini de aynı kelime üzerinden kurmuş ve *"Yaratan Rabbinin adı ile oku."*[1044] buyurmuştur. Dolayısıyla yaratanına kulluk yapmak için yaratılmış olan insan[1045] da tıpkı kâinat gibi bu yaratılış gayesini gerçekleştirmek için Allah'ın rubûbiyetine muhtaçtır.[1046] Üstelik salih amel konusundaki denenişini anlamlı kılan ve imtihan sırrının temel unsurlarını teşkil eden nefis, dünya ve şeytan üçgeninde vereceği kulluk çabasında insanın irşat ve inşâ edici ilahi yardıma olan ihtiyacı daha da belirgindir. Çünkü insanın halife-i arz ve eşref-i mahlûkat payelerini koruması ve esfel-i safilin derekesine düşmekten korunması ilahi yardım olmaksızın mümkün görünmemektedir. İnsanın yaratılış amacını gereği gibi gerçekleştirmesini ve kemâle ulaşmasını sağlayıcı faziletler bütününü ifade sadedinde *"karakter inşası"* olarak isimlendirebileceğimiz bu sürec; insanın, varoluş hadefine uyugun bir yapı üzerine yaratılmasıyla başlar. Bu yaratılışı *"potansiyel"* ya da *"bi'l-kuvve"* inşa olarak isimlendirebiliriz.

1043 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 139.

1044 Alak, 96/12.

1045 Zâriyât, 51/56.

1046 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 509; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 229-230.

3.2. POTANSİYEL İNŞA: ONTOLOJİK VAHİY

Biz bu kavramla Allah'ın; insanı, kulluk görevini ifa etmesini sağlayıcı bir alt yapı ile inşâ etmesini kast ediyoruz. İnsanı kulluğa elverişli kılan bu temel yapı Kur'an'da fıtrat olarak isimlendirilmiş ve yüce Allah: *"Öyleyse sen yüzünü Allah'ı birleyen (bir hanif) olarak dine, Allah'ın o fıtratına çevir ki insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışı için hiç bir değiştirme yoktur. İşte dimdik ayakta duran din (budur). Ancak insanların çoğu bilmezler."*[1047] buyurarak insanları; adına fıtratullah da denilen özel bir yapı üzerine yarattığını ifade etmiştir.[1048]

İlahî inşâ faaliyetinin ilk aşamasına işaret eden bu kodenumu ile fıtrat; *"Hani Rabbin (ezelde) Adem oğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, «Ben sizin Rabbiniz değil miyim?» demişti. Onlar da, «Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)» demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, «Biz bundan habersizdik» dememeniz içindir."*[1049] ayetiyle de vurgulanan ve *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"* sorusuna verilen müspet cevabın bio-psişik kodlarını ihtiva eden bir tohum gibidir. Bu tohum nübüvvet vahyinin suyu ile temasa geçtiğinde devinim kazanarak çatlar ve nebevi irşadın rehberliğinde yürütülen aşamalı bir inşâ sürecinin sonunda olumlu karakter özellikleri ile muttasıf olan insan-ı kâmili meydana getirir. Psikolojik ve sosyal yönlerden en olumsuz şartlarda bile varlığını devam ettiren bu fıtrat; insana yaratılmışlığını fark ettirip yaratıcısına ulaşma

1047 Rûm, 30/30.

1048 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXV, 98; İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 528; Kurtubî, *el-Câmi',* XIV, 25; Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa,* XIII, 223, 225; Yahsubî, *Meşâriku'l-Envâr,* II, 156.

1049 A'râf, /172

konusunda bir şuur telkin eden ve enginden aşkına yönelmede ona bir iç itilim sağlayan *"a priorik"* bir durumdur. Bu yönüyle fıtrat hak dini kabul etmeye elverişli bir alt yapıyı ifade eder.[1050] Hz. Peygamber'in ifadesiyle de istisnasız her doğan insan bu yapıyla dünyaya gelir.[1051] Fıtrat, vahiy ile temasa geçtiğinde hem vahyi tanıyıp iman etmeye elverişli bir yapı hem de imandan sonra vahyin muhtevasına tam bir uyum hali sergiler. Fıtratla vahyin içeriği arasındaki bu uyumun temeli fıtratı yaratanın ve vahyi indirenin Allah olmasından kaynaklanır. *"O yarattığını bilmez mi?"*[1052] ayeti ile ifade edilen bu gerçek,[1053] inşâ süreçlerini gereği gibi kat ederek arınmış olan fıtratla, sahih vahyin arasında fikrî ve amelî sahada bir paradoksun yaşanamayacağını ifade etmektedir. Hatta söz konusu uyumu ifade sadedinde fıtratın dâhili vahiy, vahyin ise harici fıtrat olduğu da ifade edilmiştir.[1054]

Bu temel yapının diğer bir yönünü teşkil etmek üzere Allah, insana temel doğruları ve temel yanlışları bilme şuurunu lütfetmiş ve bu hususu *"Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten*

1050 Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd, *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'rife, Lübnân, ts., (II. Baskı), III, 127; İbnu'l-Esîr, Mecduddîn, *en-Nihâye fî Ğrîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrût, 1399/1979, I, 247.

1051 Buhârî, *Cenâiz*, 80,93, *Tefsîr*, 10,35; Müslim, *Kader*, 6; İbn Hanbel, II, 275, 393, 410. Bkz. Ebû Dâvûd, *Sünne*, 17; Mâlik, *Cenâiz*, 52; İbn Hanbel, II, 233, 315, 346, 481.

1052 Mülk, 67/14.

1053 İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, II, 396.

1054 Kettânî, *Cedelu'l-Akli ve'n-Nakl*, s. 479-481; Gazzâli bu ilişkiyi *"Din harici akıldır, akıl ise dâhilî dindir"* şeklinde ifade eder. Bkz. Gazzâli, *Ebû Hâmid, Me'ârîcu'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs*, Mısır, ts., s. 43-46.

sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir."[1055] ayeti ile açıklamıştır. Ayette geçen *"ilham"* ifadesi ontolojik anlamdaki vahyi çağrıştırmaktadır. Allah'ın nefse ilhamı, hayrı ve şerri ona tanımlaması (ta'rîf),[1056] açıklaması (tebyîn),[1057] öğretmesi (ta'lîm)[1058] etmesi; insanı hayra ve şerre yönelmeye muktedir kılması (tevfîk)[1059] şeklinde tefsir edilmiştir. Bu açıklamaların ortak noktası Allah tarafından hayır ve şerrin insan benliğinde tanımlı hale getirilmesidir. İnsan, fıtratına ilham edilmiş bu şuur sayesinde -nebevi vahye fiili olarak muhatap olmadığı devirlerde bile- öldürmenin, çalmanın, zinanın, iffetsizliğin, iftiranın, zulmün, adaletsizliğin ve benzeri davranışların *"kötü"* olduğunu, çünkü bu tür davranışlara maruz kalmanın kendi nazarında istenen bir durum olmadığını fıtraten bilir. Aynı şekilde hayat kurtarmanın, yardım etmenin, iyilik yapmanın, adaletli davranmanın, iffetli olmanın, temel değerlere saygı göstermenin kendi yanında da arzu edilen bir davranış olması sebebiyle *"iyi"* olduğunu anlama gücüne sahiptir. Bu türden doğru ve yanlışları tanıma kabiliyeti de bu potansiyel inşânın bir sonucudur. Ayrıca kulluk görevini yerine getirmek üzere Allah'ın insana görmek için göz, işitmek için kulak, tefekkür etmek için akıl; idrak ve iman etmek için kalp vermesi de vehbî nitelikli bu inşâ sürecinin bir unsurudur.[1060]

1055 Şems, 91/7. Bkz. Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, III, 648.

1056 Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, s. 732; Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, III, 266; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 456; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 455; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 3437; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 585.

1057 İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, V, 137.

1058 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 454; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, X, 213.

1059 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, V, 332.

1060 Bkz. Mu'minûn, 23/78; Secde, 32/9; Mülk, 67/23. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VII, 580; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVIII, 104.

3.3. FİİLÎ İNŞA: NEBEVÎ VAHİY

Kulluk için yaratılan insanın bu görevi yerine getirebilmesi için yüce Allah ona pek çok fıtrî özellik vermiştir. İnsanın muhatap olduğu kulluk sınavının yapısı gereği Allah, insanı hayra ve şerre yönelme gücüne sahip bir iradeyle muttasıf kılmış ve ona, imtihanın iki odak noktası olan iyiye ve kötüye meyletme duygusunu vermiştir. Kur'an'da: *"Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder..."*[1061] ayeti ile vurgulanan nefsin şerre yatkınlığı;[1062] ve *"Dünya hayatı, aldatıcı metadan başka bir şey değildir."*[1063] ayeti ile öne çıkarılan dünyanın aldatıcılığı[1064] ve geçiciliği,[1065] ayrıca *"O, size ancak kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder."*[1066] ilahi uyarısında vurgulanan şeytanın şerre davet edici vesveseleri[1067] karşısında bu kulluk mücadelesini gerçekleştirmek zorunda olan insanın, kulluk sorumluluğunu yerine getirebilme konusunda ilahî yardıma üst düzeyde muhtaç olduğu görülmektedir.[1068]

Vahyin ontolojik boyutu ile varlığı nasıl inşâ ettiğinden ana hatları ile bahsetmiştik. Yüce Allah vahyin bu fonksiyonuyla âlemleri, ulûhiyetini simgeleyici bir düzen içinde kendilerine

---

1061 Yûsuf, 12/53.

1062 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XVIII, 470.

1063 Âl-İmrân, 3/185; En'âm, 6/70.

1064 Bkz. En'âm, 6/32; A'râf, 7/51; Tevbe, 9/38; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* II, 53.

1065 Bkz. Yûnus, 10/24. Bkz. Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl,* II, 438.

1066 Bakara, 2/169.

1067 Bkz. En'âm, 6/112; A'râf, 7/20, 200-201; Tâhâ, 20/120; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît,* II, 102.

1068 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 438.

biçtiği rolleri yerine getirmelerini sağlayacak olan bir kabiliyetler bileşkesi ile yaratmış ve söz konusu rolleri gerçekleştirme konusunda adına; a- bizim bildiğimiz anlamda canlılığa sahip varlıklarda *"içgüdü"*, b- cansız varlıklarda onların hareket ve sekenatlarını belirleyen *"tabîat kanunu"*, b- insanda onu kulluğa elverişli kılan yapının özünü ifade eden *"fıtrat"* diyebileceğimiz alt yapılarla kâinattaki gaye birlikteliği çerçevesinde inşâ etmiştir. Yaratan-yaratılan ilişkisinde varlığın, var edicisini simgelediği düzenin kurucu öznesi olarak ön plana çıkan vahyin bu ontolojik işlevi, onun ilahî inşânın etkin bir vasıtası olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Vahyin sahip olduğu bu temel yapı nübüvveti ifade eden vahyin de en belirgin özelliği olarak göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Allah; Kur'an'ı, insanlar için bir yol gösterici, doğru yolun işaretlerini taşıyıcı ve doğru ile yanlışı birbirinden ayırıcı bir kitap olarak niteler.[1069] O, bu özellikleriyle yolların en doğrusuna ileten[1070], adeta birer hastalığa benzeyen olumsuz karakter özelliklerini tedavi ederek[1071] insanın manevî yapısında olumlu karakter özelliklerini yapılandıran inşâ ve ihya edici bir kitaptır.[1072] Nitekim yüce Allah bu durumu bir ayette; *"Ey iman edenler! Size hayat verecek şeye sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Resûlü'nün çağrısına uyun ve bilin ki Allah, kişi ile kalbi arasına girer. Yine bilin ki, O'nun huzurunda toplanacaksınız."*[1073] şeklinde açıklamaktadır.

1069 Bakara, 2/185; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* I, 502.

1070 İsrâ, 17/9.

1071 Yüce Allah bu bağlamda Kur'an'ın, göğüslerin içinde bulunan hastalıklara şifa olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Yûnus, 10/57; İsrâ, 17/82; Fussilet, 41/44; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* IV, 54; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd,* II, 480.

1072 Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân,* III, 455.

1073 Enfâl, 8/24.

Tefsirciler ayette *"mâ yuhyîküm"* olarak ifade edilen ve *"sizi diriltecek olan şey"* manasına gelen ifadenin iman, İslam, hakk ve cihat gibi anlamlara geleceğini söylemiş olmakla beraber[1074] tabiin devri bilginlerinden Katâde (ö.118) vahyin içinde hayat, güvenlik ve kurtuluş olduğunu ifade etmiş ve ayetteki ihya edici olan şeyi "Kur'an" olarak tefsir etmiştir.[1075] Fahreddin Râzî (ö. 606) ise vahyin insanı ilme taşımasından dolayı *"sebeb-i hayat"* konumunda yer aldığını, hayat sebebinin hayat olarak isimlendirilmesinin de dil bilgisi açısından mümkün olduğunu ifade eder.[1076] Bu tefsir önceki görüşleri de ihtiva eden kapsayıcı bir izahtır. Çünkü İslam, iman ve hakka dair bütün değerlerin temel kaynağı vahiydir. İnşa ve ihyâ edici bu özelliği sebebiyle vahiy Kur'an'da *"ruh"* olarak ifade edilmiş[1077] hatta vahyin hayat verici ve inşâ edici bu fonksiyonu, vahiy taşıyıcısı meleğin *"Rûhu'l-Kudüs"* olarak isimlendirilmesine sebep olmuştur.[1078] Bu yönüyle vahiy; insana var oluşsal anlam ve amacını belirleyen ve bu amacı gerçekleştirmesi konusunda onu inşâ ve irşâd eden Tanrı buyruğudur. Bu sebeple yüce Allah, insanın yer yeryüzünde mevcudiyet bulduğu ilk andan itibaren ona vahiyle yol göstermiş ve *"Sakın bu ağaca yaklaşmayın."*[1079] nehyinden *"Yaratan Rabbinin adı ile oku."* [1080] emrine

1074 Mâverdî, *en-Nüket*, II, 307.

1075 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, s. 465; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 257.

1076 Râzî, *Mefâtîahu'l-Gayb*, XV, 472.

1077 Şûrâ, 42/52. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, VIII, 326; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz*, IV, 174; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 250; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXV, 151.

1078 Bakara, 2/87, 253; Mâide, 5/110; Nahl, 16/102; Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 168; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 595.

1079 Bakara, 2/35.

1080 Alak, 96/1.

kadar peygambersiz ve vahiysiz bir toplum tarihte vaki olmamıştır. Bu gerçek Kur'an'da: *"Şüphesiz biz, seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Hiçbir ümmet yoktur ki, aralarında bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın."*[1081] ayeti ile ifade edilmiştir.[1082] İnsanlık tarihinde vahiysiz ve peygambersiz bir kesitin olmadığını ifade eden bu ayet; vahyin ilahi bir kanun olduğunu ve insanın tabiatındaki zafiyetler ve denenme sürecinin temel unsurlarından dolayı vahye duyduğu ihtiyacı ifade etmesi bakımından oldukça anlamlıdır.

3.4. AKLIN İNŞASI: TEFEKKÜR

İnsanın ana hatlarıyla aklî, kalbî ve amelî olmak üzere üç boyutu vardır. İnsan, aklî yönden tefekkür eder, delil getirir, kıyas yapar; kalbî yönden sever, nefret eder, korkar, ümitlenir; amelî bakımdan da aklının ve kalbinin yönlendirmesi sonucu bir takım davranışları ortaya koyar. Düşünmenin merkezi beyin, duygunun merkezi kalp, davranışların merkezi ise organlar olarak kabul edilmektedir. Sağlıklı bir davranışın temelinde akıl-kalp ve düşünce-duygu dengesi yatar. Duygunun aklî temelinin göz ardı edilmesi insanı, hissiyâtının esiri yaparken, duygudan yoksun bir tefekkür de onu mekanikleştirmektedir.

Akıl ve kalp; karakterin, dolayısıyla da davranış dünyasının iki temel unsurudur. Akla veya kalbe herhangi bir olumsuz durumun egemen olması karakteri ve ona bağlı olan davranışları derinden etkiler.[1083] Bundan dolayı vahyin hedefi hem aklın ve hem de kalbin inşasını birlikte gerçekleştirmektir. Kur'an, ne

1081 Fâtır, 35/24.

1082 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XX, 459; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* IV, 436.

1083 Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din,* Dem Yayınları, İstanbul, 2004, s. 48.

akıl için kalbi; ne de kalp için aklı ihmal eder. *"Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik."*[1084] ayetinde, tefekkürü ifade eden şahitliğin ve duyguyu ifade eden müjdeleme ve korkutmanın yan yana zikredilmesi gerek Kur'an'ın, gerekse Hz. Peygamber'in karakter inşa metodunun akla ve kalbe aynı anda hitap eden bütünsel yapısına işaret etmektedir. Vahiy önerdiği tefekkür metodu ve meteryaliyle aklı; kötü duyguları ıslah, iyi duyguları inşa ve duygular arası kurduğu denge ile de kalbi inşa eder. Müşrikleri imana davet eden ayetler dahi incelendiğinde Allah'ın onların hem akıllarına hem de kalplerine hitap ettiği görülür.[1085] Çünkü akli temele sahip olmayan bir duygu, insanı tehlikeli davranışlara itebilir.[1086]

Bu bağlamda karakter dünyasının akıl ve kalpten oluştuğunu ifade edebiliriz. Akıl ve kalp, yapısı itibariyle hareketli olup, sürekli olarak birbirleriyle etkileşim halindedir. Bu iki kavram beyindeki iki farklı bölümden ibaret kavramlar olmayıp, karakter yapılanmasının farklı boyutlarını ifade ederler.[1087] Aklın inşası, karakter inşasının merhalelerinin ilkidir; akıl karakter inşasında "nâzım rol" vazifesi görür.[1088] Fakat karakter inşası aklın inşasından ibaret değildir. Çünkü insanın diğer varlık parçalarından sarf-ı nazar edilerek ve sadece maddî bir hedefe odaklanarak gerçekleştirilen aklın inşası insanı bilgili ve daha kurnaz hale getirebilir. Bunun yanında ilkel istek ve arzuların esaretinden kurtaracak bir irade ve duygu inşası

1084 Ahzâb, 33/45-46.

1085 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 546-558.

1086 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 100.

1087 Bkz. Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s. 289-290.

1088 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 46.

gerçekleşmezse, insanın hırs ve istekleri daha da artacak ve hem kendi hem de insanlık için daha tehlikeli, daha kurnaz, daha hilekâr; ama daha az fedakâr, daha az diğergâm bir karakter kazanmaya mahkûm olacaktır.[1089] Bu sebeple biz bu bölümde öncelikle aklın inşasını ele almaya çalışacağız.

3.4.1. Akıl

Sözlükte; yasaklamak, engellemek, tutmak, korunmak, sığınmak, bilmek, anlamak, zekâ, bilgi, ruh, düşünce ve kavrama yeteneği gibi anlamlara gelen akıl[1090] kelimesinin temel anlamı; alıkoyma, koruma, gözetme ve engellemedir.[1091] Bundan dolayı Sa'lebî (ö. 427 h.) Bakara Suresinin 44. ayetinde geçen

"أَفَلا تَعْقِلُونَ"

"*Akletmiyor musunuz?*" ifadesini

"أفلا تمنعون أنفسكم"

"*Kendinize mâni olmuyor musunuz*" şeklinde tefsir eder.[1092] İnsanın sahip olduğu ayırt edici vasfa akıl denmesi de bu vasfın insanı sapmaktan, tehlikeye ve helake düşmekten korumasından dolayıdır. İnsanın "*âkil*" olarak vasıflanmasında, kendini kötülüklerden ve nefsanî arzulardan koruması ve

1089 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 44.

1090 Cevherî, *Sıhâh*, V, 1768-1772; Râzî, *Muhtâru'-Sıhâh*, 215; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 458; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1034.

1091 Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğu'n-Nihâye*, I, 253; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 73.

1092 Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, I, 188. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 137.

akıl için kalbi; ne de kalp için aklı ihmal eder. *"Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik."*[1084] ayetinde, tefekkürü ifade eden şahitliğin ve duyguyu ifade eden müjdeleme ve korkutmanın yan yana zikredilmesi gerek Kur'an'ın, gerekse Hz. Peygamber'in karakter inşa metodunun akla ve kalbe aynı anda hitap eden bütünsel yapısına işaret etmektedir. Vahiy önerdiği tefekkür metodu ve meteryaliyle aklı; kötü duyguları ıslah, iyi duyguları inşa ve duygular arası kurduğu denge ile de kalbi inşa eder. Müşrikleri imana davet eden ayetler dahi incelendiğinde Allah'ın onların hem akıllarına hem de kalplerine hitap ettiği görülür.[1085] Çünkü akli temele sahip olmayan bir duygu, insanı tehlikeli davranışlara itebilir.[1086]

Bu bağlamda karakter dünyasının akıl ve kalpten oluştuğunu ifade edebiliriz. Akıl ve kalp, yapısı itibariyle hareketli olup, sürekli olarak birbirleriyle etkileşim halindedir. Bu iki kavram beyindeki iki farklı bölümden ibaret kavramlar olmayıp, karakter yapılanmasının farklı boyutlarını ifade ederler.[1087] Aklın inşası, karakter inşasının merhalelerinin ilkidir; akıl karakter inşasında "nâzım rol" vazifesi görür.[1088] Fakat karakter inşası aklın inşasından ibaret değildir. Çünkü insanın diğer varlık parçalarından sarf-ı nazar edilerek ve sadece maddî bir hedefe odaklanarak gerçekleştirilen aklın inşası insanı bilgili ve daha kurnaz hale getirebilir. Bunun yanında ilkel istek ve arzuların esaretinden kurtaracak bir irade ve duygu inşası

1084 Ahzâb, 33/45-46.

1085 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 546-558.

1086 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 100.

1087 Bkz. Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s. 289-290.

1088 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 46.

gerçekleşmezse, insanın hırs ve istekleri daha da artacak ve hem kendi hem de insanlık için daha tehlikeli, daha kurnaz, daha hilekâr; ama daha az fedakâr, daha az diğergâm bir karakter kazanmaya mahkûm olacaktır.[1089] Bu sebeple biz bu bölümde öncelikle aklın inşasını ele almaya çalışacağız.

3.4.1. Akıl

Sözlükte; yasaklamak, engellemek, tutmak, korunmak, sığınmak, bilmek, anlamak, zekâ, bilgi, ruh, düşünce ve kavrama yeteneği gibi anlamlara gelen akıl[1090] kelimesinin temel anlamı; alıkoyma, koruma, gözetme ve engellemedir.[1091] Bundan dolayı Sa'lebî (ö. 427 h.) Bakara Suresinin 44. ayetinde geçen

"أَفَلا تَعْقِلُونَ"

"*Akletmiyor musunuz?*" ifadesini

"أفلا تمنعون أنفسكم"

"*Kendinize mâni olmuyor musunuz*" şeklinde tefsir eder.[1092] İnsanın sahip olduğu ayırt edici vasfa akıl denmesi de bu vasfın insanı sapmaktan, tehlikeye ve helake düşmekten korumasından dolayıdır. İnsanın "*âkil*" olarak vasıflanmasında, kendini kötülüklerden ve nefsanî arzulardan koruması ve

1089 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 44.

1090 Cevherî, *Sıhâh*, V, 1768-1772; Râzî, *Muhtâru'-Sıhâh*, 215; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 458; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1034.

1091 Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğu'n-Nihâye*, I, 253; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 73.

1092 Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, I, 188. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 137.

engellemesi göz önüne alınmıştır.[1093] Dolayısıyla akıl kelimesinin izafî anlamlarına yön veren temel mananın da *"engellemek"* olduğunu söyleyebiliriz.[1094]

Bilgiyi doğuran ve bilgi âlemiyle bağ kuran akıl hakikate uzanan insanı Allah'a bağlayan bir bağdır. Aklî olmayan bir bilginin ve düşüncenin ruha gıda olması mümkün değildir. Akıl, yanlış davranışların, nefsin ve kötü alışkanlıkların kontrol altına alınmasında ve disiplinize edilmesinde oldukça önemli bir işleve sahiptir. Aklın bir bağ olması, hem insanı Allah'a bağlaması hem de nefsin kötü arzularını ve şeytanın vesveselerini engellemesi sebebiyledir.[1095] Kur'an'da aklı ifade etmek kullanılan kelimelerin arasında *"nühâ"*[1096] ve *"hicr"*[1097] kelimelerinin geçmesi de akıl kavramının bu boyutuyla ilgilidir.[1098] Bu itibarla insanın sahip olduğu düşünme, bir düşünceden diğer bir düşünceye intikal etme, delil getirme, tasavvur etme, ilkeler ve düşünceler aracılığıyla bilineni sistematize etme gibi melekeler bileşkesine akıl denmesinin sebebi, bu vasıfların olmamaları durumunda insanın cehalet, ahmaklık ve delilik gibi sebeplerle düşeceği olumsuz durumlardan insanı korumasıdır.[1099] İnsanı diğer varlıklardan ayırıcı bir vasıf olan aklın varlığının ilk belirtisi, insanın zararlı olan şeylerden kaçması ve faydalı

1093 Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl" md. *T.D.V.İ.A.*, II, 238.

1094 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XI, 459.

1095 Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl,* I, 110; Nîsâbûrî, *l'câzu'l-Beyân,* I, 90; Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları,* s. 96.

1096 Tâhâ, 20/54.

1097 Fecr, 89/5.

1098 Isfahânî, *Tefsîru'r-Râğıb el-Isfahânî*, I, 175.

1099 Kadri, Hüseyin Kâzım, *Türk Lugatı,* Me'ârif Matbaâsı, İstanbul, 1943, "Akl" md.; Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Dersaâdet, İstanbul, 1317 , "Akl" md.

olan şeylere yönelmesidir.[1100] Aklın; gerek iyi ile kötünün arasını ayırt etme, gerekse düşünme ve delil getirmeyle kaim oluşu sebebiyle hayvanlara, deli ve çocuklara *"âkîl"* denilmez.

Aklın özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü halin imkânsızlığı, sebeplilik ve gayelilik gibi evrensel, zorunlu ve a priori ilkeleri vardır.[1101] Bu ilkelerin her biri doğru işletildiğinde insanı Allah'ın varlığına ve birliğine taşıyacak mahiyettedir. Örneğin; bunlardan biri olan "gayelilik" prensibi sayesinde akıl; tabiattaki muhteşem düzen ve ritm üzerinde düşünerek bütün varlığın bir sebepten kaynaklandığını ve ortak bir gayeye odaklandığını fark eder.[1102] Böylece akıl, ontolojik yapısı gereği kâinatta hâkim olan sebep-sonuç ilişkisine ve duyularla algılanan şehadet âlemindeki derunî incelemelerine dayanarak görünen âleme varlık veren görünmeyen bir var edicinin mevcudiyetini anlar. Akıl, soyut olmasına rağmen nasıl ki, somut tecelli ve eserlerle varlığını izhar ve ispat ediyorsa, mükemmel tecellilerle dolu olan kâinat eserinin, bir müessirin varlığına işaret ettiği de aşikârdır. Ancak nasıl ki, akıl ile onun eseri arasında bir benzerlik mevzu bahis değil ise kâinat eserinin var edicisi, var olanların hiçbirine benzeyemez. İşte akıl, maddeden soyutladığı kavramlarla eşyanın hakikatini anlayabilme gücüne sahip oluşu sebebiyle görünen *"eser"* üzerinde düşünerek görünmeyen bir *"müessir"*in var olduğunu anlar.[1103] Dolayısıyla insan akıl sayesinde şehadeti gaybla, mahlûku halık ile ilişkilendirebilir.

1100 İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zemmü'l-Hevâ*, Beyrut, 1978, s. 40.

1101 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 48.

1102 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 13.

1103 Sübkî, Tâcüddîn, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.,s. 42.

Bir illet ve arıza olmadıkça her (doğan) insan bu bağ (olan akıl)la dünyaya gelir.[1104] Bu akıl; her insanda standart olarak var olan tabiî, garızî, fıtrî ya da vehbî olarak isimlendirilen temel akıldır.[1105] Düşünme, kavrama, değerlendirme ve tecrübe sayesinde bu temel akıl beslenerek güçlenir. Aksi takdirde de zayıflar.[1106] Bu bakımdan aklın inşası; vahyin karakter inşa sistemi içinde kilit noktada yer almaktadır. Belki de aklı devre dışı bırakan her türlü maddenin haram kılınmasının hikmetlerinden biri de bunların beşerî tekâmülün önünde birer engel teşkil etmeleridir.[1107]

3.4.2. Tefekkür

Kur'ân'da akıl ve tefekkürle ilgili doğrudan ve dolaylı olarak 500 civarında âyetin bulunduğunu söyleyebiliriz. Kur'ân'daki akılla ilgili âyetleri; a) Fıtrî meleke olan akıl, b) Aklın görevi, c) Akıl sahiplerine hitap ve onların övülmesi, d) Aklını kullanmayanların yerilmesi, e) Lüb, nühâ, hicr ve hulm gibi akla eş anlamlı kelimeler olarak beşe ayırmamız mümkündür. Yüce Allah adeta yaklaşık on ayette bir insana, aklını kullanmasını öğütlemektedir. [1108] Aralarında bir takım farklar bulunmakla beraber; rey, nazar, tedebbür, itibar, tefekkuh ve tezekkür gibi

1104 Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Thk. Mustafa es-Sekâ, İsa el-Bâbi Halebî Baskısı, Kahire, 1973, s. 20. Ayrıca bkz. Henry C. Link, *Dine Dönüş*, Trc. Ömer Rıza Doğrul-Ahmet Halit Kit, İstanbul, 1949, s. 104; Bayraklı, Bayraktar, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul, 1999, s. 51.

1105 Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1986, s. 104.

1106 İbnu'l-Cevzî, *Zemmu'l-Hevâ*, s. 13.

1107 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 90.

1108 Pişgin, Yasin, *Kur'an'da Akıl ve Tefsirde Akılcılık*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2015, s. 42.

kelimelerin tefekkür ile yaklaşık anlamlar ifade ettiğini söyleyebiliriz. Başka bir deyişle Kur'an'a göre düşünmeyi ifade eden kavramlar arasında önemli farklılıklar yoktur; asıl önemli olan konu, düşünmenin şekli ve hedefidir.[1109]

Sağlıklı bir tefekkür, Kur'ân'da tevhîde, sahih bilgiye, gerçek imâna ve salih amele sevk edici bir araç olarak ele alınmış ve vahiyle irtibatlandırılmıştır:[1110] *"O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."*[1111]Dolayısıyla Kur'an'a göre tefekkür; hakla batılı birbirinden ayırmaya yarayan bir faaliyettir. Bu durum, Kur'ân'ın akıl için belirlediği ulvî gayenin bir sonucudur. [1112] İnsanın kendisini ve varlığı doğru bir şekilde anlamlandırıp olumlu bir tefekkür ve sağlıklı bir akledişle Yüce Yaratıcıyı bulabilmesi, vahyin talep ettiği şekilde aklın tefekkür etmesine bağladır.[1113] Bu sebeple Kur'an, insanın bakışlarını dış dünyaya çevirmiş ve aklı, kozmik sistemin sayısız harikaları üzerinde düşünmeye sevk etmiş; akla bir hedef, bir alan ve bir sınır çizmiş, aklın düşünce seyahatına başlayacağı noktayı ve yolculuk için gerekli prensipleri bildirmiş[1114] ve

1109 Feyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr,* II, 479; Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh,* 242.

1110 Bakara, 2/219, 266; En'âm, 6/50; A'râf, 7/176, 184; Yûnus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 69; Rûm, 30/8, 21; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; Haşr, 59/21.

1111 Nahl, 16/44. Bkz. Âl-i İmrân, 3/191.

1112 Bkz. Mülk 67/10; Hadîd 57/17; Hucurât 49/4; Nûr 24/61; A'râf 7/169; Yûnus 10/16; Hûd 11/51; Yûsuf 12/12; Enbiyâ 21/10; Mü'minûn 23/280; Kasas 28/60; Yâsîn 36/62; Sâffât 37/138; Bakara 2/73, 76, 242; Âl-i İmrân 3/65; En'âm 6/32.

1113 Yûnus 10/101, Ankebût 29/20, Zâriyât 51/20-21, Tûr 52/35, Enbiyâ 21/22, Mü'minûn 23/91.

1114 Kutub, Seyyid, *İslâm Düşüncesi,* Trc. Akif Nûri, Çığır Yay., İstanbul, 1973, s. 48.

aynı zamanda düşünmeye ilişkin bir metod ortaya koymuştur.[1115] İnsan Kur'an'nın önerdiği şekilde tefekkür ettiğinde âlemdeki muhteşem düzen ve ritmin ardındaki en büyük gerçeğe ermek için başlattığı anlam arayışının en sahih cevabına yani imana mazhar olur; böylece "düzen" üzerinde düşünerek "düzenleyici"ye ulaşır. Örneğin, yağmurun buluttan, bulutun buharlaşmadan, buharlaşmanın sıcaklıktan, sıcaklığın ise güneşten geldiğini düşünür. Güneşin üzerinde düşündüğünde ise onun da diğer mahlûklar gibi yaratılmış olduğunu görür. Böylece güneşi de var eden bir yaratıcının olduğu fikrine ulaşır. Bu bağlamda ulaşılan imân bir düşünüş sürecinin doruk noktası olması sebebiyle aklî bir temele sahiptir.

Kur'ân imânın değil, imânsızlığın irrasyonel olduğunu; dolayısıyla da inkârcıların akletmediklerini vurgular:[1116] *"Siz namaza çağırdığınız vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu, şüphesiz onların akıletmeyen bir toplum olmaplarındandır."*[1117] Buradan hareketle diyebiliriz ki; tefekkürü terk etmek, yaşamın her sahasında insana rehberlik edecek olan ilkeyi kaybetmek anlamına geldiği için kalbin karanlık ve şaşkınlıklar içinde kalmasına neden olan bir sapkınlık halidir.[1118] İman etmeyen kâfirlerin Kur'an'da "صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ" *"akletmemelerinden dolayı sağırlar, dilsizler ve körler"* şeklinde ifade edilmeleri de bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir.[1119] Aklı olmayanın imanı olmadığı gibi Kur'an'a göre inkâr

1115 Zakzuk, Mahmud Hamdi, *Devru'l-İslâm fi Tetavvuri'l-Fikri'l-Felsefî*, Katar, 1981, s. 59.

1116 Bakara 2/170, 171. Bkz. Aydın, Mehmet, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklîliği", *İslâmi Araştırmalar*, sy. 2, Ekim, 1986, s. 18.

1117 Mâide 5/58.

1118 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 63.

1119 Bkz. Bakara, 2/171. Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 168; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 238.

edenin de tefekkürü yok sayılmaktadır. Kâinatın mahiyet, hikmet ve hakikatleri üzerinde düşünmenin yanı sıra Yüce Allah, insanın yaratılışı, yaşamı, ölümü, ölüm sonrası, insana lutfetiği nimetleri, dünyanın faniliği, ahiret yurdunun sonsuzluğu, cennet nimetleri ve cehennem azabı gibi konularda da tefekkür edilemesini emretmiştir.

Bu itibarla diyebiliriz ki; Kur'an'a göre Allah-âlem, Allah-insan ve insan-âlem ilişkisi üzerine odaklanmış tefekkür faaliyeti bir ibadettir.[1120] Tefekkür, olumsuz karakter özelliklerinin terbiyesinde ve olumlu özelliklerin inşasında temel unsurlardan biridir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylı bir şekilde değineceğimiz gibi; Kur'an'a göre âfâkî ve enfüsî sahada tefekküre konu olan her şey ve üzerinde sebep-sonuç ilişkisi bağlamında düşünülmesi gereken bütün kâinat; zerreden küreye, mikrodan makroya bütün boyutlarıyla Allah'ın varlığına ve birliğine delalet eden bir deliller manzumesidir.[1121] Bu delillerin Kur'an'da *"ayet"* olarak isimlendirilmesi de dikkat çekicidir.[1122] Delil, işaret ve alâmet anlamına gelen ayet;[1123] hem Kur'an'ın belirli parçalarını, hem de olağanüstü ve olağan nitelikteki kâinat olaylarını ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.[1124] Vahiy aklı iman etmeye yatkın hale getirmek ve onun tabiatında bulunan, somut idrakten soyut idrake

1120 Kutluer, İlhan, "Düşünme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi.*, X, 53.

1121 Bundan dolayı da yaratıcısının varlık ve birliğine delalet eden bütün kâinat, Kur'an'da "âlem" olarak isimlendirilir. Bkz. Fâtiha, 1/2; Bakara, 2/131; Âl-i İmrân, 3/197; Mâide, 5/28; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XII, 420; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 19.

1122 Bakara, 2/171; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42; Bkz. Bakara, 2/164; Mâide, 5/58, 103; Yûnus, 10/100, Ankebût, 29/63.

1123 İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Lüğa,* I, 168; Askerî, Ebû Hilâl, *el-Fürûku'l-Lüğaviyye,* Thk. Muhammed İbrâhîm Selîm, Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfeti li'n-Neşri ve't-Tevzî', Kâhire, ts.,s. 71.

1124 Kutluer, "Düşünme", X, 54.

geçebilmesini sağlamak için öncelikle aklı, saplantılarından ve batıl itikatlarından kurtarır. Bunu gerçekleştirirken mucizelerle ve metodik şüphe olarak da adlandırabileceğimiz *"aklı aciz bırakma"* ve *"aklı bozuma uğratma"* yöntemiyle onun, enfüsî ve âfâkî deliller üzerinde düşünmesine olanak hazırlar. Bunlar aynı zamanda aklın inşasının merhaleleri olarak da değerlendirilebilir.[1125]

3.4.2.1. Aklı Aciz Bırakma

Aklın kadim kültüründen gelen ve iman etmesini engelleyen düşünce tortularının temizlenerek aklın inşâya elverişli hale getirilmesindeki ilk metot mucizedir. Mucize, tarih boyunca bütün peygamberlerin nübüvvetlerinin sıhhatinin en büyük alameti olmuştur. Allah beşeriyet tarihinde gönderdiği bütün peygamberlere, nübüvvet davalarının ispatına dayanak teşkil etmek üzere beşer üstü bir takım mucizeler lütfetmiştir. Böylece bir taraftan inkârcıların yalanlamalarının önüne geçilirken diğer taraftan inanç konusunda meyli olan insanların, ikna edici bir hüccet ile hakiki imana ulaşmaları temin edilmiştir. Bu konumu ile mucizenin nübüvvet iddiasında bulunan birinin elinde ortaya çıkması adeta Allah'ın onun peygamberliğine verdiği bir muvafakatnâmedir. Mucize; fevkalâde bir şekilde tecelli etmesiyle, görünenin ötesinde görünmeyen bir aşkın gücün varlığını temsil eder. Elinde zuhur ettiği peygamberi ise o gücün mümessili kılar. Bu sebeple de Allah'ın varlığının ve nübüvvet davasının en somut ve aklî kanıtı durumundadır.

Kelime anlamı olarak aciz bırakan anlamına gelen mucize;[1126] ıstılahta, peygamberlik iddiasında bulunan kişinin elinden

1125 Pişgin, Yasin, *Kur'an'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'an Tefsirine Etkisi,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 7-11.

1126 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh,* s. 200

inkârcılara karşı ortaya çıkan, tabiattaki cari olan adet ve kaidelere aykırı olarak gerçekleşen, karşı koyanları benzerini meydana getirmekten aciz bırakarak nübüvvet iddiasını destekleyen harikulade fiil veya durumdur.[1127] Harikulade bir olay olan mucizenin[1128] nübüvvet iddiasına parelellik arz etmesi gerekmektedir. Yani nübüvvet iddiasından önce ve sonra olmaması gerekir.[1129]

Mucize, ne kadar çaba harcarlarsa harcasınlar insanların bir benzerini meydana getirememeleri sebebiyle Allah'ın varlığının ve elinde zuhur ettiği peygamberin O'nun elçisi olduğunun en kuvvetli aklî karinelerinden biri sayılır.[1130] O, mutlak güçten sudur ettiği için mutlaktır. Mucizenin mutlak olması hiçbir çağda hiçbir toplumun mislini yapmaya güç yetirememesi demektir. Çünkü misli meydana getirilen şey mutlak olmaz. Bu sebeple Yüce Allah'ın Musa'ya verdiği mucizeler hakkında *"Bunlar Rabbinin sana verdiği delillerdir."*[1131] demiştir. Bu konumu dolayısıyla mucizeyi inkâr Allah'ı ve rasulünü inkâr anlamına gelir.[1132] Çünkü Allah'ın, nübüvvet iddiasında bulunan birinin elinden olağanüstü bir olayı mucize olarak meydana getirmesi daha

1127 Bûtî, M. Saîd Ramazân, *el-Yakîniyyâtü'l-Kevniyye,* Trc: Heyet, Madve, İstanbul, 1986, s. 221; Sâbûnî, Nûreddîn, *el-Bidâyetü fî Usûl'id-Dîn,* (Matûridiyye Akâidi, Çevr. Bekir Topaloğlu), D.İ.B. Yay., Ankara, 1971, s. 46.

1128 Bâkıllânî, Ebû Bekîr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbu'l-Beyân ani'l-Fark Beyne'l-Mucizâti ve'l-Keramât,* Beyrut, 1958, s. 45.

1129 Nesefî, Ebû'l-Muîn, *Tebsirâtü'l-Edille fî'l-Kelâm,* Thk. Claude Salame, Dımaşk, 1990, I, s. 470; Kılavuz, A. Saim, Ana Hatları İle İslâm Akâidi Kelâma Giriş, Ensâr Neşr. İstanbul, 1987, s. 148.

1130 Gazâlî, *İhyâu Ulûmu'd-Dîn,* II, 901; Sâbûnî, Muhammed Alî, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* Dersaâdet, İstanbul, ts., s. 147, 148.

1131 Kassas, 28/32.

1132 Beycûrî, İbrâhîm, *Şerhu'l-Beycûrî alâ'l-Cevhere,* Matbuât, Mısır, 1954/1374, s. 127.

önce de ifade ettiğimiz gibi O'nun nübüvvetine verdiği muvafakattır.[1133] Peygamberin, muhataplarını Allah'a iman ve itaat etme çağrısıyla olan eşgüdümsel seyri[1134] ona, karakter inşasının başlangıç evresi olan aklın inşasında hayati bir rol atfeder.

3.4.2.2. Aklı Bozuma Uğratma

İnsan bir hedefi gerçekleştirmek için bir davranış ortaya koyar. Fakat zaman içinde davranışa iten sebep ve hedef ortadan kalkmış olmasına rağmen insan, bu davranışı devam ettirmek ister. Başka bir deyişle davranışın bizzat kendisini sebep ve hedef edinmeye başlar. Bu durum, insanın değişime dirençli ve hatta bir sonraki aşamada sabit kanaatliliğe eğilimli olmasıyla yakından ilişkilendirilebilir. Bu yönüyle adeta organik bir ihtiyaca dönüştürülen alışkanlıklar; insanı, kemale taşıyacak olan düşünce ve erdemlerine ayak bağı olmaya ve onun feraset ve hassasiyetini köreltmeye başlar. Şuursuz ve mekanik bir davranış tarzının ortaya çıkmasına neden olan bu durum amel-ahlak ilişkisinin zeminini yok etmesi sebebiyle karakter inşasının önündeki kaldırılması gereken ilk engeldir. Bundan dolayı karakter inşasının gerçekleşmesinde ilk merhale olan aklın inşası; insanın bağımlısı olduğu alışkanlıklar zincirinin kırıldığı ve insanın kemale giden yolculuğunun başladığı ilk aşama olması bakımından hayati bir öneme sahiptir. Çünkü alışkanlıklar her ne kadar otomazim gerektiren bazı basit işlerde insana bir takım kolaylıklar sağlasa da, insanın varoluşunun anlam ve amacı ile direkt ilgili davranışların alışkanlık haline getirilmesi; doğru düşünme ve buna bağlı olarak isabetli hüküm vermeyi güçleştirmektedir. Örneğin, bir suçla itham

1133 Yavuz, Salih Sabri, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yay. İstanbul, ts.,s. 178.

1134 Nebhânî, Yûsuf, *Huccetullâh alâ'l-Âlemîn fî Mu'cizâtı Seyyidi'l-Mürselîn*, Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts., s. 10, 13.

edilen bir kimse hakkında peşin hükmümüz varsa, kesin delilleri dikkate almadan o kimseyi suçlamaya devam edebiliriz. Bu durum tam tersi olarak; lehinde peşin hüküm sahibi olduğumuz kötü bir kimseyi her daim tenzih etmemize de sebep olabilir. Bu bakımdan sosyal psikolojinin en önemli inceleme alanlarından birini oluşturan peşin hükümler; sosyal ve fizikî yapı içinde gelişen ve gerçekleşen tecrübe ve alışkanlıkların sonucunda ortaya çıkmaktadır.[1135]

İnsanın kalbini öldüren ve basiretini körelten olumsuz karakter özelliklerinden temizlenmek ve nefsanî hazların ötesine geçmek, aklın ilim ve irfan ile inşa edilmesine bağlıdır.[1136] Vahye mazhar olmadan önce insanın karakter dünyasında oluşan olumsuz özelliklerinin en önemli sebeplerinden biri de bâtıla karşı oluşturulan alışkanlık ve bağlılıklardır. Kur'an'da bu tür alışkanlıklardan biri olarak hidayet üzere olmayan ataların kültürüne karşı oluşan bağlılık zikredilir.[1137] Bu bağlılık kültürü düşünce ve inancın, içine düştüğü dalalet sebebiyle cahiliye dönemi olarak isimlendirilir ve İslam'ın zıddı olarak kullanılır:[1138] İnkârın hâkim olduğu bu dönemde insanın

1135 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 73.

1136 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 228.

1137 Bakara, 2/170. Bkz. A'râf, 7/28, 70, 173; Yûnus, 20/78; Şuarâ, 26/71-74; Enbiyâ, 30/51-52; Sa'd, 38/4-8. Kur'an'da peygambere uymak da aynı şekilde *"atalara uymak"* şeklinde kavramlaştırılmıştır. Böylece sırat-ı müstakim üzere olan ataların izinden gitmenin batıl üzere gidenlere tabi olmaktan farklı olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: *"Atalarım İbrahim, İshak ve Yakub'un dinine uydum. Bizim, Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşmamız (söz konusu) olamaz. Bu, bize ve insanlara Allah'ın bir lütfudur, fakat insanların çoğu şükretmezler."* Yûsuf, 12/38. Bkz. Zuhruf, 43/21-24, Mâide, 5/104.

1138 *"Onlar hâlâ cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah'ınkinden daha güzeldir?"* Mâide 5/50. Bkz. Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26; Âl-i İmrân, 3/154; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 295, XVII, 441; Hattâbî, Ebû

düşünce ve irfandan ne denli uzak olduğu Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar."*[1139] Şuursuz bir taklide dayanan atalara sadakat kültürü, ileri aşamalarda onları kutsamaya ve nihayetinde onlara tapmaya kadar gidebilmektedir.[1140]Bu durum insanın düşünme kabiliyetini kötürümleştiren ve donuklaştıran körükörüne bir taklit ve saplantı halidir. Taassup ve fanatizmin en kötüsü olarak nitelenebilecek olan bu duruma düşen insan hakla batılı birbirinden ayırt edemez hale gelir ve kendisini hayvandan ayıran en önemli özelliği olan tefekkür gücünü kaybetmiş olur.[1141]

Kur'an'a göre inat, insanın bir düşünce veya inanç üzerinde körü körüne ısrar etmesidir. Batıl konusunda böylesine bir ısrar içinde bulunan kişi Kur'an'da *"anîd"* olarak isimlendirilir.[1142] İnadın kırılması, derin bir idrâk ve sezgiyi gerektirir. Bu sebeple Kur'an, muhatabın aklını inşa etmek için öncelikle onu, bağlı olduğu batıl inanç konusunda çelişkiye düşürür ve inadın yerine idrâki inşa eder. Bu idrâk sayesinde insan, şuur altına dönük algılamalar gerçekleştirebilir ve şuur altını

Süleyman, *Ğarîbu'l-Hadîs*, Thk. Abdulkerîm İbrâhim el-Ğurbâvî, Dâru'l-Fikr, 1402/1982, III, 237; Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 238; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 525.

1139 Bakara, 2/171.

1140 Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi*,s. 282.

1141 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 79-80.

1142 Hûd, 11/59; İbrâhîm, 14/15; Kâf, 50/24; Müddessir, 74/16; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 290; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 178; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, V, 175; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, II, 454.

düzenleyebilecek sezgileri geliştirebilir.[1143] Psikolojide *"çatışma"* (conflit) ya da *"bozuma uğrama"* (frustration) olarak isimlendiren durumun eşliğinde yapılanan bu evre[1144] insanın iman veya inkâra kesin bir şekilde karar verdiği kırılma noktasıdır. Çünkü insanın içine düştüğü hurafeye karşı vahyin getirdiği deliller ve hakkın tanımına dair ortaya koyduğu açıklamalar, onun eski inancını sorgulamasını ve hakkında yeniden hüküm vermesini sağlar. Hz. İbrahim'in, tartışma esnasında getirdiği delillerle Nemrut'u afallatarak çatışmaya düşürmesi bu durumun en güzel örneklerinde biridir. İlgili ayet şu şekildedir:

"Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, "Benim Rabbim diriltir, öldürür." demiş; o da, "Ben de diriltir, öldürürüm" demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, "Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir" deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez."[1145]

Ayette ifade edildiği gibi, inkâra dayanak olarak görülen en son iddianın da çürütülmesi ve hak konusunda bütün istifhamların ortadan kaldırılmasıyla, batıl inancın; itiraz ve inkâr yoluyla savunulması imkânsız bir hurafeye olduğu ortaya çıkar.[1146] Bu aşamadan itibaren insan, bağlayıcı bir hüccetle ortaya konan hakkı ya kabul eder ve mü'min olur; ya da reddeder küfre düşer. Muhatabın; vahyin, içine düşürdüğü bu sistematik çatışmada bağlayıcı olan aklî delili yok sayarak, batıl inanç üzerinde devam etmesi ancak psikolojik savunma mekanizmalarının himayesine sığınmasıyla ve delilin varlığını

1143 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 107.

1144 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 78.

1145 Bakara, 2/258. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 346.

1146 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 285.

ispatladığı gerçeklikten psikolojik olarak kaçmasıyla mümkün olur. Bu kaçma hali; psikoloji biliminde *"refoulmant"* olarak isimlendirilir.[1147] Bu kavramın tam karşılığı *"itme"* ve *"unutma"*dır. Başka bir deyişle inkârı tercih eden insan, aklî yönden çürütmenin imkânsız olduğu delili ve onun işaret ettiği gerçekliğin karakterinde inşa ettiği anlamı bilinçaltına itip üzerini örtmeye ve ondan kurtulmaya çalışır. Hakikatın karşısında ve ona zıt olarak ortaya konulan bu çaba daha önce de ifade ettiğimiz gibi *"küfür"* olarak isimlendirilir.

Müslüman ilahiyatçılar, "Batı teolojisinde görüldüğü şekliyle iman konusunda aklın hiçbir rolü yoktur." düşüncesini kabul etmedikleri gibi "inanca yer bulmak için bilgiyi inkâr etme" gereği de duymamıştır.[1148] "Aklım yatmıyor ama inanıyorum." anlayışı, Kur'an'ın ve ondan mülhem üretilen felsefi düşüncenin ruhuna tamamen yabancıdır.[1149] Hatta Müslüman ilahiyatçı kendi inançlarının rasyonel temellerini tartışma konusu yapmıştır. Yani "Müslüman bir mütefekkir, delilim yok da ondan inanıyorum gibi irrasyonel bir tavır içine girmemiştir. O aciz kaldığı için değil, makul gördüğü için inanmaktadır."[1150]

3.4.2.3. Enfüsî Tefekkür

İnsanın imana ulaşması için Allah, hem insanın kendi varlığına hem de kâinat dediğimiz dış dünyaya bir takım deliller/ayetler yerleştirmiş ve insanın yaratılandan yaratıcıya ulaşmasını istemiştir. Allah'ın insan benliğine yerleştirdiği deliller *"enfüsî"*;

1147 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 79.

1148 Alper, Hülya, *İmam Matüridi'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.169.

1149 Aydın, Mehmet, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", *İslami* Araştırmalar, I/2, Ankara, 1986, s. 18-19.

1150 Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1990, s. 244.

dış dünyaya koydukları ise *"âfâkî"* ayetler olarak isimlendirilemektedir:[1151] *"Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şâhit olması yetmez mi?"*[1152] Ayeti incelediğimiz zaman; insanın enfüsî ve afâkî deliller aracılığıyla başlattığı tefekkür ve arayışın sahih bir biçimde cevaplanması Kur'an'la ilişkilendirilmiştir. Bundan dolayı tefekkür, eğer vahyin rehberliğinde gerçekleştirilmez ise insanın bu düşünce serüveninin ve hakikat arayışının amacına ulaşması mümkün değildir. Aksine vahye yüz çevirdiğinde kâinatın düzenini Yüce Allah'ın dışında bir varlığa isnat ederek insanın şirke düşmesi de bir risk olarak ortada durmaktadır.[1153] Çünkü âlemi ve insanı gereği gibi tanıyıp kavramadan Allah'ı tanımak mümkün değildir.

"Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?"[1154] ayetinde de ifade edildiği gibi insanın aklını kullanarak üzerinde düşünmesi gereken alanlardan biri bizzat kendi varlığıdır.[1155] Çünkü insan Allah'ın eserlerinin en büyüklerinden biridir; o, yaratılan varlıklar içinde kendi kendinin farkında olan şuurlu bir varlıktır.[1156] O, bütün yaratılmışların esrarını içinde taşıyan *"zübde-i âlem"* ve *"eşref-i mahlûuhât"*tır.[1157] Enfüsi delillerin

1151 İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, X, 594; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 61.

1152 Fussilet, 41/53.

1153 Enbiyâ, 21/24; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, II, 1574; Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, III, 404.

1154 Zâriyât, 51/20-21.

1155 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVI, 353; Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, IV, 145; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, VI, 3377.

1156 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 38.

1157 Câvî, *Merâh Lebîd*, II, 622; Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 161.

bir kısmını insan vücudunda yer alan muhteşem düzen, denge ve yerliyerindelik oluşturur.[1158] İnsanın fizikî yapısı ve biyolojik fonksiyonları insan iradesinin dışında sistematik bir şekilde cereyan eder. İnsan kendi biyolojik varlığı üzerinde düşündüğü zaman; mide, böbrek, sinir ve dolaşım sistemi gibi biribiriyle koordineli çalışan muhteşem pek çok sistemin akıl ve iradeyle komuta edilemediğini fark eder. [1159] Vakıa suresinde Allah'ın insana düşünmesi için gösterdiği deliller bu bakımdan oldukça önemlidir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Attığınız o meniyi hiç düşündünüz mü?! Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa onu biz miyiz yaratan? "*[1160]

Enfüsî delillerin diğer kısmı da insanın, kendi benliğinin derinliğine dalıp duygu ve sezgilerin gerçek merkezine odaklanmasıyla müşahede ettiği âlametlerden oluşur. Çünkü iç âlem üzerinde hüküm süren ruh, bir yandan fani öte yandan da baki olan kalıcı hayatı tecrübe eder. İnsanın günlük aktivitelerde kullandığı faal benliğinden sıyrılmasıyla gerçekleşen bu müşahade hali derin benliğin doğum öncesi yaşamına (ya da elest bezmine) dair fıtrî çizgileri bilinç dalgalarına, oradan da karakter inşasına taşır.[1161] İnsanın, yetkinlik ve yetersizlik bakımından kendi kendisini keşfetmesi anlamına gelen bu yöneliş hali *"basiret"* olarak da isimlendirilebilir. Başka bir deyişle basiret; benliğimizin derinliklerinde bulunan nefsin üst âlemle ilgili cephesinin derin düşünceyle idrak edilmesidir.[1162]

1158 Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi*,s. 61-64.

1159 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 151.

1160 Vâkıa, 56/58-59. Bkz. Târık, 86/5-6; Sa'dî, *Tefsîru'l-Kerîm*, s. 835; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, IX, 125; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XV, 305-309; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 508.

1161 İkbal, Muhammed, *İslamda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Bir Yayıncılık, Trc. Ahmet Asrar, İstanbul, 1984, s. 73.

1162 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 50-51.

Dolayısıyla *"basiret"*in; yüksek hakikatleri idrak etmek için Allah'ın insana lutfettiği kalbî bir kuvvet olduğunu ifade edebiliriz.[1163] Bu kuvvet, insanı hidayete taşıması sebebiyle *"yakîn"* kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılmıştır.[1164]

Basiret, insanın kendine özel bir metot üzerine inşa ettiği başına buyruk bir mistisizimle değil; ancak vahyin rehberliğinde gerçekleştirilebilir. Vahyin, insanı kendi derin benliğine ulaştırma konusunda bir basiret rehberi olduğu Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"Rabbinizden size "basiretler" geldi. Artık kim gözünü açar hakkı idrak ederse kendi yararına, kim de (hakkın karşısında) körlük ederse kendi zararınadır. Ben başınızda bekçi değilim."*[1165] Ayette "بَصَائِر" şeklinde ifade edilen ve "Allah'ın ayetleri" anlamına gelen kelime "بصيرة" kelimesinin çoğuludur.[1166] Zemahşerî, ayette geçen basireti; "نور القلب الذى به يستبصر" "Bir şeyin, kendisiyle müşahede edildiği kalbin nurudur." şeklinde tefsir eder.[1167] İbn Atıyye ise bu kelimeyi; طرائق إبصار الحق والمعينة عليه "hakkı tespit edip gösteren yollar" şeklinde açıklayarak vahyin insanın basiretini bizzat yapılandıran bir inşa kaynağı olduğunu ifade etmektedir.[1168]

1163 Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 247.

1164 İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 191; Ma'mer b. Müsennâ, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, I, 319; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 213.

1165 En'âm, 6/104. A'râf suresi 7/203'de *"basîret"* kelimesi şu şekilde ifade edilir: **"هٰذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى"** *"Bu (Kur'an âyetleri), Rabbinizden gelen basiretlerdir (Gönül gözlerini aydınlatan nurlardır), (iman edecek bir topluluk için) bir hidayet kaynağıdır."*

1166 Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, XII, 125; Zemahşerî, Ebû Kâsım, *Esâsu'l-Belâğa*, Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, I, 62.

1167 Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 55.

1168 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 331.

Karakter inşasında, insanın kendi kendisini tanımasının önemi büyüktür. Fakat insanın hatayı sürekli olarak başkalarında arama eğilimi ve insan varlığının ve zafiyetlerinin büyük bir kısmının bilinçaltında yer alıyor olması insanın kendisini tanımasını güçleştirmektedir. Bu güçlüğü aşabilmek için insanın, yukarıda ifade ettiğimiz gibi kendi düşünce ve duygularıyla ilişki kurması, duygusal ve düşünsel bir takım süreçleri kat etmesi gerekir. Bu süreçler gereği gibi kat edilmediği takdirde benlikte önü alınmaz karmaşalar ve huzursuzluklar baş gösterir. Kendini doğru tanıyan ve tanımlayan insan, önyargı, yanılgı, varsayım ve inançlarını sorgulamaya başlar. O, bu sorgulamanın gerçek bir cevaba ulaşması için, benliğini aşan beşer üstü bir bir rehbere ihtiyaç hisseder. Çünkü insan, kendini aşmadan kendini keşfedemez. Bu keşif gerçekleşmeksizin toplumsal inşa da mümkün değildir. Çünkü birey değişmeden hiçbir şey değişmez; birey inşa olmadan toplum da inşa olmaz.[1169]

Vahyin rehberliğinde kendi erdem ve zafiyetlerini tespit etmesi, zafiyetlerini ıslah edip, erdemlerini de inşa etmesiyle yapılanan bu sürecin sonunda insan, Fahreddîn er-Râzî'nin "مَعْرِفَةٌ تَامَّةٌ" "gerçek irfan" dediği idrak haline mazhar olur.[1170] Gerçek irfan *"behîdî"* bir nitelik taşıması sebebiyle[1171] herhangi öncüle ve doğrulamaya ihtiyaç hissettirmeyecek bir açıklığa sahiptir.[1172] Bu irfan sayesinde "Ben kimim"? ve "Niçin Yaratıldım?" gibi pek çok sorunun cevabını bulur. Adeta

1169 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 81-83.

1170 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIII, 104. Bkz. Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 51.

1171 Süyûtî, Celâlüddîn, *Mu'cemu Mekâlîdi'l-Ulûm fi'l-Hudûd ve'r-Rüsûm*, Thk. Muhammed İbrâhîm Ubâde, Mektebetu'l-Âdâb, Kâhire, 1424/2004, s. 200.

1172 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 55.

insan, bildiğinin hakkını verdiği için Allah ona bilmediklerini öğretir.[1173] İnsanın kendi benliği üzerinde tefekkür etmesi, bir yandan kendisinin âlemde ne kadar özel bir varlık olduğunu fark etmesini sağlarken öte yandan kendi kendisine yeten *"kıyam bi nefsihi"* bir varlık olmadığını da anlamasına yardımcı olur. Böylece Kur'an'ın tefekkür sistemi insana en büyük soruyu sordurur: *"Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi?"*[1174] Eğer insan bu sorunun sahih cevabını bulur ise onun madrî ve manevî dünyası sil baştan değişir. İnsan hayatının gayesi; nefsi tanıma, süfli arzuların üstüne çıkma, ulvî ve insanî güçleri geliştirme ile ortaya çıkar. Aksi takdirde insan süfli değerlerin esareti altında en büyük mahrumiyeti ve huzursuzluğu yaşar.[1175] Bu mahrumiyet ve huzursuzluk en büyük basiret olan Kur'ân'dan yüz çevirmenin bir cezası olarak Allah'ın insana musallat ettiği bir mutsuzluk ve sıkıntı halini ifade eder.[1176] Şu halde basiretin, vahye bağlılığın bir sonucu olduğunu ve dolayısıyla da insanın iman, ibadet ve güzel ahlak ile tefekkür gücünü böylesi bir tecrübeye hazır hale getirebileceğini söyleyebiliriz.[1177]

1173 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 52.

1174 Ankebût 29/61. Bkz. Lokmân 31/25; Zümer 39/38; Zuhruf 43/9, 87.

1175 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 12-13.

1176 Bu durum *"Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz."* (Tâhâ, 20/124) ayetinde "مَعِيشَةً ضَنْكًا" "zor/sıkıntılı/dar geçim" şeklinde ifade edilmekte ve bu tabirle insanın inkâr sebebiyle içine düştüğü derin manevi buhran ifade edilmektedir. Bkz. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IV, 2355; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VII, 154; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 441.

1177 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 51.

3.4.2.4. Âfâkî Tefekkür

Kur'an'ı incelediğimiz zaman, tefekküre teşvik eden ayetlerin[1178] iki boyuta sahip olduğunu görüyoruz. Birinci boyutta Kur'an; âlemin her parçasında ilmek ilemek döşenmiş olan eser-müessir, sanat-sanatkâr münasebetini vurgulamış; kâinattaki düzenden ona bu düzeni veren düzenleyiciye ulaşması konusunda insana yol göstermiştir. Havadaki kuştan yerdeki taşa, insanın belindeki meniye ve çöldeki deveye varıncaya kadar her şey, insanın önünde yaratıcıyı hatırlatan, insanı eserden müessire yönlendiren ve arayış duygusuna iten bir alâmet olarak durmaktadır. Bu bağlamda Kur'an; insanı annesinin karnından hiçbir şey bilmez iken çıkaranın, şükretmesi için ona kulaklar, gözler verenin, [1179] göğün boşluğunda kuşları tutanın;[1180] insan, hayvan ve bitkilerin kendisiyle hayat bulduğu suyu gökten indirenin;[1181] geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı; denizi yara yara giden gemileri insanın hizmetine verenin;[1182] insanları sarsmasın diye yeryüzünü dağlarla sabitleyip,[1183] dağlarda insanlar için sığınaklar,[1184] istikameti bulabilmeleri için gökyüzünde yıldızlar, yeryüzünde yollar yaratanın,[1185] insana barınacağı ve içinde huzur bulacağı evini, hayvan derilerinden

1178 Çalışkan, Necmettin, *Kur'an'da İnsanın Canlı (Nebatat-Hayvanat) ve Cansız (Cemadat) Varlıklarla İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 48-57; Çalışkan, Necmettin, "Kur'an'da İnsanın Varlıklarla İlişkisi", *The Center of JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies) Journal*, 55/2017, 247-265, s. 252-253.

1179 Nahl, 16/78; Mülk, 67/23.

1180 Nahl, 16/79; Mülk, 67/19.

1181 Nahl, 16/10; Mülk, 67/30.

1182 Nahl, 16/12-14.

1183 Nahl, 16/15.

1184 Nahl, 16/81.

1185 Nahl, 16/15-16.

giysileri, zırhlar ve çadırlar yapmayı öğretenin,[1186] gece ile gündüzü peş peşe getirip değiştirenin[1187] Allah olduğuna dikkat çeker:

"Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır."[1188]

"Korku ve ümit kaynağı olarak şimşeği size göstermesi, gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesi, O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır. Emriyle göğün ve yerin (kendi düzenlerinde) durması da O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Sonra sizi yerden (kalkmaya) bir çağırdı mı, bir de bakarsınız ki (dirilmiş olarak) çıkıyorsunuz. Göklerde ve yerde kim varsa yalnızca O'na âittir. Hepsi O'na boyun eğmektedirler. O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu, O'na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O'nundur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."[1189]

"O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun? Sonra tekrar tekrar

1186 Nahl, 16/80.

1187 Bakar, 2/164. Bkz. Kâf, 50/6-8.

1188 Bakara, 2/164.

1189 Rûm, 30/19-27.

bak; bakışların (aradığı çatlak ve düzensizliği bulamayıp) âciz ve bitkin hâlde sana dönecektir."[1190]

Muhammed Kutup, Kur'an'ın kendine has bu tefekkür dokusunu veciz bir şekilde şöyle anlatmaktadır: "Gökyüzü, yeryüzü, güneş, ay ve yıldızlar, korkunç semavi cisimler, feza denilen boşluğa fırlatılmış âlemler, gece ve gündüzün birbirini takip etmesi, aydınlık ve karanlık... Ufuklarda küçücük ve güçsüz bir hat şeklinde, aydınlık bir ip gibi beliriveren hilalin dönüp ay haline gelişi, sonra basamak basamak giderek eski bir hurma dalı gibi kaybolup gidişi, şimşek, yıldırım, kasırga, fırtına, yağmur ve bulut... Yeryüzü ve sarp dağlar, vadiler ve nehirler... Karalarda dolup taşan, denizlerde yüzüp giden ve birbirine benzemez hadsiz hesapsız varlıklar... Ve her varlıkta ayrı bir şekil arzeden engin dikkat ve itina... Güneş sistemimiz ve gök cisimlerinin hareketi, korkunç ve karanlık boşluklarda bir kıl payı bile şaşmayan engin nizam... Yeryüzünün kara bağrından fışkırıp da çamurları delerek aydınlığa kavuşmak isteyen tane... Yumurtasında dönüp duran, etrafı seyre dalan şu küçük kuş yavrusunun, annesinin gagasından aldığı besin... Yapısı son derece farklı, renkleri son derece parlak bir tel tüy... Ve gözün ilişip de duygunun kavradığı her şey... Her şey..."[1191] Özetle kâinat her zerresiyle insanı Yüce Allah'ın kudreti üzerinde düşünmeye davet etmekte; O'na bağlanmaya ve itaat etmeye çağırmaktadır.[1192]

Bu çağrıya kulak verip kâinat üzerinde düşünen insan, âlemdeki gaî birlikteliği ve bu birliktelik içinde her varlığın bir görevinin olduğunu fark eder. Bu, insanın kendi varlığının niçinliğini sorguladığı bir aşamadır. Bu noktada Kur'an; *"Ben*

1190 Mülk, 67/3-4.

1191 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 284-285.

1192 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 162.

cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."[1193] ayetiyle insanın bu sorusuna en köklü cevabı verir. Bu kulluğun gereği gibi gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği de bizzat Yüce Yaratıcı tarafından denetlenmektedir: *"Şüphesiz biz insanı, karışım hâlindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işitir ve görür kıldık."*[1194]

Karakter inşasında imanın rolünden bahsederken de değineceğimiz gibi iman, insanda fıtrî bir güçtür; yok edilmesi mümkün değildir. Eğer gerçek muhatabı olan Allah'a yöneltilmez ise insan başka şeylerin ilah olduğuna inanır; ama mutlaka inanır. Çünkü iman, en olumsuz psiko-sosyal şartlarda bile varlığını devam ettiren, insan tabiatının zorunlu unsurlarından biridir.[1195] Gerçek bir imanın temel unsuru, âlemdeki deliller üzerinde tefekkür eden insanın bu delillerin ötesinde, bu âlemi kendi zatının varlığına işaret edecek delillerle var eden bir yaratıcının var olduğuna inanmasıdır. Burası, insanın soyuttan, somuta, maddeden manaya, şahadetten gabya geçmesinde kırılma noktasıdır. Bu aşamadan itibaren somut düşünce soyut bir kabiliyet kazanır, aklın tefekkürü yerini kalbin tefakkuhune bırakır. Böylece insan ahirete, ölümden sonraki dirilişe, melekler, cinler ve şeytanlar gibi duyu organlarıyla idrak edemediği bazı gizli varlıkların mevcudiyetine de iman eder.[1196]

İman; *"mü'men bih"* olan zatın, bizzat realiteler dünyasına koyduğu ve kendisi sayesinde ulûhiyetinin izi sürülebilen somut ve içkin bir *"delil"*den soyut ve aşkın bir *"medlul"*e yani delili koyanın zatına ulaştığımız reel bir gerçeklik üzerine inşa edilir. Başka bir ifadeyle Allah'a iman, gerçekte mevcut olmayan

1193 Zâriyât, 51/56; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 542.

1194 İnsân, 76/2; Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, V, 483.

1195 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 143-145.

1196 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 145-147.

vehmî bir şeyin varlığını iddia etmeye dayalı bir ütopya değildir. Çünkü hayalî olan bir şeyin, reel dünyada gerçekleşerek vücut bulması imkânsızdır. İnsan hayal kurarken, kurduğu hayalin bir *"uydurma"* olduğunun ve somut âlemdeki hiçbir *"delil"*in, kendisine delalet etmediği bir *"medlul"*ün varlığını iddia ettiğinin farkında olur. Bu bağlamda Allah'ın dışında başka ilah ya da ilahların varlığını iddia etmek Kur'an'da, uydurma anlamına gelen[1197] *"ifk"* [1198] ve *"iftira"*[1199] kavramıyla ifade edilmiş ve Allah kendisine şirk koşan müşriklere; *"Allah'a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur."*[1200] buyurmuş ve bu uydurma ilahlardan umulan yardımların karşılıksız kalacağını ifade etmiştir.[1201] Şu halde ulûhiyeti, isim ve sıfatlarında eşi emsali olmayan Allah'tan başkasına dayandırmak, somut âlemde mevcut olmayan bir delile soyut âlemde bir medlûl isnat etmek demektir. Bu ise apaçık bir uydurma olup;[1202] şirki özünden batıl bir iddia kılmaktadır. *"(İnkâr edenler), Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratmayan ve zaten kendileri yaratılmış olan, üstelik kendilerine fayda ve zararları dokunmayan, öldürmeye, yaşatmaya ve ölüleri diriltip kabirden çıkarmaya güçleri yetmeyen ilâhlar edindiler."*[1203] ayetinde, müşriklerin şirk koştukları şeylerin hiçbir şey yaratamayacaklarının ifade edilmesi ve böylece şirkin batıl oluşunun ortaya konması bu açıdan dikkat çekicidir.

1197 Askerî, *Mu'cemu'l-Furûki'l-Lüğaviyye*, s. 451.

1198 Ahkâf, 46/28; Zuhruf, 43/45.

1199 Kasas, 28/75; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, V, 2709.

1200 Nisâ, 4/48. Bkz. Sâffât, 37/86; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 24-25.

1201 Yâsîn, 36/23, 74. Bkz. Enbiyâ, 21/43; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 265-266; Kurtubî, *el-Câmi'*, XI, 291

1202 Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye*, II, 1351.

1203 Furkân, 25/3, Bkz. Enbiyâ, 21/24; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 117.

3.4.3. Aklın İnşasının Sonuçları

Aklın inşasının amacı, sadece maddî düşünme gücünü ya da hafızaya ilişkin zekâ faaliyetlerini geliştirmek değildir. Bu inşanın gayesi, en geniş dairesinden kuşatmak suretiyle insan fıtratını yaratılışın anlam ve hedefleri çerçevesinde yeniden ve bütünsel bir şekilde yapılandırmaktır. İnsan benliğinin ya da şuurunun iki ayrı yöne bakan iki boyutu vardır. Salt zekâ insan bilincinin, maddeye dönük olan kısmında yer alır. Bundan dolayı da insanın manevî varlığını ifade etmede yeterince kapsayıcı bir anlam alanına sahip değildir. Başka bir ifadeyle o, insan bilincinin dış kısmında bulunmasından dolayı maddî, yatay ve mekanik işlere yönelik bir fonksiyon icra eder. İnsan bilincinin derin kısmında ise davranışlarımıza gerçek hedeflerini tayin etme gücüne sahip olan ve gerçek karakterimizin özünü teşkil eden derin bilincimiz ve manevî özümüz bulunmaktadır. İnsaz nın asıl benliğinin, fıtratının ve karakterinin özünü oluşturan merkez de burasıdır.[1204]

Genelde karakterin özelde de aklın inşasının asıl amacı bu öze nüfuz ederek insanı kemale erdirmektir. Bundan dolayı gerek karakterin gerekse aklın inşasını; sırf zekânın ve hafızanın inşasına indirgemek, hakikati elde etmeyi salt entelektüel ve epistemolojik bir eylemden ibaret görmek ve böylece düşünce aksiyonunu rasyonel şablonların kıskacına almak, insanın varoluş amaçlarını gerçekleştirmek şöyle dursun; onu bu amaca yönelmekten bile alıkoyar. Bundan dolayı; Kur'an'ın inşa sisteminde aklın tefekkürü insanı maddeden manaya, şahadetten gayba, enginden aşkına, aklî tefekkürden kalbî tefakkuhe doğru evirir. Başka bir deyişle akıl somut âlemi algılama kabiliyetine soyut âlemi idrak etme yeteneğini de ekler. Bunun gerçekleşmesi için Kur'an, insanı öncelikle madde üzerinde

1204 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 74.

düşünmeye teşvik eder. Böylece insana varlıktaki kemal ve cemali fark ettirir; insana bu cemalin ve kemalin sahibinin kim olduğu sorusunu sordurur. Bu aşamadan itibaren dışa dönük zekâ içe dönük bilinci ve onun özünü harekete geçirir ve Rûm suresinin 30. ayetinde Allah'ın fıtratı olarak ifade edilen din üzerine yaratılan insan tam da Allah'ın; *"Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir..."*[1205] emrinin gereğini yerine getirir ve iman eder. Dolayısıyla diyebiliriz ki, gerçek düşünce; iman ve teslimiyeti doğurur, doğurmalıdır. Çünkü ruhî gelişime hizmet etmeyen düşünce etkinliğinin, fazla bir ahlakî değeri yoktur.[1206] Ruhi boyut üzerine temellenen aklın inşası, insanın verdiği kararları ve gerçekleştirdiği eylemleri tetkik süzgecinden geçirmesini sağlar. İnsan, aklın inşası ile acelecilik, ihtiras, bencillik, bağnazlık, partizanlık ve fanatizmden; hâsılı insan dimağına adeta bir sarık gibi sarılan bütün batıl bağlarından kurtulur.[1207]

Aklın inşasının neticesi hikmettir.[1208] Akıl, tecrübe ve doğru yargının bir hâsılası olan hikmet[1209] olumlu karakter özelliklerinin başıdır. Hikmet sayesinde akıl, dinî dünyanın kendisine ait ruh ve mantığını anlayabilecek konuma yükselir.[1210] Eşyanın

1205 Rûm, 30/30.

1206 A. Carrel, *İnsanlar Uyanın*, Çev. Leyla Yazıcıoğlu, İstanbul, 1959, s.77.

1207 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 55-56.

1208 Tabiiinden Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Bakara Suresi'nin 129. ayetinde geçen *"hikmet"* kelimesini açıklarken **"الْعَقْلُ فِي الدِّين"** dinî akıl olarak tefsir etmesi, aklın inşası ile hikmet arasındaki ilişkiyi ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 237; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye*, I, 450. Dolayısıyla *"hikmet"* dinde derin anlayış ve idark sahibi olmayı ifade eden bir kavramdır. Bkz. Mâvedî, *en-Nüket*, I, 192; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kurân*, I, 141.

1209 Düzgün, *Sosyal Teoloji*, s. 42.

1210 Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye*, I, 450.

hakikatinin kendisiyle anlaşıldığı hikmet;[1211] aklın, dolayısıyla da karakter inşasının başlangıcı sayılabilir.[1212] İnsan ancak aklın inşa edilmesi sayesinde şehvet ve gazap kuvvetini kontrol altına alabilir. Genel olarak sözde ve fiilde hak üzere olmak şeklinde tanımlanan hikmet,[1213] aynı anda bilgi ve davranışla ilgili olmasından dolayı[1214] ilahi ahlak ile ahlaklanmak (ahlak-ı ilahiye ile tahalluk) olarak da tanımlanır.[1215] Bu itibarla Yüce Allah Kur'an'da; *"Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar."*[1216] buyurarak hikmete vasıl olmanın insana pek çok erdemi kazandıracağını ifade etmiştir. Ayrıca hikmetin de kitap gibi Allah tarafından vahyedildiği,[1217] Hz. Peygamber'in insanlara kitapla birlikte hikmeti de öğrettiği,[1218] kitap gibi hikmetin de Allah katından indirildiği[1219] veya Allah tarafından peygamberlere verildiği[1220] ve hakka davetin ancak hikmet ekseninde gerçekleşebileceği[1221] de Kur'an'da ifade edilmektedir. İnsan hikmet sayesinde hakla batılın, güzel ile çirkinin, yalan ile doğrunun arasındaki farkı anlar ve hakka yönelme ve batıl olandan kaçama konusunda bir manevî

1211 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXI, 512.

1212 Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, ts.,II, 922-923.

1213 Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, I, 277

1214 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 91; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXI, 513.

1215 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 188.

1216 Bakara, 2/269; Isfahânî, *Tefsîru Râğıb Isfahânî*, I, 567-568.

1217 İsrâ, 17/39; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 135.

1218 Bakara, 2/129, 151; Âl-i İmrân, 3/148, 164; Mâide, 5/110; Cum'a, 62/2.

1219 Bakara, 2/231; Nisâ, 4/113.

1220 Bakara, 2/251; Âl-i İmrân, 3/81; Nisâ, 4/54; Lokmân, 31/12; Sa'd, 38/20.

1221 Nahl, 16/125.

yöneliş haline vasıl olur. Allah'tan korkar, nefsinin ayıplarını görür, ibadete ve ahirete meyledişi artar, dünyanın ve şeytanın saptırıcı cazibesine karşı daha mesafeli durmaya gayret eder.

Özetle diyebiliriz ki, aklın inşasının amacı insanı, *"Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru!"*[1222] hakikatine erdirmektir. Böylece insan Allah'ın, gökleri, yeri ve bu ikisinin içinde bulunanları yaratmasındaki hikmete erer.[1223] Kur'an'da alâmet olarak isimlendirilen bulgular üzerinde düşünmek insanı Yüce Yaratıcı hakkında bilgiye sahip kılar. Bu bilgi; aşkın değerlere ve yüksek hakikatlere ilgi ve yönelişin temelini oluşturur. İlgi ve yönelişin sonucu ise bağlanma arzusudur. Bağlanma arzusunun belirdiği anda gerçekleşen karakter inşa halkası ise imandır.[1224] İnsan iman sayesinde varoluşuna yönelttiği "Niçin?" sorusunun en sahih cevabını bulur; böylece aklın tefekkürü kalbin tefakkuhuna evrilir ve insan hikmete ulaşır. Hikmetle birlikte doğru düşünme ve hükmetme, hadiselerin inceliklerini kavrama ve nefsin afetlerini anlayarak onlara karşı tedbir alma feraseti gerçekleşir. Burada çok önemli bir hususu daha vurgulamak gerekir. Karakter inşasının hedefi olan ahlaki davranışların kazanılmasında sadece aklî aktiviteye dayanmak yetmez. Çünkü vahyin inşa metodu salt epistemolojik bir faaliyet değildir. Bu sebeple insan, inşaya muhatap olduğu her aşamada ilahî inayete de muhtaçtır. Bu durum, vahyin karakter inşa metodunun metafizik karakterli olmasından kaynaklanmaktır. Akıl ancak ilahî nur sayesinde hakikati idrak edebilir. İlahî nura mazhar

1222 Âl-i İmrân, 3/191.

1223 Duhân, 44/38; Sâd, 38/28; Mü'minûn, 23/115; İbrâhîm, 14/19; Rûm, 30/8; En'âm, 6/73; Hicr, 15/85; Nahl, 16/3; Ankebût, 29/44; Câsiye, 45/22; Teğâbun, 64/3.

1224 Morisson A. Gerssy, *İlim İman Etmeyi Gerektirir*, Çev. Nureddin Boyacılar, D.İ.B. Yay. 1977, s. 94.

olmak ise iman ve ibadetin sonucunda meydana gelen hidayet sayesinde gerçekleşir.[1225]

3.5. KALBİN İNŞASI: İMAN

Varlığı maddî olmamasına rağmen maddeye tesir eden yapısı ile akıl, insanın en önemli özelliklerinden biri olup; onu, sonunda ceza veya mükâfatın bulunduğu bir denenme sürecine elverişli kılan özelliklerin başında gelir. Vahiy ise aklî düşünceye önerdiği metot ve sunduğu tefekkür materyali bakımından doğru düşünmeyi sağlayan bir hidayet rehberidir. Onun ortaya koyduğu tefekkür metodu başlangıçta imandan mahrum olan bir aklı, her seviyeden aklı ikna edecek düzeye sahip hidayete sevk edici delillerle tevhit inancına ve akabinde de Allah'ın sözünü O'nun maksadına uygun bir biçimde anlayabileceği vahyin diriltici atmosferine taşır. Bu bağlamda vahiy; enfüsî ve âfâkî delilleri, eşsiz bir düzenleyicinin varlığını simgeleyecek ve fark ettirecek bir yoğunluk ve kompozisyon içinde bir tefekkür malzemesi olarak akla sunar. Örneğin, Allah Kur'ân'da insanların bizzat kendilerinde,[1226] göklerin ve yerin yaratılmasında, geceyle gündüzün peş peşe gelmesinde, Allah'ın gökten indirdiği ve kendisiyle toprağa can verdiği suda ve rüzgârları evirip çevirmesinde insanlar için deliller olduğunu vurgular.[1227] Böylece insanın bakışlarını bir yandan kendi varlığına; öte yandan da dış dünyaya çevirir ve aklı kozmik sistemin sayısız harikaları üzerinde düşünmeye sevk eder.

1225 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 184.

1226 Zâriyât, 51/20-21; İbn Âcîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, V, 470-473; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, IX, 83-84.

1227 Câsiye, 45/3-5; Yûnus, 10/101; A'râf, 7/ 57,185; Zümer, 39/21; Nûr, 24/43. Bkz. Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VIII, 426; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, XXV, 141.

Varlık üzerinde düşünen akıl, varlıktaki nizamdan varlığa düzenini veren munazzime, eserden müessire, sanattan sanatkâra, yaratılandan Yaratan'a ve O'nun indirdiği vahyin ilahi sahihliğine imana ulaşır. İmana ulaşması için akla sağlanan bu delilleri dikkate almayanlar Kur'ân'da delillerden yüz çeviriciler olarak ifade edilirler.[1228] İnsan kendisini, sağlıklı bir iman ve tefekkür gücüne ulaştıracak olan bu ilahi delillerden yüz çevirdiğinde, aklını kendi kısır döngüsü içinde işlevsizliğe mahkûm etmiş olur.[1229] Bu yönüyle sağlıklı tefekkür, sahih imanın temelidir. Kur'an'a göre imanın gerçekleştiği yer ise kalptir: *"Ey Peygamber! Kalpleri iman etmediği hâlde, ağızlarıyla "İnandık" diyenler (münafıklar) ile Yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin..."*[1230] Bu sebeple insanın manevî yapısının odak noktalarından biri olan kalbin tanımı ve iman aracılığıyla inşaya nasıl konu olduğu, çalışmamız açısından büyük önem taşımaktadır.

3.5.1. Kalp

Karakter inşasının gerçekleştiği odak noktalardan bir olan kalp, adından da anlaşılacağı üzere sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde bulunmayı ifade eder;[1231] maruz kaldığı değişim ve dönüşümün karakterine göre farklı davranışların ortaya çıkmasına neden olur. Kalp üzerindeki en güçlü etki alanlarından biri, belki de en önemlisi akıl, bilgi ve tefekkürdür. Akli düşüncenin ve bu düşünceyle elde edilen bilginin karakteri kalbin

1228 Yûsuf, 12/105; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IV, 2031; Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, XII, 7114.

1229 Mahmûd Kâsım, *Mantıku'l- Hadîs ve Menhecu'l-Bahs*, Mısır, 1953, s. 79.

1230 Mâide, 5/41. Bkz. Hucurât, 49/14; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, IX, 89.

1231 Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, V, 171.

değişiminin olumlu ya da olumsuz boyutlardan hangisine doğru gerçekleşeceğini belirlemede etkin bir role sahiptir. Kalbin, kendisine intikal ettiği boyutun karakteri ise davranışın ahlaki mahiyetini belirler. Kalp; akıl, nefis ve şeytandan gelecek olan etkilere maruz kalır. Bu yönüyle kalp hem psikolojik hayatın hem de davranış dünyasının merkezi olarak işlev görmektedir.[1232]

Kur'an'da 209 defa geçen kalp; insanın gönül dünyası, duygu, düşünce ve davranışlarının ana kaynağı ve beşerî varlığın hülasası sayılır.[1233] Kalbin iki anlamı vardır: Birincisi, vücuda kan pompalayan organ; ikincisi ise sevgi, nefret, kin, müsamaha, korku gibi duyguların hissedildiği iman ve inkârın mahalli, emir ve yasakların fiiliyata dökülmesinin hareket noktası, amellerimizin kaynağıdır.[1234] Kur'an'da *"fuâd"*[1235] ve *"sadr"*[1236] gibi kavramlarla da ifade edilen kalp; ilmin, marifetin, idrakin[1237] ve insana bahşedilen emanetin makarrı ve mekânıdır. Maddî olan et parçasının ötesindeki manevî kalbi, ruh ile aynı kabul edenler de olmuştur.[1238] Bu itibarla kalbi, insanın özü olarak tanımlayan âlimler de vardır.[1239] İnsana özgü manevî

1232 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 96.

1233 el- Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 260; Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 59.

1234 Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 7. Bkz. Özköse, Kadir, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Nasihat Yayınları, Ankara, 2007, s. 7.

1235 Bkz. Hûd, 11/120; İsrâ, 17/36; Furkân, 25/32; Kasas, 28/10; Necm, 53/11; Cevherî, *es-Sıhâh*, I, 204. Özellikle kalp ve fuâd kelimelerinin eş anlamlı olduğu konusunda bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII, 476. Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân*, III, 84; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 176; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, II, 314.

1236 En'âm, 6/25; Nahl, 16/106; A'râf, 7/2; Hicr, 15/97.

1237 Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 258.

1238 Gazâlî, *Meâricu'l-Kuds*, s. 15.

1239 İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Lüğa*, V, 17.

özelliklerin merkezi olan bu kalp,[1240] ancak Allah'ın zikri ile tatmin olur. Allah'ın emirlerine bağlanmayı ve yasaklarından kaçınmayı şiar edinen kalp, Kur'an'da *"kalb-i selîm"* olarak isimlendirilir:[1241] Onun, kendi tabiatına has bir idrâki ve algısı vardır: *"Şüphesiz bunda, kalbi olan yahut hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır."*[1242] Ayette kalbin yüksek hakikatleri anlama ve idrak etme kabiliyetinden bahsedilmiş;[1243] başka bir ayette de "قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا" *"İnsanların, kendisiyle fıkhetmedikleri kalpler"*[1244] ifadesiyle kalp ile anlama arasındaki ilişki vurgulanmıştır. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu ayetin, kalbin fıkhetme aracı olduğuna bir delil olduğunu ifade etmektedir.[1245] Kur'an'da kalbin fıkhetme yeteneğinin yanı sıra duygu boyutu da vurgulanmakta, Allah'ın zikrini işittiğinde kalbin ürpermesinden[1246] ve yumuşamasından bahsedilmektedir.[1247]

Modern psikolojide düşünce ile sinir sistemi ve dolayısıyla da biyolojik yapı arasında oldukça kuvvetli bir ilişkinin varlığından bahsedilmekte; hatta yoğun düşünce esnasında ancak aşırı bir fiziksel çaba sonucu salgılanan bileşiklere rastlandığı zikredilmektedir.[1248] Buna benzer bir ilişkinin kalp ile davranış dünyası arasında da var olduğunu söylememiz mümkündür. Eylem dünyasında gerçekleştirilen ameller iyilik ve kötülük

1240 Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", s. 8.

1241 Şuarâ, 26/89; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, III, 15; Nahcevânî, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye*, II, 45.

1242 Kâf, 50/37.

1243 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 144; İbn Kayyim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, s. 483; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII, 150.

1244 A'râf, 7/179.

1245 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 228;

1246 Hac, 22/35; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, V, 81.

1247 Zümer, 39/23; Nahcevânî, *el-Fevâtîhu'l-İlmiyye*, II, 246.

1248 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 28.

bakımından taşıdığı değere göre kalbin hal ve gidişatını belirler.[1249] Hz. Peygamber'in: *"Kul bir günah işlediği zaman kalbine siyah bir nokta vurulur. Hatadan döner ise kalbi cilalanır. Böyle yapmayıp tekrar günaha döner ise siyak nokta arttırılır ve bütün kalbi kaplar."*[1250]; *"Mü'min salih amel işlediğinde kalbinde bir nur oluşur."*[1251] şeklindeki hadisleri de insanın olumlu ve olumsuz fiillerinin, kalp âlemi üzerinde güçlü izler bıraktığını ifade etmesi bakımından önemlidir. [1252] Davranışların kalp üzerindeki olumluz etkisi Kur'an'da *"kasvet-i kalp"* (kalbin katılaşması) ile ifade edilmiş[1253] ve Allah bu konuda şöyle buyurmuştur: *"Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu. Çünkü taş vardır ki, içinden ırmaklar fışkırır. Taş vardır ki yarılır da içinden sular çıkar. Taş da vardır ki, Allah korkusuyla (yerinden kopup) düşer. Allah, yaptıklarınızdan hiçbir zaman habersiz değildir"*[1254] Yani peş peşe yapılan kötü işler kalbin üzerine çöreklenir ve onun marifet gücünü felce uğratır.[1255] Kur'an bu gerçeğe *"Hayır,*

1249 Descartes, Rene, *Ahlâk Üzerine Mektuplar*, Trc. Mehmet Karasan, İstanbul, 1989, s. 4.

1250 Tirmizî, *Tefsîr*, 83; İbn Mâce, *Zühd*, 29.

1251 Müslim, *Kitâbu'l-Îmân*, 231; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 405; Heysemî, *Mecma'*, I, 61; krş.: Münâvî, Zeynulâbidîn, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu Câmii's-Sağîr*, el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, 1356, y.y., VI, 292.

1252 Mü'minin kalbiyle kâfirin kalbini kıyasladığı bir hadisinde Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Mü'minin kalbi tertemizdir, orada parlayan bir ışık vardır. Kâfirin kalbi ise kapkaradır, simsiyah ve tepe taklaktır."* Bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, XVII, 142, 208, 210; Ebû'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr (er-Ravdu'd-Dânî)*, Thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcc Emrîr, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dâru Ammâr, Beyrût, 1405-1985, II, 228.

1253 Nahcevânî, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye*, I, 38.

1254 Bakara, 2/74. Ayrıca bkz. En'âm, 6/43; Hadîd, 57/16.

1255 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 165.

hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini kuşatmıştır."[1256] ayetiyle işaret eder.[1257] Ayette geçen ve *"sarma, kuşatma ve egemen olma"* gibi anlamlara gelen "رَانَ" kelimesinin[1258] tam olarak karşılığı hadislerde *"kalpte oluşan siyah bir noktanın bütün kalbi kaplaması"* şeklinde ifade edilmektedir.[1259] Bu duruma maruz kalan kalp, tıpkı bir hastalığa maruz kalan biyolojik mizacın tatlıyı ekşi, ekşiyi tatlı algıladığı gibi; feraseti ve nuru kaybolduğu için hakkı batıl, batılı hak zannetmeye başlar.[1260] Aslında ayet ve hadislerde insanın kalbî durumunun, iradî bir davranışıyla ilişkilendirilmesi bir bakıma insanın kendi duygularını kendisinin seçtiğini de ifade etmektedir. Çünkü bir fikir yürütme sonucu irademiz aracılığıyla seçtiğimiz davranışlar adeta beyin kimyamızı yeniden belirler. Bu belirenme ile ortaya çıkan yeni manevi durum ise düşünce ve iradeyi, dolayısıyla da davranışları inşa etmeye devam eder. Böylece kalp ile organlar arasındaki etki-tepki ilişkisi aralıksız deveran eder durur.[1261] Görüldüğü üzere insan kalbinde oluşan yapılanma; davranış, ilgi, tavır ve ideallerin bir sonucudur.[1262]

Küçük günahların bazıları diğer küçük günahları da beraberinde getirir. Bu günahların kalpte büyümesi tıpkı bedenin büyümesi gibidir; yavaş yavaş ortaya çıkar ve hissedilmez. İtaat ve ibadet de böyledir; bir defalık itaat kalpte tesirini göstermez; fakat bir defalık da olsa her hangi bir amelin küçük görülmemesi

1256 Mutaffifîn, 83/14.

1257 Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, X, 222.

1258 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 246; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, 289; İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 444.

1259 Bkz. Müslim, *İmân*, 65. Ayrıca bkz. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 486; Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, XV, 162.

1260 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 30.

1261 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 27.

1262 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 60.

gerekir. Dolayısıyla itaat ve isyanın insan kalbinde oluşturduğu bir vücut ve bütünlük söz konusudur. Her bütün; kendisini inşa eden küçük ve etkili parçacıklardan (iyi ve kötü amellerden) oluşur. İman ve itaat kalpte arttıkça kalp nurlanır; inkâr ve isyanın artması halinde ise kalp katılaşır ve simsiyah kesilir.[1263] Katılığın ve siyahlığın zirvesinde ise -Kur'an'ın ifadesiyle- kalp mühürlenir. İlgili ayetlerde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Verdikleri sağlam sözü bozmalarından, Allah'ın âyetlerini inkâr etmelerinden, peygamberleri haksız yere öldürmelerinden ve "kalplerimiz muhafazalıdır" demelerinden dolayı (başlarına türlü belâlar verdik. Onların kalpleri muhafazalı değildir), tam aksine inkârları sebebiyle Allah onların kalplerini mühürlemiştir. Artık onlar inanmazlar."*[1264] Bu ayette "طَبَعَ"[1265] ve başka ayetlerde "خَتَمَ"[1266] gibi kavramlarla ifade edilen "kalbin mühürlenmesi"nin, doğrudan *"reyn"*nin bir sonucu olduğunu ifade edebiliriz.[1267] Mühürlenme hadisesi Kur'an'da, kalbin yanı sıra kulaklar için de zikredilmekte ve ayrıca gözlerin perdelenmesinden de bahsedilmektedir.[1268]

Allah'a yönelmek ve O'na bağlanmak; insan için, yemek-içmek gibi tabii ve zaruri bir durumdur. Ancak inkâr ve isyan sebebiyle insan manevî yönden oldukça ağır bir hastalığın pençesine düşer ve hakla batılı birbirine karıştırmaya başlar. Öyle ki, batıla hak olarak inanmaya ve ona bağlılıktan zevk

1263 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 254-255.

1264 Nisâ, 4/155. Bkz. A'râf, 7/100.

1265 Nisâ, 4/155; A'râf, 7/101; Tevbe, 9/87, 93; Yûnus, 10/74; Nahl, 16/108; Rûm, 30/59; Mü'min, 40/35; Muhammed, 47/16; Münâfikûn, 63/3.

1266 Bakara, 2/7; En'âm, 6/46; Yâsîn, 36/65; Şûrâ, 42/24.

1267 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIV, 323.

1268 Bkz. Bakara, 2/6-7. Bkz. En'âm, 6/46, 25; Fussilet, 41/5; İsrâ, 17/46; Kehf, 18/57; Câsiye, 45/23. Bkz. Câvî, *Merâh Lebîd*, II, 401.

almaya başlar.[1269] İşte kalbin mühürlenmesi, insanın tövbe ile yeniden Allah'a itaate dönmesine kadar kalbin basiretinin iptal edilmesine sebep olur.[1270] Gazâlî kalbin bu konumunu şöyle izah etmektedir: "Kalp adeta birçok kapıları olan ve bu kapılardan içeri çeşitli haller dökülen bir kubbe, her taraftan oklar yağdırılan bir hedef, çeşitli şekil ve suretleri içine alan bir ayna veya farklı kaynaklardan içine su akan bir havuz gibidir. Her an için değişen bu eserlerin her hal ve tavırda kalbe akmaları ya dış kuvvetlerle olur ki, bunlar beş duyu organıdır. Ya da iç kuvvetlerle olur ki, bunlar da insanın mizacından ve yaratılışından meydana gelen ahlâk, gazap, şehvet ve hayal kuvvetleridir. İnsan duyu organlarıyla bir şey anladığı zaman kalbinde bir eser oluşur. Aynı şekilde fazla yemek ve mizaçtaki kuvvet sebebiyle şehveti heyecana geldiğinde -her ne kadar belli etmese de- yine kalbinde bir etki meydana gelir. İnsan nefsinde meydana gelen hayaller, orada kalır ve hayal bir şeyden başka bir şeye intikal eder. Hayalin intikali sebebiyle de kalp halden hale girer."[1271] Hz. Peygamber de bir hadisinde kalbi, rüzgârın bir o yana bir bu yana çevirip döndürdüğü bir tüye benzetmiş ve insandaki bu manevî uzuv hakkında;

"إِنَّمَا سُمِّيَ الْقَلْبُ مِنْ تَقَلُّبِهِ"

"Sürekli değişmesinden dolayı kalp olarak isimlendirildi." buyurmuştur.[1272]

Bu itibarla diyebiliriz ki; kalp, insan karakterinin inşaya açık olan temel bölümlerinden biridir. O, nefis ile dış dünya

1269 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 31.

1270 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 26; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, V, 14-15.

1271 Gazâlî, *İhyâ*, III, 59.

1272 İbn Hanbel, *Müsned*, XXXII, 431. Bkz. İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, VI, 422.

arasında düzenleyici rol oynar, içgüdülerle çevre şartları arasında arabuluculuk yapar. Böylece nefisin istek ve arzularının meşru dairede kalmasını sağlar ve çevresine en uygun olan davranışı seçmesinin zeminini oluşturur. Bu yönüyle kalp, insanın gerçek ilkesine göre çalışan ve davranışları organize eden bir "yürütme organı" gibi işlev görür. Onun emrinde beş duyu, zekâ ve hafıza gibi organlar vardır.[1273] Bu bağlamda;

القلبُ ملكُ الأعضاء، وبقيَّةُ الأعضاءِ جنودُه

"Kalp uzuvların hükümdarıdır, diğer uzuvlar onun askerleridir." sözü bu gerçeği ifade etmektedir.[1274] Kalp insanın bilen, duyan, zaman ve mekânın ötesinde aşkın âlemle bağlantısını kuran, kurduğu bu bağlantı ile insanın davranışını biçimlendirecek hale sokan iman, hidayet, takva, sekinet, vecd, itmi'nân, huşû ve idrak gibi güçlerin toplamıdır.[1275] Bu bakımdan kalp, insanın anlayan, inanan ya da inkâr eden manevi organıdır.[1276] O, aklın bilmediği bir mantığa sahiptir.[1277] Kur'an'da pek çok ayette kalbin salâhının imana; fesadının ise inkâra dayandırılmasına bakarak kalbin mantığını, hâl ve gidişatını belirleyen ve onu inşa eden temel unusurun iman olduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır. Bu sebeple kalbin inşası ile iman arasındaki ilişkinin ortaya konulması, vahyin karakter inşa sisteminin anlaşılmasında oldukça önemli bir konuma sahiptir.

1273 Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s. 292.

1274 Hanbelî, Ahmed b. Receb, *Revâiu't-Tefsîr*, Derleyen: Ebû Muaz Târık b. İvazullâh b. Muhammed, Dâru'l-Âsıme, Suûd, 1422/2001, II, 53.

1275 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 57.

1276 Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s. 293.

1277 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 103.

3.5.2. İman

Arapçada "طمأْنِينَةُ النَّفْسِ وزَوالُ الخَوْفِ" "nefsin sükûneti ve korkunun ortadan kalkması"[1278] anlamına gelen *"emniyet"* kökünden türeyen "e.m.n." fiilinin *"if'âl"* vezninden masdarı olan iman kelimesinin temel anlamı; güvenmek, benimsemek, inanmak ve bağlanmaktır.[1279] Özellikle kelimenin Arapçada türediği emniyet ve emanet köklerini düşündüğümüzde imanın; inanmaktan sonra ifade ettiği en güçlü anlamların güven ve sadakat olduğunu söyleyebiliriz.[1280] Kelimenin ism-i fâili olan *"mü'min"*, Kur'an'da hem insan, hem de Allah için kullanılmaktadır. Bu kavram Allah için kullanıldığında; "iman etmiş olan kullarına, dünyevî helake ve uhrevi azaba karşı güvenlik ve esenlik veren" anlamına gelmektedir.[1281]

Her ne kadar kalp, dil ve davranış ile tasdik etmek şeklinde tanımlansa da[1282] iman kelimesinin öncelikle ve özellikle kalple ilişkili boyutu ağır basmaktadır.[1283] Bundan dolayı Yüce Allah pek çok ayette imanı kalbe izafe etmiştir.[1284] Kalbin insan karakterinin ve davranışlarının merkezi olduğunu düşündüğümüzde kalpte inşa edilen bir vücûd-i manevi olan imanın, insan karakterinin derin ve ayrılmaz bir parçası; insan hayatını bütünüyle kapsayan ve insanın; aklî, hissî ve iradî

1278 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIV, 184.

1279 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 40; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 212.

1280 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXIV, 184-185.

1281 Haşır, 59/23. Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 433.

1282 Ebû Habîb, Sa'dî, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî Lüğaten ve Istılâhen*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1408/1988, s. 181.

1283 Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VIII, 542; Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, s. 802; Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, XII, 313.

1284 Bkz. Hucurât, 49/14; Nahl, 16/22, 106; Mâide, 5/41; Mücâdele, 58/22.

güçlerini birleştirerek davranışa dönüştüren küllî psikolojik bir hal olduğunu söyleyebiliriz.[1285]

İmanın bir hüküm olması bakımından düşünceyi; benimseme ve bağlanma boyutu sebebiyle duyguyu ve bir davranışı oluşturmasından dolayı da iradeyi birleştiriyor olması, onun, insan karakterini düzenleyen en küllî inşa unsurlarının başında geldiğini göstermektedir. Düşünce, duygu ve irade imanın iç-yapısını; davranışlar ise görünen boyutunu oluşturmaktadır. O, yaşamının merkezî unsuru olarak insan ruhunu ve hayatını bütün boyutlarıyla kapsayıp birleştirebilecek ve yönetebilecek bir güce sahiptir. Öyle ki, "geçenlere eza verecek olan bir şeyi yoldan kaldırmak" da bir hadiste bu imanın bir yansıması olarak ifade edilmiştir.[1286] Bu küllî yapısı itibariyle gerçek bir iman bir yandan aklî düşünceyi tatmin edip kalbî duygulara şekil ve yön verirken diğer yandan irade üzerindeki etki gücüyle insanın, var oluşunun anlam ve amaçlarına uygun davranmasını sağlar. İmanın insan benliğinde oluşturduğu bu külli durum, insanın, sonsuz çeşitliliğin hâkim olduğu dış dünyadaki her veriyi -hatta Kur'an'ın ifadesiyle bir sivrisineği bile-[1287] yaratılışının hikmet ve gayesine matuf olarak bütünsel bir şekilde görüp değerlendirmesine olanak sağlar. Böylece imanın ulaştığı en ideal noktada düşünce, duygu ve davranış arasındaki çelişkiler de ortadan kalkar. İmanın insanın bütün benliğine ve yaşamına nüfuz etmesini, kalpten pompalanan kanın bütün hücrelere yayılmasına benzetebiliriz.[1288]

Kur'an'a göre imanın konusu gaybdır.[1289] Gayb; Allah'ın Hz. Peygamber aracılığıyla kıyamet, ölümden sonraki diriliş, ahiret,

1285 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 28-30, 66.

1286 Bkz. Buhârî, *İmân*, 3; Müslim, *İman*, 58.

1287 Bakara, 2/26-27.

1288 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 66-75.

1289 Bakara, 2/3, 33; Âl-i İmrân, 3/4, 179; Nisâ, 4/34; Mâide, 5/94.

cennet ve cehennem gibi akıl ve duyular ötesi varlıklara dair bildirdiği haberlerin tamamıdır.[1290] Fizik ötesi karakteri sebebiyle gayb, imanın konusu olup akıl ve duyular üstü bir karakter sergilerken, fizikî âlem; aklın ve duyuların konusu olması sebebiyle imanın değil, akıl yürütmenin bir sahası olarak karşımıza çıkmakta ve *"şehâdet"* âlemi olarak isimlendirilmektedir.[1291] Gayba imanın temel gerekçesi onun, bir "muhbir-i sadıkın ihbarı"na (güvenilirliği konusunda hiç bir şüphenin bulunmadığı bir peygamberin tebliğine) ve davasını ispat sadedinde Allah tarafından ona verilmiş ilahi muvakatnâme demek olan bir mücizeye dayanmasıdır. İmanı Allah katında değerli kılan husus, onun gayba dair oluşu ve empirik doğrulamaya tâbî tutulamayışıdır. Konusu gayb olma vasfını kaybetmiş ve empirik doğrulamaya konu olmuş bir imanın Allah tarafından kabul edilmeyeceği; daha doğrusu bunun iman olmayacağı ise gayet açıktır. Bundan dolayı Allah, Hz. Musa'ya iman etmeyen Firavun'un denizde boğulması esnasında yaptığı imanı kabul etmemiştir.[1292] Kur'an'a göre imanın temel unsurunun gayb olması o denli güçlü bir mahiyet sergiler ki; iman konularının, gaybî boyutlarından çıkıp akla ve duyulara konu olması halinde insanın iman etme ihtimali ortadan tamamen kalkar ve yukarıda Firavun örneğinde ifade ettiğimiz gibi "İman ettim" sözü geçerliliğini kaybeder.[1293] Bu itibarla Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"(Ey Muhammed!) Onlar (iman etmek için) ancak*

1290 İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kurân*, s. 41; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 237-238; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 72.

1291 Bundan dolayı şehadet âlemi; مَا قَدْ رَأَيْتُمْ مِنْ خَلْقِهِ ifadesiyle "yaratılmış varlıkların görünen (veya duyu organlarıyla algılanan) boyutu" olarak tanımlanmıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, IV, 1324; Nekrî, *Düstûru'l-Ulemâ*, II, 163; Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî*, s. 203.

1292 Yûnus, 10/90-92; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 141.

1293 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVII, 296.

kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini ya da Rabbinin bazı âyetlerinin gelmesini mi gözlüyorlar? Rabbinin âyetlerinden bazısı geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış olan bir kimseye (o günkü) imanı fayda vermez. De ki: "Siz bekleyin. Şüphesiz biz de bekliyoruz.""[1294]

Usulüne uygun şekilde gerçekleştirilmiş aklî inşa sürecinin bir sonucu olan iman, insanın ruhî kuvvetlerinin tamamını kullanarak gerçekleştirdiği iradi bir eylemdir. Aklî inşanın devamı olması sebebiyle imanın temelinde "mü'men bih" hakkında bir bilgi ve düşünce vardır. Bu bilgi deney ve gözleme dayanan bir bilgi değildir. Çünkü imanın konusu gaybdır. Gayb ise deneysel bilgiye kapalı olup, bu alana ilişkin bilgi ancak vahiy yoluyla elde edilebilir. Hiçbir insan bu dünyada iman konularının ontolojik bilgisine deney ve gözlem ile sahip olamaz.[1295] İradenin, her hangi saik tarafından icbar edilmesi neticesinde mecburen gerçekleşen bir iman da Kur'an'a göre geçerli sayılmamaktadır. Belki de Firavun'un imanını batıl kılan sebeplerden biri de onun imanının, *"ye's"* halinde vuku bulmasıdır. Ye's halinde gerçekleşen bir imanın durumu Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

"Onlar yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden önce gelenlerin akıbetlerinin nasıl olduğuna bakmadılar mı? Onlar kendilerinden daha çok, daha güçlü ve onların yeryüzündeki eserleri daha üstündü. Fakat kazanmakta oldukları şeyler onlara bir fayda vermemişti. Peygamberleri onlara apaçık deliller getirince, sahip oldukları bilgi ile şımardılar (ve onları alaya aldılar). Sonunda alaya almakta oldukları şey kendilerini sarıverdi. Azabımızı gördükleri zaman, "Yalnız Allah'a inandık; O'na

1294 En'âm, 6/158. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, VII, 145-146.

1295 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 77-78.

ortak koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik" dediler. Fakat azâbımızı gördükleri zaman inanmaları, kendilerine fayda vermedi. Bu, Allah'ın kulları hakkında eskiden beri yürürlükte olan kanunudur. İşte orada inkârcılar hüsrana uğradılar."[1296]

İnsanın gerek mantıki, gerekse varoluşsal açıdan zaman zaman imanını ve hatta kendi varlığını sorgulaması ve bir takım şüphelere düşmesi insan tabiatının kaçınılmaz durumlarından biridir. Bu durumun geçici olarak ortaya çıkması ve bir müddet sonra üstesinden gelinmesi imanın kuvvetlenmesine dahi sebep olabileceği için faydalı bile görülebilir. Öyleki ashab-ı kiramdan bazı zatlar Hz. Peygamber'e gelerek içlerinde peydah olan ve söylemeye dahi çekindikleri bazı duygular hakkında sorular yönelttiklerinde o, "ذَاكَ صَرِيحُ الْإِيمَانِ" "Bu apaçık iman(dan)dır." buyurmuştur.[1297] Ancak imanda zan, şüphe, tereddüt ve kararsızlığın yerleşik bir durum haline dönüşmesi bir tür hastalıktır ve sıhhati için kesinliğe dayanması gereken iman ile bir arada bulunmamalıdır.[1298] Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: *"İman edenler ancak, Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir."*[1299]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi davranışlar, insanın iç dünyasının dış dünyada tecelli etmiş halidir. İnsan fıtratının en önemli özelliklerinden biri olan inanma ihtiyacı ve bu ihtiyacın karşılanmasıyla vücut bulan iman da bireyin davranış dünyası üzerinde oldukça güçlü bir etki alanına sahiptir. İman, insan yaşamını anlamlandıran, algılama, anlama ve yaşama

1296 Mü'min, 40/83-85.

1297 Müslim, *İman*, 132.

1298 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 53-64.

1299 Hucurât, 49/15. Bkz. İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, V, 438-439.

fonksiyonlarına yön veren, insanın manevi potansiyelini ortaya çıkaran ve böylece davranışlarını yönetip düzene sokarak insanı kemâle ulaştıran prensiplerin başında gelmektedir. İnsanın manevi yapısının en alt tabakalarına nüfûz edip irade ve vicdanı harekete geçiren ve böylece erdemli davranışları inşa edici müstesna bir eylem kaynağı olan iman; insanın, maddi ve manevi güçlerini belirli bir hedefe odaklamasına ve böylece ruh-beden bütünlüğüne ulaşmasına imkân tanır. İnsan iman sayesinde iradesini terbiye ederek olumlu karakter özelliklerine ulaşır. Ulvî ve aşkın hakikatler çerçevesinde yapılanan iman, sahip olduğu kuvvet, derunîlik ve kapsayıcılığıyla insan yaşamının tamamını kuşatır; kalpte meydana getirdiği değişim, dinamizim ve yeni bakış açısıyla, insanın etrafında cereyan eden her durumu, her hareketi kısacası her şeyi, insana Yüce Yaratıcı'nın biçtiği anlam ve amaç çerçevesinde anlamlandırma imkânı verir. Bu anlamlandırma sayesinde insan, organlarına ve davranışlarına hükmeder, nefsin, dünya ve şeytanın saptırıcı tesirine karşı istikrarlı bir duruşa sahip olur.[1300]

Bu itibarla diyebiliriz ki; aklın tefekkürünün kalbin tefakkühüne evirilmesi neticesinde meydana gelen iman olumlu karakter özellikleriyle muttasıf olan *"insan-ı kâmil"*in inşâ sürecinde kurucu öznedir. Yüce Allah: *"Bedevîler "İman ettik" dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, "iman ettik" demeyin.) "Fakat boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi..."*[1301] ifadesiyle imanın makarrı olarak kalbi göstermiştir. İnsan-ı kâmilin kurucu öznesi olan imana mahal olarak kalbin gösterilmiş olması olumlu ve olumsuz kişilik özelliklerinin kalbî fiiller olması ile yakından ilgilidir. Öyle ki, insanın amel dünyasının ahlakî gidişatı -başka bir ifade ile insanın salih

1300 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 103-112.

1301 Hucurât, 49/14.

amel işleyebilmesi- kalbin salih olmasına, dolayısıyla da imanın kalpteki egemenliğine bağlıdır. Bu bağlamda Hz. Peygamber: *"Dikkat ediniz. İnsanın vücudunda bir et parçası vardır. O salih olursa bütün vücut salih olur. O bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin o kalptir."*[1302] buyurarak insanın amelinin salih olmasını kalbinin salih olması ile ilişkilendirmiştir.[1303] Kalbin salahı ise imanın kalpteki etkinliği ile doğru orantılıdır. Allah'ın; *"Cebrail vahyi senin kalbine indirdi."*[1304] buyurması da bu açıdan oldukça önemlidir. Kalp; ilmin, marifetin,[1305] idrakin, anlayışın[1306] ve kişiliğin merkezidir.[1307] Bundan dolayı da Hz. Peygamber'in kalbine dolayısıyla da onun karakterine ve kişiliğine nüfuz etmiş ve böylece yaşamının her anında ve her alanında onun ahlakını -Hz. Âişe'nin ifadesiyle- Kur'ân'a dönüştürmüştür.[1308] Kalbin olumlu karakter özellikleri ile inşâsı o denli önemlidir ki yüce Allah: *"O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar. Allah'a arınmış bir kalp ile gelen başka."*[1309] buyurarak kalbin inşâ edilmesini insanın ahirete dair değerleri dünyaya öncelemesinin ve ahirette Allah'ın rızasını kazanmasının mihveri yapmıştır. Bu bağlamda; *"(Onlara şöyle denir:) "İşte bu (cennet), size (dünyada) vaad edilmekte olan şeydir. O, her tövbe eden, O'nun emrini gözeten için, görmediği hâlde sırf*

1302 Buhârî, *İmân,* 39, Müslim, *Müsâkât,* 107.

1303 Herevî, Sellâm b. Abdullah, *Ğarîbu'l-Hadîs,* Thk. Muhammed Abdumuîd Hân, Matbaâtu Dâireti'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1384/1964, II, 117; Cezerî, *en-Nihâye,* IV, 339.

1304 Bakara, 2/97.

1305 Kurtubî, *el-Câmi',* II, 36.

1306 Beydâvî, *Esrâru't-Te'vîl,* I, 96; Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm,* I, 134; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* I, 188.

1307 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 28.

1308 Müslim, *Salât*, 18.

1309 Şuarâ, 26/89, Bkz. Sâffât, 37/84,

saygıdan dolayı Rahmân'dan korkan ve O'na yönelmiş bir kalp ile gelen kimseler içindir."[1310] ayetinde ebedi mutluluğun kazanılması kalbin Allah'ın rızasına aykırı huylardan arınmış bir şekilde O'na yönelmiş olmasına bağlanmıştır.[1311] Kalbin taşıdığı ruh ve mantık o kadar önemlidir ki, Hz. Peygamber bir hadisinde *"Şüphesiz Allah şekillerinize ve sözlerinize bakmaz. O amellerinize ve kalplerinize bakar."*[1312] buyurmuştur. Dolayısıyla kalbin ıslahının; benliğin ve kişiliğin ıslahı anlamını taşıdığını ifade etmemiz gerekmektedir. İmanın; olumlu ve olumsuz kişilik özelliklerini aynı anda bünyesinde bulunduran kalbe nüfuz etmesi ile artık insanın karakter özelliklerinde ve bunların amel dünyasındaki gözlemlenebilir yansımalarında ciddi değişimler meydana gelir. Çünkü imanla birlikte artık, insan-ı kâmili inşâ hedefine doğru kişiyi götüren fiilî bir *"seyr-i sülûk"* başlamıştır. Bu seyr-i sülûku başlatan imanın temel unsuru Allah'a imandır.

3.5.2.1. Allah'a İman

Karakter inşasının asıl hedefi olan ahlaki erdemlerin her zemin ve zamanda kalıcı olarak inşası, insanın değer boyutunun aşkın bir merciye kalıcı bir biçimde dayandırılmasını zorunlu kılar. Bu merci, varlığının fark edilmesi bakımından somut âlemde içkin, her zaman ve mekânda hissedilmesi, her halükârda kendisine rücû edilecek nihai bir amaç olması bakımından da bu âleme aşkın olmalıdır. İnsanın maddî ve manevî bütün iyi ve kötü fiillerini bilme ve bunlara ceza ya da ödül verme kudretine sahip olan ve Kur'an'ın karakter inşa sisteminin odak noktasında bulunan bu merci; her türlü

1310 Kâf, 50/33.

1311 İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, V, 456; Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, s. 806.

1312 Müslim, *Birr*, 24.

kemâlâtın sahibi ve bütün eksikliklerden uzak olan Allah'tır. Bu hakikat Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'an'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık, Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp da onların arzularına uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir."*[1313] Ayette "مَرْجِعُكُمْ" şeklinde belirtilen bu odak nokta; insanın *"fazilet"*e ulaşmasının ve *"rezilet"*ten kurtulmasının en güçlü referansıdır.[1314]

Var oluşumuzun anlam ve amacını ve bunlara ilişkin karakter özelliklerini kalıcı bir şekilde gerçekleştirmemiz, O'nu her türlü iradi eylemimize referans olarak almamıza bağlıdır. Bu referans alışın kurucu ilkesi ise imandır.[1315] Çünkü karakter inşası; insanın, ilmi ve kudretiyle dâhilî ve haricî dünyadaki her şeye egemen olan bir yaratıcının varlığını idrak etmesine; bu idrak ise hakiki bir imana bağlıdır. İnsan ancak hakiki bir iman sayesinde, yöneldiği mercinin aşkınlığını marifet edebilir. Çünkü aşkınlık gaybi bir mesele olup, ona ulaşmanın en güvenilir yolu imandır. İmanın temel unsuru ise daha önce

1313 Mâide, 5/48; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, III, 322.

1314 Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/55; Mâide, 5/105; En'âm, 6/108, 164; Yûnus, 10/4, 23, 46, 70; Hûd, 11/4; Ankebût, 29/8; Lokman, 31/15, 23; Zümer, 39/7.

1315 "Kur'an, insanın manevî yapısını bütün boyutlarıyla inşa eder. Çünkü insanın iç gerçekliğine ve ihtiyaçlarına uygun düşmeyen bir inşa faaliyeti, onda kalıcı davranış değişiklikleri meydana getirerek tekâmül ettiremez. Bu inşa faaliyetinin başlangıcı ve kalbî erdemlerin kurucu ilkesi imandır." Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi*, s. 202-205.

ifade ettiğimiz gibi gayba yönelik olmasıdır.[1316] *"Onlar, gayb olduğu hâlde Rablerinden içten içe korkarlar. Onlar kıyamet gününden de korkarlar."*[1317] ayetiyle de ifade edildiği üzere Allah da gaybdır.[1318]

Hayvanların bizim bilmediğimiz başka duyu organları olabilir. Onlar bu organlar sayesinde depremleri, fırtınaları, tayfunları ve volkanların patlamasını sezebilir. Bu konuda onların insana üstünlükleri, gören birinin kör bir kimseye olan üstünlüğü gibidir. Diğer varlıklara nispetle insanın da hisler âleminin ötesindeki şeylerin varlığını algılayıp bu şeylerin varlığına inanmak gibi bir özelliği vardır:[1319] *"Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar."*[1320] Gayb, şahadet âlemini de içine alması ve varlığın en gizemli ve geniş dairesi olması sebebiyle yalnızca Allah'ın ilim ve kudretine mahsus olan bir alanı ifade etmektedir. Kur'an'da defalarca vurgulanan, gaybın Allah'ın ilim ve kudretinde olduğu gerçeği[1321] O'nun, insanın görünen ve görünmeyen her durum ve davranışını da bildiği ve bunların ceza ve ödül bakımından karşılığını vereceği ilkesiyle somutlaştırılmakta ve Allah; *"Şüphesiz Allah, göklerin ve yerin gaybını bilendir. Şüphesiz O, göğüslerin içini (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir."*[1322] buyurmaktadır. Allah'ın gaybı bilmesinin

1316 Bkz. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 39.

1317 Enbiyâ, 21/49. Ayrıca bkz. Fâtır, 35/18; Yâsîn, 36/11; Kâf, 50/33.

1318 Beğavî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VII, 199; İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVII, 90.

1319 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 143.

1320 Bakara, 2/1-3. Bkz. Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, V, 5.

1321 Bkz. Bakara, 2/33; En'âm, 6/59, 73; Tevbe, 9/94; Yûnus, 10/20; Hûd, 11/23, Ra'd, 13/9; Nahl, 16/77; Kehf, 18/26, Mu'minûn, 23/92; Neml, 27/65, Secde, 32/6, Sebe, 34/3; Haşr, 59/22.

1322 Fâtır, 35/38.

insanın eylemlerini de görüp bilmesi şeklinde somutlaştırılması diğer bir ayette; *"Şüphesiz Allah, göklerin ve yerin gaybını bilir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir."* [1323] şeklinde ifade edilmiş ve *"İşte bu, sizin vaadolunduğunuz şeydir, her bir tövbekar olan (vazifesini) muhafaza eden için. Rahmân'a gıyaben korku duyan ve selim bir kalb ile gelen kimseye (mahsus) bir cennettir."*[1324] ayetiyle gayba olan iman ile kalbin olumsuz karakter özelliklerinden kurtulup selamete ermesi; dolayısıyla da karakter inşasının gerçekleşmesi arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur.

Gayba iman, karakter inşasının temeli olan iradeyi otokontrol altında tutan *"haşyet"*in[1325] yani uhrevî kaygının ve bunun ulaştıracağı mağfiretin, büyük mükâfatın ve ebedi mutluluğun odak noktasını teşkil eder. Bu gerçek *"Görmedikleri hâlde Rablerinden korkanlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır."* [1326] ayetiyle ifade edilmiştir. Bu bağlamdan hareketle Kur'an'ın karakter inşa metodunun metafizik karakterli olduğunu söyleyebiliriz. Nefsin güçlü ve baskıcı arzularına karşı koyabilecek yetkinlikte bir irade inşası; karakter sisteminin özel güçlerinin harekete geçmesiyle; bunların hareketi ise manevî ve metafizik bir kaynağa dayanan yüksek saiklerle mümkün olabilir.[1327] Bu itibarla Allah; *"Sen ancak, görmedikleri hâlde Rablerinden için için korkanları ve namaz kılanları*

1323 Hucurât, 49/18.

1324 Kâf, 50/32-33. "Kalb-i selîm / kalb-i münîb"in özellikleri için bkz. Özköse, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, s. 39. Bkz. Kâff, 50/33. Bkz. Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, XIII, 349; Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, XIII, 448.

1325 Bkz. Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 283; Cevherî, *es-Sıhâh*, VI, 2327; İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Lüğa*, II, 184.

1326 Mülk, 67/12. Bkz. Mâide, 5/94.

1327 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 55.

uyarırsın. Kim arınırsa ancak kendisi için arınmış olur. Dönüş ancak Allah'adır."[1328] ayetiyle vahyin inşa çağrısına ancak gayba imanı olan bir kimsenin olumlu cevap vereceğini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle tarih boyunca insanın manevî yapısını yaratılış gayesine göre yapılandıran ve Allah'ın talep ettiği olumlu karakter özellikleriyle insanı donatan vahyin inşâ sürecinin en önemli özelliği metafizik karakterli olmasıdır. Çünkü insanın bu sürece dâhil olabilmesi Allah'a, indirdiği vahye ve peygamberine iman etmeye bağlıdır. İmanın konusu ise gaybdır.[1329] İman etmemiş olan insanın kendisini bu inşâ sürecinin muhatabı görmeyeceği açıktır. Allah'ın gaybı bilmesinin, ödül ve ceza bakımından amellerin karşılığını kıyamet günü verecek olmasının insanın iradi eylemlerini inşa etmesiyle ilişkilendirilmesine ilişkin pek çok ayetten bahsedebiliriz.[1330] Bu ilişkilendirme vahyin inşa sisteminin metafizik karakterini vurgulamaktadır. Fahreddîn Râzî'nin (ö. 606/1210) ifadesiyle; Allah'ın gaybı bilmesiyle, insanın amellerini görmesi arasında kurulan ilişki uhrevi ceza ve mükata bağlı olarak insanın kalbinde korkutma (terhîb) ve istek uyandırma (terğîb) içindir. Böylece Allah, insanda hayra yönelen ve şerden sakınan bir irade inşa etmeyi murat etmektedir.[1331]

İnsan mücerret iyiliğe ve yüksek bir adalete inanmaya ve fizikî âlemin üzerinde yüksek bir ideale bağlanmaya muhtaç olarak yaratılmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak ise manevî terbiye ile mümkündür.[1332] Başka bir deyişle bu manevî terbiye gerçek

1328 Fâtır, 35/18. Bkz. Yâsîn, 36/11; Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV, 339.

1329 Bakara, 2/3.

1330 Tevbe, 9/94, 105; Hûd, 11/123, Cum'a, 62/8. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 489; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 364.

1331 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVI, 123-124.

1332 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 288.

anlamıyla ancak vahiy aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Vahiyle gerçekleştirilecek olan bu inşa olmaksızın insanın huzur ve selamete ulaşması mümkün değildir. Ali Fuad Başgil'in ifadesiyle; "İnsanlığın selameti maddeci ve inkârcı pozitivizmin; "Eğer Tanrı var ise onu öldürmeli." formülünde değil; "Eğer Tanrı yok ise onu var etmeli." hakikatindedir. Çünkü tecrübeler gösteriyor ki, imansız hayat, insanları mesut etmiyor. Allahsız memleketler, şeytanların istilasına uğruyor; inançsız insanlar kudurmuş kurtlar gibi birbirleriyle boğuşuyorlar. Nizam-ı âlem; *"tabiatüstü"* ve *"lâ maddî"* bir Allah idealindedir. Bu idealden mahrum olan memleketler anarşiye ve ruh sefaletine düşmeye mahkûmdur."[1333]

İnsan, düşünce ve davranış kalıplarıyla kendisini yönlendiren bir şuur yapısına sahiptir. Psikolojide *"arşetip"* (archetyp) olarak isimlendirilen bu kalıpların en önemlileri; Allah, peygamber veya bilge kişi, şeytan, doğum, ölüm, vahdet, sihir ve mucizedir. Bu noktada din ve vahiy; kolektif alt şuurun yapısını makbul hale getiren ve insan için vazgeçilmez bir niteliğe sahip olan zaruri bir ihtiyaçtır. Bu arşetiplerin en güçlüsü ve odak noktası Allah inancıdır. Bundan dolayı, inancını kaybeden kişilerde karakter parçalanması yaşanır; dinî hayat yaşayan kimse ise karakterine hayat, anlam ve bütünlük katan büyük bir hazineye sahip demektir. Bu durum, insan karakterinde sabit ve otomatik olan, nesilden nesle intikal eden ve her insanda benzer şekilde beliren evrensel bir boyuta sahiptir.[1334]

Kur'an'da yüce Allah'ın eşi emsali olmayan isimleri, sıfatları ve fiilleri defâatle zikredilerek -tıpkı O'nun her an her yerde *"hâzır"* ve *"nâzır"* olduğu gibi- Kur'an'ın her ayeti yüksek dozda ilmek ilmek örülmüş bir marifetullah şuuru ile

1333 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 288-299.

1334 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 109-110.

donatılmıştır. Böylece insan; bir mü'min olarak inanç, ibadet, ahlak ve muâmelât başta olmak üzere hayatın hangi alanından bahseden hangi ayetle muhatap olursa olsun, Kur'an'la her temasa geçtiğinde kendisini; hayır üzere inşâ edici bir şuuru ve Allah'ın rızasına uygun bir yaşamın özünü elde eder. Bu öz, Allah'a tahkîkî seviyede yapılan imanın somut bir neticesidir.

Kur'an'da vasfedilen Allah-insan ilişkisinin merkezinde yer alan iman, insanı iki temel noktaya odaklar. Bunlardan birincisi insanın yaratılış gayesi, ikincisi ise Allah'ın; her şeyi bilen, gören ve duyan oluşudur. Bu iki gerçeğe odaklanan insan, her şeyi mutlak anlamda bilen, kudretli ve hesaba çekici bir yaratıcının gözetiminde kulluk vazifesini icra ettiği şuurunu elde eder. Bu aşamadan itibaren iman derûni bir irfana, teslimiyet ise irfanı besleyen bir terakkiye bürünür. Bu durum olumlu karakter özelliklerinin zincirleme bir şekilde ortaya çıkışının ve olumsuz karakter özelliklerinin manevî yapıdan birer birer tasfiye edilmesinin en güçlü amili ve kulluğun en etkili motivasyonudur.

3.5.2.2. Meleklere İman

Sözlükte; elçi, güç ve kuvvet gibi manalara gelen melek, Allah'ın emriyle çeşitli görevleri yerine getiren, O'na hiçbir şekilde isyan etmeyen; yemeye, içmeye ve evlenmeye ihtiyaç duymayan nûrânî/latîf ve ruhanî varlıkların genel adıdır.[1335] Yüce Allah; *"Peygamber Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, mü'minler de. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler..."*[1336] ayetiyle meleklere inanmayı da iman etmenin rükünleri arasında

1335 Mâverdî, *en-Nüket*, I, 94. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 444-446; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 40; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 854; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXVII, 355.

1336 Bakara, 2/177, 285. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/136; Herrâsî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 204.

saymıştır. Kur'an'a göre; Allah'ın yüceliğini ve kudretini simgeleyen meleklere iman Allah'a imanın tamamlayıcı unsuru konumunda yer almaktadır. Hatta Allah melekleri inkâr edip onlara düşmanlık yapmayı zatını ve peygamberini inkâr etmekle eş anlamlı görmüştür.[1337] Meleklere atfedilen bu özel konumla ilgili olarak akla ilk gelen; onların peygamberlere vahyi getiren, peygamberler ve mü'minler zora düştüklerinde onları Allah'ın izniyle destekleyen,[1338] onlara cesaret ve yaşama sevinci vererek manevî açıdan destek olan,[1339] onlar için bağışlanma dileyen[1340] ve insanları karanlıktan aydınlığa çıkarmak için gayret eden[1341] ve Allah'a harfiyen itaat eden müstesna kullar olmalarıdır.[1342]

Meleklere iman, karakter inşası açısındaki önemli bir role sahiptir. Konuyla ilgili ayetlerde Allah şöyle buyurmaktadır:

"Hâlbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli yazıcılar vardır. Onlar yapmakta olduklarınızı bilirler."[1343]; *"Üstelik biri insanın sağ tarafında, biri sol tarafında oturmuş iki alıcı melek de (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir. İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen (ve kaydeden) hazır bir melek bulunmasın."*[1344]; *"Yoksa onların sırlarını ve gizli konuşmalarını duymadığımızı mı sanıyorlar?*

1337 Bakara, 2/98. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 145-146.

1338 Âl-i İmrân, 3/124-125; Enfâl, 8/9, 12; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 501; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 502; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 322.

1339 Fussilet, 41/30; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVII, 561; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 71.

1340 Şûrâ, 42/5; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, III, 245.

1341 Ahzâb, 33/43; İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, II, 154.

1342 Tahrîm, 66/6; 16/50, Enbiyâ, 21/26-28, 19-20; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, IV, 316; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VII, 412.

1343 İnfitâr, 82/10-12; Nisâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, VI, 467.

1344 Kâf, 50/17-18; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, V, 283.

Hayır, öyle değil, yanlarındaki elçilerimiz (melekler) yazmaktadırlar."[1345]

Yukarı zikredilen ayetler incelendinde meleklerin, insanların eylemlerine şahitlik ettikleri ve bunları yazarak kaydettikleri vurgusunun ön plana çıkarıldığını hatta İnfitar suresinin 10. ve 11. ayetlerinde onların *"hâfız"* ve *"kâtip"* olarak isimlendirildiklerini görürüz. Öyle ki, *"O gün her ümmeti diz çökmüş görürsün. Her ümmet kendi kitabına çağrılır. (Onlara şöyle denilir:) "Bugün (yalnızca) yaptıklarınızın karşılığı verilecektir. İşte kitabımız, size karşı gerçeği söylüyor. Çünkü biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk."*[1346] ayetiyle, söz konu meleklerin tuttukları kayıtların bir kitap şeklinde kıyamet günü insanlara tebliğ edileceğini ve böylece insanların kulluk kusurlarını mazur gösterme konusundaki hüccetlerinin önünün kesileceğini anlıyoruz.

Ayrıca Allah'ın her şeyi görüp bildiği halde meleklerin de insanların davranışlarına şahitlik edip onları gördüğünü etkili bir şekilde vurgulaması insan benliğinde nizam, itaat, uyum, tertip, sadakat ve istikar gibi bir takım olumlu karakter özelliklerini oluşturma amacına yönelik olarak kabul edilebilir.[1347] Bunun yanısıra meleklere bu şekilde iman edilmesinin emredilmesi insanın, her ne kadar o, Allah'ı göremese de Allah'ın onu gördüğü şuuruna ulaşmasına yani *"ihsan"* duygusunu elde etmesine aracılık yapmak gibi bir hikmete de mebni olabilir. Bu bağlamda ihsan, itaat, uyum, sadakat ve takva duygularını kaybetmiş olan toplumların şirk koşmak suretiyle Allah'a imanlarını fesada uğratmalarının yanı sıra; melekleri de dişi fügürler şeklinde resmetmeleri ve Kur'an'ın ifadesiyle onları

1345 Zuhruf, 43/80; Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm*, VIII, 56.

1346 Câsiye, 45/28-29; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 454.

1347 Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikoljik Temelleri*, s. 142-143.

Allah'ın kızları saymaları;[1348] meleklere imanın Allah'a iman ile nasıl bir kuvvetli ilişki içinde olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

3.5.2.3. Ahirete İman

Olumsuz karakter özelliklerini tezkiye ve olumlu karakter özelliklerini inşa konusunda hesap, ceza ve mükâfat bakımından ölümden sonraki yaşama atfedilen anlam vahyin karakter inşa metodunun önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahiret inancının karakter inşasıyla olan ilişkisi; içinde ceza ve mükâfatın bulunduğu bir yaşamın insan ruhundaki kötülüğe meyledişi firenlemesi, hayra doğru yönelmeyi de teşvik etmesidir. Bu sebeple sevap ve günaha göre Kur'an'da dünyevi ve uhrevî birtakım ceza ve mükâfatlardan bahsedilmektedir. İnsan iradesi üzerinde davranışlara yansıyan bir tesir icra eden ceza ve mükâfat, karakter inşasında önemli sonuçların alınmasını sağlayan iki pekiştiricidir. Mükâfat olumlu; ceza ise olumsuz pekiştirici olarak isimlendirilir.[1349] Ceza, nefsin şerre olan meyli üzerinde *"söndürme"* etkisi yaparken, mükâfat *"motivasyon"* etkisi gerçekleştirir.[1350] Başka bir deyişle ceza *"havf"* (korku); mükâfat da *"recâ"* (ümit) üzerine temellenir. İnsandaki her duygunun bir fonksiyonunun olduğunu düşündüğümüzde korku ve ümidin insanın olumsuz boyutunun firenlenmesinde ve olumlu yönünün geliştirilmesinde ne denli önemli bir role sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.[1351]

1348 Nahl, 16/57; Sâffât, 37/149, 153; Zuhruf, 43/16; Tûr, 52/39.

1349 Bir davranışı kuvvetlendirmek için kullanılan uyarıcı, pekiştirici olarak isimlendirilir. Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 131.

1350 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 124-125.

1351 Sert, H. Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 60.

Korku ve ümit; insan psikolojisinin, hayata yön veren ve hedef belirleyen iki temel duygusudur. İnsanı kemale taşımak isteyen Kur'an'ın bu iki duyguyu ihmal etmesi ve karakter inşa metodunda bunlara ilişkin bir yöntem belirlememesi düşünülemezdi. Bu bağlamda Kur'an'da yer alan dünyevî ve uhrevî rahmet ve azaba; cennet ve cehenneme ilişkin ayetlerin bir denge ve uyum içinde peş peşe gelmesi, bu iki duygunun üzerine inşa edilen korkutma (terhib) ve özendirmenin (terğîb) insan terbiyesindeki rolü ile yakından ilgilidir.[1352] Bu sebeple Allah, cennet nimetlerinden bahsettikten sonra; *"Onun (içiminin) sonu bir misktir (ağızda misk gibi koku bırakır). İşte yarışanlar, bunun için yarışsınlar."*[1353] buyurarak mükâfatın (reca); *"Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır."*[1354] ayetiyle de cezanın (korku) insanı salih amele iten bir unsur olduğuna işaret etmiştir.[1355] Yüz on dört surenin sekseninde cennetin güzelliğinden ve cehennemin dehşetinden bahsedilmekte ve böylece insaların korku ile ümit arasında bulunmaları emredilmektedir.[1356] Böylece insan karakterinde; bir taraftan Allah'ın rahmet ve merhametine dayalı cemal sıfatlarıyla

1352 Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 109 vd.

1353 Mutaffifîn, 83/26.

1354 Nâziât, 79/40. *"Şüphesiz, iman edip, salih ameller işleyenler var ya; işte onlar yaratıkların en hayırlısıdırlar. Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rablerine derin saygı duyanlara mahsustur."* Beyyine, 98/7-8. Ayrıca bkz. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, VI, 3952-3953.

1355 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 371-372; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, X, 226; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 459; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, IX, 452.

1356 Bkz. Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 57-58.

ümit; diğer taraftan da gazap ve azaba dayalı celal sıfatlarıyla da endişe oluşturulmak istenmektedir:[1357]

"Allah'a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi vardır. Rablerinden de bağışlama vardır. Bu cennetliklerin durumu, ateşte temelli kalacak olan ve bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu?"[1358]

"Rablerini inkâr edenler için cehennem azabı vardır. Ne kötü varılacak yerdir orası! Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı korkunç uğultuyu işitirler. Neredeyse cehennem öfkeden çatlayacaktır! Oraya her bir topluluk atıldıkça oranın bekçileri onlara, "Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?" diye sorarlar."[1359]

Bu ayetlerin işaret ettiği hususlar üzerinde tefekkür eden insan, salih amel işlediğinde sonsuz uhrevî nimetleri kazanacağını aksi takdirde çok feci ve sonsuz bir azaba muhatap olacağını anlar. Bu fehmediş hali, insanın, akli ve ruhi melekelerini Allah'ın rızasını kazanmak için kullanmaya, ihtiraslarını firenlemeye, hak ve adaletten ayrılmamaya sevkeder.[1360] Mükâfata

1357 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an,* s. 189. Gazalî, korku ve ümidin dengesinin; gizli ve açık günahlardan sakınan müttaki bir kimse için söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Allah'ın kendisini cezalandırmayacağını düşünen kimsenin korkuyla, Allah'ın rahmetinden ümidini kesemiş kişinin de ümit ile tedavi edilmesi gerekir. Bkz. Gazâlî, *İhyâu Ulûmu'd-Dîn,* IV, 303.

1358 Muhammed, 47/15. Bkz. Bakara, 2/25.

1359 Mülk, 67/6-9.

1360 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an,* s. 192-193. Ayrıca bkz. Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî,* XIII, 330; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XXVI, 94-95; Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî,* V, 16; Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît,* XV, 14.

ilişkin vaatle oluşan reca; insanın elinden gelen iradî tedbirleri alıp, yapması gerekenleri yaptıktan sonra kendisi hakkında Allah'ın mükâfat vaadini ummasıesasına dayanır. Bu sebeple Allah, iman edenlerin, hicret edenlerin, mücahitlerin,[1361] dua ve niyazda bulunanların, O'na ulaşmak için vesileler arayanların, O'nun azabından korkanların,[1362] kitabı okuyanların, namazı dosdoğru kılanların, Allah'ın verdiği rızıklardan gizli ve açık olarak infak edenlerin,[1363] özellikle gece vakitlerinde ibadet ederek ahiretteki azaptan sakınanların[1364] gerçek reca ehli olduklarını ifade eder. Kulluk sorumluluklarını terk ederek Allah'ın rahmetini umanların uhrevi beklentilerinin de reca ile bağdaşmadığı Kur'an'da ifade edilmektedir.[1365] Recanın zıddı Kur'an'da *"ye's"*[1366] ve *"kunût"*[1367] olarak ifade edilmekte[1368] ve insanın ümitsizliğe düşmeye yatkın bir varlık olduğu belirtilmektedir.[1369] Bundan dolayı Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyip reca halinde bulunmak Kur'an'da da emredilmiş[1370] ve Allah şöyle buyurmuştur: *"De ki: "Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok*

1361 Bakara, 2/218. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/104; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, II, 260.

1362 İsrâ, 17/57; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, II, 1362.

1363 Fâtır, 35/29; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 165.

1364 Zümer, 39/9; Sâbûnî, *Savfetu't-Tefâsîr*, III, 66.

1365 Kehf, 18/110; Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, III, 290.

1366 Mâide, 5/3; Ankebût, 29/23; Mümtahine, 60/13. Ayrıca bkz. Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 348.

1367 Zümer, 39/53; Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, XII, 238.

1368 Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, II, 104; Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 261; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 978.

1369 İsrâ, 17/83; Fussilet, 41/49. Bkz. Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, XIV, 8715.

1370 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IV, 337.

bağışlayandır, çok merhamet edendir.""[1371] ; *"Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur."*[1372] Allah ile kulun arasındaki ümit ilişkisi Kur'an'da iman ve hidayet unsurlarına bağlanmış ve ancak küfür ve dalâlette olan kimselerin Allah'ın rahmetinden ümit kesecekleri ifade edilmiştir. Başka bir deyişle ümitsizlik ve karamsarlık mü'minle münkirin arsındaki en temel farklardan biri olup;[1373] Allah'ın rahmetinden ümit kesmek büyük günahlardan biridir.[1374] Öyle ki, Allah'ın rahmetinden tam manasıyla ümidi kesmek Kur'an'da, kâfirin karekter özellikleri arasında sayılmakta;[1375] iman ve Allah'ın rahmetinden ümit kesmenin aynı kalpte bir arada bulunamayacağı, dolayısıyla da *"ye's"*in, müminin karakter özelliği olamayacağı vurgulanmaktadır.[1376] Hatta ümitsizliğe düşmek bir yana, mü'minlerin, imansızlıkları nedeniyle ümitsizliğe düşmüş olan kimseleri dahi dost edinmemeleri emredilmektedir. [1377]

Ancak ümidin sebepleri gereği gibi yerine getirilmemiş ise söz konusu umma hali reca değil, *"temennî"* olarak isimlendirilir.[1378] Bu anlamıyla *"temennî"* aslı olmayan hakikatsiz şey anlamına gelmektedir.[1379] Hz. Peygamber bir hadisinde herhangi bir

1371 Zümer, 39/53.

1372 Nisâ, 4/48.

1373 Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, II, 104; Karagöz, "İnsanın Günah İşlemesine Neden Olan Genel Karakteri", s. 53.

1374 Nekrî, *Düstûru'l-Ulemâ*, IV, 112.

1375 Yûsuf, 12/87; Hicr, 15/56; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIV, 60.

1376 Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, III, 250.

1377 Mümtahine, 60/13; Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, XIV, 913.

1378 Gazâlî, *İhyâ*, IV, 260.

1379 Cezerî, *en-Nihâye*, IV, 367; Sa'dî, *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, s. 307.

çaba harcamaksızın Allah'ın rahmetini ummayı acizlik olarak tanımlamış ve şöyle buyurmuştur: *"Zeki; nefsini yüceltmeyen ve ölümden sonrası için gayret gösterendir. Aciz ise nefsini hevasının peşine takıp sonra da Allah'ın (rahmetini) temenni eden kimsedir."*[1380] Kur'an'da ise salih amel işlemeksizin Allah'ın mağfiretini umanların; *"Derken, onların ardından yerlerine Kitab'a (Tevrat'a) varis olan (kötü) bir nesil geldi. Şu geçici dünyanın değersiz malını alır ve "(nasıl olsa) biz bağışlanacağız" derlerdi..."*[1381] ayetiyle batıl bir yolda oldukları ifade edilmiştir.

Uhrevî cezadan dolayı kalpte oluşan havf ise yasakların içine düşme ve emredilenler konusunda yapılan kusurlar sebebiyle insanın endişe taşımasıdır.[1382] Endişe duygusu özü itibariyle hayatın korunması ve onu tehdit eden tehlikelere karşı bir önlem olarak verilen bir duygudur ve insan davranışlarının şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Öyle ki, bugün modern ilim de insanın tutum ve davranışlarının psişik karakter tarafından örgütlendiğini kabul etmektedir.[1383] Bundan dolayı *"havf"* da karakter inşa metodunun bir unsuru olarak Kur'an'da ön plana çıkarılmış ve Yüce Allah insanlara adeta şöyle nasihatte bulunmuştur:[1384] *"Onlar için üstlerinde ateşten*

1380 Söz konusu hadisin lafzı şöyledir:

"الْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ، وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ، وَالْعَاجِزُ، مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا، ثُمَّ تَمَنَّى عَلَى اللَّهِ"

Bkz. Tirmizî, *Rekâik*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 31.

1381 A'râf, 7/169. Bkz. Meryem, 19/59-61; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, IX, 99.

1382 Gazâlî, *İhyâ*, IV, 260, 286.

1383 Sait Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, Trc. İlhan Kutluer, İnsan Yay, İstanbul, 1994, s. 80.

1384 Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VIII, 284.

katmanlar, altlarında (ateşten) katmanlar vardır. İşte Allah, kullarını bununla korkutur. Ey kullarım, bana karşı gelmekten sakının."[1385] Ayette "يُخَوِّفُ" *"korkutuyor"* şeklinde gelen fiilin kendisinden türediği *"tahvîf"* korkutma anlamına gelmektedir.[1386] Bu bağlamda diyebiliriz ki, Allah'ın Kur'an'da; inkâr ve isyanlarında ısrar edenleri tehdit ettiği dünyevî ve uhrevî cezaların tamamı *"tahvîf"*in kapsamına girmektedir. Örneğin, Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır."*[1387] Aynı şekilde Allah, kulunun kendisinden korkmasının onun imanının bir sonucu olduğunu *"O şeytan sizi ancak kendi dostlarından korkutuyor. Onlardan korkmayın, eğer mü'min iseniz, benden korkun."*[1388] ayetiyle ifade eder.[1389]

1385 Zümer, 39/16; Câvî, *Merâh Lebîd,* II, 328.

1386 İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Lüğa,* V, 414; *"Mü'minler, mü'minleri bırakıp inkârcıları dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile bir ilişiği kalmaz. Ancak onlardan (gelebilecek tehlikeden) korunmanız başkadır. Allah, asıl sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır. Çünkü dönüş Allah'adır."* ayetinde de aynı şekilde Allah, **"وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ"** *"Allah, sizi kendisinden sakındırıyor."* buyurmuştur. Bkz. Âl-i İmrân, 3/28; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî,* II, 122.

1387 Tahrîm, 66/6. Bkz. Âl-i İmrân, 3/131; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* V, 302. Tahrîm Suresinin 6. ayeti aynı zamanda cehennemin yalnızca kâfirler için değil; müminlerin günahkârları için de bir ceza yeri olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* II, 38; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî,* II, 137.

1388 Âl-i İmrân, 3/175. Bkz. Enbiyâ, 21/90; Secde, 16/32; Nûh, 71/13; Tevbe, 9/83. Allah, Kur'an'da mü'minlerin özelliklerinden bahsederken **"وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ"** *"Onların kalpleri ürperme halindedir."* buyurarak Allah korkusunun inanmış bir kalbin imanla ortaya çıkan ayrılmaz bir vasfı olduğunu belirtmiştir. Mu'minûn, 23/60.

1389 Bkz. İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd,* I, 438.

Terazinin iki zıt kefesinde yer alan ceza ve mükâfat ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan korku ve ümit insanın ruhi ve bedenî eylemlerindeki olası ifrat ve tefriti dengeleyen en önemli unsurlardan biridir. Bu bakımdan diyebiliriz ki; reca *"ittiba"*nın Allah'ın emirlerine uymanın), havf ise *"ictinab"*ın (Allah'ın yasaklarından sakınmanın) temelidir. Başka bir deyişle Allah korkusu, karakter inşasının en önemli hedefi olan ve kısaca, *"yasaklardan kaçınmak ve emirlere uymak"* şeklinde tanımlanan takvaya ulaşmanın en güçlü faktörüdür: *"Üzerlerinde hâkim ve üstün olan Rablerinden korkarlar ve emrolundukları şeyleri yaparlar."*[1390] Dengede tutulan korku ve ümit adeta mümini maneviyat semasının derinliklerine doğru uçuracak olan iki kanadı andırır. İtidalli bir korku ve ümidin ideal bir mümin en önemli karakter özelliklerinden biri olduğu Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"Onlar, korkarak ve ümid ederek Rablerine ibadet etmek için yataklarından kalkarlar. Kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de Allah için harcarlar."*[1391] ; *"Biz de onun duasını kabul ettik ve kendisine Yahya'yı bağışladık. Eşini de kendisi için, (doğurmaya) elverişli kıldık. Onlar gerçekten hayır işlerinde yarışırlar, (rahmetimizi) umarak ve (azabımızdan) korkarak bize dua ederlerdi. Onlar bize derin saygı duyan kimselerdi."*[1392] Ayrıca Allah pek çok ayette, imanları sebebiyle (korku ve ümit arasında duran) müminlere kıyametin dehşetli evrelerinin hiç birisinde herhangi bir korku ve tehlikenin olmadığını ifade etmiştir.[1393]

Korku insana kendisini kontrol etme imkânı verir. Tehlikeyi düşünmek, korkuyu hissetmek asi nefisleri kendine getirir

1390 Nahl, 16/50.

1391 Secde, 32/16. Bkz. Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm*, VII, 85.

1392 Enbiyâ, 21/90. Bkz. Nahcevânî, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye*, I, 541.

1393 Bkz. Bakara, 2/38; En'âm, 6/48; A'râf, 7/35; Yûnus, 10/62; Ahkâf, 46/13; Enbiyâ,21/103; Fâtır, 35/34.

ve katı kalpleri yumuşatır. Bu durum tehlikeye düşen herkesin tecrübe ettiği bir durumdur.[1394] *"Kim azgınlık eder ve dünya hayatını tercih ederse, şüphesiz, cehennem onun sığınağıdır. Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır."*[1395] ayetinde takva ile ilişkisi vurgulanan Allah korkusu kemale erdiğinde; sadece haram olan şeylerden sakınmayı değil; aynı zamanda şüpheli olan şeylerden de uzak durmak olarak tanımlanan *"verâ"*yı da beraberinde getirir.[1396]

Verâ, insandaki havf duygusunun *"haşyet"*e; başka bir ifadeyle sevgi ve saygıya dayanan bir ürperme ve sakınma[1397] haline dönüşmesidir. *"Haşyet"* beraberinde *"huşû'"*yu getirir.[1398] *"Huşû'"*; bir yandan Allah korkusunun kalbe kök salmasını;[1399] diğer yandan da insanın yasaklardan kaçınmak ve emirleri yerine getirmek suretiyle Allah'a boyun bükmesini ifade eden bir kavramdır.[1400] Havf, kötülüklerden çekinmek ve iyilikleri yapmak suretiyle, eylemler üzerinde etkisini gösterir; kötülüklerden sakınmayı ve nefse muhalefeti beraberinde getirmesi sebebiyle de *"iffet"*i doğurur.[1401] *"İffet"* en genel anlamıyla haramlardan sakınmayı ifade eden diğer bir kavramdır.[1402] Havfa

1394 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 90.

1395 Nâziât, 79/37-41.

1396 Gazâlî, verayı; şüpheli olan şeylerden; takvayı da daha şüpheli şeylerden sakınmak olarak tanımlar. Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, IV, 288.

1397 Mâverdî, *en-Nüket*, I, 457.

1398 Bkz. İsrâ, 17/109.

1399 İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, III, 45. Bkz. Yahsubî, *Meşâriku'l-Envâr*, I, 247.

1400 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 579; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, VI, 140. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, V, 47.

1401 Gazâlî, *İhyâ*, IV, 287-288.

1402 Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I, 92; Herevî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, I, 85; İbn Sîde, *el-Muhassas*, IV, 65.

nispetle daha üst bir mertebe olan haşyet, huşû ve iffetin temeli olup; en özlü ifadeyle, insanın marifetullaha ve takvaya ermesi, iyiliği emredip kötülükten nehyetmesi,[1403] Allah'ın uhrevî ve dünyevî vaat ve tehditlerini iyi bilmesidir. Bu sebeple Kur'an'da haşyet bir yönüyle ilimle de ilişkilendirilmiştir.[1404]

3.5.2.3.1. Acizlik, Sığınma ve Ebedilik Duygusu

İnsan ne kadar dalalete düşerse düşsün, onun ruhunun bir yönü yine de yüce yaratıcıya dönüktür. Bu durum fıtratın, en olumsuz psiko-sosyal şartlarda bile insan benliğinde varlığını devam ettirebilen bir yapıya sahip olmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu fıtratın insan benliğindeki izi, şirke düşmüş bir müşriğin, puta tapmasıyla bile silinmeyen bir derinliğe sahiptir. Bu itibarla Kur'an'da, bazı müşriklerin *"Biz onlara (putlara) sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz"*[1405] şeklindeki sözleri de ir bakıma fıtrata dair bilinç altının bir dışa vurumu olarak görülebilir. Putlara tapmalarına rağmen cahiliye müşriklerine *"Gökleri ve yeri kim yarattı?"* diye sorsak alacağımız cevabın *"Allah"*, olacağının da Kur'an'da açıkça ifade edilmesi bir bakıma bu gerçekle yakından ilgilidir.[1406]

1403 Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, V, 614.

1404 Bkz. Fâtır, 35/28. Bkz. Beyyine, 98/6-8; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VII, 20. Ayrıca Allah

"فَذَكِّرْ إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرَى سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشَى وَيَتَجَنَّبُهَا الْأَشْقَى"

"O hâlde, eğer öğüt fayda verirse, öğüt ver. Allah'a karşı derin saygı duyarak O'ndan korkan öğüt alacaktır." ayetiyle, haşyetin ibret alma ve nasihate kulak verme konusunda insana bir tefekkür derinliği sağlayacağını da ifade etmektedir. A'lâ, 87/9-10.

1405 Zümer, 39/3.

1406 Zümer, 39/38.

Allah'ın varlığını idrak etme konusunda kâinatın kendine has bir dili vardır.[1407] *"Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halîm'dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır."*[1408] ayetiyle ifade edilen bu hakikat insan fıtratı için de geçerlidir. Fıtrat da Allah'a inanmak, onunla ilişki kurmak ve ondan yardım dilemek konusunda bilinmeyen bir dille konuşur. İnsanın fıtratında bulunan konuşma kabiliyetinin işlevini gerçekleştirebilmesi için dışarıdan bir etkiye muhtaç olduğu gibi, fıtrat da Allah'ı arama, bulma ve O'na bağlanma konusunda bir rehbere ihtiyaç duyar.[1409] İnsan, doğumundan itibaren farlıklı şekillerde de olsa hayatının her aşamasında kâinatın ihtişamı ve büyüklüğü karşısında tarifi imkânsız bir *"acziyet"* ve buna bağlı olarak *"sığınma"* duygusu hisseder. İnsan bu duyguların zirvede olduğu çocukluk döneminde ebeveynine, özellikle de babasına karşı bağlılık ve hayranlık duymaya, bir taraftan onları yüceltirken diğer taraftan da kendisini küçültüp mütevazı olmaya başlar. Çocuğunkine eş duygu ve hisler içinde olan cahiliye devri insanları; *"Onlara, "Allah'ın indirdiğine uyun!" denildiğinde, "Hayır, biz, babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!" derler. Peki, ama ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?"*[1410] ayetinde de ifade edildiği gibi bu yönelişi bir adım daha öteye götürerek babalarına bağlılığı bir din

1407 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XX, 347; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VII, 54.

1408 İsrâ, 17/44.

1409 Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi*, s. 279.

1410 Bakara, 2/170, Bkz. Mâide, 5/104; Â'râf, 7/28; Yûnus, 10/78; Enbiyâ, 21/53; Şuarâ, 26/74; Lokmân, 31/21; Zuhruf, 43/22, 23, 24.

haline getirmişlerdir.[1411] Yıldırım, şimşek, yağmur, sel, deprem ve yanar dağ patlaması gibi tabiat kuvvetleri karşısında da aynı şekilde ortaya çıkan bu duygu; insanı, bu güçlerin zararlarından korunmak için onlarla uyuşmaya ve onlara bağlanmaya itmiştir. Sonraki aşamada ise insanlar bu güçlerin her birine; kızan, seven, nefret eden, razı olan, emreden ve hükmeden gibi özelliklere sahip tanrısal kişilikler atfetmişler; onlara ibadet edip kurbanlar kesmişlerdir. Bu ibadetleri gereği gibi yerine getirmek ve tanrı olduğu iddia edilen bu metafizik şahsiyetlerle irtibat kurmak için de bir takım sembol ve işaretler, totem ve putlarla mücehhez mabetler inşa etmişlerdir.[1412]

Ne kadar güçlü olursa olsun insanın, *"acziyet"* ve *"sığınma"* duygusunu benliğinden söküp atması imkânsızdır. Bu duyguların yanı sıra insan, yaptığı iyiliklerin ve kötülüklerin kaybolmayacağına ve bunların karşılıklarını mutlaka göreceğine dair vicdanının derinliklerinde çok kuvvetli bir duygu daha hisseder. Bu his aynı zamanda söz konusu karşılıkların başka bir doğuş ve yaşamla ilgili olduğunu da insana hissettirir. Bu his ise gerçek sorumluluğun temelidir.[1413] İnsanın, bu dünyada gerçekleştiremediği için acizlik hissettiği duyguların en güçlüsü *"ebedilik duygusu"*dur. Sonsuzluk talebi, dolayısıyla da sonsuz yaşama isteği insan benliğinin en güçlü motivasyonudur. Şeyatan Hz. Âdem'i bu duyguyu istismar etmek suretiyle cennetten çıkarmıştır.[1414] İnsan fıtratında yer alan din duygusunun bir uzantısı olan ebedilik duygusu, insan yaşamının devamının en önemli etkenlerinden biri olmasının yanı sıra ölüm sonrasında

1411 Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi*, s. 282. Bkz. Merâğî, *Tefsîru Merâğî*, II, 42; Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 74.

1412 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 283.

1413 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 83.

1414 Â'râf, 7/20; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VIII, 57.

ebedi bir yaşamın olduğuna ilişkin olarak Yüce Yaratıcının insan fıtratına bıraktığı en kuvvetli delildir. İnsan, fıtratında yer alan hiçbir duyguyu oradan söküp atamadığı gibi, ebedilik duygusunu da benliğinden yok edemez. Bu gerçek Hz. Hûd'un, dünyada ebedi kalmayı hedefleyen kavmine yönelttiği şu ifadelerde de görülmektedir: *""Siz her yüksek yere bir alâmet bina yapıp boş şeylerle eğleniyor musunuz? "İçlerinde ebedî yaşama ümidiyle sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?""*[1415] Aynı şekilde Kur'an'da anlatılan; şeytanın Hz. Âdem'e ölümsüzlüğü vaad ederek onu "شَجَرَةِ الْخُلْدِ" *"ebedilik ağacı"* ile kandırması,[1416] insanın, içinde ebedi kalmak ümidiyle saraylar inşa etmesi[1417] ve cennet hayatından bahseden ayetlerde *"ebedilik"* kavramının vurgulanması[1418] bir yönüyle insandaki ebedilik duygusuyla ilgili görülebilir.

Dünya hayatı zaman bakımından süreli ve geçici bir mahiyete sahiptir. O halde insanın fıtratında yer alan ebedilik duygusunun karşılık bulması bu dünyada söz konusu olmayacaktır. Fakat tek hücreli basit canlılar da dâhil olmak üzere bütün varlıkların sergilediği ebedilik refleksinin gerçek anlamda karşılığının olduğu bir yer de mutlaka mevcut olmalıdır. Bu yer, dünya yaşamından sonra başlayan ahiret âlemidir. İnsan, ebedilik konusundaki önü alınmaz taleplerini ancak ahirete iman ile bir anlama kavuşturabilmektedir. Bu boyutuyla insanın uhrevî inancı kaybetmesi, içindeki ebedilik arzusunu bu dünyada tatmin etmeye ve ebedi bir süreçte yerine getirmeyi düşündüğü sınırsız arzularını da bu dünyada gerçekleştirmeye sevk eder. Bu durum Kur'an'da çarpıcı bir şekilde şöyle ifade edilemektedir:

1415 Şuarâ, 26/128-129; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd,* IV, 152.

1416 Tâhâ, 20/120; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* V, 437.

1417 Şuarâ, 26/129; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît,* VIII, 178.

1418 Furkân, 25/15; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl,* III, 310.

"De ki: "Eğer (iddia ettiğiniz gibi) Allah katındaki ahiret yurdu (cennet) diğer insanlar için değil de, yalnız sizinse ve doğru söyleyenler iseniz haydi ölümü temenni edin! Fakat kendi elleriyle önceden yaptıkları işler yüzünden ölümü hiçbir zaman temenni edemezler. Allah, o zalimleri hakkıyla bilendir. Andolsun, sen onların, yaşamaya, bütün insanlardan; hatta Allah'a ortak koşanlardan bile daha düşkün olduklarını görürsün. Onların her biri bin yıl yaşamak ister. Hâlbuki uzun yaşamak, onları azaptan kurtaracak değildir. Allah, onların bütün işlediklerini görür."[1419]

İnsan, ahiret inancının ortadan kalmasıyla hakiki bağlamından koparılan ebedilik inancı dünya metaıyla sağlayabileceği vehmine kapılır. Kur'an'ın ifadesiyle malının, kendisini ebedi kılacağını zanneder.[1420] Bu evre; aşkın referanslarını kaybetmesiyle başlayan bir çöküş sürecinde insanın, bütün ulvi duygu ve yönelişlerinin yerine dünyevî arzu ve hedefleri ikame ettiği, anlam arayışını zayi ettiği ve tam anlamıyla sapkınlaşıp sekülerleştiği bir dönemdir. İnsanın *"eşref-i mahlukat"* makamından *"esfel-i sâfilîn"* derekesine düştüğü bu süreçte[1421]; insanı, yeryüzünde halife yapan karakter özelliklerinin birer birer zayi oluşuna ve Kur'an'da ifade edildiği gibi insanın aşağıların aşağısına düşüşüne tanıklık ediyoruz.[1422] Daha önce de belirttiğimiz gibi bu düşüşün etkin amili, insanın ebedi karargâhın, dünya olduğuna hükmetmesidir. Ahirete nispetle aşağıların aşağısı olan dünyanın en yüksek hakikat ve gaye olduğuna hükmetmek insanı heva-u hevesin ve şeytanın bir uydusu haline getirir.

1419 Bakara, 2/94-96; İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, I, 91.

1420 Hümeze, 104/1-3; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 337.

1421 Tîn, 95/4-5; A'râf, 7/179; Furkân, 25/44. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV, 411; Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, III, 617.

1422 Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâduh*, III, 880.

Artık böyle bir insanın durumu -Kur'an'ın ifadesiyle- üzerine varsan da, kendi hâline bıraksan da dilini sarkıtıp soluyan bir köpekten farksızdır.[1423]

İnsanın doğuştan getirdiği bir takım kabiliyetleri, ihtiyaçları, zafiyetleri ve zorunlulukları vardır. Onun karakter inşası ancak bu yapının gerçekleri göz önüne alındığı takdirde başarılı olabilir. Onun fıtrî gerçekliğini dikkate almayan bir inşa sistemi insanı, asli hüviyetinden ve yaratılış maksadından uzaklaştırır ve fıtratına yabancılaştırır. Kâinat bütünüyle Allah'a kulluk için yaratılmıştır ve O'na ibadet halindedir. Kendisini yaratana kulluk etme ihtiyacı tabii, fıtrî ve zorunlu bir durumdur. Bütün varlık hareket ve sekenâtlarının her evresinde Allah'ın âleme koyduğu kanunlara boyun eğerek bu görevini yerine getirir.[1424] İtaat anlamına gelen ibadet canlı olsun, cansız olsun; bütün kâinatın ortak özelliğidir. İnsan da yaratılış hedefi itibariyle kâinatla gâî birlikteliğe sahiptir. Onun da görevi aynı şekilde yaratıcısına kulluk etmektir. O da ölmek, yaşamak, sıhhatli olmak ve hastalanmak gibi konularda tıpkı kâinat gibi değişmez (lâ yeteğayyar) kanunlara boyun eğerek bütün âlemin yaratılış gayesine dâhil olur. Fakat insanın kulluğunun, diğer varlıkların kulluğundan farklı bir boyutu vardır. O, ilahi nefhaya mazhar olmasından dolayı idrak ve irade gücüne sahiptir. Bu da yaratıcısına yönelmek bakımından onda, hür bir irade ve şuurlu bir davranış tarzı meydana getirmiştir. İnsanın irade ve şuur sahibi olması ise diğer varlıklardan farklı olarak insanı itaat ve isyana güç yetirebilen bir varlık yapmıştır.[1425]

1423 A'râf, 7/176; Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, VII, 4460.

1424 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 214-215, 274-275.

1425 İnsân, 76/3; Beled, 90/10; Şems, 91/6-9; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, X, 270; Câvî, *Merâh Lebîd*, II, 586; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, IX, 477.

3.5.2.3.2. Ölüm Düşüncesi

Kur'an insan yaşamının sonundaki devasa hakikat olan ve ahiret yaşamının adeta giriş kapısı konumundaki ölümü de bir tefekkür unsuru olarak ön plana çıkarır. "Ölüm nedir? Ölünce nereye gidiyoruz? Varlık ve yokluğun, hayat ve ölümün anlamı nedir? Bunlara gerçek anlamlarını tayin eden kimdir?" gibi soruları insana sordurarak onu Allah'a ve ahirete doğru açılan bir pencerenin önünde tefekküre daldırır. Çünkü insanın davranış tarzı, içinde bulunduğu dünyaya atfettiği anlam ve onu algılayış biçimi üzerine temellenmektedir. Bundan dolayı insan ile dünya arasındaki ilişkiyi sağlıklı bir zemine oturtmadan insanın karakter inşasının gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir. İnsanı davranışa iten sebeplerin en önemlilerinden biri insanın fizyolojik ihtiyaçlarını karşıladığı *"eşya"*dır. Tabiatı gereği insan, bu şeylere karşı ilgi duyar ve sevgi besler.[1426]

Ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkaranın[1427] ve ölümünden sonra yeryüzünü diriltenin Allah olduğunu vurgulayan Kur'an[1428] insanın ölümle sonlanacak olan yaşam macerasını oldukça veciz bir şekilde şöyle özetler:

"Ey insanlar! Ölümden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudğa"dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdiriyoruz.) İçinizden ölenler

1426 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 73.

1427 En'âm, 6/95; Yûnus, 10/31; Nûh, 71/18.

1428 Rûm, 30/19-20; Sa'dî, *Teysîru Kerîmi'r-Rahmân,* s. 638.

olur. Yine içinizden bir kısmı da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir."[1429]

Kur'an'a göre kimin, nerede ve nasıl öleceğini gerçek manasıyla bilen yalnızca Allah'tır.[1430] İnsanın her gün tecrübe ettiği uyku bile aslında ölümün ve ölümden sonraki dirilişin bir provasıdır.[1431] Kur'an'ın ifadesiyle doğum, "en sağlam kaleler içinde bile olsa insanı bulacak olan ölüm"[1432] ve bu ikisi arasında cereyan eden hayatın tamamı insanın yaratılış gayesi olan salih amelleri işlemesine bir zemin olsun diye insana bahşedilmiştir. Dolayısıyla Kur'ânî perspektifte ölüm konusu; yaratılışının amacı olan *"fazilet"*leri kazanma, *"rezilet"*lerden korunma konusunda insana sorumluk bilinci ve uhrevî kaygı kazandıracak; onun, olumlu karakter özelliklerini elde etmesini ve olumsuz karakter özelliklerinden arınmasını sağlayacak bir yöntemle ele alınır. Bu bağlamda Yüce Allah şöyle buyurur: *"De ki: "Sizin kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm var ya, o mutlaka size ulaşacaktır. Sonra gaybı da, görünen âlemi de bilen Allah'a döndürüleceksiniz de, O size yapmakta olduklarınızı haber verecektir."*[1433] Böylece Allah ölüm gerçeğini;

1429 Hac, 22/5.

1430 Lokmân, 31/34; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXI, 198.

1431 *"Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (Ömürlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır."* Zümer, 39/42. Bkz. Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, III, 544; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 275.

1432 Nisâ, 4/78; Isfahânî, *Tefsîru Râğıb*, III, 1332.

1433 Cum'a, 62/8.

dünyadaki itaat ve isyana tayin ettiği uhrevî mükâfât ve cezanın zihinlerde somutlaşmasını ve insanın itaate yönlendirilip isyandan sakındırılmasını sağlayacak bir bağlamda ele almıştır.[1434] Başka bir deyişle seküler eğilimleri ıslah eden ve insana köklü bir uhrevî kaygı kazandıran ölüm konusunun Kur'an'da işleniş tarzı, vahyin genel perspektifinde belirlenen hedeflerle birebir uyumlu bir görünüm sergiler. Bu metot; *"uhra"*yı inşa ederken *"dünya"*yı itlaf; ruhu tamir ederken bedeni tahrip etmez. Aksine dünya ile ahireti, ruh ile bedeni, akıl ile kalbi insanın varoluşunun anlam ve amaçları çerçevesinde birleştirir, bütünleştirir ve dengeler. Dünya-ahiret ayrımını ortadan kaldıran; varlığı ve hakikati sahip olduğu karşılıklı çizgileriyle ortak bir ülkü doğrultusunda yeniden anlamlandıran bu bütünleştirici faaliyet, maddî olandan manevî olana ve manevî olandan madda dî olana doğru iki aşamalı bir yapı sergiler:

*"Birinci aşama"*da; topyekûn bir şekilde, maddî ve geçici olana manevî ve kalıcı bir anlam yükler ve kaçınılmaz olan "engin" maddî eğilimleri "aşkın" manevî hedeflere matuf olarak yeniden anlamlandırır. Daha somut bir ifadeyle Örneğin, yeme-içme isteğinin ve cinsel arzuların tatminini -helal kılınan yoldan karşılanmak şartıyla- Allah'ın adı ile başlatarak manevî olan değer ölçüleriyle rapteder. Maddî, süfli ve dünyevi olanı; manevî, ulvi ve uhrevî olanla kaynaştırır ve böylece insanın bütün faaliyetlerini; basit bir maddî ihtiyaç hududu içine sıkışıp kalmaktan kurtarır, ruhî aydınlıktan yoksun, insana insanî değeri veren ve onu yücelten düstûrlardan mahrum salt bedenî bir ifraz olmaktan çıkarır.[1435] *"Allah'ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara..."*[1436] ayetiyle de veciz bir

1434 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXX, 541.

1435 Kutup, Muhammed, *İnsan Psikolojisi*, s. 303-304.

1436 Kasas, 28/77.

şekilde ifade edilen bu yönelişle artık dünya ahiretin tarlası, ebedi mutluluğun vesilesi olur.[1437] Bundan dolayı peygamberler ve veliler ölümü temenni etmezler. Çünkü onların nazarında dünya ahiretin tarlasıdır. Ömür uzun olunca, ibadetler ve dolayısıyla sevaplar da çok olur; nefis daha çok tezkiye edilir ve böylece hem nefsin kemali hem de sahibinin cemali tam olur.[1438] Öyle ki, Hz. Peygamber'in ifadesiyle -semeresi, maddî âlemde alınamayacak olmasına rağmen- kıyametin kopmasına ramak kala dikilen bir hurma fidanı,[1439] adeta, asıl sürgün verip yeşereceği yer olan ahirete dikilmiş gibidir. Gerçek ve kalıcı meyvesini de orada verecektir.

*"İkinci aşama"*da ise manevî olandan maddî olana doğru bir hareket söz konusudur. Ölüm ve onun beslediği uhrevî kaygı; basit maddî eylemlere bile ulvi bir boyut ve ahlaki bir rota tayin ederken; iman ve onun insan ruhunda inşa ettiği olumlu karakter özelliklerinin gereklerinin maddî ve somut dünyaya gözle görülür ve elle tutulur bir şekilde yansıtılmasını da zorunlu kılar. Böylece onları Allah ile kulunun kalbinin derinlikleri arasında gelişen ve gerçekleşen salt psişik ve manevî fiiler olmaktan çıkarır ve sosyal yapı zemininde ete kemiğe büründürür. Örneğin, Kur'an'da pek çok ayette; "Şunları şunları yapın. Şunları şunları da yapmayın." şeklinde gelen ilahî emir ve yasaklardan sonra "إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ" veya "إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ" *"Eğer iman etmiş iseniz..."*[1440] şartının konması da bu açıdan oldukça anlamlıdır.

1437 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XIII, 314.

1438 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 279.

1439 İbn Hanbel, *Müsned*, XX, 296.

1440 Bakara, 2/91, 278; Âl-i İmrân, 3/49, 139, 175; Nisâ, 4/59; Mâide, 5/23, 57, 112; En'âm, 6/118; A'râf, 7/85; Enfâl, 8/1, 41; Tevbe, 9/13; Hûd, 11/86; Nûr, 24/2, 17; Şuarâ, 26/24; Duhân, 44/7; Hadîd, 57/8.

Gerek Kur'an'da gerekse hadisi şeriflerde sürekli olarak ölümü düşünmenin teşvik edilmesi insanda *"şartlanma psikolojisi"* meydana getirir. Öyle ki, bir hastayı görmesi bile ona ölümü hatırlatır. Böylece dünyanın geçici zevklerinden sıyrılmaya başlar. Bu şartlanma, insanın bilinçli ve kasıtlı hareketleriyle ilgili olan ve bir davranışla yeni bir davranış kazanma esası üzerine temellenen *"operant şartlanma"*dır. Bu şartlanmada insan; içinde bulunduğu karmaşık uyarıcılara kasıtlı bir takım tepkiler ortaya koyar. Bu tepkiler otomatik değil, iradîdir. Operantlar; onları etkileyen sonuçlardan etkilenir ve onlarla değiştirilebilir. Bu nedenle davranış değiştirme işleminde davranış sonuçlarının kontrol edilmesi ve şekillenmesi gerekir. Bu kontrol işleminde *"pekiştirme"* önemli bir yer tutar. Pekiştirme, davranışın neticesiyle ilgili olarak ya mükâfat ya da cezalandırma şeklinde olur. Dolayısıyla insan, operant şartlanma aracılığıyla ödüle götüren ya da cezadan kurtaran bir davranışı kazanmayı öğrenir.[1441]

3.5.2.4. Kitaplara ve Peygamberlere İman

Yüce Allah, birer hidayet rehberi olarak indirdiği kitaplarına ve ilahi terbiyede geçirdikleri bir hayatla insanlara örnek olarak vahyin gereklerini öğreten peygamberlere iman etmeyi zatına imanın, dolayısıyla da imanın gerçekleştireceği karakter inşasının bir gereği olarak görmüş ve şöyle buyurmuştur: *"Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur."*[1442]

1441 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 128-129.

1442 Nisâ, 4/136; Bkz. Şûrâ, 42/15; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 347.

Esas itibariyle kitaba ve o kitabın kendisine indirildiği peygambere iman etmek suretiyle insanın yaradılış gayesini gerçekleştirmesi çalışmamızın özünü oluşturmaktadır. Özellikle bu bölümün girişinde; en genel anlamda vahiy inşa ilişkisi, vahyin ontolojik boyutu ve münezzel olan vahyin karakter yapılanması üzerindeki etkisinden bahsettiğimiz bölümler; kitaplara imanın, başka bir deyişle insanın, hidayet kaynağı ve hakikat çağrısı olan vahye iman ve ittiba etmesinin onun karakter inşasındaki rolüne ilişkindir. İnşa edilmiş örnek bir karakter olan Hz. Peygamber'in vahyin karakter inşa sistemindeki rolü ise çalışmamızın ilerleyen aşamalarında müstakil bir başlık altında ele alınacaktır.

3.5.2.5. Kaza ve Kadere İman

Kaza ve kadere iman etmek de aynı şekilde Allah'a imanın ve bunun insan karakteri üzerindeki inşa fonksiyonunun tamamlayıcı unsurlarından biridir. Hz. Peygamber *"Cibril Hadisi"* adıyla meşhur olan rivayete göre Cebrail (a.s.) kendisine "İman nedir?" diye sorduğunda; *"Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhirel gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmandır."* cevabını vermiştir.[1443]

Kaza ve kaderin özü; Allah'ın, ezelî ilim ve iradesiyle; ezelden ebede kadarki bütün eşya ve olayları zemin, zaman ve nitelikleri itibariyle bilmesi ve vakti geldiğinde kudret ve iradesiyle yaratmasıdır. Bu tanımda kader, Allah'ın ilmini; kaza ise irade ve yaratma gücünü ifade etmektedir. Dolayısıyla kader ve kazaya iman etmek; Allah'ın bilgisi, iradesi, kudret ve yaratması dışında âlemde hiçbirşeyin bulunmadığına inanmak anlamına gelir. *"Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da*

1443 Müslim, *Îmân*, 1; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 15; İbn Mâce, *Mukaddime*, 9.

hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta (Allah'ın bilgisi dâhilinde, Levh-i Mahfuz'da) olmasın."[1444] ayetinde de ifade edildiği gibi Allah'a iman eden bir insan, bir yaprağın dalından düşmesi gibi sıradan bir olayın bile ilahi ilim ve kudretin dışında olmadığını bilir ve buna iman eder.[1445]

Kaza ve kadere imanın insanın irade ve fiillleri üzerindeki etkisini kelami boyutta ele alan mezhep tartışmalarının dışında, eğitsel yönüne odaklanarak konuya yaklaştığımızda özetle şunları söylememiz mümkündür: Allah insanı kulluk için yaratmıştır. Kulluk ise bir denenme sürecinin genel adıdır. Denenme ise mutlak bir cebir altında gerçekleşmesi halinde imtihan olma özelliğini kaybeder. Kur'an'ın bütününden de anlıyoruz ki, Allah insandan kendi cüzî ve hür iradesiyle şerden uzak durmasını ve hayra yönelmesini talep etmektedir: *"Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kat eder."*[1446] ; *"Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir. Rabbin, kullara (zerre kadar) zulmedici değildir."*[1447] Allah'ın kitap indirmesi ve peygamber göndermesi hep bu talebin eseridir. İnsanın irade, yöneliş ve dolayısıyla da denenişini anlamsız kılacak bir icbar söz konusu olsaydı Allah'ın vahyetmesi ve peygamber göndermesi abesle iştigal hükmünde olacaktı. Allah ise bundan münezzehtir: *"Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?"*[1448]

Aslına bakılırsa; Allah'ın ezelî ilmi ile bildiği, sonsuz kudret ve iradesiyle gerçekleştirdiği kader ve kazanın, imtihanın sırrını ihlal etmeksizin insanın iradî ve ihtiyârî eylem dünyasını nasıl

1444 En'âm, 6/59.

1445 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIII, 10.

1446 İnsân, 76/3; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 269.

1447 Fussilet, 41/46; Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 370.

1448 Mu'minûn, 23/115; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, II, 484.

kuşattığı ve özellikle ecelin[1449] de içinde bulunduğu bir takım musibetlerin insanlara isabet etmesine ilişkin mukadderatın mahiyeti, aklî idrakimizin üzerinde bir sır olarak kalmaya devam edecektir. Kaza ve kaderin bu gaybî boyutuna ilişkin bütün akıl yürütmeler ve tartışmalar son tahlilde sonuçsuz olup, insanın varoluşsal anlamı açısından pratik bir değer taşımaz. Bu konuda insana düşen, iradî eylemlerinde batıldan uzak durmak ve hakka sarılmak konusunda elinden geleni yapması ve cebir vehmiyle kulluk yolunda itaat ve gayreti bırakmamasıdır; iradesi dışında gelişen hadislerde ise; *"De ki: "Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır. Öyleyse mü›minler, yalnız Allah›a güvensinler."*[1450] şeklinde ifade edilen teslimiyet ve tevekkül erdemlerini elde etmesidir.[1451] Bu ise kaza ve kaderin metafizik ve ontolojik mahiyetinden çok onun işlevsel ve eğitsel değeri üzerine odaklanmak ve elinden gelen gayreti ortaya koyduktan sonra durumu Allah'a havale etmekle gerçekleşir.[1452] Kader ve kazaya imanın bu yönünün göz ardı edilmesi ve insanın hakkında bilgi sahibi olmadığı bir şeyin peşine düşmesi gayba taş atmak (*recmen bi'l-ğayb)*[1453] demektir ve insanı, var oluşunun anlam ve amaçlarından alıkoyması sebebiyle abesle iştiğaldir. Bu sebeple Hz. Peygamber kaderin mahiyeti hakkında tartışan ashabını uyararak şöyle buyurmuştur: *"Siz bununla mı emrolundunuz? Veya ben bunun için mi peygamber olarak gönderildim? Şunu biliniz ki sizden önceki ümmetler bu tür tartışmalara başladıkları zaman helak olmuşlardır. Böyle tartışmalara girmemelisiniz."*[1454]

1449 Zümer, 39/62; Sâffât, 37/96; A'râf, 7/178; Vâkıa, 56/60.

1450 Tevbe, 9/51.

1451 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* III, 447.

1452 İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd,* II, 390.

1453 Kehf, 18/22.

1454 Tirmizî, *Kader,* 1.

Kader ve kazaya iman, vahyin karakter inşa metodunda çok önemli bir fonksiyona sahiptir. Tevbe Suresinin 51. ayetinin sonunda da ifade edildiği gibi, Allah'ın ilim ve kudretine güvenmek,[1455] teslimiyet, tevekkül, kanaat ve sabır gibi erdemleri de beraberinde getirir. İnsan bu iman sayesinde bütün eylem ve çabasının; sozsuz bir ilim, irade ve kudret dâhilinde olduğunu hiçbir zaman unutmaz. Bu bilinç hali onu, tembellik ve gevşekliğe itmek bir yana, ilahî ilim ve inayetin desteğini arkasına alarak üstün bir azim, ciddiyet ve gayrete sevkeder: *"Karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever."*[1456] Ayette de ifade edildiği gibi tevekkül; sanılanın aksine, yapılan işin sonundaki zoraki bir boyun büküş değil, başlangıcından itibaren beşerî çabanın her evresini kuşatan bir yöneliş ve istimdat halidir. Bu sebeple Hz. Peygamber, devesini salarak tevekkül ettiğini söyleyen bedeviye; *"Önce deveni bağla, Allah'a öyle tevekkül et."* buyurmuştur.[1457]

3.5.3. Kalbin İnşasının Sonuçları

İnsan akli bir varlık olduğu kadar aynı zamanda duygusal bir varlıktır. Görünen eylemlerinin yanı sıra onun, gözlem ve deneyle tespite elverişli olmayan duyguları vardır. Bunlar insanın iç âleminde, buna bağlı olarak da davranış dünyasında meydana getirdiği hareketlilik sebebiyle *"ef'âlu'l-kulûb" (a'mâlu'l-kulûb)*[1458] olarak da isimlendirilebilir. Elem ve haz, sevgi ve nefret, güven, korku ve acıma[1459] örneklerinde olduğu gibi

1455 Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm*, IV, 73.

1456 Âl-i İmrân, 3/159; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 409

1457 Tirmizî, *Kıyâmet*, 60.

1458 Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, s. 664. Ayrıca *"ef'âlu'n-nefs"* ifadesi için bkz. Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân*, VII, 599; IX, 477.

1459 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, X, 115.

birbirine tamamen zıt, değişken, çok yönlü ve soyut nitelikte olan bu duygular sayısız tonlara sahiptir. Bunlar insan ruhuda aktif olan bir takım hallerdir.[1460] Şuurun etkisi olmaksızın iç ve dış olaylara bir tepki olarak beliren ve vasfedilmesi oldukça zor olan bu ruhsal olgular; insan ruhunda cereyan eden, belirli bir sürede karakteristik bir gelişme gösteren ve yaşanmakta olan çevreye ya da çevrede yaşanılan çeşitli durumlara karşı yönelmeyi gerektiren olumlu veya olumsuz iç yaşayışlar bütünüdür.[1461]

Bu bütünlüğün içinde yer alan her bir duygu, külli bir hal olan iman ile kimi yerde iç içe geçmiştir; kimi yerde de etkileşim halindedir.[1462] İmanın temeli olan tasdikin, gönüllü bir benimseme ve kabulü gerektirmesi de imanla duygu dünyası arasındaki bu kuvvetli etkileşimin bir ifadesi sayılabilir. Başka bir deyişle imanın temeli olan tasdik, duygu boyutundan yoksun bir şekilde kuru kuruya bir zihnî onaylamayı ifade etmez. *"Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."*[1463] Ayetinde vurgulanan iç sıkıntıdan azade olan rıza hali de imanın varlığı için duygusal katılımın gerekliliğini belirtmektedir.[1464] Dolayısıyla diyebiliriz ki, imanın oluşum ve bekası duygu dünyasıyla yakından ilgilidir. İman gibi inkâr da

1460 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, I, 172.

1461 Bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 92, 96. Ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXXIII, 259; Nu'mânî, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, XIV, 166.

1462 Örneğin, Allah sevgisi imanla iç içe geçmiş bir duygu iken, ezan sesi karşısında hissedilen sevgi iman ile etkileşim içinde olan bir sevgidir. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 95, 92-96.

1463 Nisâ, 4/65.

1464 Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, I, 395.

sadece rasyonel gerekçelere dayanmayıp aynı zamanda duygusal sebeplere de dayanır. Bu sebeple Allah, kâfirlerin katılaşmış inançlarını yıkmak için bir yandan onların akıllarını ikna ederken diğer yandan da onların duygularına da hitap eder.[1465]

Değer, derinlik ve devamlılık bakımından kalpte ortaya çıkan duygular bir yandan imanla inşa edilip beslenirken öte yandan imanı ve imanın, üzerine temellendiği tefekkürü besleyip kökleştirir. Başka bir deyişle imanla birlikte vücut bulan duygu dalgalarının derinliği ve devamlılığı ile beslenen iman, her an iradeye hükmetmeye muktedir bir konuma yükselerek çağrışımların akışını ve davranışların istikametini belirler. Duygusal derinlik ve devamlılığın kaybolması "imanın telkin ettiği ide"yi felç eder. Duygu inşası; kalbin idrak ve ferasetini keskinleştirir. İnsanın maddî ve manevî olmak üzere iki boyutunun ve her iki boyuta ait özel idrak yolarının olduğunu ifade etmemiz gerekir. Örneğin, insanın, biri dışa diğeri de içe doğru açılan iki gözü vardır. Bunlardan biri maddî, öteki de manevî âleme doğru açılır. Mana boyutuna bakan gözü *"kalp gözü"* olarak ifade edebiliriz.[1466] İman ile aktif hale gelen bu göz[1467] bize

1465 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 96-98.

1466 Hilmi Ziya Ülken, Gazali'nin *"kalp gözü"* olarak kavramlaştırdığı bu görüşüyle, sadece akla değil, aynı zamanda ruha da etkin bir rol vererek ilk çağın rasyonalist filozoflarından tamamen ayrıldığını ve ilim-amel ilişkisi sonucu oluşan duygularla aklî idrakin ötesine ermeye çalıştığını söyler. Hatta Mc. Donald Gazalî'nin, İslam filozoflarından tamamen farklı bir yol tuttuğunu şu sözlerle ifade eder: "Onun yanında Aristo taraftarları, İslam filozofları, İbn Rüşd ve diğerleri sıradan birer derleyici, birer hâşiye yazıcısı gibi kalırlar." Öyle görünüyor ki, Gazalî, aklî idrak usulünün yerine insanın şahsi tecrübesini tekrar koymuş ve maddî akılcılık yerine manevî tecrübeyi ve hazzı üstün tutmuştur. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 194. Bkz. Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kurân*, III, 445.

1467 Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, Thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/2004, II, 784. Bkz. Tüsterî, *Tefsîru Tüsterî*, s. 30; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 144.

eşyanın hakikatini[1468] derin varlığımızı fark ettirir. Bu sahada beliren hikmetler aklî düşünce ile değil, ancak kalbin akledişi ile idrak edilebilir:[1469] *"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."*[1470]

Ayette "قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا" *"kendisiyle aklettikleri kalpler"* ifadesi de bu gerçeğe işaret etmektedir. Ayrıca ayette gerçek körlüğün biyolojik gözde değil kalpte meydana geldiği ifade edilmiş ve böylece insanın varlığının anlam ve amaçlarını âlemin tamamı üzerinden bütünsel bir şekilde okuma ve gereklerini yerine getirme konusundaki ferasetini ifade eden ve kalpte mekân tutan manevî bir gözden bahsedilmiş olmaktadır. Tüsterî (ö. 283/896) ayette kalbe atfedilen bu görme kabiliyetini "بصر القلب" *"kalbin gözü"*[1471] ; Ebû Leys Semerkandî (ö. 373/983) ise "العقول التى فى الصدور" "göğüslerde (ya da kalplerde) bulunan akıllar" şeklinde tefsir etmiştir.[1472] Aynı şekilde İmam-ı Gazâlî (ö. 505/1111) de insanın kalbinde normal gözün maruz kaldığı kusurlardan uzak olan kemal üzere bir gözün varlığını; bazılarının onu akıl, bazılarının ruh, bazılarının da *"en-nefsu'l-insânî"* olarak isimlendirdiğini ifade eder.[1473] Orta

---

1468 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XXI, 216; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye,* X, 6267; XI, 7120.

1469 Paskal bu idraki *"kalbin mantığı"* olarak isimlendirir. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi,* s. 195.

1470 Hac, 22/46; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd,* III, 541.

1471 Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî,* I, 108.

1472 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* II, 463.

1473 "واعلم أن فى قلب الإنسان عيناً هذه صفة كمالها وهى التى يعبّر عنها تارة بالعقل وتارة بالروح وتارة بالنفس الإنسانى"

Gazâlî, Ebû Hâmid, *Mişkâtu'l-Envâr,* Thk. Ebû'l-Alâ el-Afîfî, ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâi ve'n-Neşr, Kâhire, ts.,I, s. 43.

çağdan beri sözü edilen ve modern düşüncenin büyük zekâları tarafından üzerinde durulan *"kalp gözü"* kavramı; ne Dilthey'in bahsettiği anlama kabiliyeti ne de Bergson'un dem vurduğu sezgi gücüdür. Bu kavram, bizzat bu düşünürlerin söylediklerine göre ahlakî, dinî ve bedîî bütün değerleriyle insanın en geniş varlığını ifade eden bir güç; aklın ötesindeki kalptir. Orta çağ ve genel din felsefesi bunu *"Allah'a açılmış göz"* olarak ifade eder.[1474]

Vahyin inşa sürecine katılan ve sürecin gereklerini yerine getirerek gönül gözünü açmayı başaran insanın manevî dünyası hırs ve emelden uzaklaşır; dünyevî şehvetlerden ve fânî emellerden yüz çevirip Allah'a yönelerek nur ve füyûzâta muntazır olur. Bu aşama iman, salih amel[1475] ve takva ile öne geçen kulun Allah'a yöneldiği gibi Allah'ın da kula teveccüh ederek inayetiyle nazar kıldığı bir kurbiyet makamıdır: *"Ey iman edenler! Eğer takvalı olursanız; O, size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış (furkan) verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah, büyük lütuf sahibidir."*[1476]; *"Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu (mahreç) açar. Onu beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir. Allah, her şeye bir ölçü koymuştur."*[1477] Ayetlerde, insanın takvaya ermesine ödül olarak *"furkân"* ve *"mahrec"*e mazhar kılınacağı ifade edilmiştir. *"Furkân"* hakla batılı birbirinden ayıran bir nur,[1478] hidayet[1479] ve hakla batılı

1474 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 195.

1475 Vâkıa 56/11. Ayette bahsedilen "öne geçmeyi" itaat ve takvaya ermek olarak ifade edebiliriz. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 220; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIX, 290.

1476 Enfâl, 6/29.

1477 Talâk, 65/2-3.

1478 Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, I, 71; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, II, 324; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 487.

1479 Mâverdî, *en-Nüket*, II, 311.

birbirinden ayıracak bir fâsıla;[1480] *"mahrec"* ise farklı şekillerde tecelli eden ilahî bir inayettir.[1481]

İnsanın Yüce Yaratıcıya yönelerek hayatının her anında ve alanında O'nunla birlikte olmasının ona sağlayacağı ilahî inayet başka bir ayette de şöyle ifade edilir: *"Bizim uğrumuzda mücâhede edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir."*[1482] İmam Kuşeyrî ayette geçen "وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا" *"bizim uğrumuzda mücahede edenler"* ile kast edilenin, nefisleriyle mücadele edenler, Allah'ın verdiği vazifeleri yerine getirmek için nefislerini yoranlar olduğunu ve bunun da haram ve şüpheli şeylerden uzak kalmak, gereksiz iş ve ilgileri terk ederek Allah'a yönelmekle mümkün olduğunu ifade eder. "لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا" ifadesini de mücahede yoluna giren kimseye Allah'ın; varlığın sır ve inceliklerini açması ve böylece hakikate ulaştıracak delilleri insanın fark etmesi şeklinde tefsir eder.[1483] Bu yaklaşım, Enfâl Suresinin 29. ayetinde geçen *"furkân"*ı *"hidâyet"* şeklinde tefsir eden müfessirlerin görüşleriyle de bağdaşmaktadır.

İman ve salih amelin bir sonucu olarak gerçekleşen bu kurbiyeti ifade sadedinde Hz. Peygamber Yüce Allah'ın bir hadis-i kutsîde şöyle buyurduğunu bildirmiştir: *"Kulum, ona*

1480 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 1686.

1481 Mâverdî, *en-Nüket*, VI, 31. Bkz. Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, I, 170; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 446. Her iki kavramın da aynı anlamı ifade etmesi hakkında bkz. İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 54; Semerkandî, *el-Bahru'l-Ulûm*, II, 17.

1482 Ankebût, 29/69.

1483 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, III, 106. Aynı şekilde Yüce Allah Bakara, 2/282'de "وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ" *"Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah, size öğretiyor. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir."* buyurarak öğrenme konusunda ilahi inayete mazhar olmanın takva erdemini edinmeyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 255.

farz kıldıklarımdan daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. O, nafilelere devam ettikçe bana yaklaşmaya da devam eder ve sonunda benim sevgime mazhar olur. Ben onu sevdiğimde onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey istediğinde ona veririm; bana sığındığında onu korurum..."[1484] Hadis-i kutsîlerde de vurgulandığı gibi insanın vasıl olduğu bu makamda, şerre sevk eden hatırlatmalar (vesveseler) yerini hayra çağıran hatırlatmalara (ilhamlara) bırakır. Hayra davet eden ilham melekten,[1485] şerre çağıran ise şeytandan gelir. Bu yakınlaşma esnasında insan, sayısız hikmet ve ilimleri müşahede eder. Kur'an da Hızır-Musa kıssasında Hızır (a.s.)'a verildiği bildirilen rahmet ve ilim[1486] ve Lokman suresinde Lokmân (a.s.)'a verildiği ifade edilen hikmet ve hilim[1487] de hep bu esasa dayanır.[1488] İnsan iman ve salih amellerle nefsini tezkiye etmediği takdirde, Yüce Yaratıcıya yönelmenin ona sağlayacağı basiret ve feraset olanaklarından merhum kalır.[1489]

Kalp gözünün görme yetisini *"feraset"* olarak isimlendirebiliriz. Feraset; insanın, Allah'ın kalbe koyduğu nur ile görmesidir.[1490] *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve*

1484 Buhârî, *Rikâk*, 38. Bu konuda başka bir hadis-i kutsî de şöyledir: *"Kulum bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir zira yaklaşırım; o bana bir zira yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. O, bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak gelirim."* Buhârî, *Tevhîd*, 50, Müslim, *Zikir*, 2.

1485 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 279; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 7; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 234; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, I, 209; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIV, 286.

1486 Kehf, 18/65.

1487 Lokmân, 31/12.

1488 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 354; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, VI, 183; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 3097.

1489 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 197-198.

1490 Âlûsî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 81; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, II, 634.

peygamberine iman edin ki, size rahmetinden iki kat pay versin, size kendisiyle yürüyeceğiniz bir nur versin ve sizi bağışlasın. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."[1491] ayetinde ifade edilen *"nur"*; insanın, kendisi sayesinde cehalet ve körlükten kurtularak ferasete erdiği bir hidayettir.[1492] Yine başka bir ayette Yüce Allah şöyle buyurur: *"Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi imana kapalı kimse gibi midir? Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler."*[1493] İnsan, bu nura vasıl olmadan hidayeti elde edemez ve sanki gök yüzüne çıkıyormuş gibi göğsünün darıldığı derin bir bunalımın içinde mahvolup gider:[1494] *"Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah, inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir."*[1495]

Feraset gözüyle müşahede edilen hakikatler insanın gönül

1491 Hadîd, 57/28. Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur: **"**اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ**"** *"Mü'minin ferasetinden sakının. Çünkü Allah'ın nuruyla bakar."* Tirmizî, *Tefsîru'l-Kurân*,16. Ayrıca bkz. Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, I, 500; II, 123; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, V, 198.

1492 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 32; I, 91; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I, 117; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVII, 267.

1493 Zümer, 39/22. Ayette geçen *"nûr"*un hidayet olduğu ile ilgili olarak bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 40.

1494 Yüce Allah bu gerçeği Nûr, 24/40'da şu şekilde ifade eder: *"Yahut (inkârcıların küfür içindeki hâlleri) derin bir denizdeki karanlıklar gibidir. (Bir deniz ki) onu dalga üstüne dalga kaplıyor, üstünde de bulutlar var. Karanlıklar üstüne karanlıklar. İnsan, elini çıkarsa neredeyse onu bile göremez. Kime Allah nur vermezse, onun için nur diye bir şey yoktur."* Bkz. En'âm, 6/122.

1495 En'âm, 6/125; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, III, 1199.

dünyasındaki süflî ayak bağlarını çözer ve şüpheleri ortadan kaldırır. Böylece kalp uyanır, incelir ve sâfîleşir; daha önce hiç tatmadığı manevî hazları tatmaya, en üst düzeyde hakka karşı bir ünsiyet duymaya başlar. Muhakkik bilginlerce *"vecd"* olarak isimlendirilen bu manevî hal[1496] kalbi temizleyici fonksiyonları sebebiyle karakter inşasında önemli bir yer tutar. Çünkü vecd hali; basireti perdeleyen engellerin ortadan kalkmasına, Kur'an'ın sunduğu hakikatlerin ruhu derinden etkilemesine, insan davranışlarına yön veren ve her zaman tekrarlanan bir seviyeye çıkmasına neden olur. Vecd yüksek duygularla ilgili ayarlayıcı bir kavramdır.[1497] İmanın, insan karakteri üzerinde gerçekleştirdiği inşâ faaliyetiyle kalpte pek çok olumlu duygu ortaya çıkar. Bunların en çok öne çıkanlarını maddeler halinde aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

a- Güven: Bu duyguların ilki, iman ile aynı köyken türeyen güvenlik (emanet) duygusudur.[1498] İnsan imanla gerçekleşen sığınma sayesinde hüzün, korku ve endişeden kurtulur. Çünkü iman sayesinde insan ile Allah arasında inşa edilen bağ, insanın iç dünyasında derin bir huzur ve sekineti de beraberinde getirir. Bu itibarla Allah, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunduğu ifade etmektedir.[1499] Tam bir teslimiyet ve bağlılık üzerine inşa edilen iman ile güvenlik duygusu arasındaki ilişki Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"İman edip de*

1496 Gazâlî, *İhyâ*, II, 722-723.

1497 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 202.

1498 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 366; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, I, 59; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 73.

1499 Nûr, 24/55; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 174.

imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır."[1500]

b- Tevekkül: Kelime anlamı olarak insanın, aczi ve zayıflığı sebebiyle başkasına dayanması, onu kendisine vekil edinmesi;[1501] terim anlamıyla da müminin gerekli gayreti ortaya koyup esbaba tevessül ettikten sonra[1502] Allah'a iman, itimat ve inkiyad etmesi demek olan tevekkül,[1503] kalbin iman ile inşasının en önemli sonuçlarından biridir. İman sayesinde insan; Allah'ın yaratıp, düzenleyip yönetmek bakımından her şeyi kendi zatının vekâleti altında tuttuğunu anlar. Allah'a tevvekül ederek O'nu kendisine vekil edindiğinde dinini ve imanını Allah'ın muhafaza edeceğini anlar.[1504] Bu itibarla tevekkül bir yandan Allah'a iman ve güvenin; diğer yandan da kendi zafiyet ve acziyetinin farkında olmanın kalpte inşa ettiği en önemli karakter özelliklerinden biridir. Bundan dolayı Kur'an'da; müminlerin Allah'a tevekkül etmeleri emredilmiş,[1505] Allah'ın, kendisine tevekkül edenleri sevdiği,[1506] zaferin ve ilahi yardımının tevekküle bağlı olduğu[1507] belirtilmiştir.

1500 En'âm, 6/82; Sa'dî, *Teysîru'l- Kerîmi'r-Rahmân,* s. 263.

1501 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* XXXI, 99.

1502 Bu bağlamda Kur'an'da tevekkülün azim ile birlikte zikredilmesi dikkat çekicidiri. Bkz. Âl-i İmrân, 3/159. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* VII, 346; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît,* III, 410; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl,* IV, 85.

1503 İbn Atıyye, *el-Muahrreru'l-Vecîz,* III, 261; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân,* III, 337.

1504 Sa'dî, *Tefsîru Kerîmi'r-Rahmân,* s. 268.

1505 Âl-i İmrân, 3/122; Mâide, 5/11; A'râf, 7/89; Yûsuf, 12/67; İbrâhîm, 14/11; Furkân, 25/58; Şûrâ, 26/217; Neml, 27/79; Şûra, 42/10, 32; Mümtahine, 60/4; Teğâbun, 64/13; Mülk, 67/29.

1506 Âl-i İmrân, 3/159.

1507 Âl-i İmrân, 3/160; Mâide, 5/23.

Kur'an'a göre insanın işlerinde Allah'ı vekil edinmesi[1508] ve O'nun rahmet ve nusretine[1509] mazhar olması da ancak tevekkül ile mümkündür.[1510] Tevekkül, Allah'ın adı anıldığında kalpleri ürperen, O'nun ayetleri okunduğunda imanları artan[1511] ve O'na rıza ve teslimiyetle bağlanmış[1512] müminlerin temel karakter özelliklerinden biridir. Onlar her işlerinde olduğu gibi; kendilerine bir musibet isabet ettiğinde,[1513] insanların kendilerine yüz çevirmelerine,[1514] ihanet, tuzak, tasallut[1515] ve ezalarına[1516] maruz kaldıklarında da Allah'a tevekkül ederler.[1517] Kur'an'a göre, şeytanın insan karakterini ifsat edici vesvese-lerine karşı müminlerin imandan sonraki en güçlü silahının da tevekkül olduğu belirtilmektedir: *"Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur."*[1518] Kur'an'a göre tevekkül her türlü yeterlilik ve yetkinliğin en önemli unsurlarından biridir.[1519]

c- İhlâs: Akli yönden tatmin olmuş bir şekilde iman nimetine mazhar olan ve tefekkür ve teslimiyetle elde ettiği marifetullah şuurunu, şahsiyet inşâsının kurucu öznesi yapan insanın elde ettiği karakter derinliği kalp ve amel dünyasında yeni bir duyguya kapı aralar. Bu duygu ihlâstır. Maddî ve manevî

1508 Ahzâb, 33/3.

1509 Hûd, 11/88.

1510 Nisâ, 4/81. Bkz. Enfâl, 8/49, 61.

1511 Enfâl, 8/2.

1512 Yûnus, 10/84-85. Bkz. Hûd, 11/56.

1513 Tevbe, 9/51.

1514 Tevbe, 9/129; Ra'd, 13/30.

1515 Yûnus, 10/71; Hûd, 11/123; Mücâdele, 58/10.

1516 İbrâhîm, 14/12; Ahzâb, 33/48.

1517 Bkz. Nahl, 16/42; Ankebût, 29/59.

1518 Nahl, 16/99.

1519 Zümer, 39/38; Talâk, 65/3.

dünyanın her işlevinde insanın sadece yüce Yaratıcı'sının rızasını gözetmesi demektir. Üzerine temellendiği yapı ve ortaya çıktığı konum itibariyle ihlâs; insan kalbinin ve karakterinin imandan sonra sahip olması gereken en önemli özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.[1520] İnsan ihlâs sayesinde amelini ifsat edici manevi faktörlerden korunur.[1521] Bu sebeple Allah Kur'ân'da müminlerin, kendisine ihlâsla kulluk etmelerini istemiş,[1522] peygamberlerin ihlâsa erdirildiklerini,[1523] müminlerin ihlâslı kimseler olduklarını,[1524] dini yalnızca Allah'a has kılarak[1525] O'na dua/ibadet ettiklerini,[1526] ihlâslı kulların dünyevî helakten[1527] ve uhrevi azaptan kurtulacaklarını belirtmektedir.[1528] Ayrıca Kur'an'da tıpkı tevekkül edenler üzerinde şeytanın bir tesirinin olmadığı belirtildiği gibi ihlâsa erenler üzerinde de bir etkisinin olamayacağı ifade edilmektedir.[1529]

İmanın en önemli sonuçlarından biri olan ihlâs, ilk aşamada kişinin kalp dünyasına ait fiilerde varlığını hissettirerek -dinî literatürde riya ve süm'a olarak isimlendirilen ve kalbin

1520 Bu bağlamda Hz. Peygamber; insanın, kalbinin temizliği ve niyetinin ihlâsı oranında sevap alacağını ifade etmiştir. Bkz. Buhârî, *İmân,* 41, Müslim, *İmâret,* 155.

1521 Kurtubî, *el-Câmi',* VII, 234; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* III, 484; VIII, 70; Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît,* V, 299.

1522 Zümer, 39/2, 11, 14; Mümin, 40/14; Mümin, 40/65; Beyyine, 98/5.

1523 Yûnus, 12/24; Meryem, 19/51.

1524 Bakara, 2/139.

1525 Nisâ, 4/146.

1526 A'râf, 7/29; Yûnus, 10/22.

1527 Sâffât, 37/73-74,

1528 Sâffât, 37/38-40; 127-128, 158.

1529 Hicr, 15/39-40. Ayrıca bkz. Sa'd, 38/83; Hafâcî, Şihâbuddîn, *İnâyetu'l-Kâdî ve Kifâyetu'r-Râdî alâ Tefsîri'l-Beydâvî,* Dâru Sâdır, Beyrût, 1069, V, 294; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* V, 80; İbn Yâsîn, *es-Sahîhu'l-Mesbûr,* III, 204.

ve amelin hedefini dünyevi çıkarlara odaklamayı ifade eden olumsuz karakter özelliklerini yok eder.[1530] yerine samimiyet, içtenlik ve tevazu gibi meziyetleri inşâ eder. Bu bakımdan ihlâs, popülizmin yanıltıcı etkisinden kurtulmanın en esaslı çözümü olup Allah'ın rızasına uygun işlerin hiçbir tesir altında kalmadan ve süflî gayelerin peşine düşmeden sadece ulvi bir amaç ve manevî bir yöneliş ekseninde gerçekleştirilmesini sağlar. Bu bağlamda ihlâs; sahibini, Allah'ın razı olduğu amelleri görülsün, duyulsun ve bilinsin diye değil yalnızca O'nun rızasını gözeterek yapma erdemine taşır. Hz. Peygamberin pek çok ifadesinde beyan ettiği üzere, yapılan amellerin ahiret âleminde karşılık bulması ve sevap ile neticelenmesi imana bağlı olduğu kadar ihlâsın ve salih niyetin de temel bir karakter unsuru olmasına bağlıdır.[1531]

d- İhsan: Kur'an'nın Allah'ın sıfatları konusunda vurguladığı en önemli hususlardan birinin de Allah'ın herşeyi gören (el-Basîr) olduğunu ifade etmiştik.[1532] Kulluk için yaratılmış olan insanın şuurunda her daim Yaratıcı'sının gözetiminde olduğu hissini inşâ etmeyi hedefleyen bu vurgular özelde ibadetlerin genelde ise kulluk namına yapılan bütün salih amellerin makbûliyetinin nirengi noktasıdır. Hz. Peygamber bir hadîs-i şerifinde bu duyguyu iman ve İslam'ın tanımlarından sonra üçüncü sırada *"ihsan"* ifadesi ile zikretmiş[1533] ve *"İhsan, Allah'a sanki*

1530 Bikâî, *Nazmu'-Dürer*, V, 401; Hafâcî, *İnâyetu'l-Kâdî*, VII, 331.

1531 إِنَّمَا الأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى hadisi için bkz. Buhârî, *Bed'u'l-Vahy*, 1, *Itk* 6, *Nikâh* 5; Müslim, *İmâret*, 155; Nesâî, *Tahâret*, 60. Ayrıca bkz. Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, VIII, 500; Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, V, 2706.

1532 Bakara, 2/96, 110, 233, 237, 265; Âl-i İmrân, 3/15, 20, 156, 163; Nisâ, 4/58, 134; Mâide, 5/71.

1533 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 166; XIV, 74; İbn Kayyîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 98.

sen O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü sen O'nu göremezsen de O seni muhakkak görür."[1534] buyurarak bu kelimeye açıklık getirmiştir.[1535]

Dolayısıyla özelde namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin genelde ise eza veren bir şeyi yoldan kaldırmaya kadar varan -insanın yaradılış gayesine atfen yaptığı bütün amellerin- Allah'ın rızasına uygun bir şekil üzere yapılması ihsanın kalp dünyasındaki istikrarına bağlıdır. Çünkü ihsan duygusu insanı, *"itkan"*a yani eylemlerini, kendisini gören ve gözeten Allah'ın razı olacağı şekilde üst düzey bir ciddiyet ve kaliteyle gerçekleştirme şuuruna ulaştırır.[1536]

e- Sabır: İmanın inşa ettiği olumlu karakter özelliklerinden biri de sabırdır. Sabrın müminin en önemli karakter özelliklerinden biri olduğu Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allah'tan yardım dileyin. Şüphe yok ki, Allah sabredenlerle beraberdir."*[1537] Ayetten anlaşıldığına göre sabır, Allah ile kurulan bir bağdır. İmam Kuşeyrî, sabrı; الصبر صفة توجب معيّة الحقّ "Sabır Hakk ile beraberliği gerektiren bir sıfattır." şeklinde tanımlamaktadır.[1538] Bazı müfessirlere göre buradaki beraberlik ile kast edilen; sabreden kimsenin Allah'ın yardım ve himayesine mazhar olmasıdır.[1539] Kelime anlamı olarak, insanın bir şeye karşı

1534 Müslim, *İmân*, 1; Nesâî, *İmân*, 5; İbn Hanbel, I, 318-319

1535 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 278; Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, II, 171.

1536 Bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XIV, 212.

1537 Bakara, 2/153. Bkz. Bakara, 2/249; Enfâl, 8/46, 66.

1538 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, III, 103. Bkz. Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, I, 312.

1539 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 30; Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, XII, 7283; Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Tefsîru'l-Fâtiha ve'l-Bakara*, Dâru İbni'l-Cevzî, el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye, 1423, II, 175.

kendisini tutması demek olan sabır;[1540] kulluktan saptırıcı niteliğe sahip eşya ve olaylar karşısında insanın itaat üzere kalmaya devam etmesi demektir:[1541] *"Mûsâ, "İnşaallah beni sabırlı bulacaksın. Hiçbir işte de sana karşı gelmeyeceğim" dedi."*[1542]

Ahmet Hamdi Akseki sabrı; a- İnsanın, şerefine yakışmayan şeylere yani günahlara sabretmesi (الصبر عن)[1543], b- Musibetlere sabretmesi (الصبر على)[1544], c- İtaate sabretmesi (الصبر فى)[1545] olmak üzere üçe ayırır. Ona göre sabır faziletin, sabırsızlık da felaketin asıl sebebidir. [1546] Sabır, musibetler karşısında pasifize olmak değildir. Bundan dolayı Akseki sabrı; "Allah yolunda, hak yolunda, millet ve memleket yolunda karşılaşılan musibetlere feryâd-u figân etmeden bunları izale etmek için her türlü esbabı kullanarak mücadele vermektir." şeklinde tanımlar.[1547] Sabır, Allah'a güvenmenin ve dayanmanın en önemli sonuçlarından biridir. Allah Kur'an'da sabredenleri övmüş,[1548] ahirette onlara büyük bir mükâfat vaad etmiştir.[1549]

1540 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 34.

1541 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 61.

1542 Kehf, 18/69. Başka bir ayette de Allah sıkıntı ve zorluk anında sabreden kimsenin aynı zamanda sadakat ve takva sıfatlarına da sahip olduğunu belirtir. Bkz. Bakara, 2/177.

1543 Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 247; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, X, 6312.

1544 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI, 523; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 348.

1545 Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 315.

1546 Akseki, *ve'l-Asır Tefsîri*, s. 52-53.

1547 Akseki, *ve'l-Asır Tefsîri*, s. 59

1548 Sa'd, 38/44; Ahzâb, 33/35;

1549 Zümer, 39/10; Kasas, 28/80; Nahl, 16/126. Yüce Allah bir ayette de cenneti cihada, cihadı da sabra bağlamış ve şöyle buyurmuştur: *"Yoksa siz; Allah, içinizden cihad edenleri (sınayıp) ayırt etmeden ve yine sabredenleri (sınayıp) ayırt etmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?"* Âl-i İmrân, 3/142.

Sabır, her musibetin karşısında, bu musibetin Allah'ın sonsuz ilim, kudret ve hikmetinin içinde gerçekleştiğini bilme ve buna göre davranma üzerine inşa edilen bir erdemdir. Mümin karşılaştığı her sıkıntı ve sorunda, Allah'ın imtihan eden, kendisinin de imtihan edilen bir varlık olduğu şuurundan hiçbir zaman ayrılmaz.[1550] Musibetler karşısında bu şuurun tecelli etmesi hem imanın bir göstergesi hem de onu takviye eden bir enerji kaynağıdır. Çünkü sabır insanı Allah'ın sevgisine ve *"nefs-i mutmainne"* mertebesine ulaştırır.[1551] Bu sebeple Allah, sabredenleri sevdiğini ifade etmektedir.[1552] Yüce Allah aynı zamanda sabrın; peygamberler gibi kemâl sahibi olan kişilerin karakterlerinin ayrılmaz bir unsuru olduğunu bildirmekte[1553] ve pek çok ayette sıkıntılarla karşılaştıklarında müminlerin bu şuura sahip olmalarının gerekliliğini ve önemini belirtmiştir.[1554]

f. Rıza: Kelime anlamı olarak gazap ve nefretin zıddı ve gönül hoşluğu anlamına gelen rıza;[1555] terim olarak hem Allah'ın emir ve yasaklarından hoşnut olmak hem de başına gelen musibetler sebebiyle insanın Allah'a isyan etmemesi anlamına gelmektedir.[1556] Bu kavram Kur'an'da hem Allah'ın hem de kulların hoşnutluğunu ifade etmek için kullanılmaktadır.[1557]

1550 Bkz. Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, III, 311.

1551 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 479; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 315.

1552 Âl-i İmrân, 3/146.

1553 Bkz. Enbiyâ, 21/85.

1554 Âl-i İmrân, 3/186. Bkz. Âl-i İmrân, 3/200; Bakara, 2/155, 177; Hac, 22/35.

1555 Nu'mânî, *el-Lübâb*, II, 437; XII, 89.

1556 Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, II, 292; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 106; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 260; Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 111.

1557 Bkz. Mâide, 5/119; Tevbe, 9/100; Fecr, 89/28; Mücâdele, 58/22; Leyl, 92/21; Duhâ, 93/5; Beyyine, 98/8.

Kur'an'da Allah'ın rızası; infak,[1558] şükür,[1559] peygambere bağlılık,[1560] emr-i bi'l-ma'rûf, insanların arasını ıslah etmek,[1561] Allah yolunda cihat etmek,[1562] doğru sözlülük[1563] ve fedakârlık[1564] gibi pek çok erdeme bağlanmış; ayrıca O'nun muhacir, ensar ve onlara iyilikle tâbî olanlardan razı olduğu;[1565] fasıklardan ve kâfirlerden[1566] ise razı olmadığı belirtilmiştir.[1567]

Kulun Allah'tan razı olması bir hadiste; Allah'tan Rab, İslam'dan din, Hz. Peygamber'den de nebi olarak razı olması şeklinde özetlenmekte;[1568] Kur'an'da ise O'nun verdiklerinden bir kul olarak razı olmanın önemi vurgulanmaktadır.[1569] Rıza ile ilgili ayetlere bakarak, Allah'ın bir insandan kul olarak razı olmasının, o insanın Allah'tan rab olarak razı olmasına ve sıkıntılara sabır ve itaatte sebat ile bu rızasını izhar etmesine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu itibarla Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"O hâlde, onların söylediklerine sabret ve güneşin doğuşundan ve batışından önce Rabbini hamd ile tespih et. Gece vakitlerinde ve gündüzün uçlarında da tespih et ki hoşnut olasın."*[1570] Rıza hali, karakter inşası ile elde edilen kazanımların korunmasında hayati bir role sahiptir. O, ibadette

1558 Bakara, 2/265.
1559 Zümer, 39/7.
1560 Fetih, 48/18.
1561 Nisâ, 4/114.
1562 Mümtehine, 60/1.
1563 Tâhâ, 20/109.
1564 Bakara, 2/207.
1565 Tevbe, 9/100.
1566 Zümer, 39/7.
1567 Tevbe, 9/96.
1568 Buhârî, *Îmân*, 9,14; Müslim, *Îmân*, 67.
1569 Ahzâb, 33/51.
1570 Tâhâ, 20/130.

devamlılığın ve musibetler karşısında kulluk bilincini kaybetmemenin temel düsturudur.

g. Mehâfet: Allah'a iman etmiş bir mü'minin *"ihlâs", "ihsan"* ve *"itkan"* duygularına ulaşabilmesi ve karakterinin bir unsuru olarak bu duyguların kalp dünyasında kalıcılığını sağlayabilmesi için, kendisine iman ettiği yaratıcısını gerçek anlamda tanıması gerekir. Bu sebeple yüce Allah'ın ulûhiyetini ve yüceliğini ifade eden vasıfları ile Kur'an'da kendini tanıttığını ve kulunun karakterinde bir marifetullah şuuru oluşturmayı hedeflediğini daha önce ifade etmiştik. Allah'ın isimleri, sıfatları ve fiillerinden bahseden Kur'an ayetleri son tahlilde O'nu; her şeyi yoktan yaratan, varlığın bekasını sağlayan, zerreden kürreye tüm âlemi bir sanatın, sanatkârına delaleti gibi kendi yaratıcılığına işaret eder bir şekilde intizamla vareden, maddeyi ve manayı şehadeti ve gaybı gerçek anlamda bilen, gören ve işiten, göğüslerin içinden haberdar olan, arzın ve semavatın mülkünü elinde bulunduran, mülkünde mutlak güç sahibi, kemal sıfatlarının tamamıyla muttasıf ve bütün eksik ve noksanlıklardan münezzeh olan en yüce (ekber) ve bir tek (ehad) ilah olarak vasfeder. Bu açıdan âbidin mabûdunu O'nun ulûhiyetine yakışır şekilde bilmesi onun; yüce bir şahsiyete, tahkikî imana ve salih amele ulaşmasını sağlayan olan çok önemli bir yoldur. Çünkü Allah'ı gerçek anlamda tanıyan insan, işlediği gizli-açık tüm günahları ve yaptığı bütün haksızlıkları Allah'ın bildiğini ve kendisini hesaba çekeceğini, bunun sonucunda ise O'nun gazabına ve azabına uğrayacağını bilir. Allah'ın azamet, heybet ve celâli karşısında eksiklik ve acziyetini anlayan insanın kalbinde adına *"havfullah", "mehâfetullah"* ya da *"haşyetullah"* denilen bir idrak hali oluşur. Fiili bir isyan halinde olmasa bile müminin kalbinde her zaman bu korkunun var olduğunu/olması gerektiğini söyleyebiliriz. Bu

bağlamda yüce Allah; *"Allah'tan gerçek manada âlimler korkarlar."*[1571] buyurmaktadır.

İnsan, Allah'ın huzurunda durup hesap vereceğini bildiği için nefsinin günah konusundaki arzularına gem vurur.[1572] O, kalplerin ve gözlerin korkudan tersine döneceği bir günde Allah'ın gazabına uğramaktan korkar;[1573] en çok korkulmaya layık olanın Allah olduğunu fehmedip[1574] Allah'ın rahmetine vasıl olmanın O'nun emirlerine uymaktan geçtiği şuuruna ve kulluk konusunda O'nun dışındaki hiç kimseden korkmama şiarına nail olur. Bu şuur ile muttasıf olanlar Kur'an'da *"Allah'tan başka hiç kimseden kimseden korkmayanlar"*[1575] ifadesi ile övülmüşler ve bu faziletleri sebebiyle ahiretin bütün korkularından Allah tarafından muhafaza edilme ile müjdelenmişlerdir.[1576] Marifetullah ile mehafetullah arasındaki bağ ve bunun kulluk bilinci üzerindeki tesiri o kadar güçlüdür ki ubûdiyet makamının zirvesinde bulunan Hz. Peygamber; *"Allah'ı en çok bileniniz ve O'ndan en çok korkanınız benim."*[1577] buyurarak bu ilişkiye dikkat çekmiştir. Bu bağlamda mehafetin; Allah'ın gazabını çekecek işlerin terkedilmesi temeline dayalı *"ittika"*[1578] şuurunu inşâ ettiğini ifade edebiliriz. Öyle ki Allah: *"Kim, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsini arzularından*

1571 Fâtır, 35/28.

1572 Nâziât, 79/40. Bkz. Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdirezzâk*, Thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419, I, 414; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, IX, 189; Isfahânî, *Tefsîru'r-Râğıb*, I, 295.

1573 Nûr, 24/37. Bkz. İnsan, 76/7.

1574 Tevbe, 9/13, Ahzâb, 33/37.

1575 Tevbe, 9/18; Ahzâb, 33/39.

1576 Bakara, 2/38, 62, 112, 262.

1577 Buhârî, *Edep*, 72; Müslim, *Fedâil*, 35.

1578 Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, I, 65.

alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır."[1579] buyurarak korku ile takva duygusu arasında canlı bir ilişkinin varlığına işaret etmiştir.[1580] Bu noktadan hareketle takvanın, Allah'ın rızasından ve cemalinden mahrum kalma korkusu ve bu korkunun eşliğinde ortaya konulan emirlere sarılma ve yasaklardan kaçınma duygusu olduğunu söyleyebiliriz. Normal bir korku insanı korktuğu şeyden uzaklaştırırken, Allah korkusunun insanı Allah'a daha çok yaklaştırdığını ifade edebiliriz.[1581]

h. Muhabbet: İnsan, bu marifet vesilesiyle Allah'ın kendisine sayısız nimetleri lütfettiğini fark eder. Böylece benliğinde derin bir şükran duygusu belirir. Artık hırs, tamah, nankörlük ve haset gibi olumsuz karakter özellikleri şahsiyet üzerindeki yaptırım güçlerini kaybetmeye başlar. Aynı zamanda bu marifet sayesinde insan kalbinde Yaratıcısına karşı derin bir sevgi de hissetmeye başlar. Kalbin ve kalpteki imanın istikametinin göstergelerinden biri olan sevgi[1582] karakter inşasının en özgün sonuçlarından biridir.[1583] Sevgi, bir şeye karşı ilgi, yöneliş ve bağlılıkla beliren bir iç itilim ve insan benliğinde kökleşmiş bir duygu/durumdur.[1584] İnsan tabiatının en temel özelliklerinden biri olan sevgi, insan kalbinde iman aracılığıyla insanın varoluşunun anlam ve amacıyla bağdaşacak şekilde işlevsel hale getirilir. Sevgi imanın en güçlü tezahürlerinden birisidir.[1585]

1579 Nâziât, 69/40-41.

1580 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX, 692. Bkz. Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, III, 558; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 641; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 584.

1581 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 121-122. Ayrıca bkz. Merâğî, *Tefsîru Merâğî*, IV, 131.

1582 Hanbelî, İbn Receb, *Revâiu't-Tefsîr*, Dâru'l-Âsıma, Suûd, 1422/2001, II, 54; Useymîn, *Tefsîru'l-Fâtiha ve'l-Bakara*, II, 226.

1583 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 173.

1584 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 116.

1585 Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, I, 185.

Allah'ı sevmek O'na ibadet ve itaati sevmekten, O'nun zatına muhabbet duymaya uzanan geniş ve derinlikli bir yapı arzeder. Bu itibarla Allah sevgisi akli/bilgisel ve kalbî/duygusal bir boyuta sahip olduğu gibi aynı zamanda Allah'ın rızasına uygun amelî/davranışsal bir niteliğe de sahiptir.

İnsandaki sevgi duygusunun iman tarafından inşa edilmesinin ilk ve en güçlü şekilde belirdiği alan imanın ana konusu olan Allah sevgisidir. Bu itibarla Allah, Kur'an'da: *"İman edenlerin ise Allah'a olan sevgileri daha güçlüdür."*[1586] buyurmuş; başka bir ayette de; Allah'ın, peygamberinin ve Allah yolunda cihadın müminler için her şeyden daha sevimli olduğu bildirilmiştir.[1587] Böylece Kur'an'da Allah'ı, Peygamberini ve Allah yolunda cihadı sevmek manevî yaşantının merkezine yerleştirilmiş, Hz. Peygamber de: *"Allah ve Rasulü'nü diğer şeylerden fazla sevmeyen kimse imanın hazzına eremez."*[1588] buyurarak bu gerçeği ifade etmiştir.

Allah sevgisi dinî hayatın temelidir.[1589] İnsan kendisini bir lütuf olarak yoktan var eden, esirgeyip bağışlayan ve sayısız ve sonsuz nimetleri kendisine lütfeden Allah'a karşı içinde herhangi bir zorlanma olmadan doğal bir sevgi hisseder. Ancak bu sevginin yüce Yaratıcının katında karşılık bulması sevgi iddiasında bulunan kulun, sevgisinin gereği olan kulluk sorumluluklarını yerine getirmesine ve Allah'ın sevgisini celp edecek olan vasıflarla muttasıf olmasına bağlıdır.[1590] Bu bağlamda

---

1586 Bakara, 2/165; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* I, 111.

1587 Tevbe, 9/24; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* IV, 124.

1588 Buhârî, *Îmân,* 9; Müslim, *Îmân,* 15. Ayrıca bkz. İbn Hanbel, *Müsned,* IV, 11. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân,* III, 342; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 531.

1589 Useymîn, *Tefsîru'l-Fâtiha ve'l-Bakara,* II, 225.

1590 Cezârî, *Eyseru't-Tefâsîr,* I, 270.

Kur'an'da Allah'ın takva sahiplerini,[1591] tövbe edenleri,[1592] adil olanları,[1593] temizlenenleri,[1594] ihsan sahibi olan dürüst insanları[1595] ve kendisine tevekkül edenleri[1596] sevdiği ifade edilirken öte taraftan zalimleri,[1597] günahkârları, hainleri,[1598] kibirlenip böbürlenenleri,[1599] nankörleri,[1600] bozguncuları,[1601] israf edenleri[1602] ve haddi aşanları[1603] sevmediği belirtilmiştir. Allah korkusu ve Allah sevgisi yukarıda sayılan ve Allah'ın sevmediğini ifade ettiği olumsuz karakter özelliklerinden arınmayı ve bunların zıddı olan erdemlerle muttasıf olmayı gerektirmektedir. Allah sevgisinin ifade ettiği anlamı izah sadedinde bir ayette Allah: *"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler."*[1604] buyurmuş ve dinden dönenlerin yerine getireceği toplumun Allah'ı, Allah'ın da onları seveceğini dolayısıyla da gerçek manada Allah'ı sevmenin ve Allah tarafından sevilmenin dinin emirlerine tam anlamıyla ittiba etme ile gerçekleşeceğini ifade etmiştir.[1605]

1591 Âl-i İmrân, 3/76; Tevbe, 9/4, 7.

1592 Bakara, 2/222.

1593 Mümtehine, 60/8; Hucurât, 49/9.

1594 Bakara, 2/222; Tevbe, 9/108.

1595 Âl-i İmrân, 3/148; Mâide, 5/13, 93.

1596 Âl-i İmrân, 3/159.

1597 Şûrâ, 42/40.

1598 Nisâ, 4/107.

1599 Hadîd, 57/23.

1600 Hac, 22/38.

1601 Mâide, 5/64.

1602 A'raf, 7/31.

1603 Mâide, 5/87.

1604 Mâide 5/54.

1605 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* VIII, 197; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl,* I, 238.

Görüldüğü gibi muhabbetullah "ittiba"nın temelidir.[1606] Yine bu konuda: *"De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*[1607] ayetiyle Allah tarafından sevilmenin O'nun peygamberine uyma ile gerçekleşeceği ifade edilmiştir. Çünkü Rasul'e itaatin Allah'a itaat olduğu Kur'an'da vurgulanan en önemli düsturlardan biridir.[1608] Allah'a itaat ise Allah tarafından sevilmenin temelidir. Bu bağlamda Allah'ın bir kulda bulunmasını ve bulunmamasını istediği şeyler bakımından "efradını câmi' ve ağyarını mâni" bir kulluğa sahip olan Hz. Peygamber ahlâk-ı hamîdenin tamamıyla muttasıf olduğu için Allah'ın en sevgili kuludur. Başka bir ifade ile o *"habîbullah"*tır.[1609] Ona ittiba eden her mümin de bu payeyi elde eder.[1610]

Allah korkusu sebebiyle itaat etmek her ne kadar meşru olsa da İslam'da itaatin temeli Allah'a ve O'nun emirlerine duyulan sevgidir. Sevgi; seven ile sevilen arasındaki özel bir bağdır; seveni sevilene bağlar. Sevgi, sevenin bizzat özünü ifade eder.[1611] İtaatin kemal noktası, emredileni gönül hoşluğu ile yerine getirmektir. Bu olgunluğa ulaşan mü'min için ibadetler bir yük değil bir zevk ve huzur vesilesi olur. Kişinin sevdiği ile beraberliğinin[1612] sevgi merkezli bir din olan İslam'ın temel

1606 Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 249; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 103.

1607 Âl-i İmrân, 3/31.

1608 Nisâ, 4/80. Bkz. Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, III, 1418; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, I, 149.

1609 Tirmizî, *Menâkıb*, 1. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 337; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, VI, 51; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 121.

1610 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 675.

1611 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 174.

1612 Konuyla ilgili hadis için bkz. Buhârî, *Edeb*, 69; Müslim, *Birr*, 165.

umdelerinden biri olduğunu düşündüğümüzde sevgi ile mayalanmış ibadetlerin kulla, ona şahdamarından bile daha yakın olan Allah[1613] arasında özel bir kurbiyet meydana getireceği aşikârdır.[1614] Hatta Yaratıcıya duyulan sevgi, kulun ibadet isteğini farz ve vacip hükmündeki ibadetlerin yanında müstehab ve nafile hükmündeki ibadetlere taşır. Bu yoğunlaşma hali yüce Yaratıcı'ya ve O'na ibadet etmeye duyulan özlemin doğal bir sonucu olup manevî yakınlaşmanın en güçlü amilidir.[1615] Bu özel yakınlığı ifade sadedinde Hz. Peygamber, Allah'ın bir kutsî hadiste: *"Kulum nafile ibadetlerle yaklaştığı kadar başka hiçbir şeyle bana yaklaşamaz. O kadar çok yaklaşır ki ben onun gören gözü, işiten kulağı, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Artık o benimle görür, benimle işitir, benimle tutar, benimle yürür. Böyle bir kul bana sığınırsa onu kororum, benden bir şey isterse dilediğini yerine getiririm."*[1616] buyurduğunu ifade eder. İnsan, sevgiye dayanan bu kulluk duygusunu hayatına hâkim kıldığında *"hayırlara koşuşanlar ve o uğurda öne geçenler"*[1617] diye övülen zümreye dâhil olur. Bu kişi Kur'an'a göre artık Allah'a yakınlık kesp etmiş "mukarreb"[1618] kimsedir. İmanın bir gereği olarak Allah katında mahbûb ve matlûb olan şeylere karşı beslenen bu sevginin kaynağı yukarıda geçen ayet ve hadislerden de anlaşılacağı üzere imandır. İmandan doğan ve "el-hubb li'llah" (Allah için sevmek) olarak ifade edilen bu sevginin, yine imandan kaynaklanan ve adına *"el-buğzu fi'l-lah"* (Allah için kızmak ya da sevmemek) denilen bir yönünün

1613 Kâf, 50/16.

1614 İbn Kayyim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 256.

1615 İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, II, 488; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXI, 266.

1616 Buhârî, *Rikâk*, 38.

1617 Mü'min, 23/61; Fâtır, 35/32.

1618 Vâkıa, 46/88-89.

de olduğu[1619] Kur'an'da ifade edilmektedir. İlgili ayette Allah: *"Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiçbir topluluğun, babaları, oğulları, kardeşleri yahut kendi soy sopları olsalar bile, Allah'a ve peygamberine düşman olan kimselere sevgi beslediğini göremezsin."*[1620] buyurarak insanın kalbinde taşıdığı imanın, dinin temel umdelerine düşmanlık besleyenleri sevmeye engel olduğunu ifade etmiştir.

Dolayısıyla kulluk namına yapılan bütün fiillerin *"mehâfetullah"* ve *"mehabetullah"*ın kaynağı olan *"marifetullah"* şuurunun eşliğinde icra edilmesi gerekmektedir. İnsanın bu marifet edişten uzaklaşması sağlıklı karakterden ve dolayısıyla da sahih imandan ve salih amelden uzaklaşması anlamına gelir. Bu bağlamda Allah: *"Allah'ı gereği gibi bilemediler."* ifadesinden sonra bir kısım ehl-i kitâbın Allah hakkında kapıldıkları asılsız zanlar dolayısıyla vahyi inkâra kadar varan sapma eğilimlerinden bahseder.[1621] Şu halde Allah'ın rızasına uygun yüce bir karakterin oluşması insanın iman etmesine ve Kur'an'ın talep ettiği manada bir marifetulllah şuurunu kazanmasına bağlıdır. İnsan; ontolojik anlam ve amacını ancak bu duyguyu gerçek anlamda kazanma ve koruma ile gerçekleştirebilir. Bu bağlamda Allah mü'minin marifetullah bilincini muhafaza edebilmesi için; *"Allah'ı unutan ve bu yüzden Allah'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar fasık kimselerin ta kendileridir."*[1622] buyurmuş ve *"Rabbini bilen kendini bilir."* şeklinde ifade edilen düsturla insae nın kendisinin farkında olmasını, Allah'ı unutmaması üzerine temellendirmiştir.

1619 Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, I, 162.

1620 Mücadele, 58/22.

1621 En'âm, 6/91. Bkz. Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 124.

1622 Haşir, 59/19.

Bu aşamadan itibaren marifetullah duygusunun muhafazası için Kur'an insana yeni bir yükümlülük getirmektedir. Bu "zikrullah"tır.[1623] Yüce Allah: *"Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin."*[1624] buyurarak bu vazifeye işaret etmiştir. Aslında belirli şekillerde periyodik olarak gerçekleştirilen ibadetler de kulun marifetullah şuurunu düzenli aralıklarla besleyerek canlı tutma amacına matuftur. Zikir marifete götüren en kısa yoldur.[1625] Hiçbir ticaretin ve alışverişin; mü'minleri; Allah'ı anmaktan engellememesi[1626] onların en önemli şiarı olarak Kur'an'da zikredilmekte ve ölüm korkusunun en çok hissedildiği savaş ortamında düşmanla karşılaşıldığı anda bile mü'minlerin Allah'ı zikretmeleri emredilmekte ve sebat ve zafer zikrullah şartının gerçekleşmesine bağlanmaktadır.[1627] Zikrullahın, kulun kalp dünyasında marifetullahı inşâ eden ve koruyan en önemli unsur oluşu sebebiyle Hz. Peygamber de pek çok hadislerinde mü'minlerin Allah'ı çokça zikretmelerini onlara tavsiye etmiştir.[1628]

3.6. DAVRANIŞLARIN İNŞASI: İBADET

3.6.1. Davranış

Davranış; gidişat, birine karşı takınılan tavır, bir kimsenin toplum içindeki tutum, tavır, eğilim ve hareket tarzı; insanda dıştan gözlemlenebilecek tepkilerinin tümü şeklinde tanımlanmaktadır. Bütünü itibariyle davranış, insan iradesinin, bilgi,

1623 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* VIII, 216; XXX, 683; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl,* II, 452.

1624 Ahzâb, 33/41.

1625 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* X, 215.

1626 Nûr, 24/37.

1627 Enfâl, 8/45.

1628 Buhârî, *Da'vât*, 2, *Tevhîd,* 50; Müslim, *Zikr,* 4, 25; Nesâî, *Âdâbu'l-Kudât,* 37; Heysemî, *Mecma,'* X, 77-78.

düşünce ve niyetlerinin bir sonucu olup çok sebepli, çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Belki de bu giriftliğin en önemli sebebi; davranışların, insan benliğinin derinliklerinde yatan ve gözlemlenemeyen bir takım inanç ve duygu süreçlerinden kaynaklanıyor olmasıdır.[1629] Bir davranış vuku bulmadan önce insanın manevi yapısında zihnî ve kalbî bir boyutta sergilediği varlık da bir bakıma davranışın kapsamına girer. Zihnî ve kalbî düzlemdeki bu davranışlar *"amelu'l-kalb"* veya *"amelu'l-akıl"* olarak isimlendirlir.[1630]Davranışların gözlemlemlenemeyen bu boyutu *"el-amelu'l-bâtın"*; dış dünyada gözlemlenebilen boyutu ise *"el-amelu'z-zâhir"* olarak isimlendirilmektedir.[1631] Bu itibarla diyebiliriz ki, amellerin şeklî ve rûhî, maddî ve manevî vecheleri söz konusudur.[1632] İşte vahyin davranışları inşası, davranışların insan benliğindeki düşünce, duygu ve inanç süreçlerini insanın var oluşunun anlam ve amaçları çerçevesinde yapılandırması ve böylece Allah'ın rızasına uygun davranışların belirli şeklî esaslara göre ortaya çıkmasına rehber etmesidir.

Gerçek anlamda vahyin rehberliğinde ifa edilmiş bir tefekkür, imanla sonuçlanır. İman ise tabiatı icabı amele dönüşme ve kendisini eylemler dünyasında somutlaştırma eğilimi taşır. Başka bir deyişle insan, aklî tefekkürü sayesinde somut âlemdeki kemal ve cemal üzerinde düşünerek soyut bir âlemin varlığını idrak etme kabiliyetini kazanır. Somuttan soyuta doğru gelişen bu intikalle birlikte gerçekleşen iman, insanı bu defa soyuttan somuta doğru sevkeder. Bu evre Kur'an'da defatle; "الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" *"iman edip salih amel*

1629 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 16-17.

1630 Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, VI, 3630.

1631 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXV, 212; Nu'mânî, *el-Lübâb*, XVI, 79; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, V, 500; Tantâvî, *et-Tefsîru'-Vasît*, XI, 301.

1632 Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, II, 864.

işleyenler" şeklinde ifade edilir[1633] ve karakter inşasının fiilî yönünü ifade eder. İslam inanç sistemi Allah adıyla yapılan meşru her işi, Allah yoluna vesile teşkil eden her hareketi, insanı hakka yönelttiği müddetçe salih amel olarak kabul eder.[1634] Vahiy; adeta bir sinir sistemi gibi yaşamın bütününü kuşatmayı kendisiyle hedeflediği salih ameli inşa etmek için tefekkürü imana; imanı iradeye, iradeyi de eyleme dönüştürür. İnsana dair her konuda bir hidayet rehberi olan Kur'an, doğru düşünme ve tahkikî bir şekilde iman etme konusunda bir yöntem ortaya koyarak insan karakterini inşa ettiği gibi eylemler dünyasının inşasına dair de bir takım prensipler ortaya koymuştur.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kur'an'da insanın keremini ifade etmek için kullanılan tabirlerin en çarpıcı olanlarından biri *"halife"* kavramıdır. Bu kavramın işaret ettiği anlam, insanın Allah adına maddî ve manevî yönden yeryüzünü ıslah etme görevine sahip olduğudur. Ancak insanın, üzerine düşen bu *"ıslah"* ve *"imar"* vazifesini yerine getirebilmesi için öncelikle kendi zatının güzel amelleri işleyerek *"salih"* ve *"mamur"* olması gerekir. Bu hedefi sağlama konusunda Kur'an ibadetleri etkili bir şekilde kullanmaktadır.

3.6.2. İbadet

Allah'ın varlığı, birliği ve eşsizliği esasına dayalı olan iman ve bu imanın oluşturduğu olumlu karakter özellikleri; insanı, yaratılış amacını gerçekleştirme konusunda yeni bir adım atmaya sevk eder. Bu adım; imanla edinilmiş kişilik özelliklerini koruyan, geliştiren ve onların somut ahlakî neticelerini yaşam kalıpları içinde ortaya çıkaran ibadetlerdir. İbadet, imanın

1633 Bakara, 2/25; Nisâ, 4/57; Mâide, 5/9; A'râf, 7/42; Yûnus, 10/4.

1634 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 574-575.

varlığının en somut kanıtı durumundadır.[1635] En genel anlamıyla Allah için; kalbî bakımdan iman, ihlâs, sevgi, saygı, samimiyet, sadakat ve tevazuyu; kavlî bakımdan hamd, şükür, zikir, tespih, tenzih ve duayı; fiilî bakımdan da ahlakî hedefleriyle birlikte her türlü davranış modelini gerçekleştirmek demek olan ibadetler; şeklî ve ruhî şartlarına riayet edilerek gerçekleştirildiğinde olumlu karakter özelliklerini kökleştirerek kalıcı karakter unsurları haline getirir.

Karakter inşası için akıl tek başına yeterli değildir. İnsan bilincinin ve ahlaki yapısının gelişmesinde en önemli unsurlardan biri olan ibadetler; bilinci olgunlaştırır, kötülük eğilimine engel olur, güzel duygu ve düşünceleri ve ahlaki özellikleri geliştirir, aklın yetersizliğini ortadan kaldırarak olumlu düşünceyi olumlu davranışa dönüştürür. Değişken ve tutarsız insan tabiatının[1636] dengeli ve tutarlı bir yapıya büründürülmesi, iman sayesinde ilahi ve aşkın olanla kurulan bağın sürekli canlı tutulması, sistemli ve devamlı bir davranış düzenini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda ibadetler kişilik ve katakteri düzenleyici sistemler olarak karşımıza çıkmaktadır.[1637]

İnsanın kalp dünyası ile yapıp ettikleri arasında kuvvetli bir inşâ ilişkisinin bulunduğunu ve amelin olumlu veya olumsuz yapısına göre insan karakterinin şekillendiğini ifade etmek yerinde olacaktır. Bu itibarla Hz. Peygamber, insanın yaptığı bir hatadan dolayı onun kalbinde siyah bir noktanın oluşacağını, hataların devam etmesi halinde günahtan dolayı oluşan ve nokta olarak ifade ettiği olumsuz manevî durumun kalbin

1635 Şentürk, Habil, *İbadet Psikolojisi ve Hz. Peygamber Örneği*, İz Yay., İstanbul, 2000, s. 29.

1636 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 54.

1637 Ekerim, Esma Sayın, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, İnsan Yay., İstanbul, 2009, s. 169.

tamamını kaplayacağını ifade etmiştir.[1638] İmanın ve imana bağlı olumlu karakter özelliklerinin de merkezi olan kalpte böylesi menfi bir yapının baş göstermesi kalbi ve imandan beslenen karakter özelliklerini adeta bitkisel hayata sokmakta ve artık göz baksa da hakkı göremez, kulak işitse de hak sözü dinleyemez hale gelmektedir. Böylece dinî dünyaya özgü mantığın idrak merkezi olan kalp, fehmetme kabiliyetini yitirmektedir.[1639]

İbadet, yaratanla yaratılan arasındaki ilişkiyi sağlayan ve yaratana karşı saygı ve bağlılığı gösteren bir simge ve davranıştır.[1640] İbadetten bahseden ayetler incelendiğinde; ibadetin, boyun eğme, itaat etme, kul olma, yönelme ve yakınlaşma anlamlarına geldiği görülür.[1641] Bu anlamıyla ibadet Allah'a iman ve bağlılığın pratik ve peryodik bir takım davranışlarla ortaya konulmasıdır. Böylece düşünce ve iman sayesinde elde edilen kazanımlar; soyut ve belirsiz bir takım manalar olmaktan ibadetler aracılığıyla kurtulur. Düzenli aralıklarla yapılan ibadetle tefekkür ve iman her defasında yeniden güncellenir. İbadetler, karakteri düzenleyici ve dengeleyici bir fonksiyona sahiptir. Çünkü her ibadet kendine has bir davranışı hedef almakta, bu davranış da insanı belirli bir ahlaki erdeme taşımaktadır. Belirli aralıklarla gerçekleştirilen ibadetler sözkonusu davranışın bağlı olduğu ahlaki değeri insan karakterinde kökleştirir.[1642] Böylece insan, ibadet sayesinde rutin hayatın dışına çıkar ve

1638 Tirmizî, *Tefsîr*, 83. Bkz. Mutaffifîn, 83/14; Bakara, 2/74; İbn Mâce, *Zühd*, 29; Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, VIII, 462; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 557; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 132.

1639 Hac, 22/46; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 242. Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI, 378; Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, s. 108.

1640 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 166.

1641 Bakara, 2/172; Hûd, 11/123; Rûm, 30/26.

1642 Certel, *Kur'an'da İnsan*, s. 93.

erdemler üzerine inşa edilmiş faziletli bir yaşamı elde eder.[1643] Bu bakımdan ibadet; imanın zihinsel, duygusal ve eylemsel süreçleri aşarak olumlu karakter özelliğine dönüşmesini ve böylece insan yaşamının bütün parçalarını kuşatmasını sağlayan yegâne unsurudur.

İnsan iyiliğe devam etiğinde iyilik; kötülüğe devam ettiğinde ise kötülük onda karakter haline gelir. Ruh ile beden; davranış ile karakter arasında oldukça kuvvetli bir inşa ilişkisi söz konusudur. Olumlu karakter özelliklerine sahip olmak isteyen zorlana zorlana da olsa iyi davranmak zorundadır. Her davranışın bir ruhu; her ruhun da davranış dünyasında bir karşılığı vardır.[1644] Başka bir deyişle, bir davranış ekilirse bir alışkanlık, bir alışkanlık ekilirse bir karakter, bir karakter ekilirse de bir kader biçilir. Sürekli gerçekleştirilen basit bir davranış, olumlu ve olumsuz yönde insanın kaderini etkileyebilir. [1645]

لَا صَغِيرَةَ مَعَ إِصْرَارٍ، وَلَا كَبِيرَةَ مَعَ اسْتِغْفَار

"Israrla yapıldığında küçük günah, istiğfar edildiğinde ise büyük günah yoktur." sözü de bir bakıma bu gerçeği ifade etmektedir.[1646] Bu bağlamda ibadetler iman ile kazanılan yönelişin yaşam saflarında vücut bulması için hayatî öneme sahiptir. Çünkü ibadet; insanın, olumsuz karakter özelliklerinden kurtulmak ve olumlu karakter özelliklerini kazanmak için düzenli olarak bir takım ritüeller üzerine yoğunlaşmasıdır. Bu yoğunlaşma kalp ile organlar arasındaki ilişkinin bir gereğidir. Daha

1643 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 234.

1644 Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 32.

1645 Sert, H. Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 53.

1646 Şâtıbî, İbrâhîm b. Musâ, *el-l'tisâm*, Thk. Selîm b. Îdu'l-Hilâlî, Dâru İbn Affân, Suûd, 1412/1992, s. 551; Hanbelî, *Revâiu't-Tefsîr*, I, 331; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 328.

önce de ifade ettiğimiz gibi, kalpte beliren her özellik, etkisini organlar üzerinde gösterir. Organlar ise tabiatları gereği kalpte egemen olan ruhun sevk ve idaresine girmeye elverişli olarak yaratılmıştır.[1647] İbadetlerle duyu organlarının dışa açılan kapıları kapatılır. Böylece manevî yönden yücelmeye ayak bağı olan bütün anlayış ve iradeler bir müddetliğine de olsa terk edilerek yoğun bir manevî zevk hali yaşanır. Bu, kulun Rabbine kurbiyet kesbettiği çok özel bir zaman dilimidir.

İbadetlerin karakter inşasındaki rolünü bilinç-bilinçaltı ilişkisi açısından da açıklamamız mümkündür. Şöyle ki: Bilinçaltı bilincin döl yatağıdır. Onda irade, ayırt etme ve farklılaşma söz konusu değildir. Bilinç ise irade, değerlendirme ve farkındalıkların alanıdır. Bilinçaltı aynı zamanda uysallıktan uzak dikkafalı bir takım itilimlerin sahasıdır ve denetim altına alınmadığı takdirde bilinci devre dışı bırakarak benliğe hâkim olmaya meyilli bir yapı arzeder. Çünkü bilinç ile bilinçaltı arasında boyutları tam olarak tespit edilememiş sürekli bir etkileşim ve karmaşık bir ilişkiler ağından bahsedilebilir. Bu etkileşim gerçeğini dikkate alarak diyebiliriz ki; bilinç alanının inşası bilinçaltı sahanın inşasından bağımsız bir konum sergilemez. Başka bir deyişle bilinç alanında gerçekleşen ve devamlılık sergileyen olumlu bir durum, bilinçaltında bu özellikle uyumlu bir bütünlüğü de yapılandırabilir. Bu bağlamda bilinç sahasında ifa edilen ibadetler bilinçaltının bir ide doğrultusunda uyumlu bir bütünlüğe kavuşmasını sağlar. Konuyla ilgili olarak Allah şöyle buyurmaktadır: *"Bedevîler 'İman ettik' dediler. De ki: 'İman etmediniz. (Öyle ise, 'İman ettik' demeyin.) Fakat boyun*

1647 Hz. Peygamber bu gerçeği bir hadis-i şerifte şöyle ifade etmiştir: *"...Şunu bilin ki, insanın vücudunda bir et parçası vardır. O düzgün olursa bütün beden düzgün olur; o bozulursa bütün beden bozulur. Dikkat edin o et parçası kalptir."* Buhârî, *Îmân*, 39. Ayrıca bkz. Isfahânî, *Tefsîru'r-Râğıb*, I, 462; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIV, 431; Kurtubî, *el-Câmi*, I, 188; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, III, 332.

eğdik' deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."[1648] Ayette insanın imana ulaşması Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaate devam etmeye bağlanmıştır. Böylece ibadet ve itaatin ilahi prensipleri ve bilinçaltındaki ilkel istekleri engellemedeki rolüne dikkat çekilmiştir.[1649]

Görüldüğü üzere ibadetler sayesinde insan, derinden kavrama ve ruh üzerinde köklü bir tesir icra etme imkânını elde eder. İradenin kuvvetlenmesi ve duyguların kökleşmesi ancak bu şeklilde mümkün olur. Kuvvetli bir irade ve köklü duygularla beslenmiş olan bir ide, her an şuura ve davranışlara hükmetmeye hazır bir durumda bulunur. Bu güçlü konum, bilinçaltındaki kökleri aracılığıyla idrâki, çağrışımların akışını ve davranışların yönünü tayin eder. Böyle bir donanıma mazhar olan insan, kalbî ve bedenî bütün eylemlerini sürekli ve tutarlı bir şekilde yüksek değerlerle uyumlu hale getirir.[1650] İnşa edici idee ye duyulan inançta baş gösteren tereddüt ve idenin gereklerini yerine getirme konusunda beliren tesahül; idenin, ruhu derinden saran kuvvetini felç eder.[1651]

Organların yaptığı her iş mutlak anlamda insanın kalp dünyasına etki ederve kalpte ortaya çıkan olumlu ya da olumsuz karakter özelliği de direkt olarak organları yönetir; organlar tarafından gerçekleştirilen amelin ahlakî değeri ise kalbi, dolayısıyla da karakter dünyasını inşa eder. Bu durum, insanın; sosyolojik, psikolojik ve biyolojik açıdan bütünsel ve iç içe bir varlık olmasıyla

---

1648 Hucurât, 49/14.

1649 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 176.

1650 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 167-170.

1651 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 175.

ilgilidir. Onun hiçbir parçası diğerinden bağımsız düşünülemez.[1652] Ancak kalpteki olumlu bir sıfata rağmen olumsuz bir eylemin; ya da olumlu bir amele rağmen olumsuz kalbî bir sıfatın ortaya çıkması da her zaman mümkündür. Çünkü insan kendi başına olmayıp; nefis, dünya ve şeytandan oluşan bir üçgenin ortasında yer alır. Bu üçgenin unsurlarından oluşan dâhili ve harici etkenler kalp ile davranışlar arasındaki sebep-sonuç rabıtası üzerine sürekli olarak baskı uygular. Bu bağlamda diyebiliriz ki, hem kalbin organlara hem de organların kalbe tesiri; sabit ve sürekli bir tabiata sahip olmayıp, kırılgan ve değişken bir yapı sergiler. Bundan dolayı söz konusu etki-tepki ilişkisinin sürekli kontrol altında tutulması ve belirli aralıklarla güncellenerek yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. İşte belirli periyodik aralıklarla yapılan *"ibadetler"* ve bu ibadetlerin yoğunlaştırılmasından oluşan *"riyazet"*[1653] ve *"mücahede"*[1654] olumlu karakter özelliklerinin yerleşmesinde ve olumsuz karakter özelliklerinin kalpten sökülüp atılmasında hayati bir öneme sahiptir.[1655] Bunlar, insanı Yüce Yaratıcı'ya ulaştıran birer yoldur.[1656] Çünkü irade ve intizamla gerçekleştirilen bedenî fiiller, bir müddet sonra birer karakter unsuru haline gelir.[1657]

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ"

"Bizim uğrumuzda mücahede edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik

---

1652 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 44.

1653 Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, II, 179;

1654 Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, XII, 232.

1655 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 253.

1656 Spranger, Eduard, *İnsan Tipleri -Bir Kişilik Psikolojisi-*, İz Yayınları, İstanbul, 2001, s. 282.

1657 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 264.

yapanlarla beraberdir."[1658] ayetinde *"mücâhede"* ile *"ihsân"* arasında kurulan bağ da bu açıdan oldukça dikkat çekicidir.[1659] Ayette geçen mücâhede yalnızca Allah yolunda savaşmak anlamında olmayıp, Allah korkusu sebebiyle nefsi ve hevasıyla mücadele eden, Allah'ın rızasına ulaşmak için O'nun emirlerine uyan, günahlarına tövbe eden her insana izafe edilen bir fiildir.[1660] Bu mücâhedenin temel unsuru ıslah edilmek istenen karakter özelliğinin zıddını yapmak suretiyle olumlu karakter özelliğini elde etmektir.[1661] Böylece iradenin yönlendirmesiyle düzenli aralıklarla işlenen bir ibadet, kalbî hastalığa dönüşen olumsuz karakter özelliğini adeta bir panzehir gibi iyileştirir.[1662]

Bir davranışın hedefini yani üst değerini kaybetmesi, o davranışın bizzat hedef ve üst değer konuma gelmesine sebep olmaktadır. Bu durum, özellikle ibadetlerin mekanik bir tutum içinde aşkın boyutundan koparak sekülerleşmesine ve karakter inşasında oynadığı rolü kaybetmesine neden olmaktadır. Oysaki ibadetlerin, *"alışkanlık"* olarak değil; *"meleke"* şeklinde yapılandırılması gerekmektedir. Çünkü alışkanlıklar ruhun gevşeme kavsına aitken, melekeler ve yetiler gerilme kavsının sonuçlarıdır. Gerilme kavsı; dikkat, çaba, yeti kazanma ve akıl

1658 Ankebût, 29/69.

1659 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XIII, 364-365.

1660 el-Mâverdî, *en-Nüket*, IV, 294; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 3084.

1661 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 255-256.

1662 Kur'an başta küfür olmak üzere kalpte bulunan olumsuz karakter özelliklerini pek çok ayette **"فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ"** *"Kalplerinde hastalık var."* cümlesiyle vurgular. Örneğin, *"Kalplerinde hastalık olanların ise, pisliklerine pislik katmış (küfürlerini artırmış), böylece kâfir olarak ölüp gitmişlerdir."* Tevbe 9/125. Bkz. Bakara, 2/10; Mâide, 5/52; Enfâl, 8/49; Hac, 22/59; Nûr, 24/50; Ahzâb, 33/12, 32, 60; Muhammed, 47/20, 29; Müddessir, 74/31.

ile işlerlik kazanır. Ortaya konan davranış, gerilmenin kuvveti oranında karakter unsurlarını yapılandırır.[1663] Alışkanlığa dönüşmüş olan bir şeyin insanın şahsiyet inşasına katkı sağlaması bu bakımdan oldukça güç görünmektedir. Bu iki kavramın aralarındaki fark şudur: Alışkanlıklarda insan, içten veya çevreden gelen çeşitli motivasyonlardan dolayı olumlu ve olumsuz fiilleri ahlaki bağlamlarını gözetmeden şuursuz bir şekilde tekrar eder. Bu yönüyle alışkanlıklar ortaya çıkış amaçlarını kaybetmiş mekanik eylemlerdir. Melekede ise bir davranış özenle seçilir ve o fiile alışmak için irade ve bilince dayalı bir dikkat ve fiili icraya gerekçe olan ahlaki hedef her aşamada var olmaya devam eder. Meleke; irade ve bilinçten doğmasından dolayı insan benliğinde yer alan olumsuz karakter özellikleriyle arasında bir gerilim alanı oluşturur ve bir taraftan insanı kemale ulaştırıcı unsurları besleyip geliştirirken diğer taraftan onun manevî yolculuğuna engel olan ayak bağı niteliğindeki özellikleri pasifize eder. Otomatik bir şekilde gerçekleştirilen alışkanlıklar ise irade ve bilinç zemininde gerçekleşmemeleri sebebiyle karakter inşası bakımından bir önem taşımaz.[1664] Bundan dolayı Hz. Peygamber, *"sıyâmu'd-dehr"* denilen; yıl içinde aralıksız oruç tutmayı uygun görmemiş,[1665] bunun yerine bir gün oruç tutup, bir gün iftar etme esasına dayalı olan *"savm-ı Dâvûd"*u önermiş[1666] ve bu konuda kendisine soru sorulduğunda şöyle buyurmuştur: *"Ailenin senin üzerinde bir hakkı vardır. O halde Ramazan ayını ve onu takip eden ayın orucunu tut; bir de her Çarşamba ve Perşembe günü oruç tut. Bu takdirde bütün*

1663 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 263-264.

1664 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 72. Bkz. Ülken, Hilmi Ziya, *Eğitim Felsefesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 43-44.

1665 Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, I, 494; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 290.

1666 Nesâî, *Siyâm*, 73. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 49; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 144.

yılın orucunu tutmuş olursun."[1667] Hatta O'nun, Ramazan ayının dışında hiçbir ayı tamamen oruçlu geçirmediği de ifade edilmiştir.[1668] İmam Gazâlî bundan dolayı, senenin tamamını oruçlu geçirmenin, bu ibadeti bir alışkanlığa dönüştüreceğini; alışkanlığa dönüşmüş olan bir ibadetin ise orucun teşri' amacı olan nefsi ıslah gayesine hizmet etmeyeceğini ifade eder.[1669] Başka bir ifadeyle bir davranış, kendisini ortaya çıkaran değerler sisteminden ve bu sistemin belirlediği hedeflerden koparak özerk bir hale gelebilir. Psikolojide *"fonksiyonel otonomi"* olarak isimlendirilen bu durumda bizatihi davranışı gerçekleştirmek amaç olur. Örneğin; karnını doyurmak için balık avlayan kimse zamanla sadece avlanmış olmak için avlanır. Hatta bir müddet sonra tuttuğu balığı tekrar suya bırakmasına rağmen avlanmaya devam eder.[1670] Bu bağlamda Kur'an'da; karakter inşa sisteminin en önemli unsurlarından biri olan ibadetler, her vesileyle uhrevî kaygıyla ilişkilendirilmiştir. Örnee ğin, namazda Allah rızasına niyet etmenin farz oluşu ve her selamdan sonra bu niyeti yenilemenin gerekliliği; iradeli ve bilinçli olarak yerine getirilmesi gereken ibadetlerin karakter inşasındaki rolünü koruma konusunda bir tedbir ve telkin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özelde ibadet genelde de herhangi bir salih amel esnasında niyetin varlığının karakter inşasına katkı sağlaması; niyetin

1667 Ebû Dâvûd, *Savm,* 57.

1668 Nesâî, *Siyâm,* 35.

1669 Gazâlî, Ebû Hâmid, *el-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn,* Mısır, 1965, s. 47. Abdullah İbn Ömer diyor ki: "Allah Resulü, iftar etmeksizin peşpeşe oruca devam etmekten menederdi. Ashab ı Kirâm: "Ama sen iftar etmeden oruca devam ediyorsun?" diye sorduklarında O'da şöyle derdi: *"Şüphesiz ben sizin gibi değilim; ben yedirilip içiriliyorum."* Buhârî, *Savm,* 20; Müslim, *Siyam,* 55; Bkz. Mâlik, *Siyam,* 39; Ebû Dâvûd, *Savm,* 24.

1670 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 124.

bizzat kalbin bir yöneliş ve eylemi olmasıyla yakından ilgilidir.[1671] İbadetlerle hedeflenen kurbiyet niyetle başlamakta; niyete riya karıştığı takdirde ibadetler Allah'a yaklaştırıcılık işlevini kaybetmektedir.[1672] Salih niyetin kaybedilmesi ibadetin inşa rolünü de zayi etmesi sebebiyle Kur'an'da yerilmiş[1673] ve Allah; *"Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarından gafildirler. Onlar (namazlarıyla) gösteriş yaparlar."*[1674] buyurarak uhrevî hedeflerini kaybetmiş olan bir ibadetin beşerî tekamüle bir fayda sağlamayacağını bildirmiştir. Öyle görünüyor ki, karakteri anlamak için sadece insan davranışlarına bakmak yeterli değildir. Aynı zamanda davranışlara etki eden gerekçe ve hedefleri de incelemek gerekir. Tıpkı insanın maddî âlemdeki bedeninin manevî bir boyuta yani ruha sahip olduğu gibi; insanın iradi davranışlarının da bir ruhu vardır. Bu ruh, davranışlara atfedilen hedeflere göre yapılanır. Psikolojide motivasyon olarak isimlendirilen bu durum; en genel anlamıyla insanı bir davranışa iten dahili ve harici saikler bütünüdür. Gidişat ve davranışların iç ve asıl kaynaklarını ifade eden bu kavram; davranışa yöneltilen "niçin?" sorusunun gerçek cevabıdır.

Özetle diyebiliriz ki, ibadetler; devamlı suretle, şeklî ve ruhî şartlarına riayet edilerek gerçekleştirildiklerinde; kibir, gurur, bencillik, mal ve dünya tutkusu gibi olumsuz özellikleri insan karakterinden tasfiye ederken; irade, vicdan, azim, sabır, metanet, şükür, cesaret, merhamet, sebatkâr olmak, yaşama sevinci, sorumluluk, diğergamlık, cömertlik ve yardım severlik gibi olumlu karakter özelliklerini inşa ederler.[1675] İbadetler Allah ile

1671 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 55-56.

1672 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 500.

1673 Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, III, 357; Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, III, 562.

1674 Mâûn 107/4-6; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 568.

1675 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 170.

kul arasında kurulan canlı bir rabıtalardır, insanı Allah sevgisine ulaştırır ve ona maddî olanı aşma imkânı verir.[1676] Hatta Allah'ı sevmenin O'na ibadet etmek demek olduğunu söyleyebiliriz. O'nu sevmek; O'na sonsuz derecede itaat etmek, hayran olmak ve nihai netice olarak adalet, merhamet ve hakkaniyet gibi ilahi sıfatları kendi karakterimizin unsurları haline getirmektir. O'nu sevmek için de mutlaka tanımak gerekir. O'nu tanımak ise öncelikle O'nun yarattığı insanı ve eşyayı ve O'nun âlemlere rahmet olarak gönderdiği Hz. Peygamberi tanımakla mümkündür. Bunları tanımak bu şeylerin sevgisine, bu sevgi insanı de Allah'ın sevgisine taşır.[1677] İbadetlerin devamlılığını ve karakter inşası üzerindeki rolünü düşündüğümüz zaman, karakter inşasının bir defada olup biten tek seferlik bir hadise olmadığını anlıyoruz. İbadet benliğin farkına varılmasıdır.[1678] Kendisini fark etme makamından yaratıcısını fark etmeye ulaşan insan, ibadet esnasında derin bir huşû hisseder. Nefse, şeytana, dünyevi çıkarlara uymak, insanlara gereğinden fazla meyletmek ve günah işlemek huşû duygusunun ortadan kalkmasına neden olur. İnsan bu engelleri aştığında ibadetlerle inşa edilen kâmil bir şahsiyete kavuşmaktadır. Bu aşamadan itibaren ibadetler omuzda birer yük değil; ruh-beden bütünlüğünü sağlayan ve nefsi kemale erdiren vazgeçilmesi imkânsız olan derunî zevklere dönüşür.[1679] Bu bağlamda ibadetlerin, insanda ulvî bir karakteri inşa ettiğini ifade edebiliriz.[1680]

1676 Başkurt, İrfan, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge -Sırat-ı Müstakîm,* İşâret Yayınları, İstanbul, 2000, s. 121-124.

1677 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 138.

1678 Başkurt, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, s. 121.

1679 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 139; Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 55.

1680 Başkurt, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, s. 122.

bizzat kalbin bir yöneliş ve eylemi olmasıyla yakından ilgilidir.[1671] İbadetlerle hedeflenen kurbiyet niyetle başlamakta; niyete riya karıştığı takdirde ibadetler Allah'a yaklaştırıcılık işlevini kaybetmektedir.[1672] Salih niyetin kaybedilmesi ibadetin inşa rolünü de zayi etmesi sebebiyle Kur'an'da yerilmiş[1673] ve Allah; *"Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarından gafildirler. Onlar (namazlarıyla) gösteriş yaparlar."*[1674] buyurarak uhrevî hedeflerini kaybetmiş olan bir ibadetin beşerî tekamüle bir fayda sağlamayacağını bildirmiştir. Öyle görünüyor ki, karakteri anlamak için sadece insan davranışlarına bakmak yeterli değildir. Aynı zamanda davranışlara etki eden gerekçe ve hedefleri de incelemek gerekir. Tıpkı insanın maddî âlemdeki bedeninin manevî bir boyuta yani ruha sahip olduğu gibi; insanın iradi davranışlarının da bir ruhu vardır. Bu ruh, davranışlara atfedilen hedeflere göre yapılanır. Psikolojide motivasyon olarak isimlendirilen bu durum; en genel anlamıyla insanı bir davranışa iten dahili ve harici saikler bütünüdür. Gidişat ve davranışların iç ve asıl kaynaklarını ifade eden bu kavram; davranışa yöneltilen "niçin?" sorusunun gerçek cevabıdır.

Özetle diyebiliriz ki, ibadetler; devamlı suretle, şeklî ve ruhî şartlarına riayet edilerek gerçekleştirildiklerinde; kibir, gurur, bencillik, mal ve dünya tutkusu gibi olumsuz özellikleri insan karakterinden tasfiye ederken; irade, vicdan, azim, sabır, metanet, şükür, cesaret, merhamet, sebatkâr olmak, yaşama sevinci, sorumluluk, diğergamlık, cömertlik ve yardım severlik gibi olumlu karakter özelliklerini inşa ederler.[1675] İbadetler Allah ile

1671 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 55-56.

1672 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 500.

1673 Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, III, 357; Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, III, 562.

1674 Mâûn 107/4-6; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 568.

1675 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 170.

kul arasında kurulan canlı bir rabıtalardır, insanı Allah sevgisine ulaştırır ve ona maddî olanı aşma imkânı verir.[1676] Hatta Allah'ı sevmenin O'na ibadet etmek demek olduğunu söyleyebiliriz. O'nu sevmek; O'na sonsuz derecede itaat etmek, hayran olmak ve nihai netice olarak adalet, merhamet ve hakkaniyet gibi ilahi sıfatları kendi karakterimizin unsurları haline getirmektir. O'nu sevmek için de mutlaka tanımak gerekir. O'nu tanımak ise öncelikle O'nun yarattığı insanı ve eşyayı ve O'nun âlemlere rahmet olarak gönderdiği Hz. Peygamberi tanımakla mümkündür. Bunları tanımak bu şeylerin sevgisine, bu sevgi insanı de Allah'ın sevgisine taşır.[1677] İbadetlerin devamlılığını ve karakter inşası üzerindeki rolünü düşündüğümüz zaman, karakter inşasının bir defada olup biten tek seferlik bir hadise olmadığını anlıyoruz. İbadet benliğin farkına varılmasıdır.[1678] Kendisini fark etme makamından yaratıcısını fark etmeye ulaşan insan, ibadet esnasında derin bir huşû hisseder. Nefse, şeytana, dünyevi çıkarlara uymak, insanlara gereğinden fazla meyletmek ve günah işlemek huşû duygusunun ortadan kalkmasına neden olur. İnsan bu engelleri aştığında ibadetlerle inşa edilen kâmil bir şahsiyete kavuşmaktadır. Bu aşamadan itibaren ibadetler omuzda birer yük değil; ruh-beden bütünlüğünü sağlayan ve nefsi kemale erdiren vazgeçilmesi imkânsız olan derunî zevklere dönüşür.[1679] Bu bağlamda ibadetlerin, insanda ulvî bir karakteri inşa ettiğini ifade edebiliriz.[1680]

1676 Başkurt, İrfan, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge -Sırat-ı Müstakîm*, İşâret Yayınları, İstanbul, 2000, s. 121-124.

1677 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 138.

1678 Başkurt, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, s. 121.

1679 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 139; Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 55.

1680 Başkurt, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, s. 122.

3.6.2.1. Kelime-i Şahâdet ve Zikir

Kur'an'a göre kâinatta gözlemlenen somut düzen, kâinata aşkın tek bir düzenleyiciye delalet eder. *"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah, onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir."* [1681] ayetiyle ifade edilen bu hakikat âlemde kendisine ilişkin hiçbir delili olmayan bir ulûhiyetin medlulünün de yani ilahının da olmayacağı ifade etmektedir.[1682] *"...O'ndan başka tanrılar edindiler. Onlar hakkında kesin bir delil getirselerdi ya! Artık kim Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalimdir?" dediklerinde onların kalplerine kuvvet vermiştik."*[1683] ayetiyle, kâinatta şirk koşulan şeylerin varlığına dair hiçbir delilin bulunmadığı belirtilir. Başka bir deyişle şirkin üzerine dayandırılmaya çalışıldığı şey, bir *"ifk"*[1684] ve *"iftira"* dan[1685] başka bir şey değildir. Somut âlemdeki kesin delillere dayanmayan bir ulûhiyet iddiası, bir yalan ve iftiradan başka bir şey olamaz.

Kur'an'da; *"Haydi delilinizi getirin."* şeklindeki hitapla Kur'an şirk odaklarına meydan okur ve şirkin hakikati olmayan en büyük hurafe olduğunu ifade eder.[1686] Konuyla ilgili ayetlerde

1681 Enbiyâ, 21/22. Bkz. İsrâ, 17/42; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 285; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 463.

1682 Bkz. İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, III, 454; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VIII, 79.

1683 Kehf, 18/15. Bkz. Âl-i İmrân, 3/151; En'âm, 6/81; A'râf, 7/33.

1684 Müşriklerin şirke ilişkin iddialarının "ifk" (yalan) olarak ifade edildiği ayetler için Bkz. Sâffât, 37/151; Ahkâf, 46/28; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 118; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 153.

1685 Şirkin bir "iftirâ" olarak ifade dildiği ayetler için bkz. Nisâ, 4/48; Kehf, 18/5; Âl-i İmrân, 3/94; En'âm, 6/21, 93; Vâhîdî, *el-Vecîz*, s. 268; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 520.

1686 Enbiyâ, 21/24; Bakara, 2/111. Bkz. Mu'minûn, 23/117; Neml, 27/64.

bu delil, *"sültân"* ve *"burhân"* olarak isimlendirilir.[1687] Burhan; akli delillere ve tefekküre dayanması sebebiyle kesinlik arzeden bir delildir.[1688] Burhan, üzerinde tefekkür eden kimseye medlulü olduğu soyut varlığı sanki gözle görülüyormuşçasına ispatlar ve onu *"ilme'l-yakîn"* makamından *"ayne'l-yakîn"* mertebesine ulaştırır. Bu bağlamda Kur'an'da; imanı dil ile ikrar etmenin; görmek ve müşahede etmek anlamına gelen "ş.h.d." fiil kökünden getirilmesi ve *"şahadet"* olarak kavramsallaştırılması da dikkat çekicidir:[1689] *"Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahittlik ettiler. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."*[1690] Bu kavram Kur'an'da "عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" şeklinde[1691] gayb âleminin karşıtı olarak görünmeyen âlemi ifade etmek için zikredilmektedir. Şehâdet âlemi gayb âleminin varlığının delilidir. Şu halde Allah'tan başka bir ilahın varlığına şahadet etmeye dayalı olan şirk iddiası[1692] herhangi bir burhana dayanmaması; fikrî ve ilmî temelden yoksun olması sebebiyle Kur'an'da *"akılsızlık"* [1693] ve *"cehâlet"*[1694] olarak isimlendirilmiştir. Puta tapan bir topluma

1687 Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 915; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, IV, 49; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 229; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, V, 313; VIII, 171.

1688 Mâverdî, *en-Nüket*, III, 289; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 182.

1689 En'âm, 6/19.

1690 Âl-i İmrân, 3/18. Bkz. Âl-i İmrân, 3/70, 86; Nisâ, 4/166; En'âm 6/19.

1691 Teğâbun, 64/18; Cum'a, 62/8; Haşr, 59/22; Zümer, 39/46; Secde, 32/6; Mu'minûn, 23/92; Ra'd, 13/9; Tevbe, 9/94, 105; En'âm, 6/73.

1692 En'âm, 6/19.

1693 Bakara, 2/171; Mâide, 5/58; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42, 100; Ankebût, 29/63; Zümer, 39/43; Haşır, 59/14; Mâide, 5/103.

1694 Bakara, 2/67; Âl-i İmrân, 3/154; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26.

rastladıklarında kendisinden, benzer bir put talebinde bulunan kavmine Hz. Musa'nın; *"Şüphesiz siz cahillik eden bir kavimsiniz."*[1695] demesi kâfirin ve müşrikin en büyük cahil; küfrün ve şirkin de en büyük cehalet olmasıyla ilgilidir.

İnsan *"vâcibu'l-vücûd"* olan Allah'ın varlığına şahadet etmekle aynı zamanda kendi realitesini ve önemini de tespit ve tasdik eder. İnsan şahadetin kendine kazandırdığı şuur sayesinde aşkınla enginin, sonsuzla sonlunun, ruh ile maddenin, metafizikle fiziğin arasındaki bütünlüğünü fark eder. Bu bakımdan şahadet insanı durağanlıktan aksiyona, meçhulden maluma, noksanlıktan kemale götürür.[1696] İslam'ın, başka bir deyişle davranışların inşasının ilk aşaması olan *"kelime-i şahadet"*in taşıdığı bu önem, onu tek seferlik bir eylem olmasının ötesine taşır. Aslında kelime-i şahadet dilin inşasıdır ve onun devamı, dili sürekli olarak Allah'ın zikri ile meşgul etmektir. Kur'an'da Allah; *"Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. "Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru" derler."*[1697] ayetleriyle her durumda zatını zikretmelerini mü'minlere emretmiş, *"Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah'ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir."*[1698] buyurarak alışverişin bile onları zikirden alı koymaması gerektiğini bildirmiş[1699] ve kalpleri zikir konusunda katılaşmış olanları lanetlemiştir.[1700]

1695 A'râf, 7/138.

1696 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 137.

1697 Âl-i İmrân, 3/191; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 321.

1698 Münâfikûn, 63/9; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 540.

1699 Nûr, 24/36-37.

1700 İlgili ayet şöyledir:

Hz. Peygamber ise kendisine gelerek; "Ey Allah'ın Resulü! Hayır kapıları çoktur. Hepsini yapmama da imkân yoktur. Bana tek bir şey söyle de onu yapayım, çok şey söyleyip de unutmayayım." diyen bir sahabîye *"Dilin daima Allah'ın zikri ile yaş kalsın!"* [1701] buyurmuştur.

Kur'an ve sünnetteki bu emirlerin gereğini yerine getirerek sürekli bir şekilde diliyle Allah'ı zikreden insan, zikrettiği şeyin bir müddet sonra dilinden kalbine intikal ettiğini görür. Kur'an'da; *"Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir."*[1702] ayetinde olduğu gibi pek çok yerde dille Allah'ı anma ile kalp arasında oldukça kuvvetli bir bağın varlığından söz edilir.[1703] Kalp ise daha önce ifade

"فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللهِ أُولٰئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ"

"Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler." Zümer, 39/22. Yine Zümer suresinin 45. ayetinde inanmayanların kalplerinin Allah'ın zikrine verdikleri tepki de şöyle ifade edilir:

"وَإِذَا ذُكِرَ اللهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ"

"Allah, bir tek (ilâh) olarak anıldığında ahirete inanmayanların kalpleri daralır." Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 248; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 165.

1701 Trimizî, *Deâvât*, 4. Bkz. Süyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 362; Hz. Peygamber pek çok hadisinde mü'minleri Allah'ı çokça zikretmeye davet etmiş; Allah'ı çok zikredenleri *"müfridûn"* olarak isimlendirmiş (Bkz. Müslim, *Zikir*, 4); bir hadisinde de *"(Halk) Size delidir deyinceye kadar, Allah'ı zikredin!"* buyurmuştur. Bkz. Heysemî, *Mecma'*, X, 75.

1702 Enfâl, 8/2. Bkz. Hac, 22/35.

1703 Yüce Allah, zikrin asıl yerinin kalp olduğu konusunda şöyle buyurmuştur: *"Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."* Ra'd, 13/28; *"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte sabret. Dünya hayatının zînetini arzu edip de gözlerini onlardan ayırma. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme."* Kehf, 18/28. Bkz. Zümer, 39/23; Hadîd, 57/36.

ettiğimiz gibi, davranış dünyasını yöneten eylem prensibinin odak noktasında yer almaktadır. Başka bir deyişle zikir kalbin, kalp de davranış dünyasının mimarıdır. Konuyu bir ayet ile daha da somutlaştırmamız mümkündür: *"Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır."*[1704] Ayette Allah, Hz. Peygambere uymak gibi somut bir davranışı zikrullah ile çokça meşgul olmanın bir gereği olarak zikretmiştir.

Görüldüğü üzere dilin zikri bir müddet sonra kalbin zikrine dönüşmektedir. Kalp ise zikrettiği şeyin lafzını belirli bir merhale sonrasında terk ederek, zikredilen şeyin mefhumunu bir karakter unsuru olarak yapılandırır. Zikrin mefhumundan doğan bu şahsiyet unsuru ise insanı belirli davranışları gerçekleştirmeye sevk eder. Bu durum, psikolojide *"motor öğrenme"* olarak isimlendirilir. Ayrıca zikrin bir telkin, telkinin ise bir pekiştirici; yani davranışı kuvvetlendiren bir uyarıcı olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda zikir; zikredilen şeyin manasını kendi kendine telkindir. Zikirle insan, zikrettiği şeyin manasıyla ilgili bir şuur kazanır. Bu şuuru kazanma ve bir karakter unsuruna dönüştürme sürecinde başlangıç noktası olarak ayet ve hadislerde dilin belirlenmesi de oldukça dikkat çekicidir. Çünkü dilin ruha yaptığı tesir sanıldığından çok daha derindir. [1705]

Peryodik olarak yapılan ibadetler sona erdiğinde ya da insan mabetten dışarı çıktığında sıradan hayat başlar. Ancak bir sonraki ibadet vaktine kadar insanın manevî kazanımlarının korunması ve belki de ara verilmeksizin ruhi terakkinin sürdürülmesi insan için büyük önem arzder. Çünkü her anıyla yaşam

1704 Ahzâb, 33/21.

1705 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 130-132.

nimeti insana, kulluk görevini fasılasız yerine getirmesi için bahşedilmiştir. Bu bağlamda zikir; insanın sıradan meşguliyetlerin akışına kendisini kaptırarak kulluk bilincini zayi etmemesinde hayati bir role sahiptir. Bu sebeple Allah; Cuma günü namaz için ezan okunduğunda zikrullaha (namaza) koşulmasını emretmiş; namazın bitimiyle beraber rızıkların peşine düşmeleri konusunda mü'minlere izin vermiş, kulluğu mabette mahpus bırakmamaları için Allah'ı çokça anmalarını onlara tavsiye etmiş ve kurtuluşun her an kulluk bilincini hatırda tutmakla yani zikrullah ile mümkün olduğunu bildirmiştir.[1706] Böylece yaşamın her anını, yaratılışın anlam ve amaçları etrafında bütünleştirmek mümkün olmaktadır. Bu sebeple Allah, ticaret ve alışverişin, kendilerini zikrinden alı koymadığı kimseleri Kur'an'da övmektedir.[1707]

Zikir insana, her zaman Allah ile beraber olduğu şuurunu kazandırır. Bu yönüyle de zikir, insanın karakter dünyasıyla değrinden ve sürekli bir ilişki içindedir; onun muhakeme ve düşüncesini derinleştirir, ruhunda Allah'a karşı duyduğu iman ve sevgiyi kökleştirir. Bu sayede gaflet, nisyan ve isyan gibi pek çok olumsuz karakter özelliği kalpten tasfiye edilir. [1708] Zikrin kalp ve karakter dünyası ile olan yakın ilişkisi bir hadis-i kutside şu şekilde belirtilmiştir. *"Allah Teâla şöyle buyuruyor: 'Ben kulumun zannı üzereyim. Beni andığı zaman, ben onunla beraberim. Eğer beni kendi nefsinde (içinden) anarsa, ben de onu kendi nefsimde anarım. Eğer beni bir topluluğun içinde zikrederse, ben de onu o topluluktan daha hayırlı bir topluluğun içinde anarım. Bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşırım. Bana bir arşın yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım.*

1706 Cuma, 62/9-10. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/103; Âl-i İmrân, 3/194.

1707 Nûr, 24/37.

1708 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 172.

Bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim.'"[1709] Zikirden yüz çevirmek ise çeşitli iç sıkıntısı, gerginlik, gerginlik ve strese maruz kalır. Bu ise beşeri ilişkilerde sevgi, saygı, müsamaha ve merhamet gibi değerlerin zayi olmasına neden olur.[1710] Çünkü zikirden yüz çevirmek kalbin katılaşmasına sebep olur.[1711] Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır:

"İman edenlerin Allah'ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi? Daha önce kendilerine kitap verilip de, üzerinden uzun zaman geçen, böylece kalpleri katılaşanlar gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu fasık kimselerdir."[1712]

"Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi imana kapalı kimse gibi midir? Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler."[1713]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi davranışlar taşıdıkları ahlakî değere göre ya olumlu ya da olumsuz bağlamda kalpte gerçekleşen karakter inşasına aktif olarak katılırlar. Kötü ameller kalbi kapkara ve kaskatı bir hale getirir. Böylece kalbin *"reyn"* tutması denilen hadise meydana gelir. Kalbin günahlar tarafından çepeçevre kuşatılması sebebiyle meydana gelen bu durum[1714] insanın Allah ile manevî irtibatını kopartır.[1715] *"İhyâ-u*

1709 Bkz. Buhârî, *Tevhîd*, 50; Müslim, *Zikir*, 2. Bkz. Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, II, 20.

1710 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 204.

1711 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 441; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, IV, 55; Hafâcî, *İnâyetu'l-Kâdî*, VII, 334.

1712 Hadid, 57/16.

1713 Zümer, 99/22.

1714 Mutaffifîn, 83/14-15.

1715 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 199.

Ulûmi'd-Dîn" gibi klasik İslam eserlerinde bazen birer organa isnat edilmiş ve bu özellikler, o organın afetleri olarak kavramlaştırılmıştır. Örneğin, Gazâlî, yalan, gıybet, alay etmek, fuzulî konuşmak, koğuculuk yapmak gibi yirmi olumsuz fiili *"dilin afetleri"* başlığı altında ele alır.[1716] Dili, zararlı konuşmalardan korumak karakter inşasının önemli unsurlarından biridir. Çünkü dil, kullandığı kelimenin temsil ettiği manadan bir suret oluşturur ve onu kalbe yerleştirir. Başka bir ifadeyle dilin konuştuğu her kelime kalpte kendisine yönelmiş bir şekil meydana getirir. Örneğin, dil hayâsız şeyler konuştuğu zaman kalpte, sözün dış dünyada ifade ettiği anlama yani hayâsızlığa dair bir temayül belirir. Aynı şekilde gıybet ettiği zaman; gıybetini yaptığı şahsa karşı kalbinde öfke, haset, niza, mücadele, istihza, kibir, intikam, rekabet ve hakaret gibi pek çok olumsuz fiil belirir.[1717] İnsanın manevî terakkisine hiçbir şekilde hizmet etmeyen gereksiz konuşmalar da (mâlâya'ni) kalp üzerindeki menfî etkisi sebebiyle karakter yapılanmasına zarar verir.[1718] Bundan dolayı Hz. Peygamber; *"Kim Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa ya hayır söylesin ya da sussun."* buyurmaktadır.[1719]

"Kullarıma söyle: (İnsanlara karşı) en güzel sözü söylesinler."[1720] buyuran Allah, *"Allah'a çağıran, salih amel işleyen ve "Kuşkusuz ben Müslümanlardanım" diyenden daha güzel sözlü kimdir?"*[1721] ayetiyle insanın, dilini; hayra ve hakka davet için kullanması gerektiğini ifade eder. Bu bağlamda insanları doğru yola sevk eden bir davetçi ve onları karanlıktan aydınlığa

1716 Gazâlî, *İhyâ*, III, 113-177.

1717 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 209-212.

1718 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 201.

1719 Buhârî, *Edeb*, 31.

1720 İsrâ, 17/53.

1721 Fussilet, 41/33.

çıkaran bir kandil olarak vasfedilen Hz. Peygamber'in[1722] dilin ve sözün inşasına dair örnekliği büyük önem arzetmektedir. O, edebî söz söyleme konusunda zirveyi yakalamış bir topluma, insanlar ve cinler bir araya gelseler bile bir benzerini meydana getiremeyecekleri Kur'an mucizesiyle gönderilmiş ve bilinen edebî standartların tamamının üzerinde bir hakikat çağrısı olan ilahi sözü, insanların kalplerine yerleştirmiştir. Tebliğ görevini yaparken az sözle pek çok manayı ifade etmiş; anlamlı, açık, samimî, anlaşılır, israf-ı kelâmdan, yapmacıklıktan, hevâ-ü hevesten, ifrat ve tefritten uzak bir üslupla insanların akıl seviyelerini dikkate alarak özlü bir şekilde konuşmuş; nazik ve yumuşak bir dil kullanmış, kırıcı ve incitici ifadelerden özenle sakınmış ve sakındırmıştır. Hatta sabah namazı vaktinde öten bir horoza hakaret edilmesini bile uygun görmemiştir.[1723] Edebiyat yapmak için ağzını eğip bükenleri, edep dışı argo ifadeler kullananları, çalım satmak ve büyüklenmek için boğazdan ve üst perdeden konuşanları uyarmıştır.[1724] Onun sükûnetli ve vakur üslubuyla söylediği sözleri dinleyenler, ona kulak vermekten asla usanmamışlardır. *"Onlara, benliklerine işleyecek etkili söz söyle!"*[1725] emrinin gereğini *"cevâmiu'l-kelim"* makamında en güzel şekilde yerine getirmiştir. Yüce Allah güzel ve kötü sözün durumunu Kur'an'da şu şekilde ifade eder: *"Görmedin mi, Allah güzel bir söze nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir. Bu ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. Kötü bir sözün durumu da; yer(in)den koparılmış, ayakta durma*

1722 Ahzâb, 33/45.

1723 Ebû Dâvûd, *Edeb*, 116

1724 Müslim, *İlim*, 7.

1725 Nisâ, 4/63.

imkânı olmayan kötü bir ağacın durumu gibidir."[1726] Bundan dolayı Allah dedikodu, yalan, gıybet, iftira, laf taşıma, sövme, başa kakma, kalp kırma, lânet, beddua gibi insanı ve toplumu helake götüren dilin pek çok ifrâzâtına karşı uyarılarda bulunmuştur. Aynı şekilde Peygamberimiz, bir hadisinde cennetin ve cehennemin insanın iki dudağının arasında olduğunu belirtmiş ve adeta dilin selametini, dinin selametine eşdeğer saymıştır.[1727]

3.6.2.2. Namaz

Davranışların inşasında ikinci unsur namazdır. Namazın özü; insanın, kendi eksiklik ve zafiyetlerini fark etmesi; şükür, övgü, minnet ve takdir duyguları içinde Allah'ı insana ait bütün kusurlardan ve hatalardan, başka bir deyişle olumsuz karakter özelliklerinden tenzih edip her türlü kemalâtın sahibi olan Allah'a yönelerek kendi karakterinde olumlu özellikleri inşa etmesidir. Günde beş defa eda edilen bu ibadet sayesinde insan, kendini keşfetme (self discovery) ve kendi varlığının bilincinde olma imkânını elde eder. Bu bilinç insanın kendi hakkındaki tespit ve kanatlarının toplamıdır. İnsan kendini tanıdıkça Allah'ın, nefsine doğuştan ilham ettiği ve *"takvâ"* olarak isimlendirdiği[1728] fıtrî erdemleri ve yüksek karakter özelliklerini elde eder. Aynı şekilde insan namaz sayesinde hem Allah'a duyduğu sevgi ve güveni hem de Allah'ın ona duyduğu sevgi ve güveni derinden kavrar. Bu ise insanın kendisine ve diğer insanlara duyacağı güven ve sevginin temelini oluşturur. Bu özelliklerden mahrum olan insan, kendisine ve diğer insanlara karşı küçümseme, aşağılama, yıkıcı ve mazoşist eğilimler ve yabancılaşma gibi olumsuz karakter özelliklerine maruz kalacaktır. Günde beş defa insanla Allah arasında kurulan canlı ve

1726 İbrahim, 14/24-26.

1727 Buhârî, *Rikâk*, 23.

1728 Şems, 91/8. Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 759.

güncel bir ilişki olan namaz; insanın, bütün nimetlerin sahibinin Allah olduğunu fark etmesini; bundan dolayı da sahip olduğu şeyler sebebiyle gurur ve kibire kapılmaması gerektiğini insana hissettirir. Bu şuur sayesinden insan, başkalarına verilen nimetlere karşı kin, haset, nefret, haksız rekabet ve tatminsizlik gibi duygularından da korunmuş olur. Bu bağlamda namaz; insanın kendini bilme, sevme, kendine güvenme, bağışlanma umudu, yenilenme bilinci, yaşam hedeflerine sahip olma ve olumlu düşünme gibi özelliklerin temelidir.[1729]

Öte yandan Yüce Allah, işlenen günahlar sebebiyle kirlenen organların, namaz ibadetinden önce suyla yıkanarak temizlenmesini; yani abdest almayı; suya ulaşmanın imkânsız olduğu zamanlarda ise bu manevî temizliği toprakla gerçekleştirmelerini; yani teyemmüm yapmayı ve böylece maddî bir eylemle manevî temizliğe ulaşmayı emretmiştir.[1730] Bu bağlamda Hz. Peygamber ise abdesti; Allah'ın kendisiyle hataları sildiği manevî bir temizlik vasıtası olarak tanımlamış[1731] ve şöyle buyurmuştur: *"Kul abdest alırken ağzını çalkaladığında, ağzıyla işlediği günahları çıkar. Burnuna su çektiği zaman, burnundan işlediği günahlar çıkar; yüzünü yıkadığı zaman, yüzünden günahlar çıkar. Hatta gözlerinin kirpiklerinin altından da günahlar çıkar. Ellerini yıkadığı zaman ellerinden günahlar çıkar. Hatta ellerinin tırnakları altından da günahlar çıkar. Başını mesh ettiği zaman, başından da günahları çıkar, hatta kulaklarından da günahları çıkar. Ayaklarını yıkadığı zaman, ayaklarından günahları çıkar; hatta ayaklarının tırnakları altından da günahları çıkar. Sonra mescide yürümesi, orada namaz kılması artık onun için (fazladan sevap kazanma) vesilesi olur."*[1732]

1729 Bkz. Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 66-74.

1730 Mâide, 5/6; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, II, 20.

1731 Mâlik, *Kasru's-Salât*, 55; Müslim, *Tahâre*, 41; Nesâî, *Tahâre*, 107.

1732 Mâlik, *Tahâre*, 30, 31; Nesâî, *Tahâre*, 85.

Konuyla ilgili ayet ve hadislerde dış temizlik ile iç temizlik arasında kuvvetli bir ilişki kurulmuş; maddî temizliğin (necasetten tahâret) manevî temizliğin (hadesten tahâret) esası olduğu vurgulanmıştır. Hatta başka hadislerde Hz. Peygamber, temizliğin imanın yarısı olduğunu,[1733] Allah'ın temiz olduğunu ve temizliği sevdiğini[1734] ve temizliğin namazın anahtarı olduğunu ifade etmiştir.[1735] Bu bakımdan insan abdest aldığı zaman kalbinde daha önce tatmadığı bir rahatlık ve ferahlık bulur. Buna sebep olan, görülen âlem ile görülmeyen âlem arasındaki alakadır. Çünkü dış âlem, iç âlemi yapılandırma kabiliyetine sahiptir.[1736]

Daha önce ifade ettiğimiz kalp-amel ilişkisine dair açıklamalardan da anlaşılıyor ki, insanın iradeli davranışlarının kalp dünyasında olumlu ya da olumsuz mutlaka bir karşılığı vardır. Bu açıdan bakıldığında kalbin gerek fıtrattan getirdiği, gerekse imana bağlı olarak elde ettiği faziletlerin varlığı ve bekası konusunda en önemli unsur ibadetlerdir. İnançtan kaynaklanan ibadetler şeklî ve ruhî şartlarına uygun bir şekilde yapıldığında şahsiyet inşâsının en önemli unsurlarından biridir. Günde beş defa icra edilen namaz ve öncesinde alınan abdest bu anlamda müminin dinî iradesinin varlık ve bekasının en güçlü motivasyonu konumundadır. Latince bir kelime olan motivasyon, bir amaca ulaşmak için insanı yönlendiren, herhangi bir davranışa iten ya da var olan bir davranışın devamını sağlayan "iç" ve "dış" etkenlerdir. Bu etkenler davranışa; davranış ise hedefe doğru bir seyir içindedir.[1737] Bu itibarla Hz. Peygamber pek

1733 Müslim, *Tahâret*, 1.

1734 Tirmizî, *Edeb*, 41.

1735 Tirmizî, *Tahâret*, 3.

1736 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 256, 260.

1737 Şakir Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 133-134.

çok hadiste, alınan güzel bir abdestin akabinde kılınan namazın, -adeta güz mevsiminin, ağaçların yapraklarını döktüğü gibi-[1738] insanın geçmiş günahlarını temizleyeceğini bildirmiş;[1739] namazı dinin direği saymış ve dindarlığın bekasını namazın gereği gibi kılınmasına bağlamış[1740] ve Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivayet ettiği bir hadisinde de şöyle buyurmuştur: *"Birinizin kapısında günde beş kez yıkandığı bir nehrin aktığını görürseniz ne dersiniz? Kirinden eser kalır mı?"* "Hayır, kirinden hiçbir şey kalmaz; tertemiz olur" dediler. Bunun üzerine O; *"İşte beş vakit namaz da böyledir. Allah o namazlar sayesinde bütün hataları siler."* buyurdu.[1741] Görüldüğü üzere Hz. Peygamber namazı nehre, bir insanın günde beş defa namaz kılmasını da bir nehirde beş defa yıkanmasına benzetmiş[1742] ve böylece insanın olumsuz karakter özelliklerinden arınmasında ibadetlerin rolüne dikkat çekmiştir.[1743]

Kur'an namazın bu fonksiyonuna *"(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah, yaptıklarınızı biliyor."*[1744] ayeti ile işaret etmektedir. Namazın iyiliklere ulaştırma ve kötülüklerden sakındırma konusunda adeta

1738 Ahmed, *Müsned*, V, 179; Heysemî, *Mecma'*, I, 248.

1739 Mâlik, Tahâret 29, Müslim, *Tahâret* 5; Nesâî, *Tahâret* 68-69, 108. Bkz. Buhârî, *Vudû'* 24; Müslim, *Tahâret* 6; Muvattâ', *Tahâret* 29.

1740 Tirmizî, Îmân 8, İbn Hanbel, V, 231, 237.

1741 Buhârî, *Salât* 6; Müslim, *Mesâcid* 283; Ahmed, *Müsned*, II, 379; Dârimî, *Sünen*, I, 267; İbn Hibbân, *Fadlu's-Salât* 6. Bkz. Mâlik, *Kasru's-Salât* 91; Ahmed, *Müsned*, I, 177; Huzeyme, *Salât* 7; Heysemî, *Mecma'* I, 294.

1742 Kurtubî, *el-Câmi'*, XIII, 347.

1743 Bkz. Buhârî, *Salât* 6; Müslim, *Mesâcid*, 283; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 379; Dârimî, I, 267; Mâlik, *Kasru's-Salât*, 91.

1744 Ankebût, 29/15.

bir eylem prensibi gibi işlev göremesiyle ilgili olarak[1745] şunları söyleyebiliriz: Namazın her bir rüknü aracılığıyla insan, Allah'a yakınlaşmayı ve O'nun zat ve sıfatları bakımından eşsizliğini farklı boyutlarıyla tecrübe eder. Bu tecrübe insan maneviyatının derinliklerinde vücut bulacak olan bir özdenetim gücünün öncüsüdür. İcaplarına uygun bir şekilde kılınan her namazla daha da kökleşen ve gelişen bu kuvvet, bir taraftan ibadetin ifa kalitesini yükseltirken diğer taraftan da ibadetten beklenen sonucun meydana çıkmasına olanak sağlar. İnsanı hayvandan ayıran değerlere sahip kılan ve vicdan olarak isimlendirilen bu güç; namaz içinde gerçekleşen aklî, hissî ve irâdî süreçlerin ortak ürünüdür. Vicdan sayesinde insan, etik açıdan davranışlarının tasnifini yapar ve bizzat kendi var oluşsal bilincine erer; yaptığı kötülükler sebebiyle mutsuz, iyilikleri sebebiyle de mutlu olur.[1746] Vicdan, sorumluluk duygusunun insan varoluşundaki akit merkezidir. İşte namaz ahlaki bilinç düzeyini ve sorumluluk duygusunu geliştirir ve insanda vicdan olgusunu inşa ederek onu kötülüklerden alıkoyar. İyiliklere gereği gibi devam ve kötülüklerden gereği gibi kaçınma konusunda bir istikrarın sağlanamadığı durumlarda bile vicdanın varlığından bahsedilebilir. Kemale ermediği dönemde bile insan maneviyatında etki sahibi olan bu şuur, yapılan kötülüklerden dolayı ızdırap çeker ve bu durum vicdan azabı olarak isimlendirilir.[1747] *"(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)."*[1748] ayetinde nefsin *"levvâme"* olarak isimlendirilen boyutu da bir bakıma vicdan ile ilişkilendirilebilir.[1749]

1745 Bkz. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ*, II, 632; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 635; Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, X, 437; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, II, 875.

1746 Bkz. Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 96-107.

1747 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 182-183.

1748 Kıyâme, 75/2.

1749 Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, VI, 400.

Vahyin inşâ sürecinin hedefi insan-ı kâmili oluşturmaktır. İnsan-ı kâmil karakterinin öne çıkan en önemli iki özelliği iman ve takvadır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere iman olumlu karakter özelliklerinin kurucu öznesidir. Allah'ın emirlerine gerçek manasıyla uymak ve yasaklarından gereği gibi kaçınmak olarak tanımlayabileceğimiz *"takva"*[1750] ise söz konusu inşâ sürecinin dış dünyadaki gözlemlenebilir sonuçlarının toplamını ifade etmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde ibadetler; iman ve onun oluşturduğu kişilik özelliklerinin olumlu ve kalıcı davranışlara dönüştürülmesinde oldukça önemli bir fonksiyona sahiptir. Yukarıda namaz ibadeti özelinde açıklamaya çalıştığımız bu işlev bütün ibadetler için söz konusudur.[1751] Başka bir deyişle namazın, sahibini kötülüklerden alıkoymak suretiyle takvaya ulaştırması Kur'an'da diğer ibadet türleri için de benzer şekilde zikredilmiştir.

Dünyevî alakalardan sıyrılıp, derin bir muhasebe ve murakabe ile yaratana yönelmek demek olan namazın karaktere tesir etmek bakımından ibadetler içinde özel bir yeri vardır.[1752] İmanın en önemli beslenme kaynağı olan ve Allah ile dolaysız, aracısız ve canlı bir iletişimi ifade eden namaz; insanın marifetullaha ulaşmasında da önemli bir fonksiyona sahiptir.[1753] Genelde ibadetlerin, özelde namazın bu fonksiyonunu dikkate alan bazı müfessirler; *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana*

1750 Isfahânî, *Tefsîru'r-Râğıb*, I, 78.

1751 Aynı şekilde yüce Allah *"Onların etleri ve kanları asla Allah'a ulaşmaz. Fakat O'na sizin takvanız (Allah'a karşı gelmekten sakınmanız) ulaşır. Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiğinden dolayı Allah'ı büyük tanıyasınız. İyilik edenleri müjdele."* (Hac, 22/37.) ayeti ile kurban ibadetinin de takva ile olan ilişkisini ifade etmiştir. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, IV, 28.

1752 Çamdibi, *Karakter Eğitimi*, s. 268.

1753 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 190.

kulluk etsinler diye yarattım."[1754] ayetinde geçen ve *"bana ibadet (kulluk) etmeleri için..."* anlamına gelen "لِيَعْبُدُونِ" ifadesini "ليعرفون" *"beni tanımaları için..."* şeklinde tefsir etmişlerdir.[1755] İnsana sağladığı bu irfan aracılığıyla namaz, kaa rakteri maddi ve manevi sıkıntılardan, marazi ızdıraplardan ve ölüm duygusu gibi derin korkulardan korur. İnsan, Allah'a sıs ğınmanın eşliğinde kendi yeteneklerine ve kapasitesine güven duymaya başlar. Bu durumun bir sonucu olan karakter gelişimi sonsuz kemal sahibi olan Allah'ı tanımanın ve O'na yönelmenin insan ruhuna verdiği en büyük hediyedir. Bu hediye insan karakterinin sürekli bir gelişim ve terakki içinde olmasının katalizör gücüdür. Namaz, Allah'a duyulan koşulsuz ve sürekli sevgi, saygı ve güven duygularını geliştirerek özgüveni zayıflatacak olay, durum ve şartları ortadan kaldırır. Bu temel duygular olmadan insanın bütün varlığı kuşatacak olumlu bir görüş geliştirmesi oldukça zordur. Çünkü insanın zihinsel, duygusal ve iradî dünyae sını ortak bir hedef doğrultusunda sentezleyen namaz; inanç, değer yargıları, karakter özellikleri ve davranışlar arasındaki uyum ve organizasyonu sağlar. Bu uyum ve organizasyonun insan karakterindeki etkinliğini kaybetmesi; ihanet, saldırı, aşağılama, kıskançlık, zorbalık gibi olumsuz karakter özelliklerini doğurur. Maddi ve manevi, ruhî ve bedenî bütün eylemlerinde insanı, var oluşunun anlam ve amaçlarına odaklayan namazın terk edilmesiyle seküler, profan, bireyci, egoist, pragmatist ve göreli bir karakter yapısı ortaya çıkar. İnsanın aşkın referanslarını ve ulvi hedeflerini kaybetmesiyle baş gösteren bu olumsuz

1754 Zâriyât, 51/56.

1755 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, Thk. Abdullah Mahmûd Şehâte, Dâru İhyâi'-Türâs, Beyrût, 1423, IV, 133; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, IX, 120; İzz b. Adisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 235; Nu'mânî, *el-Lübâb*, XX, 534; Mâverdî, *en-Nüket*, V, 375; Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli'-Selîm*, II, 130.

karakter özellikleri insanın hayatında meydana getirdiği anlamsızlık sebebiyle ahlaki ve ruhi çöküntünün de temel nedenidir. Bu çöküntü ve anlamsızlığın diğer bir nedeni de yalnızca namazla elde edilen ve namazın terki sebebiyle kaybolan güven duygusunun insanı küçüklük, değersizlik, ümitsizlik, çaresizlik, karamsarlık, yalnızlık, çökkünlük, taşkınlık ve tehlike içinde olma gibi duygulara itmesidir. İşte insan namaz sayesinde idrak ettiği Allah'ın sonsuz kudretinin, her daim yanında olduğu şuuruyla söz konusu olumsuz durumlardan karakterini arındırır. Böylece tatminsizlik, huzursuzluk, mutsuzluk, iç çatışma ve kargaşalar döneminin sonunda güçlü bir irade kuvveti, yüksek bir anlayış ve kavrayış kabiliyeti ile meydana gelen duygusal, ruhsal ve zihinsel inşa; namazla karakter arasında var olan bütünsel yapılanma ilişkinin en hayati parçalarını oluşturur.[1756]

Namazın karakter inşasını sağlayan en önemli noktalarından biri de *"Namazlarında derin saygı içinde olan mü'minler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir."*[1757] ayetinde ifade edildiği gibi *"huşû"*dur. Huşû, doğrudan kalple ilgili bir kavramdır.[1758] İnsanın Allah'ın huzurunda olduğunun bilincinde olması demek olan huşû, insanın hem *"içgörü"*sünün ve *"içmuhasebe"*sinin hem de kötülüklerle başa çıkmasını sağlayacak ruhsal mekanizmasının (self-ontrol) temelini oluşturur. Bu mekanizma sayesinde insan, duygu, düşünce, heyecan ve davranışlarını kontrol altında tutma yeteneğini geliştir. Namaz esnasında insanın şuur ve iradesini Allah'a odaklamasının bir sonucu olan huşû duygusu; insana, Allah'ın bizzat yaşamın içinde gözlemci, yönlendirici, destekleyici ve çözümleyici olduğu şuurunu verir. İnsan ancak bu şuur sayesinde itaat üzere sebat edip hem musibetlere hem de nefsinin

1756 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 76-85.

1757 Mu'minûn, 23/1-2.

1758 Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, IX, 1111; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, V, 302; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, II, 392.

arzularına karşı sabredebilmektedir.[1759] Huşu olmadığı takdirde namazın, insanın karakter inşasını sağlaması söz konusu olmaz.[1760] Zihinsel ve duygusal odaklanma ve bu odaklanmanın zirveyi bulduğu rükû ve secde hali; insanın arzularına ket vurmasının ve kibirden kurtulup tevazu erdemini elde etmesinin en önemli araçlarından biri kabul edilir. Bu bağlamda söz konusu odaklanmanın bir türü sayılan ve insanın bir yandan kendi acziyetini, diğer yandan da Allah'ın kudret ve büyüklüğünü en üst düzeyde hissetmesi demek olan huşu, kişinin kıldığı namazla hedeflediği; iyiliğe ulaşma ve kötülükten sakınma hedefini gerçekleştirmesinin temel unsurudur. Bu sebeple Allah, namazlarını huşu içinde kılan müminlerin kurtuluşa ereceklerini; başka bir deyişle namaz sayesinde varoluş amaçlarını gerçekleştireceklerini bildirmiştir.[1761]

"Beni anmak için namaz kıl!"[1762] ayetinde de ifade dildiği gibi namaz Allah'ı anmanın, O'nun varlığını, birliğini ve eşsizliğini sürekli olarak hatırda tutmanın en önemli yoludur. Bu hatırlama hali sorumluluk bilincinin esasını teşkil eder. Çünkü insan namazdaki zikir aracılığıyla Allah'ın kendisini gördüğü ve isyan nitelikli fiilleri sebebiyle onu hesaba çekeceği şuuruna erer. Bu da onu, olumlu karakter özelliklerini ve onların gerektirdiği eylemleri icra etmeye sevk eder.[1763] Namazın; hırs, sabırsızlık ve şikâyetçilik gibi olumsuz karakter özelliklerinden insanı kurtardığı da Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

1759 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 78, 197-199.

1760 Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, IX, 1115; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, II, 875.

1761 Mu'minûn, 23/1-2. Bkz. Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 172-173; Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, VII, 52; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, XVIII, 5.

1762 Tâhâ 20/14; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 6.

1763 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 178-180. Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 475.

"Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. Ona bir hayır dokunduğunda da eli sıkıdır. Ancak, namaz kılanlar başka. Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar, ceza gününü tasdik eden kimselerdir. Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Çünkü Rablerinin azabından emin olunamaz."[1764]

İslam'da namazın cemaatle gerçekleştirilmesinin her fırsatta teşvik edilmesi aynı zamanda insanın toplumsallaşmasına ve ferdî düzlemde elde edilen olumlu karakter özelliklerinin sosyal etkileşim yoluyla toplumsal düzlemde de vücut bulmasına vesile olur.[1765] Namaz gibi bir ibadetin toplum tarafından aynı zaman ve zeminde ortak bir bilinç ve irade ile yerine getirilmesi, bireyler arası ilişkileri düzenleyen esasların aşkın ve ulvî değerler çerçevesinde yapılanmasına imkân tanır. İman, sevgi, saygı, sadakat ve samimiyet üzerine temellenmiş ortak yöneliş ruhunun hâkim olduğu cemaat ortamında eda edilen namaz; insanın nefsanî duygularının ıslahında ve böylece ruhî güçlerinin bütünleşerek hayatın anlam ve amacını özünden kavrama ve bunun gereklerini tüm yaşam sathında gerçekleştirme konusunda benzersiz bir fanksiyona sahiptir. Birlikte kılanan namaz, insanı ayakta tutan yaşam coşkusunun yenilenmesinin de temel unsurlarından biridir. Her statüden insanı aynı safta buluşturan mescit, namaz aracılığıyla oluşturduğu ortak arınma bilincinin eşliğinde; acıma, diğergamlık, tevazu, doğruluk, dürüstlük, yardımlaşma ve paylaşma gibi

1764 Meâric, 70/19-28.

1765 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 12.

sağlıklı toplumsal yaşam için zorunlu pek çok erdemin inşa edildiği bir şantiye; zulüm, bencillik, cimrilik, kibir ve uyumsuzluk gibi pek çok ruhi hastalığın tedavi edildiği bir şifahanedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi insan maddi ve manevi boyutlardan oluşan çift yönlü bir varlıktır. Onun maddi boyutu, zaman ve mekânla vücut bulur. Maddi varlığının zamanla olan ilişkisinin bir gereği olarak insan; peryodik (tevkîtî) yaşamaya, belirli zaman aralıklarında belirli davranışları gerçekleştirmeye ihtiyaç duyar. Gece ve gündüzün peşpeşe gelmesinden bahseden ayette[1766] var olduğu ifade edilen delil ve hikmetlerin bir kısmı da bu açıdan bakıldığında insanın gerek ruhî, gerekse bedenî açıdan periyodik yaşamaya muhtaç bir varlık olmasıyla ilgili görülebilir. Hatta Kur'an'da zaman mefhumunun farklı boyutlarıyla ele alındığı pek çok ayet, insanı; genelde zamanın özelde de ömrün önemini fark etmeye ve dolayısıyla da bir vakit bilinci oluşturmaya davet etmektedir. İnsan, zamanla ilişkisi bakımından tevkîtîliğe ihtiyaç duyduğu gibi, mekânla ilişkisi bakımından da *"yön"*e ve *"yöneliş"*e muhtaçtır. Onun maddi âlemle olan ilişkisi; varlığını, belirli bir zaman ve yönde konumlandırmayı zorunlu kılar. İnsanın vakit ve yönle olan bağlantısının hakiki manada kesilmesi maddi varlığının da sona ermesi; yani onun vücutsuzlaşması, başka bir deyişle ölmesi anlamına gelir. Bu bağlamda bedenin ölmesi; zaman ve mekânla ilişkisi bakımından insanın vücutsuzlaşması demektir. İnsanın bir zaman ve bir mekân ile vücut bulmasının ifade ettiği anlam onun sorumlu bir varlık olduğudur. Ruh sahibi olmalarına rağmen vücut sahibi olmayan meleklerin sorumlu olmamaları da bundan dolayıdır.[1767]

1766 Bakara, 2/164; Âl-i İmrân, 3/190; Câsiye, 45/5.

1767 Aydoğan, Mustafa, "Vücut ve Yön", *İslam ve Sanat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 61-64.

İnsanın maddi ve manevi boyutu birbirleriyle kesintisiz bir ilişki ve etkileşim içindedir. Bundan dolayı zaman ve mekân mefhumu yalnızca maddi varlığımızı değil, varlık bilincimizi de inşa eder. Varlık bilincimiz ise manevi boyutumuzun bir eylemi olmakla beraber maddi bağlarımızdan azade bir özerkliğe sahip değildir. Bu itibarla yönün ve yönelmenin mahiyeti, bilinç cin mahiyetini de tayin eder. Yön ve zaman duygusunun kaybı ise aynı zamanda varlık ve sorumluluk duygusunun da kaybı anlamına gelir. Nasıl ki, maddi bakımdan yön duygusu kaybolduğunda insan düzenli ve bilinçli davranış kabiliyetini kaybeder (ve en üst düzey kayıp halinde ölür) ise manevi anlamda yön duygusunu kaybettiğinde de faziletli davranma yeteneğini zayi eder. Manevi bakımdan en üst düzey yön kaybının yaşanadığı merhale de Kur'an'a göre bir tür ölümdür. Küfür, inkâr ve dalâlet olarak isimlendirilen bu yön kaybına düşen kimse Kur'an'da (manevi bakımdan) ölü olarak isimlendirilir.[1768] Bu bağlamda insan, maddi yön için bir pusulaya muhtaç olduğu gibi manevi yön için de bir hidayet rehberine ihtiyaç hisseder. Kur'an'da insan için sayılan hidayet rehberlerinden biri de Kâbe'dir: *"Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi,*

1768 Allah'ı ve Kur'an'ı inkâr ederek Hz. Peygamber'e karşı gelen herkes kâfirler, müşrikler, zalimler, hainler; yani Allah'ın kendilerine gazaplandığı bütün ehl-i dalâlet Kur'an'a göre şuursuz olup manen ölü saylır. Çünkü onlar dirilişin ruhu olan vahyin nuruna sırt çevirmişlerdir: *"Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu? İşte kâfirlere, işlemekte oldukları çirkinlikler böyle süslü gösterilmiştir."* (En'âm, 6/122) ; *"Diriler ile ölüler de bir olmaz. Allah, dilediğine işittirir. Sen, kabirde bulunanlara işittirecek değilsin."* (Fâtır, 35/22) ; *"(Aklen ve fikren) diri olanları uyarması ve kâfirler hakkındaki o sözün (azabın) gerçekleşmesi için Kur'an'ı indirdik."* (Yâsîn, 36/70) Ayetlerde Allah, peygamberin tebliğine kulak vermeyeni ölüye benzetmektedir. Yani küfür bir tür ölüm, kâfir de bir tür ölüdür. Ayrıca bkz. Fâtır, 35/22.

elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir."[1769] Kur'an'a göre Ka'be, insanın istikamet bilincini ve karakterini inşa eden bir hidayet kaynağıdır. Bu kaynağa ulaşmamızı sağlayan vasıta ise her gün beş defa kendisi sayesinde Ka'be'ye yöneldiğimiz namazdır.

İnsan maddi, somut ve sonlu bir âlemde yaşar. Yüce Allah ise manevi, soyut ve sonsuz bir âlemdedir. Aşkın bir varlık olan Allah ile engin bir âlemde yaşayan insanın arasındaki ontolojik fark, insan-Allah ilişkisinin, bir takım semboller üzerinden gerçekleştirilmesini zorunlu kılmıştır. Semboller maddi olmasına rağmen manevi olanı çağrıştıran ve insanı varlığın iç gerçekliğine taşıyan nota anahtarlarıdır. İnsan, sembolik bir yapıya sahip olan ibadetler aracılığıyla enginden aşkına terakki eder ve böylece ruh dünyasının derinliklerinde Allah'ın tecellisine mazhar olur. İşte namaz aracılığıyla kendisine yöneldiğimiz Ka'be; uzunluğu birbirinden farklı olan ve hiç bir yöne tam olarak bakmayan duvarlarıyla ve ne tam kare ne de tam dikdörtgen olan geometrik yapısıyla tevhidin ve tenzihin sembolüdür. Bu sade haliyle o, Allah'ın varlığını, birliğini, zaman ve mekândan münezzeh olduğunu simgeler.[1770] Bu bağlamda namaz aracılığıyla Ka'be'ye yönelmenin amacı; tüm yönlerin üzerine çıkarak Allah'ın her an ve her yerde hâzır ve nâzır olduğu şuuruna yani *"ihsan"* duygusuna ulaştırmaktır. Çünkü Kur'an'ın ifadesiyle Allah'ın zatı her yerde olup O, bir mekân ile sınırlanamaz:[1771]

Görüldüğü üzere namaz; beden, dil ve kalp ile Allah'ın anıldığı en büyük ibadettir.[1772] İnsan, namaz sayesinde iç âlemiyle temas

1769 Âl-i İmrân, 3/96; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, II, 93; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, II, 222; Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IV, 7.

1770 Bakkal, Ali, "Ka'be ve Sembolizim", *İslam ve Sanat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 302-304.

1771 Bkz. Bakara, 2/115; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, I, 282.

1772 Ankebût, 29/45; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, V, 484.

kurar. İnsanı günlük hayatta meşgul eden, üzen ve dünyaya bağlayan alâkalar, insanın ruhî sağlığını bozar; şuurunu daraltır ve şuuraltını karıştırır. İşte namaz, şuurda genişleme, şuur altında denge ve derin idrâk sağlar. Hatta unutulan şeylerin namaz esnasında akla gelmesi, şuur eşiğinin şuur lehine genişlemesiyle ilgili görülmüştür. Namaz sonunda hissedilen huzur da şuur altı ile şuur sahasının dengelenmesinde namazın oynadığı rol ile ilgilidir.[1773] Karakter inşası; insanın, Allah'a yakınlaşması, O'nu içinde duyması, O'nun isim ve sıfatlarını içselleştis rerek şuuruna yerleştirmesiyle gerçekleşir. Bu içselleştirme ve yakınlaşma hali ise dinî tecrübeler, özellikle de namaz aracılığıyla vücut bulur. Yüce Allah; *"Secde et ve Rabbine yaklaş."*[1774] buyurarak söz konusu yakınlaşmanın elde edilmesinde namazın önemine dikkat çekmiştir.[1775] Bundan dolayı ruhi yönelme ve yükselmenin farklı şekillerini ifade eden namazın her bir rüknü, insana sıradan şuuru aşma, ilahi olanla bütünleşme ve böylece kendi benliğini ve iradesini Allah'ın mutlak iradesine teslim etme fırsatını verir.

3.6.2.3. Oruç

Olumsuz karakter özelliklerinin çoğunun mide şehvetiyle beslendiğini söyleyebiliriz. Çok yemek olumsuz karakter özelliklerinin başında gelmektedir. Yenilen şeyin helal olup olmaması da kalbin temizlenmesinde ve marifet nurlarının kalpte belirmesinde oldukça önemli bir konuma sahiptir.[1776] Çünkü mide şehvetinden cinsel şehvet doğar. Bu şehvet, varlığını

1773 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 186.

1774 Alak, 96/19.

1775 Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, IX, 29; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 453.

1776 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 263.

devam ettirebilmek için helal-haram gözetmeksizin mal ve servet elde etme düşkünlüğünü de beraberinde getirir.[1777]

Helaller karşısında bile insana kendisini tutmayı öğreten oruç, günahla yüz yüze geldiğinde günaha karşı itaat duygusunu koruma konusunda insanda adeta bağışıklık mekanizması gibi işlev görecek bir mukâvemet bilinci oluşturur. Bu durum Kur'an'da; *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı."*[1778] ayeti ile ifade edilmiş,[1779] Hz. Peygamber ise *"Oruç kalkandır."*[1780] buyurarak oruç ibadetinin güzel ahlakı inşâ ve olumsuz karakter özelliklerini ıslah edici boyutuna işaret etmiştir.[1781] Karakter inşasında rol alan en önemli ibadetlerden biri olan oruç, hayırlı işlere yönelme arzusuna sahip bir irade geliştirme konusundaki işlevinin yanısıra insan-ı kâmil karakterinin en önemli unsurlarından olan sabır, metanet, şükür ve kalp inceliği gibi önemli pek çok şahsiyet unsuruna da kapı aralamaktadır. Özellikle oruca, organlarla ifadan haramlardan kaçınmaya, oradan da kalbe masivayı sokmamaya kadar giden bir rol biçilmesi de bunu göstermektedir.

Oruç, insandaki şehvet duygusunu dizginlemekte[1782] ve merhamet duygusunu ortaya çıkarmaktadır. İrade eğitimi ve nefsin terbiyesi karakter inşasının en önemli unsurlarından biridir. İnsanın süfli yapısına muhalefet ederek faziletleri yüklenme konusunda bir yöneliş sahibi olması; başka bir ifadeyle onun ulvi ve süfli meyilleri arasında, süfliden uzaklaşma ve

1777 Şa'râvî, *et-Tefsîru'ş-Şa'râvî*, VIII, 5108.

1778 Bakara, 2/183.

1779 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, II, 136.

1780 Nesâî, *Sıyâm*, 43.

1781 Kurtubî, *el-Câmi*, II, 276.

1782 Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, I, 373.

ulvi olana ulaşma konusunda bir çaba ve yönelişi ortaya koyması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle insanın benliğinde birbirine zıt bir takım yönelişler ve bu yönelişlere yüklenen farklı değerler söz konusudur. İşte irade birbirine zıt olan bu eğilimlerle mücadele sonucunda hayrın ve hakkın tercih edilmesi ve bu tercihten sonra maruz kalınacak dâhili ve harici saptırıcılar karşısında hak ve hakikat üzerinde sebat gösterilmesidir. İnsan bu amacı, ancak kuvvetli bir irade ile gerçekleştirebilir. O, kuvvetli bir irade sayesinde vicdanındaki en küçük sesleri bile duyar. Başka bir ifadeyle kuvvetli bir irade, insanı temiz fıtratıyla ve nefsinin, kendisine hayır ilham edilmiş olan tarafıyla buluşturur.[1783] Bu bakımdan; "irade insanın hayırlı işleri elde etmek için ortaya koyduğu bilinçli bir istek ve eylem halidir" şeklinde bir tanımlama yapılabilir.

Karakter inşasının gerçekleşmekte olduğunun en belirgin alâmeti iyi ile kötü arasında tercih durumunda kaldığında insanın iyiye yönelmesidir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi irade ve niyetin inşasının temeli aklın inşasıdır. Çünkü insan ilmine vakıf olmadığı şeyi irade edemez, irade etmediği şeyi de gerçekleştiremez. İrade insan benliğinin bir amele yönelmesidir. Vahyin inşa sisteminde buna karşılık gelen kavram *"dinî irade"*dir. Bu iradenin gelişebilmesi için nefsanî duyguların mağlup edilmesi gerekmektedir. Bu duyguların yenilmesi ise büyük bir çaba ve eğitim gerektirir. Dinî iradenin güçlenmesi sayesinde insan ibadet ve itaate yönelir. Buradan hareketle diyebiliriz ki, karakter inşasının önündeki en büyük engel iradenin yetkin olmamasıdır. [1784] İşte oruç helaller karşısında kendini tutmak suretiyle insana bir irade eğitimi sağlaması bakımından vahyin karakter inşasında oldukça önemli bir konuma sahiptir.

1783 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 54-55.

1784 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 191.

3.6.2.4. Zekât

Allah insanı yeryüzünde kendisine halife edinmiş ve onun amelini ve gayretini görmek istemiştir.[1785] İnsanın, Allah'ın rızasına ulaştıran yola girmesi için mücâhade ve gayret etmesi gerekir. İlahi inayet ve hidayete erebilmek insanın kendi rıza ve iradesiyle gayret etmesine bağlıdır. Bu itibarla Allah şöyle buyurmaktadır: *"Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir."*[1786] Ayete konu edilen mücâhadenin ruhî, bedenî ve malî olmak üzere üç boyutu söz konusudur. Bu boyutlardan birinin eksik kalması karakter inşasının yetkinlik ve bütünlüğünü zedeler. Ruhî, bedenî ve malî çaba ve fedâkarlık toplu halde gerçekleşmediği takdirde manevî terakkî oluşmaz.[1787] İşte temizlemek anlamını ifade eden zekât[1788] da aynı şekilde cimrilik, pintilik, bencillik ve israf gibi pek çok olumsuz karakter özelliğini insan şahsiyetinden tasfiye edici yapısı ile insanda cömertlik, fedakârlık ve diğergâmlık gibi pek çok hasleti inşa etmektedir. Allah, insanın helal yoldan kazandıklarından ihtiyaç sahiplerine infak etmesini ve bunun da karşılığını yalnızca kendi zatından beklemesini istemektedir. Bu infaktan dolayı herhangi bir dünyevi beklenti içine girmemek infakın uhrevî mükâfatına ulaşmanın temel şartıdır:[1789] *"Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler. (Yedirdikleri kimselere şöyle derler:) "Biz size sırf Allah rızası için*

1785 A'râf, 7/129; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, V, 170.

1786 Ankebût, 29/69. Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 641.

1787 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 201.

1788 Mâverdî, *en-Nüket*, I, 113; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 149; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 290; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, II, 314.

1789 Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, I, 611; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, I, 213.

yediriyoruz…"[1790] Bu esaslar üzerine gerçekleşen infak karakter inşasında önemli bir role sahiptir.

Kur'an zenginin malından fakire için bir hak tayin etmiştir.[1791] İnsanın, büyük zahmetle kazandıklarının belirli bir miktarını ihitiyaç sahiplerinin hakkı olarak görmesi ve sadece Allah'ın rızasını hedefleyerek infak etmesi; bencillik, cimrilik, mal ve dünya hırsı gibi olumsuz karakter özelliklerinin ıslahında oldukça önemli bir role oynar.[1792] İnfakın olumsuz karakter özellikk lerini kalp dünyasından tasfiye eden bu fonksiyonu Kur'an'da açıkça ifade edilmiş ve Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*[1793] Ayette özellikle zikredilen "تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ" ifadeleri arındırmak ve temizlemek anlamlarını içermektedir. Söz konusu ifadelerle kast edilen şey; "إِزَالَةَ نَجَسِ الذُّنُوبِ" "günahların kirini gidermek"[1794] suretiyle önce davranış, daha sonra da karakter temizliğine ulaşarak ıslah olmaktır.[1795] Bu konumu sebebiyle Allah'ın malın ve karakterin arınması için farz kıldığı infak demek olan *"zekât"* temizlenmeyi ve arınmayı ifade eden bir anlam kökünden gelmektedir.[1796] Bunun yanı sıra Kur'an'da; malın en kötüsünden ve riyakârlıkla verilen ya da infak edildikten sonra fakirin ve

1790 İnsân, 76/8-12. Bkz. Münâfikûn, 63/10; Nisâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân,* VI, 413.

1791 Zâriyât, 51/19.

1792 İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd,* II, 425.

1793 Tevbe, 9/103.

1794 Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 355.

1795 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* II, 86.

1796 Ebûl Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 485.

muhtacın başına kakılmak suretiyle ahlaki zemininden uzaklaştırılan bir infakın, sahibine bir fayda sağlamayacağı bildirilmiş ve böylece infakın öncesinde belirlenen ahlaki çerçevenin infak gerçekleştikten sonra da korunması ve onun dışına çıkılmaması istenmiştir.[1797]

Görüldüğü üzere manevi hikmet ve hedeflerinden koparak dünyevileşen bir ibadetin insanın ruh dünyasına nüfuz ederek bir karakter inşasını gerçekleştirmesi ve insanı kemale erdirmesi düşünülemez. *"Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir."*[1798] Ayette "الْبِرَّ" ifadesiyle güzel ahlakın kast edildiğini söyleyebiliriz.[1799] Sevilen bir şeyden infak etmeyle iyiliğe erme arasında kurulan mutlak bağ ve ayetin sonunda; infak edilen şeyi Allah'ın bildiğine dair vurgulu ifade; mali bir ibadetin kalp ve karakter dünyasındaki inşa fonsiyonuna işaret etmektedir.[1800] Başka bir deyişle Kur'an insanın; çok sevilen bir şeyi başka bir insan için vaz geçilebilir kılmakla diğergamlık, fedakârlık, özveri ve isâr gibi pek çok erdemi karakter dünyasında yerleştirmeyi hedeflemektedir. Hatta bu erdemin zirvesi, sevilen şeyi bir başkasına verirken bu şey sanki kendisine veriliyormuş gibi mutlu olmaktır. Bu, imanın ve infakın kemale ulaştığı bir mertebedir.[1801] Hz. Peygamber bir hadisinde bu gerçeği

1797 Bakara, 2/264, 267. Bkz. Bakara, 2/261, 262, 274; Âl-i İmrân, 3/261. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, II, 39; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, I, 375.

1798 Âl-i İmrân, 3/92. Bkz. Useymîn, *Tefsîru'l-Fâtiha ve'l-Bakara*, III, 345.

1799 İbn Âşûr, *Tahrîru'l-Ma'ne's-Sedîd*, IV, 6.

1800 Sa'dî, *Teysîru Kerîmi'r-Rahmân*, I, 138; İbn Âşûr, *Tahrîru'l-Ma'ne's-Sedîd*, IV, 6-7.

1801 Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Tefsîru'l-Hucurât - Hadîd*, Dâru's-Süreyyâ li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd, 1425/2004, s. 429.

şöyle ifade etmektedir: *"Sizden birisi kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz."*[1802] Belirtilen bu esaslar üzerinde infak etmekten imtina edenler ise infakın kendilerine sağlayacağı manevî imkânlardan mahrum kalmaları ve olumsuz karakter özelliklerinden arınamamaları sebebiyle Kur'an'da pek çok uhrevî cezayla tehdit edilmişlerdir.[1803]:

3.6.2.5. Hac

Takva, Kur'an'da insana ait pek çok vecibe ile birlikte zikredilen ve insan tarafından elde edilmesi istenen bir erdemler bileşkesini ifade eder. Başka bir deyişle müttaki olmak dünya ve ahiretin hayırlarını elde etmek anlamına gelir. Bu sebeple Allah bazı ayetlerde emir ve yasaklarını belirttikten sonra

"لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ"

"Umulur ki takvaya ererler" ifadesini sıklıkla kullanır.[1804] Takvanın, olumlu karakter özelliklerini elde etmek ve olumsuzları tasfiye etmek bakımından karakter inşasının tekâmülünü ifade eden kavramlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Kur'an'da emredilen pek çok ibadetin hedefi olarak takvanın belirlenmesi de ibadetlerin, karakter inşasıyla olan doğrudan ilişkisini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Takva mahiyetleri birbirinden farklı ibadetlerle kendisine ulaşılan ve çok yönlü bir şekilde beslenen ve gelişen bir nitelik sergiler. Kur'an'da takvanın hedef olarak belirlendiği ibadetlerden biri

1802 Buhârî, *Îmân*, 6. Ayrıca bkz. Şıkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, III, 42; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, III, 86; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 407.

1803 Fussilet, 41/6-7; Bakara, 2/195; Tevbe, 9/34.

1804 Bkz. Bakara, 2/21, 63, 179, 183, 219, 266; En'âm, 6/153; A'râf, 7/171.

de *"hac"* ibadetidir:[1805] *"İşte böyle. Kim Allâh›ın nişanlarına (hac ibâdetlerine ve kurbanlara[1806]) saygı gösterirse, bu, kalblerin takvâsındandır (kalblerinde Allâh korkusu olanlar, O'nun dininin işâretlerine saygı gösterirler.)*[1807] Öyle ki, ihram, tavaf, sa'y, vakfe, tıraş ve kurban gibi ibadet türlerinin derin bir yönelişle zincirleme bir şekilde icra edildiği hac ibadeti adeta, insan karakterine tek dozda zerk edilmiş bir *"kemâl iksiri"* gibidir. Resul-ü Ekrem ve ashabının tevhid ve adaleti hâkim kılma mücadelesi ve buna dair acı ve tatlı hatıraları mü'minin karakterinde yoğun bir dinamizm ve derin bir iz bırakır.

Hac; dil, ırk, bölge, kültür, sosyal ve ekonomik güç bakımından farklı seviyedeki insanları aynı zaman ve aynı mekânda; aynı şekil ve renkteki giyim tarzının içinde toplaması, yeryüzünün gördüğü en kalabalık insan gurubuna ilahi bir sirkülasyon içinde topluca ibadetler yaptırmasıyla adeta ölümden sonraki dirilişi, toplanışı ve muhasebeyi dünyada iken tecrübe ettirir. Arafat vakfesi ise insana, kıyamette Allah'ın huzurunda bekleyişini derinden hissettirir. Böylece insan sanki ölüp de tekrar dirilmiş gibi eşi emsali olmayan manevî bir tecrübeyi yaşar. Hacılarda hac sonrası gerek ruhî gerekse davranış boyutunda gözlemlenen olumlu değişim ancak, mü'minin hayatında bir dönüm noktası olan bu ibadetin insan karakteri üzerindeki inşa kabiliyetiyle izah edilebilir.

Mikatta her türlü statüyü, dünyevi, nefsanî ve şeytanî kamburu ihram ile sırtından atan hacı, kefeni temsil eden ihram beziyle, ölmeden önce ölmenin ve var oluşunun anlam ve amacıyla bağdaşmayan bütün bağlarından, geçici bütün kaygı ve bağımlılıklarından kurtulmanın manevî zevkini yaşar. Bu zevk

1805 Râzî, *Mefâtîu'l-Ğayb*, XXIII, 222; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 417.

1806 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 2492.

1807 Hac, 22/32.

sadece Yüce Yaratıcı'ya duyulan ilahi bir kurbiyeti değil, aynı zamanda mü'minin mü'mine duyduğu ve başka hiçbir ibadet ile benzerinin inşa edilemeyeceği beşerî bir ülfeti de ifade eder.Bütün yönlerin kendisinde toplandığı Kâbe, yönlerden münezzeh olan Allah'ı hatırlatan ve insan ruhunda marifetullah şuurunu en deruni yönüyle hissettiren odak şiarlardan biridir. Tavaf, insanın bütün benliğiyle Allah'a teslimiyetini, sa'y etmek ise her daim O'nun emrini yerine getirmek için sarf edilen heyecan ve çabayı, O'nun rızasına ermek için sebeplere sarılıp vesileyi ganimet bilmeyi simgeler. Bu boyutuyla hac, bütün ibadetlerin kendisinde cem edildiği bir karakter inşasıdır.

Dikişsizliği ve beyazlığıyla temzilik ve tavzuyu telkin eden ihram bezi; ölümü ve ötesini hatırlamaya ve böylece Allah'ın rızasına aykırı olan her şeyden sakınmaya dair bir simgedir. Haşerelere bile zarar vermemenin de içinde bulunduğu ihram yasakları; ihramdan çıktıktan sonra her türlü kötülükten uzak durmayı ve her türlü hayrı işlemeyi sağlayacak olan bir irade inşası niteliği taşır. Bu usul ve erkân üzere eda edilen haccın sevap bakımından kare şılığını Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle ifade etmiştir: *"Kim Allah için haceder de (bu esnada, Allah'ın rızâsına uymayan) kötü söz ve davranışlardan ve Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, (kul hakkı müstesna) annesinin onu doğurduğu günkü gibi (günahlarından arınmış olarak hacdan) döner."* [1808]

Görüldüğü üzere şeklî ve ruhî şartlarına uygun olarak gerçekleştirilen ibadetler insanın iç dünyasına ait değerlerin dış dünyadaki temsilcileridir. İbadetlerin sonucu iç dünyada meydana gelen huzur, sükûnet, arınmışlık duygusu ve manevî yöneliş hali ve dış dünyada oluşan ahlakî davranışlar ibadetlerin olumlu karakter özelliklerinin inşâsını olumsuz karakter özelliklerinin ise ıslahını sağladığının en önemli belirtisi olarak kabul edilebilir.

1808 Buhârî, *Hac*, 4; Müslim, *Hac*, 428.

3.6.3. Davranışların İnşasının Sonuçları

Farklı kültür ve mizaçlara sahip bireylerden oluşan toplum, çokluk, farklılık ve aykırılıkların alanı olarak karşımıza çıkmakta, bundan dolayı da âhenk ve bütünlük içinde bir toplumsal yaşam; öncelikle bireysel karakterin bir takım esaslar çerçevesinde inşasını gerekli kılmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi; toplumsal yapının tabiatında bulunan bu kesret ve ihtilâf hâli gibi her bir bireyin karakter dünyası da bizzat kendi içinde birbirinden farklı ve hatta birbirine zıt pek çok ruhî duygu ve duruşu barındırmaktadır. Bu bakımdan bireysel karakterin inşası, sonuçları itibariyle toplumsal karakterin de inşası anlamına gelmektedir. Bu bağlamda karakter inşasının yalnızca psikolojik bir yapılanma olmadığı, aynı zamanda sosyolojik bir boyuta da sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Konuya özellikle Kur'an perspektifinden bakıldığında; nefisin arzuları, şeytanın saptırıcılığı, dünyanın aldatıcılığı ve bunların insanın manevi dünyasında, onun ulvî yönelişine aykırı bir şekilde oluşturduğu süflî hareketlilik ve eğilimler karakter dünyasındaki kesret ve çatışmanın temel âmilleridir. Bu bağlamda karakter inşasının, toplumsal inşanın temeli olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü toplum, bireylerinin karakterlerinde barındırdıkları olumlu ve olumsuz özelliklerin ete kemiğe bürünmesinden ibaret bir *"vücut"*, birey ise bu vücûdun temel yapı taşı olan *"hücre"* konumundadır. Vücûdun sıhhati, bizzat her bir hücresinin sağlıklı olması üzerine temellenen bir âhenk ve bütünlük hâlinden ibarettir.[1809]

Bu noktadan haraketle diyebiliriz ki; aklın, kalbin ve davranışların inşası ve bunlara dair tefekkür, iman ve ibadet gibi dinin üst düzey öneme sahip kavramları sadece Allah ile kulun

1809 Bkz. Pişgin, Yasin, "Vahdet Bilincinin Kur'an'daki Temelleri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 18 Sayı: 58 (Kış 2014), s. 27.

kalbinin derinlikleri arasında gelişen ve gerçekleşen salt psişik ve ruhi içerikli kavramlar olmayıp aynı zamanda sosyolojik sahada da vücut bulan bir yapıya sahiptir. Örneğin, Hz. Peygamber: *"İman etmeden cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız."*[1810] buyurarak imanın Allah katındaki geçerliliğinin mü'minleri sevmeye bağlı olduğunu vurgulamış,[1811] dini samimiyet olarak tanımladığı bir başka hadisinde de samimiyetin, insanın kalp dünyasında yalnızca Allah'a karşı değil, aynı zamanda Kitab'ı, Peygamber'i ve inanan bütün kulları için beslenmesi gereken bir erdem olduğunu ifade etmiştir.[1812] Bu aşamada karakter inşasının sosyal boyutu karşımıza çıkmaktadır. İnşanın ulaştığı bu boyut; insanın insana zıt bir cepheden bakmadığı, onu kendi arzularının nesnesi olarak görmediği, aksine kendisini onun yerine koyduğu, *"ben"*e dayalı tefrika ve ihtilafın, yerini *"biz"*e dair vahdet ve ittihada bıraktığı bir bir duygudaşlık, diğergamlık ve fedakârlık merhalesidir.[1813] Bundan dolayı Hz. Peygamber'in hayatı, özellikle mü'minler arası dostluğun gelişimini sağlayıcı prensiplerle doludur. O'nun sünnetinde sevgi, saygı, iyi niyet, samimiyet, dayanışma, selamlaşma, ziyaretleşme, vedalaşma, hediyeleşme, tebrikleşme, taziye, af dileme, bağışlama, vefa ve sadakat gibi "âdâb-ı muâşeret"e dair pek çok emir ve tavsiye yer almış ve özü itibariyle Allah Rasulü söz konusu erdemleri iman ile ilişkilendirmiştir.

1810 Müslim, *İman*, 94; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, Hadis No: 8372; İbn Asâkir, *Mu'cemu'ş-Şuyûh*, Hadis No: 1408.

1811 İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XI, 308; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 670; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, I, 404; Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, III, 247.

1812 Müslim, *İman*, 55. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, IX, 293; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, IV, 126; Nu'mânî, *el-Lübâb*, X, 170; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, I, 920.

1813 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 180-181.

Bu bağlamdan hareketle diyebiliriz ki, ruhi erdemler sadece dikey ve aşkın karakterde olmayıp, yatay ve engin boyuta da sahiptir. Başka bir deyişle kalbî erdemler, insanın yalnızca kutsalla temasını sağlayan mistik bir takım hazlardan ibaret değildir. Bunlar aynı zamanda vahyin anlam ve amaçlarına uygun olarak toplumsal yaşamda önemli fonksiyonlar icra eden sosyal boyutlu hadiselerdir. Çünkü insan, Freudçu psikolojinin söylediği gibi, deterministik ilkelere göre işleyen yalıtılmış, mekanik ve içgüdüsel bir aygıt değil, hem çevresinde olup bitenlerle hem de kendi eylemleriyle etkileşime giren *"ilişkisel bir varlık"*tır.[1814] Bu ilişkisellik onun fıtratının bir gereğidir. Bu bakımdan dinî kavramlar, sosyal mimarinin yapılanmasını ve böylece insanın kemale ulaşmasını sağlaması bakımından da çok önemli toplumsal bir işleve sahiptir. Örneğin; Yüce Allah; *"İnanıp salih ameller işleyenler için Rahmân, (gönüllerine) bir sevgi koyacaktır."*[1815] ayetiyle tefekkür ile aklın, iman ile kalbin ve ibadet ve salih amel ile kişisel yaşamın inşasının doğurması gereken toplumsal sonuca işaret etmektedir. Bu bağlamda karakter inşasının toplumsal boyutunu ifade edeceğimiz bu bölüm aynı zamanda karakter inşasının nihai hedef ve sonuçlarını da ifade etmektedir.

a. Sevgi

Kalbin inşasının sonuçlarından biri olarak da zikrettiğimiz "mehabbet"i ana hatlarıyla ikiye ayırmamız mümkündür. Birincisi Allah'ı sevmek, yani "mehabbetullah"tır. Bu sevgi Allah ile kulu arasında vaki olan psikolojik ve dikey bir yapıya sahiptir. "Mehabbet"in diğer türü ise davranışların inşasına bağlı

1814 Kara, Hayreddin, "Kişilik Oluşumu -Modern Psikolojinin Erenlerden Öğrenebileceklerine Dair-" *Elmalılı'da Kişilik Oluşumu ve Nefsin Terbiyesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Antalya, 2013, s. 60-61.

1815 Meryem, 19/96.

kalbinin derinlikleri arasında gelişen ve gerçekleşen salt psişik ve ruhi içerikli kavramlar olmayıp aynı zamanda sosyolojik sahada da vücut bulan bir yapıya sahiptir. Örneğin, Hz. Peygamber: *"İman etmeden cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız."*[1810] buyurarak imanın Allah katındaki geçerliliğinin mü'minleri sevmeye bağlı olduğunu vurgulamış,[1811] dini samimiyet olarak tanımladığı bir başka hadisinde de samimiyetin, insanın kalp dünyasında yalnızca Allah'a karşı değil, aynı zamanda Kitab'ı, Peygamber'i ve inanan bütün kulları için beslenmesi gereken bir erdem olduğunu ifade etmiştir.[1812] Bu aşamada karakter inşasının sosyal boyutu karşımıza çıkmaktadır. İnşanın ulaştığı bu boyut; insanın insana zıt bir cepheden bakmadığı, onu kendi arzularının nesnesi olarak görmediği, aksine kendisini onun yerine koyduğu, *"ben"*e dayalı tefrika ve ihtilafın, yerini *"biz"*e dair vahdet ve ittihada bıraktığı bir bir duygudaşlık, diğergamlık ve fedakârlık merhalesidir.[1813] Bundan dolayı Hz. Peygamber'in hayatı, özellikle mü'minler arası dostluğun gelişimini sağlayıcı prensiplerle doludur. O'nun sünnetinde sevgi, saygı, iyi niyet, samimiyet, dayanışma, selamlaşma, ziyaretleşme, vedalaşma, hediyeleşme, tebrikleşme, taziye, af dileme, bağışlama, vefa ve sadakat gibi "âdâb-ı muâşeret"e dair pek çok emir ve tavsiye yer almış ve özü itibariyle Allah Rasulü söz konusu erdemleri iman ile ilişkilendirmiştir.

1810 Müslim, *İman*, 94; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, Hadis No: 8372; İbn Asâkir, *Mu'cemu'ş-Şuyûh*, Hadis No: 1408.

1811 İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XI, 308; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 670; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, I, 404; Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, III, 247.

1812 Müslim, *İman*, 55. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, IX, 293; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, IV, 126; Nu'mânî, *el-Lübâb*, X, 170; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, I, 920.

1813 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 180-181.

Bu bağlamdan hareketle diyebiliriz ki, ruhi erdemler sadece dikey ve aşkın karakterde olmayıp, yatay ve engin boyuta da sahiptir. Başka bir deyişle kalbî erdemler, insanın yalnızca kutsalla temasını sağlayan mistik bir takım hazlardan ibaret değildir. Bunlar aynı zamanda vahyin anlam ve amaçlarına uygun olarak toplumsal yaşamda önemli fonksiyonlar icra eden sosyal boyutlu hadiselerdir. Çünkü insan, Freudçu psikolojinin söylediği gibi, deterministik ilkelere göre işleyen yalıtılmış, mekanik ve içgüdüsel bir aygıt değil, hem çevresinde olup bitenlerle hem de kendi eylemleriyle etkileşime giren *"ilişkisel bir varlık"*tır.[1814] Bu ilişkisellik onun fıtratının bir gereğidir. Bu bakımdan dinî kavramlar, sosyal mimarinin yapılanmasını ve böylece insanın kemale ulaşmasını sağlaması bakımından da çok önemli toplumsal bir işleve sahiptir. Örneğin; Yüce Allah; *"İnanıp salih ameller işleyenler için Rahmân, (gönüllerine) bir sevgi koyacaktır."*[1815] ayetiyle tefekkür ile aklın, iman ile kalbin ve ibadet ve salih amel ile kişisel yaşamın inşasının doğurması gereken toplumsal sonuca işaret etmektedir. Bu bağlamda karakter inşasının toplumsal boyutunu ifade edeceğimiz bu bölüm aynı zamanda karakter inşasının nihai hedef ve sonuçlarını da ifade etmektedir.

a. Sevgi

Kalbin inşasının sonuçlarından biri olarak da zikrettiğimiz "mehabbet"i ana hatlarıyla ikiye ayırmamız mümkündür. Birincisi Allah'ı sevmek, yani "mehabbetullah"tır. Bu sevgi Allah ile kulu arasında vaki olan psikolojik ve dikey bir yapıya sahiptir. "Mehabbet"in diğer türü ise davranışların inşasına bağlı

1814 Kara, Hayreddin, "Kişilik Oluşumu -Modern Psikolojinin Erenlerden Öğrenebileceklerine Dair-" *Elmalılı'da Kişilik Oluşumu ve Nefsin Terbiyesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Antalya, 2013, s. 60-61.

1815 Meryem, 19/96.

olarak oluşur ve sosyolojik ve yatay bir mahiyet sergiler. Bu sevgi dikey ve psikolojik boyutuyla "yaradanı" sevmek yani "mehabbetullah"; yatay ve sosyolojik boyutuyla da "yaratılanı" sevmek yani "el-hubb li'llah"tır. Davranışların inşasına konu olan bu ikinci tür, Allah'ın rızasına ulaştıran herşeyi sevmek demektir. Bu bağlamda bir mü'minin Hz. Peygamber'e, onun ashabına, Kur'an'a, diğer mü'minlere kısacası dinin mahbûb ve matlûp gördüğü her şeye duyduğu sevgi bu kapsama girmektedir.[1816] Bu bağlamda: *"Birbirinizi sevmedikçe iman etmiş sayılmazsınız."*[1817] buyuran Hz. Peygamber, bir mü'minin kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş sayılamayacağını ifade etmiştir.[1818]

Gerçek anlamda her aşaması gereği gibi katedilen bir karakter inşa sürecinin en özgün sonuçlarından birisi de sevgidir. Sevgi, olumlu bir özelliğin ruhta istikrar bulup bulmadığının, dolayısıyla da karakter inşasının gerçekleşip gerçekleşmediğinin de bir kıstası sayılır. Olumlu bir karakter özelliğini inşa eden amele karşı duyulan sevgi o amelin hedeflediği erdemin karakter yapısında kökleştinin bir emâresidir.[1819] Sevgi; umut, iyimserlik, fedakârlık, sorumluluk ve üretkenlik gibi hayata anlam kazandıran tüm psiko-sosyal süreçlerin ardında itici bir güç olarak işlev görür. O, karakter inşasının iç kanunudur, aynı zamanda insanın varoluşsal bir ihtiyacıdır. Gerçek sevgi; ilgi, bakım, saygı, sorumluluk ve bilgiyi gerektirir. Bu yönüyle sevgi, var oluşu değerli kılan ve insanı tüm olumlu davranışlarda harekete geçiren bir hayat enerjisidir. Bu enerji sayesinde insan, önce benliğine, sonra benlik ötesine, hayata ve

1816 Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, I, 162.

1817 Müslim, *İmân*, 93; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 131.

1818 Buhârî, *İmân*, 7.

1819 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 186.

canlı-cansız tüm varlığa açılır.[1820] İman ve ibadetin sonucu olan bu sevgi[1821] sayesinde insan bir yandan Allah'ı, Peygamberini ve onların sevdiklerin severken öte yandan mü'minlere ve hatta canlı olsun cansız olsun bütün varlığa karşı bir muhabbet duymaya başlar. Özellikle Allah'ın, Peygamberinin ve onların yolunda gayrete duyulan çabanın sevilmesi ve bu sevginin diğer bütün sevgilere üstün tutulması Kur'an'da, mü'minin imanının şiarı olarak zikredilir.[1822]

İnsan canlı bir varlıktır ve bu varlığını devam ettirmek onun tabiatının bir gereğidir. Bundan dolayı insan öncelikle kendisini sever. Sünnetullah olarak insana yerleştirilen bu duygu ıslah edilmediği takdirde insan kendisinin dışındaki varlıkları da kendi varlığına bir fayda verdiği oranda sever. Bu çıkara dayalı "ben" merkezli bir sevgidir. Ancak vahyin karakter inşasına mazhar olmuş bir insan kendi zatının dışındaki bir şeyi aynı zamanda kemali dolayısıyla da sevebilir. Bu sevginin temelinde marifet vardır.[1823] Çünkü insan ancak tanıdığını sevebilir. Marifet ise yalnızca beş duyu organının algılarından ibaret değildir. Bunların da ötesinde aklın ve kalbin idraki söz konusudur. Namazdan da zevk alan da bu idraktir. Bu sevgi; seven ile sevilen arasındaki bir çıkar ilişkisine dayanmayıp, sevilenin kemali üzerine kurulan bir sevgidir. Bu çerçevede bütün kemâlâtı zatında toplayan Yüce Allah, hakiki anlamda sevilmeye layık olan tek varlıktır. İnsan; varlığının ortaya

1820 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 144, 152.

1821 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVI, 171; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, II, 474.

1822 Tevbe, 9/24. Bkz. Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, II, 353.

1823 Hanbelî, *Revâiu't-Tefsîr*, II, 256; Şirbînî, Hatîb, *es-Sirâcu'l-Münîr fi'l-İâne alâ Ma'rifeti Ba'di Meânî Kelâmi Rabbina'l-Hakîmi'l-Habîr*, Matbaâtu Bûlâk, Kâhire, 1285, II, 222; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 111.

çıkışının ve devamının kendinden olmadığını, bunların ancak Allah'ın inayetiyle devam ettiğini marifet ettiği andan tibaren Allah'a karşı kalbinde tarifi imkânsız bir sevgi hissetmeye başlar. Bu sevginin esası seven ile sevilen arasındaki uygunluktur. Başka bir deyişle insanın maddî ve manevî eylemleri Allah'ın rızasıyla ne oranda bağdaşır ise sevgi de o denli güçlü olur.[1824]

b. Güzel Geçim

Sevgi; nezaket, şefkat, merhamet ve samimiyet gibi ahlak-ı hamidenin en temel yapı taşlarını, bunlar da *"hüsn-i muâşeret"* olarak isimlendirilen erdemi[1825] beraberinde getirir. *"Hüsn-i muâşeret"*; güzel geçinmek; iyilik yapmak, yumuşakk lık göstermek, hayır ve hasenatta bulunmak, yemek yedirmek, selamı yaymak, hastayı ziyaret etmek, Müslümanın cenazesini teşyi' etmek, ister Müslüman isterse kâfir olsun her komşusuyla iyi geçinmek, yaşlıya hürmet etmek, yemeğe davet edildiğinde icabet etmek, insanlar için dua etmek, insanların aralarını ıslah etmek, cömertlik ve müsamaha ile davranmak, öfkeyi yenmek, insanları affetmek, İslam'ın haram kıldığı lehviyattan uzak kalmak, hile yapmamak; gıybet, yalan, cimrilik, cefa, arabozuculuktan kaçınmak, akrabayla ilişkisini kesmemek, kötü ahlak, kibir, gurur, gevezelikten ve müstehcen ve çirkin konuşmaktan kaçınmak, kindarlık ve tecavüzden kaçınmak gibi erdemler üzerine temellenen bir yapıya sahiptir.[1826]

Bu ahlaki erdem Hz. Peygamber'in nebevi ahlakının ve inşa ettiği asr-ı saadet toplumunun da temelini teşkil etmektedir. Allah Hz. Peygamber'in, asr-ı saadet toplumunu inşada; merhametli ve yumuşak davranmasının rolünü vurgulamış, kaba ve katı kalpli olsaydı insanların onun etrafından dağılıp

1824 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 281-282.

1825 Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 28.

1826 Bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, II, 1811.

gideceğini, ashabının istemeden yaptıkları kusurlarını affetmesini, onlar için bağışlanma dilemesini ve istişare ederek onların görüşlerine değer vermesini emretmiştir.[1827] Ayrıca Allah'ın yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağırması ve müşriklerle bile en güzel şekilde mücadele etmesi gerektiğini belirtmiştir.[1828]

Kur'an'da, yüce bir ahlak üzere olduğu vurgulanan Hz. Peygamberin[1829] en öne çıkan özelliği ümmetine karşı duyduğu sevgi, ilgi, şefkat ve merhamettir.[1830] Çünkü o, rahmeti her şeyi kuşatmış[1831] rahman ve rahim olan Yüce Allah'ın, âlemlere rahmet olarak gönderdiği[1832] raûf ve rahîm bir peygamberdir.[1833] Rahman ve rahim olan Allah'a kul, rauf ve rahim olan peygamberine ümmet olan bir Müslümanın iman, ibadet ve ahlakını bu rahmet çerçevesinde inşa etmesinin gerekliliği de izaha muhtaç olmayan bir hakikat olarak önümüzde durmaktadır. Karakter inşasının bu merhalesinde insan, muhalefet etmez, insaflı davranır, kusur aramaz, gördüğü kusurları örter, hata yaptığında özür diler, eziyete tahammül eder, güler yüzlüdür, tatlı dillidir, kendi kusurlarının farkındadır.[1834]

c. Affetmek ve Hayırda Yarışmak

Olgunluğa ve kemale ermiş bir karakterin en önemli belirtilerinden biri de kusur, eksiklik ve kabahatleri bağışlamaktır. Bu karakter özelliği; iman ve salih amelin bütün neticelerini

1827 Âl-i İmrân, 3/159; Nahcevânî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye*, I, 132.

1828 Nahl, 16/125; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, 242.

1829 Kalem, 68/4; Abdurrezzâk, *Tefsîru Abdirrezzâk*, III, 330; Tüsterî, *Tefsîru Tüsterî*, s. 98; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, III, 519; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, VI, 3656.

1830 Tevbe, 9/128.

1831 Bakara, 2/14.

1832 Enbiyâ, 21/107.

1833 Tevbe, 9/128.

1834 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 273.

ifade etmek için kullanılan *"ihsan"* kavramının bir sonucudur. Bundan dolayı Yüce Allah Kur'an'da bu erdemi elde edenleri *"muhsin"* olarak övmüş ve şöyle buyurmuştur: *"Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah, iyilik edenleri sever."*[1835]

Konuyu incelediğimizde kötülüğe karşı iyilikle mukabelede bulunmanın affetmenin en üst mertebesi olduğunu görürüz: *"İyilikle kötülük bir olmaz. Kötülüğü en güzel bir şekilde sav. Bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki sıcak bir dost oluvermiştir. Bu güzel davranışa ancak sabredenler kavuşturulur. Buna ancak (hayırdan ve olgunluktan) büyük payı olanlar kavuşturulur."*[1836] Ayette

"وَمَا يُلَقّٰىهَا اِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ"

ifadesiyle bu erdeme ancak "hazz-ı azîm" sahiplerinin ulaşacaklarını ifade etmiştir. Bu büyük nasip; insanın büyük ciddiyetle iman ve itaat üzere devam etmesi ve bunun sonucunda cenneti kazanmayı hak etmesidir.[1837] Yüksek ruhî faziletleri ve manevî değerleri elde etmeden bu fazilete ulaşmak kolay bir şey değildir.[1838]

Kur'an'da her ne kadar, yapılan bir kötülüğe misliyle karşılık verilebileceği ifade edilse de sabretmenin daha uygun olduğu ifade edilir.[1839] Yapılan bir kötülüğe kötülükle karşılık vermeyip sabırlı olmanın ötesinde Kur'an, hiçbir eğitim sisteminin tahmin bile edemediği başka bir erdemi daha tavsiye eder. Bu, yapılan bir kötülüğe iyilikle karşılık vermektir.[1840] Çünkü

1835 Âl-i İmrân, 3/134; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, II, 412-413.

1836 Fussilet, 41/34-35; Sa'dî, *Teysîru Kerimi'r-Rahmân*, s. 749.

1837 Mâverdî, *en-Nüket*, V, 182.

1838 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 217.

1839 Nahl, 16/126; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IV, 2202.

1840 Bkz. Fussilet, 41/34; Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, XII, 1317.

Kur'an'a göre yapılan iyilikler kötülükleri yok eder. Öyle ki, Allah bu düstur çerçevesinde; Hz. Musa ve Hz. Harun'u Firavun'a gönderirken, küfür ve inkârına rağmen onun yanına gittiklerinde güzel söz söylemelerini tavsiye etmiş[1841] ve en genel anlamda müşriklerin taptıkları putlara dahi sövmemelerini emretmiştir. Çünkü kötülük yalnızca kötülüğü doğurur. Onların putlarına sövmek, onların da Allah hakkında kötü konuşmalarına neden olacaktır.[1842] Bu düstur ise vahye boyun eğen kimseler için bir öğüt ve hatırlatmadır: *"İyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür."*[1843]

Ayette "ذَّاكِرِينَ" şeklinde ifade edilen öğüte muhatap kitleyi Fahreddin Râzî, "لِلْمُسْتَرْشِدِينَ" şeklinde tefsir eder.[1844] Bu kelimenin manası olgunlaşmak ve kemale ermek için çaba sarfeden kimse demektir. Başka bir ifadeyle bu kimse karakter inşasının içinde olan rüşde talip kişidir.[1845] Sevgi, iyi geçim ve bağışlamak; insanın aşırı isteklerinin ve olumsuz duyguların frenlenmesinde, ahlaki değerlerin güçlenmesinde önemli bir rol oynar. Hayırda yarışan insanlar daha duyarlı, anlayışlı, özverili ve olgun kimseler olurlar. Bu sebeple Allah mü'minlere hayırda yarışmalarını emretmiştir.[1846]

d. Adalet ve Doğruluk

Adalet; her hak sahibine hakkını vermek şeklinde tanımlanır.[1847] Allah hükmettikleri zaman adaletle hükmetmelerini

1841 Tâhâ, 20/44. Bkz. Nâziât, 79/18-19.

1842 En'âm, 6/108.

1843 Hûd, 11/114.

1844 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVIII, 409.

1845 İbn Mazûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 175.

1846 Bakara, 2/148. Bkz. Mâide, 5/48, Mü'minûn, 23/61.

1847 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 431-432.

mü'minlere emretmiş,[1848] bunun takvaya daha uygun olduğunu bildirmiş ve kendileri, ana babaları ve en yakınları aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutmalarını, adaleti yerine getirmede nefislerine uymamalarını istemiştir.[1849] Adalet uhrevî hesaba iman eden ve bunun gereğince davranan bir mümin için olmazsa olmaz bir karakter özelliğidir. Öyle ki, Kur'an'a göre; ahirete iman eden bir mümin, kendisine çok şiddetli öfke duyduğu bir kimseye bile adaletsizlik yapamaz: *"Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*[1850] Ayetin sonunda vurgulanan; Allah'ın her amelden haberdar olması da adaletin, iman ve itaatin inşa ettiği bir karakter özelliği olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde insanı yücelten ahlaki erdemlerden biri olan *"doğruluk"* da iman edip salih amel işleyerek karakter inşasına mazhar olanların ulaştıkları bir erdem olarak Kur'an'da zikredilmektedir: *"Şüphesiz "Rabbimiz Allah'tır" deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: "Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) va'dedilmekte olan cennetle sevinin!"*[1851] İnsanın özünde, sözünde ve eylemlerinde hak üzere olması şeklinde tanımlayabileceğimiz[1852] bu karakter özelliğine sahip olanları Yüce Allah Kur'an'da *"sâdık"* olarak isimlendirmiş ve onların;

1848 Nisâ, 4/58, 135; Nahl, 16/90.

1849 Nisâ, 4/135; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 346.

1850 Mâide, 5/8.

1851 Fussilet, 41/30.

1852 Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, s. 245-247.

Allah'a ve Peygamberine şeksiz şüphesiz iman etmiş, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad eden kimseler olduklarını bildirmiştir.[1853] Kur'an'da doğruluğu ifade eden kavramlardan biri de *"istikamet"*tir.[1854] Hak din[1855] ve hidayet üzere olmak[1856] manasına gelen istikamet, duygu, düşünce ve davranış dünyasının Allah'ın rızası üzerine olmasını ifade eder. Rivayete göre *"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!"*[1857] ayeti indiği zaman Hz. Peygamber *"Beni Hûd (suresi) suresi ihtiyarlattı."*[1858] buyurarak Allah'ın rızasına ulaştıracak bir doğruluğun nedenli önemli ve zor olduğunu ifade etmiştir.[1859]

3.7. İNŞANIN RUHUNA AYKIRI EYLEMLERİN DÜZELTİLMESİ

Baştan sona itaat üzere bir yaşam sürmek meleklere, tamamen günahlara batmak ise şeytanlara ait bir durumdur. İnsanın tabiatında hayra ve şerre yönelme konusunda eşit ağırlıklı iki eğilim söz konusudur. Dolayısıyla insan günaha düşebilen ve sonrasında yeniden doğru yola girebilen çift yönlü bir varlıktır. Yeniden yola girebilmek her türlü terakkinin başlangıcıdır. Çünkü insanın doğru yoldan çıkmasına neden olan olumsuz karakter özellikleri ve bunların davranışlara dönüşmesiyle ortaya çıkan günahlar manevi terakkiye karşı adeta yerçekimi etkisi yaparak karakter inşasına engel olur.[1860] Daha önce de belirttiğimiz gibi; kazanılan olumsuz karakter özelliklerinden

1853 Hucurât, 49/15. Ayrıca bkz. Bakara, 2/177.

1854 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* I, 170; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân,* I, 119.

1855 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* I, 30.

1856 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* I, 166.

1857 Hûd, 11/112.

1858 Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân,* 56.

1859 Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 463; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 433.

1860 Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri,* s. 59.

ve alışkanlıklardan kurtulmak; olumlu karakter özelliklerini kazanmanın ilk aşamasıdır.[1861] İnşanın ruhuna aykırı eylemlerin kalpte meydana getirdiği olumsuz karakter özelliklerinin izale edilmesi ancak tövbe ile mümkündür. Başka bir deyişle tövbe ile insan, günahların karakter dünyasında açtığı yaraları tedavi eder. Bundan dolayı Allah Kur'an'da tövbeleri kabul edeceğini ifade etmiştir.[1862]

Tövbenin içtenlik, özgürlük ve pişmanlık olmak üzere üç esası vardır. İçtenlik, bir daha ebediyen günaha dönmeme istek ve karalığını taşımaktır.[1863] İçtenliğin tövbenin ayrılmaz bir vasfı olduğu Kur'an'da şu şekilde ifade edilmiştir: *"Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin. Umulur ki, Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter..."*[1864] Özgürlük ise ölüm gibi mücbir bir sebebin baskı ve tahakkümü altında kalmaksızın insanın kendi iradesiyle günahtan dönmesidir. Bundan dolayı Allah, ölüm gelmeden önce günahtan dönenlerin tövbesini kabul edeceğini belirtmiş[1865] ve ölüm anına ertelenen tövbe hakkında da şöyle buyurmuştur: *"Yoksa (makbul) tövbe, kötülükleri (günahları) yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatınca, "İşte ben şimdi tövbe ettim" diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki*

1861 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 169-170; Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 141.

1862 Şûrâ, 42/25. Bkz. Tevbe, 9/104; Nisâ, 4/26, 27; Mâide, 5/39, 74; Tevbe, 9/15, 27, 102, 106, 118; Ahzâb, 33/24, 73.

1863 Abdurezzâk, *Tefsîru Abdirrezzâk*, III, 324; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, XII, 7578.

1864 Tahrîm, 66/8. Bkz. Nûr, 24/31, Bakara, 2/37, 54, 128, 160, 187, 222; Âl-i İmrân, 3/89-90; Nisâ, 4/16, 17.

1865 Nisâ, 4/17. Hz. Peygamber de bu bağlamda *"Can boğaza dayanmadıkça Allah, tevbeleri kabul eder."* buyurmuştur. Tirmizî, *Daavât*, 99. Ayrıca bkz. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ*, I, 492; Kurtubî, *el-Câmi'*, V, 92. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 311; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 562; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 276.

değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışızdır."[1866] Pişmanlık ise yapılan yanlışlığı ve yapılması gereken doğru davranışı fark etmek demektir.[1867] Pişmanlık olmaksızın yapılan tövbe yalancıların tövbesidir.[1868] Özetle tövbe; olumsuz karakter veya davranıştan dolayı samimi bir şekilde pişmanlık duymak ve söz konusu olumsuz durumla zihnî bağlarını kesmeye ve böylece onu, hatırasından silmeye çalışmaktır.

Tövbe, psikolojide *"unutma"* ya da *"ket vurma"* olarak isimlendirilen duruma oldukça benzemektedir. Psikologlar pekiştirilmeyen davranışların zamanla unutulmak suretiyle ortadan kaldırılabileceğini ya da negatif pekiştirmenin; başka bir deyişle söz konusu olumsuz davranışın zıddı olan olumlu davranışın yapılmasıyla da aynı amacın gerçekleştirileceğini ifade ederler.[1869] Kur'an bu gerçeğe şu ayetle işaret eder: *"Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*[1870] Bu bağlamda Hz. Peygamber; *"Kötülüğün ardından hemen bir iyilik yap ki, o iyilik yaptığın kötülüğü yok etsin."* buyurmuştur.[1871]

1866 Nisâ, 4/18. Hz. Musa'yı öldürmek için onun ardından Kızıl Deniz'e dalan Firavun'un boğulmaya başladığı sırada tövbe edişi ve Allah'ın onun tövbesini reddetmesiyle ilgili olarak bkz. Yûnus, 10/92.

1867 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VI, 174. Ayrıca bkz. Mâide, 5/31, 52; Mu'minûn, 23/40; Şuarâ, 26/50.

1868 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 248.

1869 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 141. Bu bağlamda günaha sevk edici pekiştiricilerin bulunduğu çevreyle bağları kesmek ve o çevreyi terk etmek de hadis-i şerifte teşvik edilmiştir. Bkz. Buhârî, *Enbiyâ*, 54; Müslim, *Tevbe*, 46.

1870 Furkân, 25/70. Bkz. Meryem, 19/60.

1871 Tirmizî, *Birr*, 55; Bezzâr, *Müsned*, Hadis No: 4022. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XIII, 801; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, V, 286; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, II, 596.

Tövbe, işlenilen kusurlardan dolayı meydana gelen suçluluk duygusunun ruh dünyasında oluşturduğu tahribatı tamir eden ve insanın manevi yapısını yenileyen bir işleve sahiptir. Tövbe sayesinde insan, aşağılık duygusundan kurtularak kulluğunun gereklerini ifa konusunda yeniden harekete geçme fırsatını ve kendisine iman ettiği ahiret hayatında bağışlanma umudunu elde eder. Yenilenme bilincinin yanı sıra tövbe bir umut; umut ise bir varoluş kaynağıdır. Umut yok olduğunda yaşam olgusal ya da potansiyel olarak sona ermiştir. Umut, yaşamın doğasında ve insan ruhunun dinamiğinde var olan bir unsurdur ve kendimizi dönüştürmemizin kurucu prensibi olan imana eşlik eder. Öyleki, mutlak ümitsizliğe ancak kafirler düşer.[1872] Tövbe olmadan umut, umut olmadan iman, iman olmadan da maneviyat ayakta duramaz. İşte umuda kaynaklık eden yönüyle tövbe, dünyevi bakımdan yaşama enerjisini, uhrevi bakımdan da bağışlanma emelini sürekli aktif tutarak, ruhunun dinamiğinde bulunan değişim ve gelişim yeteneği yoluyla insanın, kendini dönüştürebilmesine kaynaklık eder.[1873]

İsyan ve günahın kısır döngüsünü tövbe ve sonrasında salih amel ile kıramaması sebebiyle kalbini kararan insan; derin bunalımlar, şehvet, hırs, heva ve öfke sebebiyle iç sıkıntısına (anksiete) ve strese maruz kalır.[1874] Bu durum; ancak Allah'ın zikri (itaat) ile tatmin olan kalbi,[1875] nisyana ve isyana maruz bırakmanın kaçınılmaz sonucudur. Tövbe edilmeksizin peşpeşe işlenen günahlardan dolayı kararan kalp ve körelen basiret, manevi dünyada yaşanan buhranın temel sebebidir.[1876] Bu

1872 Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, VIII, 200; Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, I, 404.

1873 Ekerim, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, s. 191-196.

1874 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 183.

1875 Ra'd, 13/28; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 92.

1876 Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, VII, 154.

hakikatı izah konusunda Allah şöyle buyurmaktadır: *"Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz. O da şöyle der: 'Rabbim! Dünyada gören bir kimse olduğum hâlde, niçin beni kör olarak haşrettin?' Allah, "Evet, öyle. Ayetlerimiz sana geldi de sen onları unuttun. Aynı şekilde bugün de sen unutuluyorsun.' der."*[1877] Tâhâ suresinin 124. ayettinde "maîşeten danke" şeklinde ifade edilen ve "dar bir geçim" olarak meallendirilen tabiri, insanı canından bezdiren derin iç sıkıntısı olarak tefsiri mümkündür.[1878] Bu bağlamda tövbe, ard arda işlenmesi dolayısıya kalbi felç eden günahların insanın manevi dünyasında yaptığı tahribatı tamir eden işleviyle karakter inşasının en önemli tamamlayıcı unsurlarından biridir.

3.8. LOKMAN SURESİ BAĞLAMINDA ÇOCUĞUN KARAKTER İNŞASINA GENEL BİR BAKIŞ

İnsanda, aşağı tabakadan hayvanlarda olduğu gibi daha doğar doğmaz ortaya çıkan önceden belirlenmiş özel donanımlı bir tepki mekanizması yoktur. Bu sebeple insanda hayvanlara nispetle doğumundan itibaren gözlemlenen karmaşık davranışlar ve tepkiler daha azdır. İnsan oryantasyona muhtaç bir varlık olmasından dolayı daha fazla acizdir ve daha uzun süren bir çocukluk dönemi geçirir. İnsan gelişiminin yavaş seyretmesi onun hem tekamülünün zaman aldığını hem de onun inşaya muhtaç bir varlık olduğunu da göstermektedir. Onun inşa edilmek suretiyle kemale erebilen bir varlık olması; içgüdüsel bir varlık olmasına değil, iç dünyasında yaşadığı manevî

1877 Tâhâ 20/124-126.

1878 Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, XVI, 161; Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, IV, 126.

tecrübesine dayanır.[1879] Bundan dolayı insanı hayvandan ayıran en önemli özelliği, onun tabiatının basmakalıp olmamasıdır. Bu açıdan uzun süren çocukluk evresi ve çocuğun bu evrede yardım ve yol göstermeye olan ihtiyacı insanın inşaya muhtaç bir varlık olmasıyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda insanın, yaratılış amacını gerçekleştirmek için pek çok özellikle doğmuş olmasına rağmen inşa ile gelişen ve beliren bir varlık olması onun sahip olduğu karakterin kesbî bir boyuta sahip olduğunu göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Karakter yapılanmasında çocukluk yıllarının önemi çok büyüktür. Bu yıllardaki tesirlerin izleri daha kalıcı ve kuvvetlidir. Bu dönem şahsiyetin çekirdeğidir.[1880] Çocuk bu yıllarda anne babasının elinde her türlü nakış ve suretten hâlî bir cevher ve ilahi bir emanettir. Bu çağda çocuğa uygulanacak karakter inşası adeta taş üzerine yazı yazmak gibidir.[1881] Aile karakterin iyi veya kötü olarak geliştiği başlıca yerdir.[1882] Ailede inşa edilen karakter çocuk tarafından bir ömür boyu taşınır. Bu sebeple Allah, çocuğun ahlaki mayasını çalacak olan anne babanın, çocuğun karakter inşasındaki rollerini ve bu inşa görevinin önem derecesini şu şekilde ifade eder: *"Ey iman edenler! Kendinizi*

1879 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 66.-66.

1880 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 235.

1881 Bkz. *Nîsâbûrî*, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, VI, 605; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 337. Bazı araştırmalar eğitim ve sosyal baskıya rağmen bazı şahsiyet özelliklerinin değişmediğini göstermiştir. Bunun sebebi, çok küçük yaşlarda (1-5 yaşlarında) insan şahsiyetinde yerleşmiş olan alışkanlıkların şahsiyetin temelini teşkil etmesidir. Bkz. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 26. Bkz. Gazâlî, Ebû Hâmid, *Mîzânu'l-Amel*, Thk. Süleymân Dünyâ, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1964, s. 227. Bkz. Çamdibi, Mahmut, "Gazâli'nin Şahsiyet Terbiyesi, Eğitim ve Din Eğitimi," *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 13, sy. 3-4, yıl: 2000, s. 446.

1882 Kemaleddin Erdil, "Karakter Okulu", *Diyanet İlmi Dergi*, c. 14, sy. 6, Kasım-Aralık 1975, s. 361.

ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır."[1883] İlişkisel bir varlık olan insanın çevresindeki etkilere en açık olduğu çocukluk dönemi, karakter inşasının adeta şantiyesidir. Bu aşamada anne baba gerek sözlü gerekse eylemsel düzeyde çocuğu gayet kolay bir şekilde istedikleri ahlaki kimliğe büründürebilirler.[1884] Bu sebeple biz bu bölümde Lokmân sûresinde Hz. Lokmân'ın oğluna yaptığı nasihatleri karakter inşası bağlamında ele almaya çalışacağız.

Süre, Kureyş'in Hz. Lokman'ın zatı,[1885] oğluna öğütleri ve çocuklarının kendisine gösterdikleri saygı hakkında Hz. Peygamber'e soru sormaları üzerine inmiştir.[1886] Mekke'de inen bu sure de, diğer Mekkî surelerin taşıdığı temel özellikleri sergiler. Mekkî surelerin temel özelliği ferdin kalp ve karakter inşası üzerine odaklanmasıdır.[1887] Bu açıdan bakıldığında sure, çocuğun karakter inşasına dair prensiplerin fezlekeler halinde verilmesi bakımından da önem taşımaktadır. Hz. Lokman ilim, irfan, tefekkür, hikmet ve faziletin simgesi olmuş bir

---

1883 Tahrîm, 66/6; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, III, 2691; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 705.

1884 Erdil, "Karakter Okulu", s. 363.

1885 Lokman b. Bâûr'un İsrailoğulları devrinde yaşamış bir kadı olduğu, Hz. Davud döneminde veya Hz. Eyyüb devrinde yaşadığı hatta kardeşinin ya da teyzesinin oğlu gibi tarihî malumatlar sözkonusudur. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 587; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, VII, 312; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 273; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, VII, 252.

1886 Ayrıca suredeki bazı ayetlerle ilgili sebeb-i nüzuller de vardır. Bkz. Endulûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VIII, 408. Bkz. Ekin, Yunus, "Lokman Sûresinin Tanıtımı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1996, sy. 1, s. 159.

1887 Ekin, "Lokman Sûresinin Tanıtımı", s. 159.

tecrübesine dayanır.[1879] Bundan dolayı insanı hayvandan ayıran en önemli özelliği, onun tabiatının basmakalıp olmamasıdır. Bu açıdan uzun süren çocukluk evresi ve çocuğun bu evrede yardım ve yol göstermeye olan ihtiyacı insanın inşaya muhtaç bir varlık olmasıyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda insanın, yaratılış amacını gerçekleştirmek için pek çok özellikle doğmuş olmasına rağmen inşa ile gelişen ve beliren bir varlık olması onun sahip olduğu karakterin kesbî bir boyuta sahip olduğunu göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Karakter yapılanmasında çocukluk yıllarının önemi çok büyüktür. Bu yıllardaki tesirlerin izleri daha kalıcı ve kuvvetlidir. Bu dönem şahsiyetin çekirdeğidir.[1880] Çocuk bu yıllarda anne babasının elinde her türlü nakış ve suretten hâlî bir cevher ve ilahi bir emanettir. Bu çağda çocuğa uygulanacak karakter inşası adeta taş üzerine yazı yazmak gibidir.[1881] Aile karakterin iyi veya kötü olarak geliştiği başlıca yerdir.[1882] Ailede inşa edilen karakter çocuk tarafından bir ömür boyu taşınır. Bu sebeple Allah, çocuğun ahlaki mayasını çalacak olan anne babanın, çocuğun karakter inşasındaki rollerini ve bu inşa görevinin önem derecesini şu şekilde ifade eder: *"Ey iman edenler! Kendinizi*

1879 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 66.-66.

1880 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 235.

1881 Bkz. *Nîsâbûrî*, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, VI, 605; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 337. Bazı araştırmalar eğitim ve sosyal baskıya rağmen bazı şahsiyet özelliklerinin değişmediğini göstermiştir. Bunun sebebi, çok küçük yaşlarda (1-5 yaşlarında) insan şahsiyetinde yerleşmiş olan alışkanlıkların şahsiyetin temelini teşkil etmesidir. Bkz. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 26. Bkz. Gazâlî, Ebû Hâmid, *Mîzânu'l-Amel*, Thk. Süleymân Dünyâ, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1964, s. 227. Bkz. Çamdibi, Mahmut, "Gazâli'nin Şahsiyet Terbiyesi, Eğitim ve Din Eğitimi," *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 13, sy. 3-4, yıl: 2000, s. 446.

1882 Kemaleddin Erdil, "Karakter Okulu", *Diyanet İlmi Dergi*, c. 14, sy. 6, Kasım-Aralık 1975, s. 361.

ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır."[1883] İlişkisel bir varlık olan insanın çevresindeki etkilere en açık olduğu çocukluk dönemi, karakter inşasının adeta şantiyesidir. Bu aşamada anne baba gerek sözlü gerekse eylemsel düzeyde çocuğu gayet kolay bir şekilde istedikleri ahlaki kimliğe büründürebilirler.[1884] Bu sebeple biz bu bölümde Lokmân suresinde Hz. Lokmân'ın oğluna yaptığı nasihatleri karakter inşası bağlamında ele almaya çalışacağız.

Süre, Kureyş'in Hz. Lokman'ın zatı,[1885] oğluna öğütleri ve çocuklarının kendisine gösterdikleri saygı hakkında Hz. Peygamber'e soru sormaları üzerine inmiştir.[1886] Mekke'de inen bu sure de, diğer Mekkî surelerin taşıdığı temel özellikleri sergiler. Mekkî surelerin temel özelliği ferdin kalp ve karakter inşası üzerine odaklanmasıdır.[1887] Bu açıdan bakıldığında sure, çocuğun karakter inşasına dair prensiplerin fezlekeler halinde verilmesi bakımından da önem taşımaktadır. Hz. Lokman ilim, irfan, tefekkür, hikmet ve faziletin simgesi olmuş bir

---

1883 Tahrîm, 66/6; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, III, 2691; Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 705.

1884 Erdil, "Karakter Okulu", s. 363.

1885 Lokman b. Bâûr'un İsrailoğulları devrinde yaşamış bir kadı olduğu, Hz. Davud döneminde veya Hz. Eyyüb devrinde yaşadığı hatta kardeşinin ya da teyzesinin oğlu gibi tarihî malumatlar sözkonusudur. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 587; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, VII, 312; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 273; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, VII, 252.

1886 Ayrıca suredeki bazı ayetlerle ilgili sebeb-i nüzuller de vardır. Bkz. Endulûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VIII, 408. Bkz. Ekin, Yunus, "Lokman Sûresinin Tanıtımı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1996, sy. 1, s. 159.

1887 Ekin, "Lokman Sûresinin Tanıtımı", s. 159.

şahsiyettir.[1888] Yüce Allah'ın onu deruni tefekkür, yakînî iman ve takvâ ehli kıldığı; onun Allah'ı, Allah'ın da onu sevdiği,[1889] onun en belirgin özelliğinin Allah tarafından kendisine bahşedilen hikmet olduğu söylenir.[1890] Bu fazileti nasıl elde ettiği kendisit ne sorulduğu zaman; صِدْقُ الْحَدِيثِ وَأَدَاءُ الْأَمَانَةِ وَتَرْكُ مَالاَ يَعْنِينِى "doğru sözlülük, güvenilirlik ve (hem sözde hem de eylemde) gereksiz şeyleri terk etmek" diye cevap verdiğ rivayet edilir.[1891]

Kur'an'ın mesaj odaklı üslûbu sebebiyle onun yaşadığı yer, zaman ve hangi millete müntesip olduğu ve mesleği gibi konularda bilgi verilmez.[1892] Onun ön plana çıkartılan yönü, Allah'ın kendisine lütfettiği hikmettir. Kur'an'da; ilim, peygamberlik, sır ve va'z-u nasihat olmak üzere dört temel anlamda kullanılan hikmet;[1893] dinde derin kavrayış sahibi olmak, sözde ve fiilde hak üzere bulunmak[1894] ve emanet şeklinde tefsir edilmiştir.[1895] Hikmetin maddî ve manevî; teorik ve pratik boyutları sözkonusudur. Bundan dolayı Allah kendisinin hikmetli olduğundan bahsederken *"hakîm"* ifadesini bazen ilmine[1896] bazen

1888 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXV, 118; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî,* VII, 253.

1889 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* VII, 312.

1890 Yolcu, Mehmet, "Cemiyeti İnşa Eden Değerler Açısından Hz. Lokmân'ın Nasihatleri ve Önemi (Lokman Sûresi'nde Yer Alan Öğütleri), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* IX (2009), sayı: 2, s. 150.

1891 Mâlik, *Sıfatu'n-Nebî-Kelâm,* 6.

1892 Yolcu, Hz. Lokmân'ın Nasihatleri ve Önemi, s. 152.

1893 Yolcu, Hz. Lokmân'ın Nasihatleri ve Önemi, s. 157.

1894 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XX, 134; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* IV, 347.

1895 Mâverdî, *en-Nüket,* IV, 332.

1896 Hac, 22/52, Hicr, 15/25, Nûr, 24/18.

de güç ve izzetine sıfat yapar.[1897] İnsan hikmet sayesinde hakla batılı birbirinden ayırır. Bu sebeple hikmete eren kişiye pek çok hayır verilmiş ve o kimse dünya ve ahiret saadetine ermiş demektir.[1898] Hikmet her ne kadar Allah tarafından lütfedilen vehbî bir mazhariyet olsa da onun sa'y-u gayrete dayanan bir boyutu da vardır. Bu sebeple İbn Abbâs (r.a.) Hz. Peygamber'den şu hadisi rivayet eder: *"Kim Allah'a kırk sabah ihlâsla amel ederse, kalbinden diline hikmet pınarları fışkırır."*[1899]

Hz. Lokmân'nın oğluna yaptığı nasihatlarden önce surede ona hikmetin verildiğinin ifade edilmesi de konumuz açısından büyük önem taşımaktadır.[1900] Çünkü bir insanın diğer bir insan üzerinde karakter inşasını gerçekleştirip onu kemale giden yola sevkedebilmesi için öncelikle kendisinin kemal yoluna girip inşayı gerçekleştirmiş olması gerekir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi karakter inşasının gerçekleştiği iki mahalden biri akıl, öteki de kalptir. Burada hikmet hem aklın hem de kalbin kemalini ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Aklın hikmete ulaşması; var oluşunun anlam ve amaçlarını destekleyecek nitelikte tefekkürü bir meleke haline getirebilmesidir. Kalbin de hikmetle çok kuvvetli bir ilişkisi vardır. Çünkü kalp karakter özelliklerinin merkezi ve odak noktasıdır. Hz. Peygamber'in, bir hadisinde hikmetin, ölü kalpleri

---

1897 İbrâhîm, 14/4, Nahl, 16/60.

1898 Bakara, 2/269; Semânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 274; Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, I, 619.

1899 Hennâd, *Zühd*, 678; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 189. Bkz. Rûdânî, *Cem'u'l-Fevâid, Âdâb*, Hadis No: 7926. Ayrıca bkz. Râzî ,*Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVI, 154; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, I, 286; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, III, 219; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, 69.

1900 Buradaki hikmet; Kur'an'da bazı peygamberlere kitapla beraber verildiği ifade edilen hikmet değildir. Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, III, 23; Mücahit, *Tefsîru Mücâhid*, s. 541.

canlandırdığını ifade etmesi de dikkat çekicidir.[1901] Belki de içinde hikmeti en çok barındıran kaynak olan vahyin[1902] ve onu indiren Allah'ın hâkim olması, vahyin; [1903] dolayısıyla da hikmetin Hz. Peygamber'in kalbine indirilmesi[1904] ve böylece onun, karakter inşasının asıl hedefi olan yüce ahlaka mazhar kılınması da hikmetin bu yönüyle ilgilidir. Şu halde hikmeti öğrenme ve öğretme çabasının bizatihi kendisi insan-ı kâmil idealine ulaşma yolunda ortaya konulan karakter inşasını ifade eder. Bu bağlamda Kur'an'da Hz. Peygamber'e hikmeti öğretme konusunda verilen misyonun[1905] ifade ettiği anlam; teorik ve yüzeysel düzlemde gerçekleştirilen salt entelektüel ve epistemolojik bir faaliyeti değil; Allah'ın bir insan karakterinde bulunmasını ve bulunmamasını istediği özellikler bakımından "efradını cami ağyarını mani" bir karakterin inşasını ifade eder. Özellikle bazı ayetlerde hikmeti öğretmenin; tezkiye ve arındırma göreviyle birlikte zikredilemesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir.[1906] Her biri aynı zamanda karakter inşasının bir aşamasına işaret eden, Hz. Lokman'ın nasihatleri şu şekile dedir:

"Hani Lokmân, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: "Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük

---

1901 Rûdânî, *Cem'u'l-Fevâid,* Hadis No: 7260.

1902 Âl-i İmrân, 3/58, Yûnus, 10/1, Yâsîn, 36/2. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* VI, 467; İbn Cüzey, *et-Teshîl,* I, 154; Mahallî, Celâlüddîn - Süyûtî, Celâlüddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn,* Dâru'l-Hadîs, Kâhire, ts., s. 539.

1903 Bakara, 2/32, 129, 209, 220, 228, 240; Nisâ, 4/11, 17, 26; Mâide, 5/38, 118.

1904 Bakara, 2/97. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi',* II, 36.

1905 Bakara, 2/129, 151; Âl-i İmrân, 3/164; Cum'a, 62/2. Bkz. Nisâ, 4/113; Mâide, 5/110,

1906 Bakara, 2/51; Cum'a, 62/2.

bir zulümdür.""[1907] Ayette "öğüt vererek"[1908] şeklinde tercüme edilen "يَعِظُهُ" ve *"yavrum"* şeklinde meallendirilen "يَا بُنَيَّ" ifadeleri, çocuğun karakter inşasının temel prensiplerinden birisine işaret etmektedir. Bu prensip sevgidir.[1909] Öyle ki, çocuk aklî olmaktan daha çok hissî bir varlıktır. Çocukluk evresinde insanın en kuvvetli algısı sevgidir. Onun karakter inşasının; dayağa, bedeni cezalara ve sert muameleye dayandırmak yerine çocuğa karşı hissettirilen sevgi ve saygı temeline oturtulması gerekir. Çocuk ebeveyninden hissettiği bu sevgi ve saygı sayesinde değerlere karşı sevgi ve saygının da gerekliliğini keşfeder. Böylece başkalarına karşı takınılması gereken tutumun kendisine karşı takınılmasını umduğu tavır olduğunu fark ederek, her türlü dış baskıdan bağımsız bir şekilde sadece vicdanının etkisiyle davranmaya başlar. Başka bir deyişle çocukluğun ilk evrelerindeki şeklî disiplin, mutlaka akli ve kalbi referanslarla temellendirilmeli ve uygulanan emir ve yasakların çocuk tarafından içselleştirilmesi sağlanmalıdır. Gerçek ahlakın inşası ancak bu yolla gerçekleşir. Çünkü ahlaki karaktere sahip olan kimse kendi kendine emir verebilen kimsedir.[1910]

Çocuk temyiz dönemine girip buluğ çağına yaklaşınca onun karakterinde ahlaki kavramların karşılıkları da gelişmeye başlar.

1907 Lokmân, 31/13.

1908 Söz konusu prensipleri aktarırken Kur'an'ın kullandığı kavram *"vaaz"*dır. İnsanın kalbî duygularını harekete geçirecek bir şekilde onu hayra teşvik etmek, hayır ve hasenat işlerini dokunaklı biçimde hatırlatmaktır. Vaaz, kişiyi Allah dışındaki şeylerle meşgul olmaktan sakındırmaktır. Bu da kişinin kendini, kalp ve ruhu ile bir bütün olarak Allah'a adamasıdır. Yolcu, Hz. Lokmân'ın Nasihatleri ve Önemi, s. 164.

1909 Kula, Necati, "Lokman Suresi Işığında Anne-Baba-Çocuk İletişimi", *İslami İlimler Dergisi I. Kur'an Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007, y.y., s. 113. Bkz. Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 28-33.

1910 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 47.

Sevgi ve saygı ile temellendirilen temyiz öncesi dönem; çocuğu, buluğ çağından itibaren aşamalı olarak fazilet hissiyle donatır. Öyle ki, çocuk artık erdemli işleri herhangi bir gaye ve çıkar için değil, bizzat kemâl ve fazilete ulaşmak için yapar. Hatta uhrevî ibadetler bile cennete ulaşmaya hizmet eden araçlar olmaktan çıkarak Allah'a yakınlaşmanın ve O'nun rızasını elde etmenin bir vasıtası olarak görmeye başlar. Bu mertebe; insanın, hiçbir dış etkenin güdümünde kalmadan sadece vicdanın tesiriyle hareket ettiği için gerçek hürriyetin; sadece Allah'ın rızasına odaklanması sebebiyle hakiki ubudiyetin başladığı bir dönemidir.[1911] Sevgisiz, katı ve ölçüsüz yüklenme hali ise ya aşırı pasif ya da aşırı saldırgan karakter özelliklerinin gelişmesinin sebebidir. Hatta bu tür çocuklarda sevgi, saygı, adalet, merhamet, denge, doğruluk ve sadakat gibi olumlu karakter özelliklerinin inşası zorlaşmaktadır.[1912]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Lokmân (a.s.)'a verilen hikmet, karakter inşasının aklî temeline işaret etmektedir. Bu ayette ise o, evladına şirkten uzak durmasını yani iman üzere karar kılmasını istemektedir. Bu ise insanın ikinci aşaması olan iman aracılığıyla kalbin inşa edilmesidir. Kalbin ve dolayısıyla da karakterin inşasının kurucu prensiplerinden biri olan imanın kaybı insanın ancak iman ile elde edilebilecek olan bütün erdemleri de kaybı anlamına gelmektedir. Bu sebeple Yüce Allah *"Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak*

1911 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 50-51.

1912 İnsan hayvanlarda olduğu gibi yaşam mücadelesini içgüdüsel bağlarla değil, akıl, idrak ve hayal gücü ile inşa ettiği özel bağlarla gerçekleştirir. Bu bağların içinde en güçlü olanı "üretici sevgi"dir. Bu sevginin en önemli ürünleri; gözetme, ilgilenme, sorumluluk alma, saygı ve anlayışla hareket etmedir. İmrenme, kıskanma, hırslanma gibi karakter özellikleri zorunluluk altında gelişen tutkulardır. Oysa sevgi zorunluluk altında değil özgürlük içinde gelişir. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 119, 48.

koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim."[1913] ayetiyle şirke teşvik ettikleri zaman anne babaya bile itaat edilmemesi gerektiğini ve Allah'ın hakkının, insana en çok emeği geçen anne baba da dahil olmak üzere bütün varlıkların hukukuna üstün olduğunu vurgulamıştır. Burada ortaya çıkan düsturlardan biri de hadiste de ifade edildiği gibi "Allah'a isyana götürecek ise hiç kimseye itaat sözkonusu olamaz."[1914] Bu tavsiyelerde dikkati çeken ikinci husus ise ilk öğüdün Allah'a şirk koşmaması olup bu tavsiyenin anne-baba-çocuk ilişkisi ve iletişimi açısından taşıdığı değerdir. Çünkü bireyin dikey boyutta Allah'la olan ilişkisi, yatay boyutta diğer insanlar ve özellikle de anne babasıyla olan ilişkisini de belirleyici bir özelliğe sahiptir. Çünkü imana dayalı insan-Allah ilişkisi yaratılanı sadece yaratıcıdan dolayı sevme ve onlara karşı görev ve sorumluklarını yerine getirme bilincini bireye kazandırır. Bundan dolayıdır ki, ebeveyn çocuk ilişkisinde bu bilincin nasıl olması gerektiği hatırlatılmakta, 14 ve 15. ayetlerde Allah anne, baba, ve çocuk arasındaki ilişkinin ölçülerini vermektedir. Ayetlerde anne-babanın çocuğundan Allah'a karşı şirk koşmasını isteme hakkının olmadığı, çocuğun da böylesi bir durumla karşılaştığında sadece bu konuda onlara itaat etmemesinin gerektiği; ancak görev ve sorumlulukları açısından onlara iyi davranması gerektiği hatırlatılmıştır. Ayrıca annenin çocuğun kişiliği ve gelişimi açısından taşıdığı önem sebebiyle de anne üzerinde özel durularak anne-çocuk ilişkisinin nasıl olması gerektiği belirtilmiştir.[1915]

1913 Lokmân, 31/15.

1914 İbn Hanbel, *Müsned*, II, 332. Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 443. Bkz Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, IV, 168; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 551; Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 442; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 39.

1915 Kula, "Lokman Suresi Işığında Anne-Baba-Çocuk İletişimi", s. 126.

Öte yandan *"Bana tabi olanların yoluna uy!"*[1916] emri de "Karakter İnşasında Doğru Örneklerle Beraber Olmanın Önemi" başlığında da üzerinde duracağımız gibi ruhsal, söylemsel ve eylemsel hayatın her safhasında Hz. Peygamber, onun ashabı[1917] ve onlara ihsan ile uyanlarla beraber olmanın Allah'ın rızasına ulaşmadaki işlevine delalet etmektedir. Ayetin sonundaki *"Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim."* ifadesi de[1918] Allah'ın sonsuz ilim ve kudretine dayalı uhrevî kaygının karakter yapılanmasındaki rolüne işaret etmektedir. *"(Lokmân, öğütlerine şöyle devam etti:) "Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.""*[1919]Ayet Allah'ın *"alîm"*, *"habîr"* ve *"basîr"* oluşu üzerine temellenen ve imanın tamamlayıcı cüzü olan *"ihsan"* duygusundan bahsetmektedir.[1920] Hz. Peygamber, ihsanı; insanın her ne kadar Allah'ı göremese de Allah'ın onu gördüğü hissiyle yaşaması olarak tanımlar.[1921]

"Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir."[1922] ayeti karakter inşasında ibadete; *"Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz*

1916 Lokmân, 31/15.

1917 Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân,* VII, 313; Vâhidî, *el-Vecîz,* s. 848.

1918 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* IV, 349.

1919 Lokmân, 31/16.

1920 Şahin, Harun, "Kur'an'da Aile İçi Eğitim: Lokman Suresi Örneği", *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 14, sy. 22, Temmuz-Aralık 2009, s. 86.

1921 Yahyâ b. Sellâm, II, 719; Isfahânî, *Tefsiru'r-Râğıb,* XI, 262.

1922 Lokmân, 31/17. Bkz. Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh,* III, 49.

çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngeni sevmez."[1923] ayeti ise ise insanın ahlakî boyutunu ifade etmektedir. Ayrıca namazın fonksiyonelliği ile paralellik arzeden ve pekiştirici özelliği olan *"iyiliği emret ve kötülüğe engel ol"* tavsiyesi de anne-baba-çocuk ilişkisinde çocuğun anne babasına karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmede yönlendirici bir fonksiyona sahiptir. Bu, sosyal ilişkileri düzenleyicilik açısından son derece önemli olan bir ilkedir. Başkaları ile birlikte iken onların iyi davranmasını istemek veya kötü ve olumsuz durumda ona engel olmak sağlıklı ilişkiler kurulmasını sağlar. İnsanlarla iyi geçinmek ve onlara iyi davranmak sosyal ilişkilerde ağırlık kazanan bir özellik haline gelir. Bu davranış modeli toplumun en küçük birimi olan ailede de anne, baba çocuk ilişkilerine yön verir ve sağlıklı iletişimin gerçekleşmesine katkı sağlar.[1924] Dolayısıyla Hz. Lokman'ın tavsiyeleri, iman, ihsan, ibadet, ahlak ve bunların kişisel ve toplumsal düzlemde oluşturduğu ödev ve sorumluluk bilinci olmak üzere olmak üzere beş temel noktada özetlenebilir.[1925]

3.9. VAHYİN KARAKTER İNŞA SİSTEMİNDE HZ. PEYGAMBER'İN ROLÜ

Karakter inşası açısından bakıldığında Kur'an'ın bütün ayetlerinin, insanı; düşünce, duygu ve davranış bakımından inşa etmeyi ve yaratılışının anlam ve amaçlarına uygun hale getirmeyi amaçladığını söyleyebiliriz. Daha önce de değindiğimiz üzere, Kur'an tek celsede indirilmiş bir kitap olmayıp, neredeyse çeyrek asırlık bir zaman diliminde Hz. Peygamber'in kalbine

1923 Lokmân, 31/17-18. Bkz. Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr,* IV, 208.

1924 Kula, "Lokman Suresi Işığında Anne-Baba-Çocuk İletişimi", s. 121.

1925 Yolcu, Hz. Lokmân'ın Nasihatleri ve Önemi, s. 207.

Öte yandan *"Bana tabi olanların yoluna uy!"*[1916] emri de "Karakter İnşasında Doğru Örneklerle Beraber Olmanın Önemi" başlığında da üzerinde duracağımız gibi ruhsal, söylemsel ve eylemsel hayatın her safhasında Hz. Peygamber, onun ashabı[1917] ve onlara ihsan ile uyanlarla beraber olmanın Allah'ın rızasına ulaşmadaki işlevine delalet etmektedir. Ayetin sonundaki *"Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim."* ifadesi de[1918] Allah'ın sonsuz ilim ve kudretine dayalı uhrevî kaygının karakter yapılanmasındaki rolüne işaret etmektedir. *"(Lokmân, öğütlerine şöyle devam etti:) "Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.""*[1919]Ayet Allah'ın *"alîm", "habîr"* ve *"basîr"* oluşu üzerine temellenen ve imanın tamamlayıcı cüzü olan *"ihsan"* duygusundan bahsetmektedir.[1920] Hz. Peygamber, ihsanı; insanın her ne kadar Allah'ı göremese de Allah'ın onu gördüğü hissiyle yaşaması olarak tanımlar.[1921]

"Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunB lar kesin olarak emredilmiş işlerdendir."[1922] ayeti karakter inşasında ibadete; *"Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz*

1916 Lokmân, 31/15.

1917 Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, VII, 313; Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 848.

1918 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, IV, 349.

1919 Lokmân, 31/16.

1920 Şahin, Harun, "Kur'an'da Aile İçi Eğitim: Lokman Suresi Örneği", *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 14, sy. 22, Temmuz-Aralık 2009, s. 86.

1921 Yahyâ b. Sellâm, II, 719; Isfahânî, *Tefsiru'r-Râğıb*, XI, 262.

1922 Lokmân, 31/17. Bkz. Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdıh*, III, 49.

çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngeni sevmez."[1923] ayeti ise ise inşanın ahlakî boyutunu ifade etmektedir. Ayrıca namazın fonksiyonelliği ile paralellik arzeden ve pekiştirici özelliği olan *"iyiliği emret ve kötülüğe engel ol"* tavsiyesi de anne-baba-çocuk ilişkisinde çocuğun anne babasına karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmede yönlendirici bir fonksiyona sahiptir. Bu, sosyal ilişkileri düzenleyicilik açısından son derece önemli olan bir ilkedir. Başkaları ile birlikte iken onların iyi davranmasını istemek veya kötü ve olumsuz durumda ona engel olmak sağlıklı ilişkiler kurulmasını sağlar. İnsanlarla iyi geçinmek ve onlara iyi davranmak sosyal ilişkilerde ağırlık kazanan bir özellik haline gelir. Bu davranış modeli toplumun en küçük birimi olan ailede de anne, baba çocuk ilişkilerine yön verir ve sağlıklı iletişimin gerçekleşmesine katkı sağlar.[1924] Dolayısıyla Hz. Lokman'ın tavsiyeleri, iman, ihsan, ibadet, ahlak ve bunların kişisel ve toplumsal düzlemde oluşturduğu ödev ve sorumluluk bilinci olmak üzere olmak üzere beş temel noktada özetlenebilir.[1925]

3.9. VAHYİN KARAKTER İNŞA SİSTEMİNDE HZ. PEYGAMBER'İN ROLÜ

Karakter inşası açısından bakıldığında Kur'an'ın bütün ayetlerinin, insanı; düşünce, duygu ve davranış bakımından inşa etmeyi ve yaratılışının anlam ve amaçlarına uygun hale getirmeyi amaçladığını söyleyebiliriz. Daha önce de değindiğimiz üzere, Kur'an tek celsede indirilmiş bir kitap olmayıp, neredeyse çeyrek asırlık bir zaman diliminde Hz. Peygamber'in kalbine

1923 Lokmân, 31/17-18. Bkz. Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, IV, 208.

1924 Kula, "Lokman Suresi Işığında Anne-Baba-Çocuk İletişimi", s. 121.

1925 Yolcu, Hz. Lokmân'ın Nasihatleri ve Önemi, s. 207.

indirilmiş, onda müminler için örnek olacak bir karakter inşa etmiş ve inananlar üzerinde gerçekleştirmeyi hedeflediği karakter inşasını onun örnek karakteri üzerinden hayata geçirmiştir. Başka bir deyişle Resul-i Ekrem'in karakter çizgilerinde aklını, kalbini ve davranışlarını inşa ederek Allah'ın rızasını kazanmayı isteyen müminler için uyulması zorunlu bir örneklik vardır. Yüce Allah Kur'an'da *"üsve-i hasene"* olarak isimlendirdiği[1926] bu örnekliğin; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman ve Allah'ı çokça zikreden kimseler için bağlayıcı olduğunu bildirmektedir.[1927] Ayette "المقتدى به" *"kendisine uyulan"* manasına gelen *"üsve"* kavramı,[1928] Kur'an'da Hz. İbrâhîm'in ve onunla birlikte iman etmiş olan mü'minlerin örnekliğini ifade etmek için de kullanılmaktadır.[1929] Biz çalışmamızın bu bölümünde vahyin karakter inşa sisteminde Hz. Peygamber'in rolünü ele almaya çalışacağız.

3.9.1. Örnek Alma-İnşa ilişkisi

Örnek olma ve örnek alma karakter inşasının en önemli ve başarıya en yakın yöntemidir.[1930] İnsanın fıtratında başkasını örnek alma (özdeşleşme) yeteneği ve eğilimi mevcuttur. Bu eğilim gereği insan, herhangi bir alanda tekâmül etmek için, tekâmülü hedeflediği alanda yetkin olan örnek bir kimseye yakınlaşmak ve bağlanmak ihtiyacı duyar. Bu örnek kişinin kemal derecesi onu örnek alarak taklit eden kimsenin de kemal seviyesini belirler. Hatta özdeşleşmenin, karakter özelliklerinin oluşumunda

1926 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* III, 455; İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 566.

1927 Ahzâb, 33/21; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* IV, 228.

1928 Zemahşerî, *Keşşâf,* III, 531; en-Nu'mânî, *el-Lübâb fî Ulîmi'l-Kitâb,* XV, 524.

1929 Mümtahine, 60/4-6; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XXIII, 317.

1930 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi,* s. 515.

başlıca yol olduğu dahi söylenmiştir.[1931] Çünkü özdeşim kurmanın temeli, örnek alınan kimse gibi duymaya, düşünmeye ve davranmaya çalışmak, kısacası onun gibi olmaya yeltenmek demektir.[1932] Başka bir ifadeyle idealizasyon, duygusal bir bağla yapıldığından, bizzat kendi için arzu edilen olgunluk başkası üzerinden transfer edilir; böylece kendisiyle aynileşmek istenilen örnek üzerinden bir karakter inşa edilir. Bu itibarla yanlış ve eksik bir örnek; doğru ve kâmil bir benzer meydana getiremez. İşte bu kâmil örnek Hz. Peygamberdir. [1933]

Örnek alınacak kişiden, örnek alacak kişiye yönelecek olan sevgi; özdeşliğin gerçekleşmesinin temel unsurlarından biridir. Yapılan araştırmalardan birinde, konuşma yeteneğine sahip olan kuşlara verilen eğitimde, eğitmenlerin söz konusu hayvanlara gösterdikleri sevginin ve müşfik davranışların büyük etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Hatta eğitimcinin sevgi ve şefkat göstermediği durumlarda ise kuşların konuşmayı eğitici dışarı çıktıktan sonra gerçekleştirdikleri ortaya çıkmıştır.[1934]

İnsanın karakter yapılanmasında, örnek almaya karşı tabiatında yer alan ilginin büyük payı vardır. Yaşamının ilk anlarından itibaren başlayan bu yeteneği sayesinde insan, sesleri örnek alarak suretiyle dili; aile bireylerinin davranışlarını taklit ederek de oturma, kalkma ve yürüme gibi birtakım eylemleri öğrenir. Örnek almanın tarihini ilk insanla beraber başlatmak mümkündür. Öyle ki, insanın pek çok teknolojik gelişmeyi hayvanlardan aldığı ilhamla gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

1931 Bkz. T., Cliffort Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Kurul, Ankara, 1984, s. 322.

1932 Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s. 199.

1933 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 119-120.

1934 Özyılmaz, *İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, s. 200. Bkz. Mâverdî, *en-Nüket*, II, 27; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 180.

Hatta Kur'an'da Hz. Âdem'in oğullarından birinin diğerini öldürdüğü ve Allah'ın katil olana kardeşinin ölmüş cesedini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdiği ve ölen bir kimseyi gömmenin böylece bir hayvan aracılığıyla Allah tarafından öğretildiği bildirilmektedir."[1935]

Örnek alma, beşerî kültürün nesilden nesle intikalini gerçekleştiren en temel düsturlardan biridir. Örnek alma yoluyla intikal eden bu kültür -tıpkı genlerin, insanın biyolojik özelliklerini torunlarına intikal ettirdiği gibi- insan kültürünün hayata tutunmasında ve bekasının sağlanmasında en etkili ve pratik yollardan biridir. Kur'an'da örnek almayı ifade eden kavramlardan biri "اقتداء" kelimesidir. Allah; Hz. İsmail'i, Hz. Elyasa'yı, Hz. Yûnus'u ve Hz. Lût'u doğru yola ilettiğini ve onları âlemlere üstün kıldığını ifade ettikten sonra bu kavramı kullanarak, Hz. Peygamber'e bu peygamberleri örnek almasını emretmiştir.[1936]

Kalbî ve amelî olarak her boyutuyla bir yolu örnek alma, o yolda gidenlerin tamamını; Kur'an'da *"bünyân-ı mersûs"*[1937] ve hadislerde de *"cesed-i vâhid"*[1938] şeklinde vasfedilen bütünlük haline ulaştırır.[1939] Bu bütünlük hali Kur'an'da *"ümmet"* olarak isimlendirilmiştir. Ümmet; aynı hedefe aynı yol vasıtasıyla yönelmiş; inanç ve eylemde ülkü birliği etmiş olan topluluktur.[1940]

1935 Mâide, 5/31; Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 223.

1936 En'âm, 6/88-90; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 171. Kur'an aynı kelimeyi batıl dayalı olan kültür şuursuzca taklit etmek anlamında da kullanmaktadır. Bkz. Zuhruf, 43/23; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, III, 270.

1937 Saff, 61/4.

1938 Buhârî, *Edeb*, 27; Müslim *Birr*, 66.

1939 Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, III, 832.

1940 Bkz. Kasas, 28/23, 75; Fâtır, 35/24; Mü'min, 40/5; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 176; Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, I, 22.

Kur'an'a göre ümmet kavramının ifade ettiği bu birlik, çağları aşan bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı Allah; Hz. Nûh, Hz. Lût, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Eyyûb, Hz. İsmâîl ve Hz. İdrîs gibi peygamberlerin isimlerini ve onlara bahşettiği nimet ve faziletleri saydıktan sonra,[1941] onların yolunu takip eden Hz. Peygamber'e ve ümmetine; *"Şüphesiz bu (İslâm), tek ümmet (din) olarak sizin ümmetiniz (dininiz)dir. Ben de Rabbinizim. Onun için sadece bana kulluk edin."*[1942] buyurarak onların tek bir ümmet olduklarını bildirmiştir.[1943] Öyle ki, Kur'an'a göre birbirlerini tasdik eden peygamberler, her biri nübüvvet evinin bir müntesibi olması bakımından tek bir aile gibi görülmüş ve adeta bir önceki peygamber, bir sonrakinin babası sayılmıştır: *"Atalarım İbrahim, İshak ve Yakub'un dinine uydum. Bizim, Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşmamız (söz konusu) olamaz. Bu, bize ve insanlara Allah'ın bir lütfudur, fakat insanların çoğu şükretmezler."*[1944]

3.9.2. Karakter İnşasında Doğru Örneklerle Beraber Olmanın Önemi

Karakter gelişim süreci içinde insan fizikî ve sosyal çevreyle olumlu ya da olumsuz, direkt ya da dolaylı yönden sürekli etkileşim halindedir. Örneğin, küfrün hâkim olduğu çevrenin insan üzerinde olumsuz etki meydana getireceği Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *"Nûh, şöyle dedi: "Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma! Çünkü sen onları bırakırsan, kullarını saptırırlar; sadece ahlâksız ve kâfir kimseler*

1941 Enbiyâ, 21/76-91.

1942 Enbiyâ, 21/92. Bkz. Mu'minûn, 23/52.

1943 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 523, Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III, 469,

1944 Yûsuf, 12/38. Bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XII, 264; Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, II, 46; Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, III, 214.

yetiştirirler."[1945] Hatta çevrenin; çeşitlilik ve süreklilik arz eden uyarı ve telkinlerle insanın karakter yapılanması üzerinde adeta bir muallim gibi tesir icra ettiğini söyleyebiliriz. Bu yönüyle gerek fizikî gerekse sosyal çevre sıradan ve sığ bir perspektiften ibaret değildir. O, kişinin karakter dünyasına uzanan bir derinliğe sahiptir.[1946]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi insanın bilinçli ve iradî eylemleri devamlı suretle gerçekleştiğinde birer karakter özelliğini yapılandırır. Hatta gerçek anlamda karakterin, eylemlerin sonucu ortaya çıktığını ifade edebiliriz. Olumlu karakter özellikleri, bunları vücuda getirecek eylemlerin bir yaşam tarzı haline geldiği muhitlerde kolayca gelişebilir. Başka bir deyişle karakter inşası, ibadet yoluyla meydana geldiği gibi, aynı zamanda iyi insanlarla oluşturulan fiilî ve şahsi kaynaşma vasıtasıyla da elde edilebilir.[1947] Çünkü sohbet sârî, tabiat sâriktir. Yani insanın tabiatı birlikte olduğu arkadaşının hem iyi hem de kötü huylarından etkilenir. Bundan dolayı iyilerle sohbet de olumlu karakter özelliklerinin transfer yoluyla karaktere intikalinde oldukça önemli bir role sahiptir. Bu sebeple Allah; *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve sadıklarla beraber olun."*[1948] buyurmuştur. İmam Maverdî (ö. 450 h.) ayette geçen *"sadıklar"*ı; "من صدق فى قوله ونيته وعمله وسره وعلانيته" "söz, niyet ve fiilinde; dış ve iç âleminde dosdoğru olan kişiler" olarak tanımlar.[1949]

1945 Nuh, 71/26-27; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XXIX, 151; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIX, 214.

1946 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, s. 115-116.

1947 Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 104.

1948 Tevbe, 9/119.

1949 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, II, 414; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 71.

Hz. Peygamber ise dostluğun insan hayatındaki olumlu ve olumsuz yönlerinden bahsettiği bir hadisinde dostu; güzel koku satan kimseye, kötü dostu ise demir körükçüsüne benzetmiş, bunlarla beraber olmanın insanın ruh dünyasında farklı izler bırakacağını belirtmiş[1950] ve bir hadisinde de; *"Kişi, dostunun dini üzerinedir. Kimi dost edindiğinize dikkat edin."*[1951] buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir.[1952] Öyle görünüyor ki, karakter inşasının yollarından birisi de *"ma'şeri hayat"* şeklinde kavramlaştırılan birlikte yaşama unsurudur.[1953] İnsan, içinde bulunduğu erdemli bir muhit aracılığıyla ruhi yeteneklerini geliştirip ahlaki istikameti elde edebilir. Başka bir deyişle Kur'an'da; karakter inşasına mazhar olmuş erdemli insanlarla beraber olmanın bizatihi kendisi bir inşa metodu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü insanın doğuştan toplumsal bir varlık olması, onun hayattaki gereksinimlerini karşılamak ve yetkinliğe ulaşmak için diğer insanlarla bir arada yaşamasını zorunlu kılmaktadır.

İnsan her ne kadar değişime karışı durma eğilimi taşısa da sosyal yapıda gelişen ve gerçekleşen hadiseler ve ilişkiler psişik bir mahiyete sahip olması bakımından karakterler arası etkileşmenin; başka bir ifadeyle bir karakterin ötekini inşa etmesinin en önemli zeminlerinden biri sayılabilir.[1954] İdeal bir eğitim ve öğretiminin temel prensiplerini, entelektüel ve epistemolojik bakış açılarının ötesinde ahlaki boyutlarıyla da ele alan veciz bir eser yazan büyük Hanefi âlimi Burhaneddin

1950 Müslim, *Birr*, 146.

1951 Buhârî, *Rikâk*, 42; Tirmizî, *Zühd*, 45; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 19.

1952 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 241; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 444; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, III, 313; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, II, 659.

1953 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 53.

1954 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 67.

Zernûcî (620/1223), öğrencinin birlikte ders gördüğü arkadaşının insan psikolojisi üzerinde ne denli belirleyici olduğunu şu cümlesiyle ifade eder: "Düzgün bir ahlaka sahip olmayan inatçı biriyle ilmî müzakerede bulunma. Çünkü insan tabiatı değişkendir ve etkilenmeye açıktır; ahlaki özellikler ise sirayet edicidir. Dolayısıyla beraberlik (ya olumlu ya da olumsuz yönden insan karakterinde) iz bırakır.[1955] Bursevî (ö. 1137/1725) de; *"Zina eden erkek ancak, zina eden veya Allah'a ortak koşan bir kadınla evlenir. Zina eden bir kadınla da ancak zina eden veya Allah'a ortak koşan bir erkek evlenir. Bu, mü'minlere haram kılınmıştır."*[1956] ayetinin tefsirinde şu cümleleri kurar:

وفى الآية اشارة الى الحذر عن اخدان السوء والحث عن مخالطة اهل الصحبة والأخدان فى الله تعالى فان الطبع من الطبع يسرق والمقارنة مؤثرة والأمراض سارية

"Ayette kötü kimselerin dostluklarından sakınmaya bir işaret ve Allah yolunda dostlarla ve sohbet ehliyle kaynaşmaya bir teşvik vardır. Çünkü insanın tabiatı/karakteri, ötekinin tabiatından/karakterinden çalar. Arkadaşlıklar/birliktelikler (insan karakteri üzerinde) etkilidir. (Manevî) hastalıklar da bulaşıcıdır."[1957] Bu bağlamda diyebiliriz ki; insan, toplumu inşa ettiği kadar toplum tarafından da inşa edilmektedir. İnsan karakterini, içinde bulunduğu toplumdan soyutlayarak ele almak mümkün değildir.[1958]

1955 Zernûcî, Burhânuddîn, *Ta'lîmu'l-Müteallim Tarîku't-Teallüm*, ts., y.y. s. 35.

1956 Nûr, 24/3.

1957 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 117; III, 51. Benzer bir yaklaşım için bkz. Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, V, 164; Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, XXII, 341;

1958 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 70.

Karakter inşasının çevre ile olan bu güçlü ilişkisi hemen dikkatleri, çocuğun karakter inşasında, anne-babanın sıdk üzere olmasının önemine çekmektedir. Özellikle çocukluk döneminin; karakter inşasının en önemli evresi olduğunu düşündüğümüzde ailenin, karakter inşa sürecinin en hayati merhalesi olduğunu ifade edebiliriz. Hz. Peygamber bu gerçeğe şu şekilde dikkat çekmiştir: *"Her çocuk İslam fıtratı üzere doğar. Sonradan anne babası tarafından yahudi, hırıstıyan ve mecusî dinini seçerler."*[1959] Hadis-i şerif, -yapılan psikolojik, sosyolojik ve antropolojik çalışmaların da ortaya koyduğu gibi- şahsiyetin ayrı ayrı vasıflarının meydana getirdiği bütünlüğün, çevre ve kültür şartlarıyla daha fazla ilgili olduğunu göstermektedir. Fakat bu durum, insanın doğuştan getirdiği "bi'l-kuvve" (potansiyel) yapısını inkâr manasına gelmez. Başka bir ifadeyle insanın doğuştan getirdiği potansiyel yapı, uygun olamayan çevre koşulları ve dış unsurlar sebebiyle sebebiyle dumûra uğrayabilir.[1960]

Antropolojik araştırmalarda; çevrenin ve kültürün sadece davranışlara tesir etmediği, aynı zamanda şahsiyet yapısını da belirlediği ortaya çıkmıştır.[1961] Başka bir ifadeyle insanın temel kişiliğinin oluşumunda insanlar arası karşılıklı etkinin tespit edilmiş bir vakıa olması, insan karakterini değişmeyen sabit-camit bir makineye indirgeyen karakter teorilerinin de isabetsizliğini ortaya koymaktadır.[1962] Çünkü insan ilişkisel bir varlıktır. Onun şahsiyeti, temasta olduğu diğer hemcinslerinin hayatlarından ve onlarla kurduğu karşılıklı sosyal ilişkiler ağından bağımsız bir yapılanmaya sahip değildir. Fıtrat ve

1959 Buharî, *Cenâiz*, 93.

1960 Bkz. Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, III, 1394;

1961 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 26-28.

1962 Guy Palmade, *Karakter Bilgisi*, Trc. Afif Ergunalp, İstanbul, ts.,(önsöz içinde)

çevre ferdin karakter yapısını birlikte belirlediği için, iyi bir çevre, olumlu karakter özelliklerinin gelişimini destekler.[1963] Başka bir deyişle karakter inşası ve insanı inşaya sevk eden irade, koşullardan bağımsız değildir.[1964] Bu bağlamda diyebiliriz ki, insan her ne kadar var oluşunun anlam ve amaçlarını yerine getirmek için özel bir alt yapı ile doğsa da kendisini varoluşsal anlamına sevk eden ve aynı zamanda fıtri gerçeklik ve gereklilikleriyle de çelişmeyen haricî bir irşada ihtiyaç duymaktadır. İnsan sayısız değişken ve değiştiren etkenler dünyası içinde bozulmaya ve sapmaya maruz kalmadan hayat yolculuğunu tamamlamak zorunda olan "inşa ve hidayete muhtaç bir varlık"tır.

3.9.3. Vahyin İnşa Ettiği Örnek Karakter: Hz. Peygamber

İnsan doğrudan doğruya Allah'tan bilgi alabilme ve O'na hitap edebilme kabiliyetine sahip değildir. Normal bir bilgi alışverişinin gerçekleşebilmesi için iki taraf arasında ontolojik eşitlik bulunmalıdır. Allah ile insan arasında bu eşitlik mevcut değildir. O halde mevcut durumu bozacak bir hal vuku bulduğu takdirde bu hitap mümkün olabilecektir. Bunun için iki yolun varlığından bahsedilebilir. Ya dinleyen, konuşanın baskın etkisiyle derin bir karakter değişikliğine uğrayarak bir miktar insanî vasıflardan sıyrılmalı ya da konuşan tenezzül/tecelli edip bir miktar insanî vasıflara bürünmelidir.[1965] İşte müteâl olan Yüce Allah'ın, kelâm-ı kadîmini insanların arasından seçtiği mümtaz kişilere bildirmesi demek olan vahiy, bu eylem prensibiyle gerçekleşmektedir.

1963 Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi*, s. 235.

1964 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 130.

1965 Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 147-148.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere vahiy, gerek ontolojik anlamı gerekse nübüvveti ifade eden türü itibariyle inşâ edici bir fonksiyona sahiptir. *"De ki: "Her kim Cebrail'e düşman ise, bilsin ki o, Allah'ın izni ile Kur'an'ı; önceki kitapları doğrulayıcı, mü'minler için de bir hidayet rehberi ve müjde verici olarak senin kalbine indirmiştir."*[1966] şeklindeki ayet, vahyin Hz. Peygamber'in kalbine indirildiğini ifade etmektedir. Gerek ayetler gerekse hadislerde kalbe atfedilen konuma baktığımız zaman onun insan karakterinin doğuştan getirilen ve sonradan kazanılan boyutlarına ev sahipliği yaptığını, başka bir deyişle insan karakterinin merkezî unsuru olduğunu ifade etmemiz yerinde olacaktır.[1967] Bu gerçekten dolayıdır ki Allah; *"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler kör olur."*[1968] ayeti ile kalbin beşeri idrakin merkezi olduğunu ifade etmiş,[1969] Hz. Peygamber ise insanın bütün organlarının salih olup olmamasındaki belirleyici unsurun, kalbin *"salâh"* ya da *"fesâd"* namına taşıdığı ruh hali olduğunu ifade etmiştir.[1970] Bu bağlamda Kur'an'ın Hz. Peygamber'in kalbine indirilmiş olması nüzul süreci boyunca vahyin O'nun kalbinde nebevi bir karakter inşâ etmiş olduğunu ifade etmesi bakımından da oldukça önemlidir.

İnsanın vahye mazhar olabilmesi için özenle donatılmış üstün bir takım kabiliyetlere sahip olması gerekir. Yani kaplumbağa ne kadar gayret sarf ederse etsin bir tavşanın üstün

1966 Bakara 2/97.

1967 Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, X, 315.

1968 Hac, 22/46.

1969 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXIII, 234.

1970 Buhârî, *İmân*, 39; Müslim, *Müsâkât*, 107. Bkz. Isfahânî, *Tefsîru'-Râğıb*, I, 462; Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 314; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, III, 332; Nisâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, IV, 107.

koşma yeteneğine asla sahip olamaz.[1971] Dolayısıyla Allah, peygamber seçeceği kimseyi nübüvvete uygun bir yapıda yaratmış ve ona, risalet misyonunun ağırlığını taşıyabilmesi ve peygamn berlik görevinin gereklerini yerine getirebilmesi için pek çok ruhî erdemi lütfetmiştir. Özel yaradılışlı bu üstün insanların kendilerinde hazır buldukları bu üstün yetenekler *"Herkes doğası doğrultusunda davranır."*[1972] ayeti ile *"Herkes ne için yaratılmışsa ona yatkındır."*[1973] hadisinde ifadesini bulan fıtrat ilkesi doğrultusunda kolayca geliştirilir ve Kutsal Ruh'la irtibat kuracak seviyeye ulaşır. Yani peygamberler vahyi alabilecek özel psikolojik güçlerle donatılmışlardır.[1974] Bu bakımdan, "peygamber olmak" çalışılarak elde edilebilen bir rütbe olmayıp ilahi iradenin tayinine dayalı bir seçme işlemidir.[1975] Dolayısıyla Allah, peygamber olmasını dilediği şahsı özel bir fıtrat ile yaratmış ve onu vahyin fiilî olarak başlayacağı bi'sete kadarki dönemde nübüvvet makamının erdemleri ile bağdaşmayacak yüz kızartıcı cürümleri işlemekten muhafaza etmiştir. Bu itibarla Hz. Peygamber'in risalet öncesi hayatı, vahye mazhar oluşundan itibaren onu, hem vahyin inşâ gücü ile derin manevî tecrübeleri yaşamaya ve ahlakî erdemlerle

1971 Erdoğan, Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, M.Ü.İ.F. Yay. İstanbul,1995, s. 36.

1972 İsrâ, 17/84.

1973 Buhârî, *Tefsîr*, 92, *Edep*, 120; Müslim, *Kader*, 8; Ebû Dâvûd, *Sünne*, 16. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 481; Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*,V, 189; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 459; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, II, 465.

1974 Şentürk, Habil, "Peygamberin Diğer İnsanlardan Farkı; Vahiy", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, İzmir, 1986, s. 181-187.

1975 En'âm, 6/124.Beycûrî, İbrâhîm, *Şerhu'l-Beycûrî ala'l-Cevhere*, Matbûât, Mısır, 1954/1374, s. 116; Çakan, İsmail L. ve Solmaz, N. Mehmet, *Kur'ân'ı Kerîm'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, Altınoluk Yay. İstanbul, 1994, s. 14.

donanmaya hem de tebliğe muhatap olan toplumu her yönden ıslah ve inşâ etmeye muktedir kılıcı nebevi karakterinin alt yapısını, belki de özünü ifade ediyordu. O, peygamberliğinden önce içinde yaşadığı toplumun yaygın edepsizliklerinden korunmuştur. O'nun güvenilirliği Mekke halkının belleklerinde o derece yer etmişti ki nübüvvetten sonra O'na iman etmeyenler bile emanetlerini yine getirip O'na bırakıyorlardı.[1976] Kavminin; kendisini, *"el-Emîn"* olarak isimlendirmesini sağlayacak düzeyde ahlakî erdemleri karakterinde toplayan Hz. Peygamber,[1977] Mekkelilere: *"Şu dağın ardında bir ordunun olduğunu ve size baskın yapacaklarını söylesem bana inanır mısınız.?"* diye sorduğunda Mekke halkının tek bir ağızdan *"Sana inanırız, çünkü senden şimdiye kadar yalana hiç şahit olmadık."* şeklinde cevap vereceği kadar söz ve fiillerinde doğruluk sahibi idi.[1978] Çağdaşlarının gönlünde taht kurmuş olan ahlakî erdemlerinin yanı sıra, doğru düşünmesi ve isabetli tercihleri -Araplarca hayati bir mesele olarak görülen Hacer-i Esved'in yerine konulması[1979] sorununun çözümünde olduğu gibi- toplumu büyük kaos ve çatışmalardan kurtarmıştır.[1980]

Hz. Peygamberin risalet öncesi hayatı bi'setin anlam ve amaçları bakımından öyle erdemli bir yapı sergiler ki, yüce

1976 Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamber Efendimiz*, Sadeleştiren: Mahir İz, Med Yay. İstanbul, 1982, s. 88.

1977 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 492.

1978 Dâvûdoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Terceme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, 1979, s. 567; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIX, 408; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 3473; Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV, 312; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 303.

1979 İbn Hanbel, *Müsned*, III, 425; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIII, 338; Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Tefsîru Cüz'i Amme*, Dâru'-Süreyyâ li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd, 1423/2002, s. 182.

1980 Bûtî, M. Saîd Ramazân, *Fıkhu's-Sîre*, Çev., Ali Nar-Orhan Aktepe, Gonca Yayınevi, İstanbul, ts.,s. 82.

Allah, O'nun yaşamının bu evresini Kur'an'ın ilahi sahihliğine bir *"burhan"* olarak göstermiş[1981] ve *"De ki: "Eğer Allah dileseydi, ben size onu okumazdım, Allah da size onu bildirmezdi. Ben sizin aranızda bundan (Kur'an'ın inişinden) önce (kırk yıllık) bir ömür yaşadım. Hiç düşünmüyor musunuz?"*[1982] buyurmuştur. Bu açıdan bakıldığında o'nun bi'set öncesi hayatı başta şirk olmak üzere,[1983] her türlü töhmet isnadından uzak bir masumiyete sahiptir. Hz. Peygamber'in bu dönemdeki karakter özellikleri, istikbaldeki peygamberlik makamının gerektirdiği faziletlerin temeli olup, vahiy tecrübesinin eşliğinde müşahede edeceği gaybi hakikatlerin inşâsı ile meydana gelecek nebevi kişiliğinin fıtri köklerini temsil etmektedir. O, nübüvveten önce de ismet sıfatı ile masum, sıdk sıfatı ile sâdık, fetânet sıfatı ile fatîn ve emanet sıfatı ile emîndi. Çağdaşlarından hiç kimseye nasip olmayan böylesine mümtaz erdemlere sahip oluşu dikkatleri, Hz. Peygamber'i söz konusu olumlu karakter unsurlarıyla muttasıf kılan ilahi terbiyeye çekmektedir. Duhâ 93/7-8'de zikredilen *"Seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni yolunu kaybetmiş bir halde bulup hidayete iletmedi mi?"* ayetlerini, Hz. Peygamber'in risalet öncesi hayatında Allah'ın O'nu müstakbel nebevî karakterini yüklenmeye kabiliyetli kılacak şekilde eğitmesi olarak anlamada bir sorun gözükmemektedir.[1984] Hz. Peygamber'in; *"Beni Rabbim eğitti ve eğitimimi güzel yaptı."*[1985] ifadesi de Hz. Peygamber'in -vahiy

1981 Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân,* II, 153.

1982 Yûnus, 10/16.

1983 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XX, 57.

1984 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* I, 557.

1985 Süyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr,* I, 12, Bkz. Aclûnî, İsmaîl b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzilu'l-İlbâs Amme'ş-Tehera mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs,* Kâhire, ts.,I, 70; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* VI, 526; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân,* VI, 199.

öncesi yaşamı da dahil olmak üzere- mazhar olduğu ilahi inşâ ile O'nun ilk vahiy tecrübesini yaşayana kadar devam eden hayatının masumiyeti hakkında bize fikir vermektedir. Hatta Hz. Peygamberin, risâlet öncesi Hira inzivalarını ve iç âlemine yönelme konusundaki önü alınmaz arzularını vahye mazhar olması ile başlayacak beşer üstü tecrübelere psikolojik hazırlık olarak değerlendirmek gerekir.[1986] Kur'ân'da ağır bir söz olarak nitelenen vahye[1987] muhatap kılınacak olan Allah Rasulü'nün hem ontolojik açıdan vahiyle temasın ağırlığını kaldırabilmeye hem de vahyin teklif ettiği ruhi ve sosyal hayatı kendi karakterinde ve toplumsal yapıda gerçekleştirebilmeye muktedir kılınması için bi'set öncesi hayatında psikolojik bağlamda bir ön hazırlığa tâbi tutulduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bu durum yüce Allah'ın sevki ile Hz. Musa'nın kavminden bir müddet ayrılıp Şuayb peygamberin yanında kalarak nebevî bir eğitimden geçmesine benzemektedir:[1988] Konuyla ilgili ayet şöyledir: *"Hani kız kardeşin (Firavun ailesine) gidiyor ve "size onun bakımını üstlenecek kimseyi göstereyim mi?" diyordu. Derken, gözü aydın olsun, üzülmesin diye seni annene döndürdük. (Sana baktı, büyüdün) ve (kazara) bir cana kıydın da biz seni kederden kurtardık, seni sıkı bir denemeden geçirdik (ve kaçıp Medyen'e gittin). Medyen halkı içinde yıllarca kaldın, sonra (peygamber olman için) takdir edilmiş bir zamanda (Tûr'a) geldin ey Mûsâ!."*[1989] Bu ayetle Allah, Hz. Musa'nın annesine *"Onu (bebek Mûsâ'yı) sandığın içine koy ve denize*

1986 Erul, Bünyamin, "Hz.Peygamberin Risâlet Öncesi Yaşamına Farklı bir Yaklaşım", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2000, s. 62, Bkz. Aksu, Ali, "et-Tehannüs", *Tasavvuf İlmi Dergi*, II/IV, Ankara, 2000, s. 216.

1987 Müzzemmil, 73/5.

1988 Önkal, Ahmet, *Resûlullullah'ın İslâma Davet Metodu*, Konya, 1987, s. 31.

1989 Tâhâ, 20/40.

(Nil'e) bırak ki, deniz onu kıyıya atsın da kendisini, hem bana düşman, hem de ona düşman olan birisi (Firavun) alsın."[1990] şeklindeki talimatı ile başlayan sürecin

"جِئْتَ عَلٰى قَدَرٍ يَا مُوسٰى"

Sen bir kadere göre geldin. ifadesiyle vurguladığı üzere ilâhî irade ve terbiyenin eşliğinde geliştiğini ifade etmektedir.[1991] Bu bağlamda risalet öncesi yaşamında Hz. Peygamber'in, onu peygamberlik görevi için seçmeyi dileyen Allah'ın inşâ ve terbiyesine mazhar olduğu bir gerçektir. Bu süreç içinde müstakbel bir peygamber olan Allah Rasulü'nün karakteri, ilahi terbiye ile inşâ edilirken ilk vahyin inmesi ile birlikte bir yandan -vahye muhatap olmasının sağladığı olanaklarla- şahsiyetindeki kemâl terakki ederek kökleşmiş; diğer yandan da tebliğle sorumlu tutularak vahyin yaşam kalıplarında ortaya çıkması konusunda geniş yetkilere sahip bir "inşâ edici" olmuştur.

3.9.4. Nebevî İnşanın Merhaleleri

Nebevi inşânın ilk aşaması *"tebliğ"*dir. Bu kelime ulaştırmak ve eriştirmek anlamlarına gelmektedir.[1992] Bu kökten türeyen *"bulûğ"* sorumluluk, *"tebliğat"* ise bildiri anlamlarını taşır.[1993] Tebliğ, dinî literatürde ise peygamberlerin Allah'tan aldıkları mesajı eksiltme ve ilavede bulunmadan aynen insanlara

1990 Tâhâ, 20/39.

1991 İbn Âşûr, *et-Tahrîr,* XVI, 221-222; Taberî, İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî bi't-Teâvun mea Merkezi'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti bi Dâri Hicr Hüsnü Yemâme, Dâru Hicr, y.y., 1422/2001, XVI, 59.

1992 Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît,* IV, 223, 305; XV, 143. Ayrıca bkz. Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl,* II, 133; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* VII, 182.

1993 Cobran, Mes'ûd, *er-Râid,* Dâru'l-İlm, Beyrut, 1967, I, 337.

ulâştırmasıdır.[1994] Konu ile ilgili bir ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *"Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir."*[1995] Bu ayet; tebliğin, nübüvvetin temeli olduğunu, eğer bu görev yerine getirilmez ise peygamberlik görevinin de ifa edilmemiş olacağını ve Allah'ın tebliğ esnasında, Hz. Peygamberin karşılaşacağı muhtemel tehlikelere karşı O'nu koruyacağını göstermektedir.[1996] Tebliğin peygamberlikte bu denli temel unsur oluşundan dolayı peygamberler bütün zorlukları göze alarak canları pahasına bu görevi yerine getirmek için gayret göstermişlerdir. Hz. Peygamberin Taif'e gidişi, Mekke'den Medine'ye hicret edişi ve daha birçok meşakkate göğüs germesi, bu görevi yerine getirme çabasının bir sonucudur.

Tebliğ, peygamberlik misyonunun temelini teşkil ettiği için Hz. Peygamber Veda Hac'ında beraberindeki mahşeri kalabalığa üç defa; *"Tebliğ ettim mi?"* diye sormuş ve onlardan; *"Tebliğ ettin."* cevabını aldıktan sonra da üç defa *"Şahit ol Ya Rabbi."* demiştir.[1997] Hz. Peygamberin bu davranışı, tebliğ görevinin önemi ve ciddiyeti konusunda fikir vermeye yetecek düzeydedir. Öte yandan Hz. Peygamberin Veda hacında hazır bulunan mü'minlere *"Burada hazır bulunanlar (bu mesajı) burada bulunmayanlara*

1994 Ulvânî, Abdullah Nâsih, *Vücûbu't-Tebliğ ve'd-Da'vâ*, Dâru's-Selam, (I. Baskı) Kâhire, 1990, s. 56

1995 Mâide, 5/67.

1996 Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kurânî*, III, 1137-1138; Âl-i Ğâzî, *Beyânu'l-Meânî*, VI, 349.

1997 Buhârî, *Hac*, 132; Müslim, *Hac*, 147; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 230, III, 80, V, 37, 39, 49, 73, 411; İbn Mâce, *Menâsik*, 76. Ayrıca bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, II, 346; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVI, 342; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, II, 358.

ulaştırsın." ifadesi,[1998] bu görevinden her mü'minin sorumlu olduğunu ve Hz. Peygamberin tebliğinin tüm çağ ve coğrafyaları kapsadığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.[1999]

Tebliğ ile başlayan nebevi inşâ, Hz. Peygamber'in insanların dikkatini vahye çekmek için gerçekleştirdiği *"davet"* faaliyeti ile devam etmiştir. Kur'an'da çağırmak,[2000] kulluk, itaat, ibadet, dua etmek[2001] ve hakka çağırmak[2002] anlamlarında kullanılan davet; dinî terminolojide, Allah'ın varlığını ve birliğini ıkrara[2003] ve dolayısıyla dinî hayatın bütün alanlarına ilişkin unsurların toplamına boyun eğip teslim olmaya çağırmak olarak da tanımlayabileceğimiz davet görevi *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir."*[2004] ayetinin de ifade ettiği gibi, Allah'ın peygamberine verdiği her şeyi tasdiklemeye ve emirlerine itaat edip yasaklarından kaçınmaya teşvik etmek esası üzerine kurulmuştur.[2005] Çünkü O'nun çağrısı direkt Allah'adır.[2006] Davet eden Hz. Peygamber olmakla beraber kendisi için çağırılan zât Allah'tır.

1998 Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, II, 358; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, III, 151.

1999 Ayrıca Bkz. Pişgin, Yasin, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed, Yayınevi Yayınları*, Ankara, 2011, s. 177.

2000 Bakara, 2/23. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 107.

2001 Bakara, 2/186; Â'râf, 7/55. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 146.

2002 Nahl, 16/125; Ahzâp, 33/45, 47; Ra'd, 13/108; Yûnus, 10/25; Kasas, 28/87; Fussilet, 41/33. Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 245; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, II, 242; İbn Kayyim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 359.

2003 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 221;

2004 Haşr, 59/7.

2005 Muhammed Hüseyin, *Da'vetün li'llâh*, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, s. 22.

2006 Kasas, 28/87; Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, XIV, 380.

Hz. Peygamber davet görevini Allah'ın emrettiği gibi hikmet ve güzel öğütle[2007] hiçbir sosyal statü ayrımı yapmaksızın toplumun her kesiminde gerçekleştirmiş, civarındaki kabileleri ve pek çok devlet başkanını Allah'ın dinine davet etmiştir.[2008]

"Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden, kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."[2009] ayeti davet görevinin, özel eğitimli bir topluluk tarafından profesyonel olarak icra edilmesi gereken bir görev olduğunu ifade etmektedir.[2010] Bu bağlamda davet görevinin ümmete kifâye yolu ile farz olduğunu ifade edebiliriz.[2011] Sahabe bu görevin üzerinde ciddiyetle durmuş ve davet görevlerini ifa için uzak coğrafyalara seyahat etmiştir. Çünkü davet aksiyonu, nefsanî ve dünyevi faktörlerin karşısında oluşacak yozlaşmanın ıslahında ve dinî duyguların ve kulluk bilincinin korunmasında hayati derecede önem taşımaktadır.[2012]

Vahiy kültürü ilke durumunda olan ilahi kaynaklı bir bilgi türüdür. Bu sebeple de mücmel ve muhtasardır. Bilgi değeri ise mutlak varlık olan Allah'ın mutlak bilgisinden çıkan kesin ilke ve değerler konumundadır. Yani insan ürünü olmayıp tarih üstüdür. Bundan dolayı da bir oluş içerisinde değildir. Vahiy bilgisinin mücmel ve muhtasar olması onun kavramsal bir örgüye sahip olduğunu gösterir. Ayrıca bu bilgi değişmezlik özelliğine sahiptir. Oysa değişim ve oluşumun devam ettiği

2007 Nahl, 16/125.

2008 Mevlânâ, Muhammed, *İslâmın Yayılış Tarihi*, Çev. Ali Genceli, İstanbul, 1971, II, s. 412.

2009 Al'i İmran, 3/104.

2010 Ebû Fârisî, Abdulkâdir, *Ususu'd-Da'va ve Vesâilu Neşrihâ*, Dâru'l-Furkân, Amman, 1992, s. 14.

2011 Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, I, 281; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 289; Reşîd Rizâ, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 42.

2012 Pişgin, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed*, s. 181-183.

hayat, çeşitliliğin ve değişkenliğin alanıdır. İşte değişmez olan bu kavramların değer boyutunda isabetli bir şekilde kavranılması farklı alanlara saptırılmaması, hayati dinamiklerin canlı bir tavır ile yakalanması ve vahiy kültürüne göre düzenlenmesi ve anlamlandırılması konusunda Hz. Peygamberin *"beyan"* görevi hayati öneme sahiptir.[2013] Bu görev Hz. Peygamber'in inşâ faaliyeti içinde oldukça önemli bir aşamayı ifade etmektedir. *"Beyan"* kelime anlamı olarak açıklamak, izah etmek, şüpheye mahal kalmayacak bir şekilde anlaşılır hale getirmek anlamına gelir.[2014] Dinî terminolojide ise Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın ahkâmını söz, fiil ve takrirlerle açıklamasıdır. [2015] Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı beyanı sadece sözlü izah şeklinde olmayıp aynı zamanda vahyin gereklerini kendi kulluğunun bir icabı olarak bizzat yaşamak suretiyle uygulamalı bir şekilde gösterme şeklinde gerçekleştirmiştir.[2016]

Kur'ân Hz. Peygamberin esas görevinin insanlara indirilen vahyi onlara açıklamak olduğunu ifade eder.[2017] Hz. Peygamber, risalet görevinin temel unsurlarından birini teşkil eden beyan görevini tam anlamı ile yerine getirmiş ve din adına mücmel bir hüküm bırakmamış, Kur'an'ın mücmel lafızlarını açıklamış, müşkil olanlarını aydınlatmış, genel lafızları tahsis, mutlak lafızları ise takyit etmiştir.[2018]

2013 Aydın, Hüseyin, "Vahiy Kültürünün İnsani Kültüre Dönüştürülmesi Zorunluluğu ve Sünnetin Önemi", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2000, s. 226.

2014 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 231-232.

2015 Zeydân, Abdulkerîm, *el-Medhal li Dirâseti-ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Bağdad, 1388/ 1969, s. 162. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 7-9; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, I, 48-49.

2016 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, V, 129; Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî*, XV, 1328; Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, V, 3094;

2017 Nahl, 16/43-44.

2018 Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, Fecr Yay., Ankara, 1997, s. 107.

Vahiy kültüründe Allah'la olan ilişkilerimiz ve sosyal vazifelerimiz kavramsal olarak ilke düzeyinde emir ve tavsiye edilmiştir. Fakat bu salt emirlerden insanî ilişkileri nasıl kurabileceğimizi ve kulluk görevlerimizi nasıl gerçekleştirebileceğimizi kendimiz çıkaramayız. İşte Hz. Peygamber, bu farklı kategorideki vahiy bilgisini, insanlığın anlayabileceği seviyeye çeker ve beyan eder. Bu esnada beşeri bir yargı ile değil tamamen ilahi talimatların eşliğinde hareket eder. Yani O'nun vahyi beyan etme konusundaki bütün faaliyetleri vahye istinat etmesi sebebiyle genel geçer karakterdedir.[2019] Bu bağlamda Allah'ın *"Zekâtı verin."* emriyle ilgili olarak Hz. Peygamber'in, zekâtın malın kırkta birinden verileceğine ilişkin[2020] beyanı genel bağlayıcılık vasfına sahiptir. Bu bağlayıcılığın sebebi ise beyanın vahye dayanmasıdır.[2021] İşte bu durum, yani genel prensiplerin manzumesi olan vahiy kültürünün insan kültürüne dönüştürülmesi bir projenin bir mühendisin elinde hayata geçirilmesi gibidir. Bir beşerin, beşer olan bir varlık grubuna peygamber olarak gönderilmesinin temelinde vahyi yaşam kalıplarında ortaya çıkarmak hedefi vardır. Çünkü Allah, kitabında külli esasları ve temel prensipleri zikretmiştir. Bu küllilerin içine giren cüzileri açıklamayla ilgili bilgiler "gayr-i metluv" vahiy yolu ile Hz. Peygambere bildirilmiştir. Örneğin, *"Namazı kılın."* emri mücmel bir ifade olup Kur'ân'ın genelinde namazın nasıl kılınacağı ile ilgili bir açıklamaya rastlanmaz. Fakat Hz. Peygamber Allah'ın kendisine verdiği "beyan" yetkisi ile namazın nasıl kılınacağını açıklar ve *"Namazı benden gördüğünüz gibi kılın."* buyurur.[2022]

2019 Aydın, "Vahiy Kültürünün İnsani Kültüre Dönüştürülmesi", s. 227.

2020 İbn Mâce, *Zekât*, 4.

2021 Aydın, "Vahiy Kültürünün İnsani Kültüre Dönüştürülmesi", s. 227.

2022 Buhârî, *Ezân*, 18, *Edep*, 27; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 53; Dârimî, *Salât*, 42.

Böylece Hz. Peygamber; vahyin mücmel ve muhtasar yapısını bizzat kendi yaşamına uygulayarak beyan eder. Kulluğu ifade eden ibadetlerin zamandan zamana, görüşten görüşe, kişiden kişiye ve şartlara göre değişmemesinin ve sabit unsurlar haline getirilerek subjektif bir duygu olmaktan kurtulmasının tek yolu da yine Hz. Peygamberin beyanıdır. O'nun beyanı; ibadet ve kulluk normlarını ortaya koyarak dini, psikolojik bir duygu olmaktan kurtarıp dinin bekasını sağlamıştır. Yukarıdaki örnekte zikredilen *"salât"* kelimesi Kur'ân'da kavram olarak geçer. Kavramsal içeriği saygı ve sevgi ile Allah'a yönelmektir. Aslında bütün dinsel toplumlarda -kurumsal din ne olursa olsun- yüce bir varlığa ve kutsal olan bir şeye iman ve yöneliş vardır. Her toplumda bu yönelişin içeriği sevgi ve saygıdır. Ama bu içeriğin kurumsallaşabilmesi için maddî materyale ve şekle ihtiyaç vardır. Çünkü kavram içerikleri manevî türden bir yapıya sahiptir. Bu manevî yapının hayatiyete geçirilmesi için mutlaka şekle dayalı normlarla somutlaştırmaya ihtiyaç vardır. Bu durum gerçekleştirilmeden kavram içerikleri hayatiyete geçirilemez. En doğru ve sübjektiflikten dolayı meydana gelecek kaostan en uzak karakterdeki normu seçme konusunda ise toplumlar tek başlarına başarılı olamazlar. İşte bu noktada peygamberlik müessesesi beyan fonksiyonu ile devreye girer ve gayr-i metluv kanalla vahye müstenit olarak kavram içeriklerini evrensel niteliklerde hayatiyete geçirir.[2023] Bu sebeple hiçbir din sadece kuru bir iman esası üzerine kaim değildir. Bütün semavi din mensupları inandıkları dinin esaslarını ilahi kaynaktan alıp kendilerine ulaştıran ve açıklayan bir peygamber inancına sahiptirler. Aksi takdirde bir peygamberin nebevi öğretisi ile müşahhaslaştırılmayan bir Allah inancı ve vahiy kültürü birer felsefi doktrin olmaktan öteye geçemez. Dolayısıyla

2023 Aydın, "Vahiy Kültürünün İnsani Kültüre Dönüştürülmesi", s. 228.

peygamber tasavvurunun kısmen ya da tamamen yok edilmesi yaşanılması gereken bir nizam olan dini, hayat sahnesinden silip atar.[2024] Bu durum ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi mühendissiz bir projenin tozlu raflarda kalmaya mahkûm olduğu gibi dini kişiden kişiye değişen rölatif ve içsel bir duygu olmaya mahkûm eder.[2025]

Kur'ân'ı incelediğimizde peygamberlerin gönderiliş sebeplerinden birinin de muhatap topluma kitabı ve hikmeti öğretmek olduğunu görürüz. *"Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."* [2026] ayeti ile peygamberlerin -"tebliğ", "davet" ve "beyan" görevlerinin yanı sıra- vahyin inceliklerini bir muallim gibi insanlara öğretmekle yani *"ta'lîm"* ile de sorumlu olduklarını ifade etmiştir. Bundan dolayı peygamberler muhatap oldukları toplumlarda çok geniş bir öğretim faaliyeti sürdürmüşler, Hz. Peygamber de bu konumuna işaret ederek Allah'ın kendisini insanlığa bir muallim olarak gönderdiğini ifade etmiştir.[2027]

Nebevi öğretinin ilk aşamasında "kitap ve hikmet" eğitimi yer alır. Allah'ın vahyetmesinin sebepleri üzerinde düşündüğümüzde ayette geçen kitap ifadesini, insanın yaratılış amacı olan kulluk görevini yerine getirmesinde ona yol gösteren ilahi emir ve yasaklar bütünü olarak değerlendirmek mümkündür.

2024 Yavuz, Salih Sabri, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yay., İstanbul, ts.,s. 31.

2025 Pişgin, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed*, s. 183-188.

2026 Bakara, 2-129. Bkz. A'li İmrân, 3/164; Cum'a, 62/2.

2027 İbn Hanbel, *Müsned*, III, 328; İbn Mâce, *Mukaddime*, 17. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 47; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII, 195; Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, IV, 262; Nu'mânî, *el-Lübâb*, XIII, 625; Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, IV, 230.

Hikmet ise mücmel ve muhtasar bir lafzî yapı içinde gelen bu emir ve yasakların bir peygamberin eşliğinde yaşam kalıplarında ortaya konmasıdır.[2028] Hz. Peygamber kendi kulluk hayatı ve yaşam sistemi ile kitabın açılımını yaparak nebevi öğreti ile insanların hayatlarını Allah'ın rızasına göre yapılandırır ve onlara bilmediklerini öğretir.[2029]

Nebevî inşanın merhalelerinden biri de *"tezkiye"*dir. Yüce Allah Kur'an'da Hz. Peygamberin bu görevine dikkat çekmiş[2030] ve bir ayette de şöyle buyurmuştur: *"Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tezkiye eden, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."*[2031] Ayette "وَيُزَكِّيهِمْ" şeklinde ifade edilen *"tezkiye"*; sözlükte temizlemek ve kötü olarak ifade edilen umum lafzın altına giren istisnasız bütün olumsuzluklardan arındırıp iyi olarak ifade edilen erdemlere sahip kılmak anlamına gelir.[2032] Dinî terminolojide ise peygamberin, insanları şirk ve manevî pisliklerin tamamından arındırması ve Allah'a ideal bir kul olmaya sevk etmesidir.[2033] Hz. Peygamber, risaletinin bir gereği olarak yüklendiği tezkiye görevini yerine getirmek için geniş çapta bir faaliyet sürdürmüş

2028 Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar*, Çev., Ali Turgut, İstanbul, 1988, s. 32.

2029 Pişgin, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed*, 188-190. Bkz. Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*, Fecr Yay., Ankara, 2002, s. 155 vd.

2030 Bakara, 2/129, 151; Cum'a, 62/2.

2031 Âl-i İmrân, 3/164.

2032 İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, XIV, 358; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 56.

2033 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 88; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, I, 450; Mâverdî, *en-Nüket*, I, 192.

ve insanları Allah'a iman ve itaat etmeye sevk ederek kulluk şuuruna zarar veren her türlü olumsuzluktan temizlemiştir.[2034] Koyu bir asabiyet duygusu ve bu duygunun egemenliğinde yapılan baskın, yağmalama ve savaşlar, köle olarak alınıp satılan insanlar, pek çok batıl hurafe ve adetler, zulmün, zorbalığın ve haksızlığın her türünün hâkim olduğu cahiliye toplum yapısı Hz. Peygamberin tezkiye hareketine başladığı yerin ve aldığı mesafenin en açık göstergesidir.

İnsanların kendi kız çocuklarını diri diri toprağa gömecek kadar insanlıklarını kaybettikleri bu ortamda Hz. Peygamber, yaptığı büyük tezkiye devrimi ile kan dökmeyi, hırsızlık yapmayı, mal, can ve ırz emniyetini bozacak her şeyi, iftira ve gıybet etmeyi, haksız kazanç olan faizi, karaborsacılığı ve rüşveti yasaklayarak toplumun cahiliye örf ve adetleri ile ilişkisini kesmiş ve toplumsal yapıyı olumlu şahsiyet özellikleri ile yeniden inşâ etmiştir. Dolayısıyla O'nun tezkiye aksiyonunun başarısı kızgın çölün bereketsiz toprağında meydana getirdiği toplum dinamiklerinde, o toplumu manevî mikroplardan nasıl temizlediğinde, hastalıklı kalpleri nasıl tedavi ettiğinde ve aşağıların aşağısında olan bir toplumu nasıl yücelttiğinde gizlidir.[2035] O, Allah'ın beşeriyete son ebedi kanununu öğretmek için seçtiği *"müzekkî"*dir.[2036] Tezkiye, toplumun sosyal düzeninin ve erdemlerinin muhafazası için hayati önem taşımakta olup bu aksiyonun asli unsurlarına riayet edilerek Hz. Peygamberin uyguladığı orijinallikte gerçekleştirilmesi ahlakî erdemlerin ferd ve toplum yapısındaki bekasının temel unsurudur. Bu faaliyet, fert-Allah arası ilişkilerde beşerî kusur ve

2034 Karaman, Fikret, *Hz.Muhammed(a.s.)'ın Evrensel Tebliğ Metodu ve Îmân Aksiyonu*, Elazığ, 1994, s. 333.

2035 Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadîsin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, T.D.V. Yay. Ankara, 1997, s. 210.

2036 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, IV, 152.

zafiyetlerin ıslahı ile başlayan ve çapını fert-toplum arası ilişkilerinin ıslahına taşıyan ivmeli bir harekettir.

Allah vergisi özel bir şahsiyet yapısına sahip olan Hz. Peygamber, nübüvvet öncesi hayatında ilahi terbiyeye mazhar olmuş ve *"sıdk, emanet, fetanet ve ismet"* gibi erdemlerle muttasıf kılınmıştır. Bu bakımdan onun şahsiyetinin, ilahi inşâ ile kemale mazhar olması, vahyin ilk muhataplarının önünde bağlayıcı bir örnek olarak durmasının temel amilidir. Onun örnekliği ise vahyin, dolayısıyla da nebevî inşânın özünü teşkil eder. Öncelikli olarak ilahi tezkiye ve inşâya mazhar olması sebebiyle Hz. Peygamber'in yaşamı, yüce Allah'ın vahiyle ile talep ettiği kulluk hayatının bütün boyutlarına ev sahipliği yapan örnek bir alandır. O, Allah'ın bir kulda bulunmasını ve bulunmamasını istediği karakter özellikleri bakımından "efrâdını câmi ağyârını mâni"dir. Cahiliye devrinin şekâvetinden vahiy asrının saadetine intikal evresinde insanların vahyi anlama ve yaşama eylemlerinin temelinde Hz. Peygamber'in nebevî şahsiyetinden neşet eden feyiz ve canlılığın derin izleri görülür. Öz evlatlarını diri diri toprağa gömen zelîl ve zalim insanlar nebevî inşâ sayesinde asalet ve merhametin simgesi olmuşlardır.[2037]

Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği karakter inşasının mahiyeti, müşriklerin zulmü sebebiyle Habeşistan'a hicret eden ashabın sözcüsü Cafer b. Ebî Tâlib'in Necaşi'ye söylediği şu cümlelerde özlü bir şekilde ifade edilmektedir: "Ey kral, biz cahiliye halkı olarak putlara tapardık, ölü eti yerdik (gıyaplarında insanları karalardık), fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarını koparır, komşularımıza kötülük ederdik. İçimizden güçlü olan zayıfı ezerdi. Allah bize elçisini gönderinceye kadar durumumuz böyleydi. Onun soyunu, dürüstlüğünü, iffetini ve güvenilirliğini biliyoruz. O, bizi Allah'a, O'nun birliğini tanımaya

2037 Pişgin, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed*, s. 191-193.

ve O'na ibadet etmeye, bizim ve atalarımızın Allah'ın dışında taptığımız taşları ve putları bırakmaya davet etti. Doğru sözlü olmamızı, emaneti sahibine vermemizi, akrabalık bağlarını yaşatmamızı, komşuya iyilik etmemizi, insanların canlarına ve mahremiyetlerine saldırmaktan kaçınmamızı emretti. Bize hayâsızlıkları, yalan şahitliği, yetim malı yemeyi, masum kadınlara iftira atmayı yasakladı. Yalnız Allah'a ibadet etmemizi ve O'na şirk koşmaktan kaçınmamızı emretti, namaz kılmamızı, oruç tutmamızı ve zekât vermemizi emretti. Biz de onu tastik ettik, ona inandık ve ittiba ettik. Artık yalnız Allah'a ibadet ediyor ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmuyorduk. Onun bize yasakladığı şeyleri yasak bildik, helal kıldıklarını da helal bildik. İşte bu yüzden kavmimiz bize düşman oldu. Dinimizi bırakmamız, zamanında meşru gördüğümüz şeylere yeniden dönmemiz için bize işkence ettiler. Bize baskı ve zulüm yapıp zor durumda bırakmaları, dinimiz yaşamamızı engellemeleri üzerine ülkenize sığındık."[2038]

3.10. VAHYİN KARAKTER İNŞASINDA KULLANDIĞI PRENSİPLERE GENEL BİR BAKIŞ

İnsanı kemâle ulaştırmak için karakter inşa sürecinde vahyin kullandığı bir takım prensipler söz konusudur. Bunlar inşa sürecinin tamamına eşlik eden ve mantıken tartışılması gereksiz olan temel düsturlardan oluşur. Bu prensipleri ana hatlarıyla aşağıdaki gibi özetlememiz mümkündür:

İnşa, somuttan soyuta ve soyuttan somuta olmak üzere çift yönlüdür: Kur'an özellikle karakter inşasının ilk merhalesinde

2038 Çağırıcı, Mustafa, "İnsanların Birlikte Yaşamaya Muhtaç Olmaları", *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı*, DİB. Yayınları, Ankara, 2015, s. 29-30. Bkz. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, II, 252; Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, II, 183; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 29.

aklı inşa ederken somut gerçekliklerden soyut hakikatlere doğru bir seyir izler. Kâinatın somut ve gözlemlenebilir düzeni üzerinde aklı tefekkür ettirerek soyut ve gözlemlenemez bir düzen koyucunun varlığı ve birliği şuurunu inşa eder. Bunu yaparken de insanı, kâinatta bulunan her şeyi duyu ve deneyle incelemeye davet eder. Kur'an Allah'ı doğrudan anlatmak yerine O'nun sıfatlarını ve o sıfatların eşya ve olaylar üzerindeki tecellilerini göstermeyi uygun bulmuştur. Çünkü Kur'an'a göre varlık âlemindeki bütün eşya ve olaylar Allah'ın varlığının ve birliğinin birer delilidir.[2039] Bu bağlamda delil somut niteliği sebebiyle tefekküre konu olurken; medlûl soyut nitelik taşıdığı için imana konu olur. Somut gerçekliğin üzerine inşa edilen soyut hakikatin en güzel örneklerinden biri de kupkuru bir toprağın bir yağmur sonrası yeşermesinin ölümden sonraki diriliş için bir ibret vesikası olarak zikredilmesidir.[2040] Konuyla ilgili ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah, rüzgârları göndererendir. Onlar da bulutları hareket ettirir. Biz de bulutları ölü bir toprağa sürer ve onunla ölümünden sonra yeryüzünü diriltiriz. İşte ölümden sonra diriliş de böyledir."*[2041]

Allah bazen de soyut olan hadiseleri teşbih ve temsil yöntemiyle somutlaştırarak anlatır. Örneğin, Kur'an'ın insana yüklediği sorumluluğun ağırlığından bahsederken şöyle buyurur: *"Eğer biz, bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, elbette sen onu Allah korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün. İşte misaller! Biz onları insanlara düşünsünler diye veriyoruz."*[2042] Böylece Allah, vahiyle insan yüklediği manevi sorumluluğun

2039 Mahallî – Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, s. 2; Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, II, 180; Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, I, 498; Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 586-587.

2040 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 224; Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV, 327.

2041 Fâtır, 35/9. Bkz. Zümer, 39/21; Hadîd, 57/20.

2042 Haşr, 59/21.

ağırlığını, dağları bile yerle bir edecek bir maddi bir ağırlık ile somutlaştırmış ve böylece kulluk görevlerinin îfâsı konusunda insanda ruhî bir disiplin ve ciddiyet inşa etmek istemiştir.[2043] Aynı şekilde bir ayette de Allah, güzel bir sözü kökü sağlam, dalları göğe yükselen, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini veren bir ağaca; kötü bir sözün durumunu da; yerden koparılmış, ayakta durma imkânı olmayan kötü bir ağacın durumuna benzetir. Ayetin sonunda da kendisine iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle; yani imanın ifadesi olan kelime-i tevhîd ile[2044] sağlamlaştıracağını, zalimleri ise saptıracağını bildirmiştir.[2045]

İnşa kolaydan zora doğru tedricî bir seyir izler: Daha önce de ifade ettiğimiz gibi insan, zafiyetlerle dolu olan sınırlı bir varlıktır. Onun bir hakikatı hem algılaması, anlaması ve içselleştirmesi hem de o hakikatın gereklerini yerine getirmesi belirli bir süreyi ve süreci gerektirmektedir. Bütün eşyanın ilahi inşaya tedricî olarak muhatap olduğu gibi;[2046] beşerî tekâmül de aşamalı bir seyre sahiptir.[2047] Çünkü insanın özündeki cevherin çıkarılması ve uzun zaman devam edilen kötü davranışların kalpteki izlerinin silinmesi uzun bir zaman ve yoğun bir çaba gerektirir.[2048] İnsan gerçeğinden sarfı nazar ederek hedeflenen inşayı bir anda talep etmek onu, kaldırması çok

2043 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, V, 291; Nu'mânî, *el-Lübâb*, XVIII, 609.

2044 Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kurân*, III, 115; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 337.

2045 İbrâhîm, 14/24-27. Bkz Nîsâbûrî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, IV, 190-191; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 414; İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, III, 58.

2046 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 94; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VIII, 386; Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, IX, 39.

2047 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 412.

2048 Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 156-157.

zor belki de imkânsız bir meşakkatin/yükün altına sokmak demektir.[2049] Bundan dolayı asıl hedeflenen gayeyi bilinçli bir şekilde geciktirmek ve öncelikle hedefin, üzerinde vücut bulacağı zemini inşa etmek Kur'an'ın karakter inşa sisteminde *"tedricîlik"* ilkesini gündeme getirmiştir.[2050] Arapçada derecelendirmek anlamına gelen bu kelime; zihinsel, fiziksel ve duygusal konumunu dikkate alarak insanın kolaydan zora ve noksanlıktan kemâle doğru basamak basamak tekâmül ettirilmesi anlamına gelir.

Vahyin neredeyse çeyrek asırlık bir zaman diliminde parça parça indirilmesi de bir bakıma bu gerçeğin bir sonucudur. *"İnkâr edenler, "Kur'an ona bir defada toptan indirilseydi ya!" dediler. Biz, Kur'an'la senin kalbini pekiştirmek için onu böyle kısım kısım indirdik ve onu ağır ağır okuduk."*[2051] Ayette Kur'an'ın parça parça indirilmesinde; nebevî davet sürecinde Hz. Peygamber'in yaşadığı zorluklar karşısında onun kalbinin teselli edilmesi; sebat ve karalılık bakımından güçlendirilmesi gibi bir hikmetin bulunduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde ümmi bir toplum olan vahyin ilk muhataplarının Kur'an'ı ezberlemelerinin kolaylaştırılması, nüzulün peyderpey gerçekleştirilmesi sayesinde insan yaşamının bütün alanlarını kapsayan dinî hükümlerin de sürece yayılarak tatbikinin kolaylaştırılması gibi pek çok hikmetten bahsedilebilir.[2052] Bu bağlamdan hareketle diyebiliriz ki; Kur'an'ın tek celsede indirilmeyip yaklaşık çeyrek asırda peyderpey indirilmesi vahyin karakter inşa sistemindeki

2049 Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, V, 263.

2050 Bkz. Ebu's-Suûd, *İrşâdu Akli's-Selîm*, I, 25;

2051 Furkân, 25/32.

2052 Subhî Salih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kurân*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 2000, s. 49 vd; Çalışkan, Necmettin, "Abdurrahman Hasan Habenneke El-Meydânî'nin Tefsirinde "Nüzul Sırasına Göre Tefsir" Yaklaşımı", *Route Educational and Social Science Journal*, 3 (4): 106-123, 2016, s. 108-110.

bu ilke ile bağlantılıdır.[2053] Bu açıdan bakıldığında Kur'an'ın karakter inşa sistemi insanı yormayan, onu karmaşık yollara sokmayan ve en hızlı yoldan hedefe ulaştırıcı bir yapıya sahiptir. O, komplike olamayan sade akıl yürütmeler ve kolay kavranabilir hakikatler üzerinde durur. Özellikle içkinin aşamalı bir şekilde haram kılınması bu ilkenin ortaya çıktığı örneklerden biridir.[2054]

İnşa dengelidir: İnsan adeta bir dengeler manzumesidir. Onun maddi ve manevi yönü, akli ve kalbî boyutları söz konusudur. Denge insanın hem maddi ve manevi boyutları arasında hem de her iki boyutun ken içyapısında söz konusudur. Onun duygu dünyasını örnek verecek olursak diyebiliriz ki; insan sevgi ve nefret, ümit ve korku, kibir ve tevazu gibi karşıt eğilimlere sahiptir. O, dengelerin oluşturduğu bir muammadır. Vahiy insan karakterini inşa ederken ne onun maddi boyutuna ağırlık verek onu sekülerleştirir; ne de salt ruhi sahaya meylettirerek mistik bir kimliğe büründürür. O, insanı ifrat ve tefrit olarak isimlendirilen aşırı uçlardan uzak tutar. Bu dengeden bahseden bir ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *"Onlardan, "Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru" diyenler de vardır."*[2055] Hatta Bakara Suresinin 200. ayetinde Allah'tan sadece dünya hayatında iyilik isteyenlerin ahiretten hiçbir payının olmadığı ifade edilmiştir. *"Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık."*[2056] ayetinde ifade edilen "أُمَّةً وَسَطًا" *"orta ümmet"* kavramı da vahyin inşa

2053 Vahyin tedricen inmesi, Kur'an'da *"tenzîl"* kavramıyla ifade edilir. Hafâcî, *İnâyetu'l-Kâdî*, III, 3; IV, 116.

2054 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 596, 624-629; Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 158. Ayrıca bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VII, 75; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXV, 247; Şınkîtî, *Edvâu'l-Beyân*, V, 264.

2055 Bakara, 2/201. Bkz. A'râf, 7/156; Nahl, 16/30, 122; Zümer, 39/10;

2056 Bakara, 2/143. Bkz Mâverdî, *en-Nüket*, I, 196.

etmek istediği ideal birey ve toplum modelinin aşırılıklardan uzak bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir.[2057]

Daha önce aklın inşasının bilgi ve tefekkür, kalbin inşasının ise duygu ve iman ile gerçekleştiğini ifade etmiştik. Bunun yanısıra insanın, duygular arası dengeyi sağladığı gibi akıl ile kalp ve dolayısıyla bilgi ile duygunun arasında da bir denge kurduğunu ifade edebiliriz. *"Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik."*[2058] Ayette Hz. Peygamber'in bir müjdeleyici ve uyarıcı olarak vasfedilemesi insanın duyguya; parlak bir kandil olarak zikredilmesi ise -ışığın bilgiyi temsil ettiğini düşündüğümüzde-[2059] akla dönük boyutunu ifade eder. Bu bağlamda insanın hem *"iknâ"* yoluyla bilgiye hem de *"ihsâs"* yoluyla duyguya istinat ederek insan varlığını bütün boyutlarıyla kuşattığını söyleyebiliriz. [2060]

İnşa insan takatinin sınırlarını aşmaz: *"Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."*[2061] ayetiyle Allah, insana gücünün üzerinde bir vazife yüklemediğini ifade etmiştir.[2062] Zekât ve hac gibi gibi bazı ibadetlerin herkese farz olmaması, belirli durumlarda orucun farziyetinin düşmesi veya tehir edilmesi de vahyin, insan tabiatının takat ve sınırlarını dikkate

2057 Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 202-204.

2058 Ahzâb, 33/45-46.

2059 Sa'dî, *Teysîru'l-Kerimi'r-Rahmân*, s. 667.

2060 Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 623.

2061 Bakara, 2/286.

2062 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 332; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, II, 473. Gücün yetmediği bir şeyle sorumlu tutmak dinî literatürde **"تكليف ما لا يطاق"** "güç yetirelemeyecek şeyle mükellef kılmak" şeklinde kavramlaştırılmış ve bunun hikmet-i ilahi ile bağdaşmayacağı ifade edilmiştir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 363; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 255; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, I, 142.

almasının birer sonucudur. Gayba ilişkin konuların Kur'an'da müteşabih bir üslup ile bildirilmesi ve böylece sınırlı ve zayıf olan insan aklının, idraki imkânsız ağır bir yükten kurtarılması da aynı şekilde bu ilke ile ilişkilendirilebilir. Belki de vahyin karakter inşasının başarısı da onun insana ait gerçeklikler üzerinden faaliyet gösteren, onun yetkinlik ve yetersizliklerini dikkate alan reel ve aktüel yapısıyla yakından ilgilidir.

IV. SONUÇ

Dine afyon gözüyle bakan modern çağ, sözüm ona bilime engel olarak gördüğü bağnazlığı, yobazlığı ve taassubu yok etmek için dinsizliği medeniyetin ön şartı olarak ileri süre dursun; kendisinin nasıl bir bağnazlığa ve yobazlığa dönüştüğünden habersiz bir şekilde yağmurdan kaçarken doluya tutulmuş; bütün paradigmasını yalnızca insanın maddî varlığı üzerine kurmuş; onun manevî/ruhi hayatını yok saymış ve böylece varoluş gerçekliğinden kopan insanı, psikolojik ve sosyolojik türden sayısız hastalığa düçar etmiştir. Oysaki maddî ve manevî boyutuyla insan; olumlu ve olumsuz karakter özelliklerinden oluşan iç içe bir varlıktır. Onun ruhu; hayır ve şer bakımından birbirine zıt eğilimlerin kol gezdiği karşıt karakterli çizgilerin dünyasıdır. Her daim birbirleriyle mücadele halinde olan bu çizgiler üzerinde vahyin rehberliğinde bir inşa faaliyeti gerçekleştirilmediği takdirde olumsuz özellikler insan tabiatında hüküm sürmeye başlar. İnsanın erdemli davranışlara ulaşabilmesi ancak, onun fıtratının olumlu ve olumsuz yönlerini dikkate alan bir inşa sistemiyle mümkün olacaktır.

Bu eksende insanın, kendi manevî boyutunu doğru bir şekilde tanımadan ve tanımlamadan olumsuz karakter özelliklerini ıslah; olumluları ise inşa ederek var oluşunun anlam ve amaçlarını gerçekleştirmesi mümkün değildir. İnsanı en iyi tanıyan ve tanımlayan, onun yaratılış gayesini, bu gayeyi

gerçekleştirmek için ona verdiği fıtratı, bu fıtratın taşıdığı kemal ve zafiyet noktalarını en iyi bilen Yüce Yaratıcıdır. Bu bağlamda Allah ilk insandan bu yana indirdiği kitapları ve gönderdiği peygamberleri aracılığıyla insana dünya ve ahiret mutluluğunun yollarını göstermiş ve karakter dünyasının taşıdığı zafiyetleri ıslah; erdemleri ise inşa etmesi için ona rehberlik etmiştir. Bu rehberliğin manzumesi olan Kur'an'dan yüz çevirdiği takdirde insanın kemal mertebelerini katedip yücelmesi; karakterini, dünyasını ve ahiretini imar ve inşa etmesi mümkün değildir. Çünkü Kur'an'a göre insan bir yandan Allah'ın; kendisine akıl, irade, kalp, bilgi, duygu, şuur ve basiret gibi pek çok kabiliyeti vererek yeryüzünde zatına halife edindiği ve omuzlarına emaneti yükleyerek yaratılanların değerlisi kıldığı; öte yandan da imtihan edilen bir varlık oluşunun hikmeti gereği zulüm, cehalet, fesat, ifsat, gaflet, nisyan, küfür, şirk, nankörlük, ihanet, cimrilik, ucûb, kibir ve gurur gibi pek çok olumsuz karakter özelliğiyle muttasıf bir şekilde aşağıların aşağısı olmaya meyilli olarak yarattığı bir varlıktır. Başka bir ifadeyle insan, kâinat içinde kendisini değerli kılan ilahi bir nefhaya ve rahmanî bir esintiye mazhar olmakla beraber çamurdan yaratılması sebebiyle süflî âleme meyilli bir tabiata sahiptir. Bu konumuyla dünya, nefis ve şeytan üçgeninde denenen insanın, Allah'ın inayet ve hidayetinin tecellisi olan vahyin inşasına duyduğu ihtiyaç izahtan varestedir.

Vahyin inşa sürecinin ilk merhalesi aklın inşasıdır. Fıtrî işleyişini engelleyecek herhangi bir arıza olmadığı müddetçe akıl ve ona bağlı tefekkür, imanın temelidir. Çünkü akıl, maddî olmamasına rağmen maddeye tesir eden yapısıyla görünen âlemdeki cemal ve kemalin ardında görünmeyen yaratıcının varlığını idrak etme kabiliyetine sahiptir. Aklı sayesinde insan somut düşünceden soyut düşünceye ve dolayısıyla da

şehadetten gayba vasıl olur. Fakat akıl, vahiyle temasından önce ait olduğu kültürün enlem ve boylamında tutukludur. O, genellikle içinde bulunduğu kültürü inşa ettiği orandan daha fazla; içinde bulunduğu kültür tarafından inşa edilir; ona saygı ve bağlılık duyar. Allah gerek peygamberine verdiği mucizeler gerekse vahiy aracılığıyla önerdiği tefekkür metoduyla, aklın cahiliye kültürüyle olan bağlarını sarsar ve sonu imanla neticelenecek şekilde onu metodik bir şüpheye düşürür. Bu aşamanın karakteri dıştan içe, somuttan soyuta, görünenden görünmeyene, şehadetten gayba doğrudur. Böylece aklın tefekkürü kalbin tefakkuhüne evrilir.

Bu evriliş noktasında gerçekleşen iman sayesinde insan, âlemdeki kusursuz düzen ve ritmin ardındaki büyük gerçeğe ermek için başlattığı en büyük anlam arayışının en sahih cevabına vasıl olur ve böylece kalbin inşa süreci başlar. Kur'an'a göre iman kalbe girer. Kalp ise Hz. Peygamber'in, bütün uzuvların ve onlara bağlı davranışların selamet ve istikametini kendisine bağladığı eylem prensiplerinin makarrı, mutlak niteliğe sahip karakter özelliklerinin odak noktasıdır. İman; madde ve mekânın karakteri dağıtıcı ve parçalayıcı etkisine karşı, mutlak niteliğe sahip bu karakter özelliklerine birlik, derina lik ve yön verir; insanın bilinçaltı, bilinç ve tinsel öğelerinin tamamını yaradılışın anlam ve amaçları çerçevesinde birleştirir. İman karakter özelliklerinin birleştirici, bütünleştirici ve yönlendirci gücüdür. İmanın varlığı veya yokluğu, kuvveti veya zafiyeti direkt olarak karakter özelliklerinin birlik, bütünlük ve yönünü belirler. İman insanda aşkın boyuta yönelme şuuru oluşturur ve insanın karakterinde -içinde iradenin de yer aldığı kalbî eylemlerin tamamının aşkın bir ilmin gözetiminde yapılması konusunda- güçlü bir yöneliş ve kararlılık inşâ eder. Bu aşamadan itibaren Allah için duyulan sevgi, saygı, samimiyet,

bağlılık, korku, haşyet ve takva gibi kalbî duyguların ve ruhî duruşların tamamı imandan kaynaklanır. Aklın ve kalbin de dahli ile insanın ruhi kuvetlerinin tamamını kullanarak Yüce Yaratıcı'ya iz'an ve îkan üzere yönelmesi demek olan imanın kaybı, karakter dünyasındaki birleştirici, yönlendirici ve yüceltici merkezin de kaybı anlamına gelir. Bu ise insanın aşkın mercisini ve ulvî yönelişini kaybederek süflileşmesinin, uhrevî kaygısını zayi ederek sekülerleşmesinin temel sebebidir. İman aracılığıyla kalbin inşa edildiği bu aşamanın karakteri ise içten dışa, kalpten kalıba, soyuttan somuta doğrudur. Başka bir ifadeyle gayba yapılan iman kendisini şehadet âleminde somutlaştırmak eğilimindedir. Kur'an'ın pek çok ayetinde imandan hemen sonra salih amelden bahsedilmesi de bu bakımdan oldukça anlamlıdır.

Tefekkür ile dıştan içe, iman ile içten dışa yönelen sürecin bu aşaması bizzat vahiy tarafından belirlenmiş bir takım simgesel ibadetlerin ifasıyla devam eder. İbadet unsurları, imanla oluşan karakter özelliklerine kalıcılık ve derinlik sağlayarak adı geçen kalbî eylemlerin, gözlemlenebilir ahlakî davranışlarla somut hale gelmesine aracılık eder. Çünkü yapısı tamamen Allah tarafından belirlenen ibadetler; şeklî ve ruhî şartlarına uygun olarak gerçekleştirildiklerinde insanın hakiki anlamda aşkınla temâsını sağlar. Şeklî ve ruhî esaslarına uygun olarak îfâ edilmiş bir ibadet sonrası insanın manevî dünyasında oluşan huzur ve sukûnet, ibadetlerin; kulun Rabbine ulaşmasında birer manevî terakki köprüsü olması gerçeğinin bir sonucudur. Bu konumuyla ibadetler imana ait psişik faaliyetin evrensel ahlâkî davranışları doğurmasında içten dışa, ruhtan bedene, düşünceden davranışa intikali sağlayan aracılardır. İbadetler içerdikleri maddî ve manevî boyutlarıyla imanın amel; ruhun da beden üzerindeki egemenliğini sağlayan dinî pratiklerdirler.

Bu bağlamda nasıl ki iman ve onun doğurduğu temel kalbî değerler üzerine inşâ edilmeyen bir ibadet Allah katındaki makbuliyeti açısından oldukça sorunlu ise hiçbir ahlakî sonucu doğurmayan ibadet de dinî bakımdan aynı şekilde sorunludur. Allah'ın Maûn suresinin 4. ve 5. ayetlerinde, namazlarını ihlâssız bir şekilde kılanların riyakâr olduğunu belirtmesi iman ve onun zorunlu sonucu olan ihlâs olmaksızın yapılan bir ibadetin sağlıklı bir ibadet olmadığını ifade etmesi açısından dikkat çekicidir. İbadetler aracılığıyla, Kur'an'ın *"salih amel"* olarak isimlendirdiği olumlu davranışlar ile olumlu şahsiyet özellikleri arasında oldukça kuvvetli bir bağ oluşur ve yapılan her iyi davranış kendisini doğuran şahsiyet özelliğini güçlendirir. Amel ile güçlenen ve kökleşen bu özellik ise yeni ve daha nitelikli davranışların meydana gelmesinin ruhî zeminini hazırlar.

Vahyin karakter inşâ metodu hem mahiyeti hem de hedefleri itibariyle Hz. Peygamber'in yaşamında ete kemiğe bürünmüştür. O, her şeyden önce ilahi inşaya direkt olarak mazhar olan ve aynı zamanda da vahyin hedefleri doğrultusunda bireysel ve toplumsal karakteri inşa eden örnek karakterdir. Allah Rasulü, peygamberlik görevinin temel unsurları olan tebliğ, davet, tebyin, talim ve tezkiye aksiyonlarının çatısı altında müstesna bir üslup ile vahyin karakter inşâsını hayata geçirmiştir. O'nun üslubu sevgi, saygı, ilgi, hoşgörü, yumuşaklık, sabır, samimiyet ve merhamet gibi ahlakî erdemler üzerine kuruludur. O'nun nebevi üslubundaki egemen tavrın entelektüel ve epistemolojik karakterin çok ötesinde olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda Allah Âl-i İmrân suresinin 159. Ayetinde: *"Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile…"* buyurmuş ve Hz. Peygamber'in inşâ ettiği

toplum yapısının temel dinamiklerine işaret etmiştir. Vahyin icaplarını kendi yaşamında gereği gibi tatbik eden Hz. Peygamber'in kulluk hayatı ve ahlakî erdemleri nebevi inşânın temel noktasıdır. O, aklî ve ruhî bakımdan insanların kudret, kabiliyet ve zafiyetlerini dikkate almak suretiyle aşamalı bir metot izleyerek kolay olanı zor olana, müjdelemeyi korkutmaya öncelemiş ve onların hem akıllarına hem de kalplerine aynı anda hitap ederek ruh ile bedeni, dünya ile ahireti ve inanç ile ameli bütünleştirmiştir.

Vahyin karakter inşa metodunun, insanı bir bütün olarak her boyutuyla ve fıtrî mevcudatının bütün unsurlarıyla topyekûn bir şekilde ele aldığını söyleyebiliriz. Ancak vahyin son tahlilde aşamalı bir inşa faaliyeti gerçekleştirdiğini ve insanı adım adım kemale doğru götürdüğünü düşündüğümüzde inşanın belirli aşamalarında -insan fıtratının diğer cüzlerini ihmal etmeden- belirli yönlerini ön plana çıkardığını da ifade etmemiz gerekmektedir. Başka bir deyişle her unusuru bir biriyle sıkı bir ilişki içinde iç içe bir varlık olan insanın bir boyutunun inşası diğer boyutlarından kayıtsız izole bir faaliyeti andırmaz. Her merhale, bir yandan sonraki merhalenin ortaya çıkışını sağlarken diğer yandan da bir önceki merhalenin sebat ve derinliğini pekiştirir; sürecin sonunda inşa faaliyeti nihayete ermeyip başlangıça dönmek suretiyle inşayı yenilemeye ve derinleştirmeye devam eder. Örneğin, tefekkür vasıtasıyla aklın inşası, iman ile neticelenir. İman ise kalbin inşasının kurucu ilkesidir. Tahkikî seviyede yapılan iman; bir boyutuyla, içinde ibadetlerin de bulunduğu salih amellerin kurucu unsuru olarak görev yaparken diğer boyutuyla da aklî düşüncenin niteliğini arttırır. Aynı şekilde imanın bir sonucu ve gereği olan ibadetler, hem ahlak-ı hamidenin temelini oluşturur hem de üzerine temellendiği aklî ve kalbî süreci besler.

"Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et." (Hicr 15/99) ayetini düşündüğümüz zaman vahyin teklif ettiği karakter inşasının yaşam boyu devamlılık esasına dayandığını belirtmemiz gerekmektedir. Bu faaliyet bir noktadan başlayan ve katettiği her aşamayla başlangıç noktasından uzaklaşan *"düz çizgisel"* bir hareket olmayıp; her aşaması iç içe bir görünüm arzeden ve bir turunu tamamladığında daha güçlü bir şekilde yeniden başa dönen *"dairesel"* bir niteliğe sahiptir. Yani tefekkür ile aklın, iman ile kalbin, ibadet ile organların ve ahlak ile davranışların inşası sarmal/döngüsel bir hareketle gerçekleştiği için sürecin son halkası gibi görünen ahlakın inşası, aslında son evre olmayıp aklın inşasıyla yeniden birleşmektedir. Bu daire -günahlar sebebiyle herhangi bir inkitaya maruz kalmadığı takdirde- her katedilişinde inşadan devşirilen erdemlerin niteliğini arttırır ve tefekkürü hikmetin, imanı yakînin, ibadeti ihsan ve itkanın, davranışları ise ahlakın daha üst mertebelerine taşır. Böylece inşa; akıldan kalbe, kalpten ibadete, ibadetten ahlaka, ahlaktan hayata ve hayattan da tekrar akla ve kalbe doğru akar durur.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm

A. Carrel, *İnsanlar Uyanın,* Çev. Leyla Yazıcıoğlu, İstanbul, 1959.

A. Schopenhauer - W.f. Von Schıller – C. G. Jung – E. Spranger, *Kişilik Oluşumu ve Sorunları,* Hazırlayan: Ahmet Aydoğan, İz Yayınları, İstanbul, 2005.

Abdulhalîm Mahmûd, *el-İslâm ve'l-Akl,* Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 1988.

Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdirezzâk,* Thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419.

Aclûnî, İsmaîl b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzilu'l-İlbâs Amme'ş-Tehera mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs,* Kâhire, ts.

Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamber Efendimiz,* Sadeleştiren: Mahir İz, Med Yay. İstanbul, 1982.

Ahmed Nekrî, *Düstûru'l-Ulemâ: Câmiu'l-Ulûm fî Istılâhâti'l-Fünûn,* Trc. Hasen Hânî Fahs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2000.

Akgül, Mehmet, "Modernleşme Çağında İslâm Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma", *Makâlât,* 1991/1.

Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslâm Ahlakı,* Sadeleştiren: Ali Arslan Aydın, Nûr Yay. II. Baskı, Ankara, 1991.

_____, *İslam Dini*, Türdav Yayınları, İstanbul, 2014.

_____, ve'l-Asr Tefsiri, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928/1346, (I. Baskı).

Aksu, Ali, "et-Tehannüs", *Tasavvuf İlmi Dergi,* II/IV, Ankara, 2000.

Aktay, Yasin, "Anlama Vahiy ve Tarih, Vahyi Yorumsama Deneyimlerinin Eleştirel Bir İncelemesi", *Tezkire,* sy. V, 1993.

Âl-i Ğâzî, Molla Huveyş, *Beyânu'l-Meânî,* Matbaatu't-Terakkî, Dımaşk, 1382/1965.

Ali Merad, "Islah", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi,* XIX.

Ali Şeriati, *Medeniyet ve Modernizim,* İstanbul, 1984.

Alper, Hülya, *İmam Matüridi›de Akıl-Vahiy İlişkisi,* İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.

_____, *İmanın Psikolojik Yapısı,* Rağbet Yayınları, (II. Baskı), İstanbul, 2007.

Âlûsî, Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Âzîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* Thk. Ali Abdulbârî Atıyye, Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Armağan, Mustafa, *Gelenek ve Modernlik Arasında,* İnsan Yay., İstanbul, 1995.

Askerî, Ebû Hilâl, *el-Fürûku'l-Lüğaviyye,* Thk. Muhammed İbrâhîm Selîm, Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfeti li'n-Neşri ve't-Tevzî', Kâhire, ts.

_____, *Mu'cemu'l-Furûki'l-Lüğaviyye,* Thk. eş-Şeyh Bey-

tullah Beyât, Müessetü'n-Neşri'l-İslâmîyyi't-Tâbiati li Cemaati'l-Müderrisîn, I. Baskı, 1412.

Atay, Hüseyin, "Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine, Şahsiyet Buhranının Sebepleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* yıl: 1969, c. XVII.

Aydın, Ali Rıza, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. VIII.

Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi,* Timaş Yay., İstanbul, 1999.

_____, *Kur'an'da Psikolojik İkna,* Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

Aydın, Hüseyin, "Vahiy Kültürünün İnsani Kültüre Dönüştürülmesi Zorunluluğu ve Sünnetin Önemi", *Diyanet İlmi Dergi,* Ankara, 2000.

Aydın, Mehmet, S., "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", *İslami* Araştırmalar, I/2, Ankara, 1986.

_____, *Din Felsefesi,* Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1990.

Aydın, Mustafa, "Modernizmin Dinden Bilime Yaptığı Yolculuğun Serüveni; Zihin Sürecinin Ayrışması", *Bilgi ve Hikmet,* Güz 1995, sy. 12.

Aydoğan, Mustafa, "Vücut ve Yön", *İslam ve Sanat Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.

Bâkıllânî, Ebû Bekîr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbu'l-Beyân ani'l-Fark Beyne'l-Mucizâti ve'l-Keramât,* Beyrut, 1958.

Bakkal, Ali, "Ka'be ve Sembolizim", *İslam ve Sanat*

Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.

Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik,* Yağmur Yay., İstanbul, 1991.

Başkurt, İrfan, *Kur'an Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge -Sırat-ı Müstakîm,* İşâret Yayınları, İstanbul, 2000.

Bayraklı, Bayraktar, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları,* İstanbul, 1999.

Beğavî, Ebû Muhammed, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kurân,* Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1420.

Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar,* Çev., Ali Turgut, İstanbul, 1988.

_____, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü,* Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1992.

Berki, Ali Himmet-Kesikoğlu, Osman, *Hatemü'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayatı,* D.İ.B. Yay., Ankara, 2013.

Başer, Vehbi, "Sosyal Bilimler Açısından Kutsal Metinlerin Anlaşılması," *II. Kur'ân Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1996.

Beycûrî, İbrâhîm, *Şerhu'l-Beycûrî ala'l-Cevhere,* Matbûât, Mısır, 1954/1374.

Beydâvî, Nâsıruddin, *Esrâru't-Te'vîl ve Envâru't-Tenzîl,* Thk. Muhammed Abdurrahmân Maraşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Beyrût, 1418.

Bikâî, İbrâhîm b. Ömerb. Hasan, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver,* Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire, ts.

Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl" md. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi.*

Burger, Jerry M., *Kişilik -Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri-*, Trc. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.

Bûtî, M. Saîd Ramazân, *el-Yakîniyyâtü'l-Kevniyye*, Trc: Heyet, Madve, İstanbul, 1986.

_____, *Fıkhu's-Sîre*, Çev., Ali Nar-Orhan Aktepe, Gonca Yayınevi, İstanbul, ts.

Câvî, Muhammed b. Ömer, *Merâhu Lebîd li Keşfi Ma'na'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Thk. Muhammed Emîn Sanâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1417.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, T.D.V. Yay., Ankara, 1991.

Certel, Hüseyin, *Kur'an'da İnsan*, Isparta, 2000.

Cessâs, Ebû Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1405.

Cevdet, Sait, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, Trc. İlhan Kutluer, İnsan Yay, İstanbul, 1994.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sıhâh Tâcu'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-ilmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1407/1987.

Cevzîyye, Muhammed b. Ebû Bekir İbnu'l-Kayyim, *er-Rûh fî'l-Kelâm alâ Ervâhi'l-Emvât ve'l-Ehyâ bi'd-Delâili mine'l-Kitâbi ve's-Sünne*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.

Cezâirî, Câbir b. Mûsâ, *Eyserü't-Tefâsîr li Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, Mektebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem, Medîne, 1424/2003.

Cîlî, Abdulkerîm, *İnsân-ı Kâmil*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Cliffort Morgan, T., *Psikolojiye Giriş*, Çev. Kurul, Ankara, 1984.

Cobran, Mes'ûd, *er-Râid*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1967.

Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1986.

Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul, 1992.

Cürcânî, Alî b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1403/1983.

Çağırıcı, Mustafa, "İnsanların Birlikte Yaşamaya Muhtaç Olmaları", *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı*, DİB. Yayınları, Ankara, 2015.

Çakan, İsmail L.-Solmaz, N. Mehmet, *Kur'ân'ı Kerîm'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, Altınoluk Yay. İstanbul, 1994.

Çalışkan, Necmettin, *Kur'an'da İnsanın Canlı (Nebatat-Hayvanat) ve Cansız (Cemadat) Varlıklarla İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

_____, "Kur'an'da İnsanın Varlıklarla İlişkisi", *The center of JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies) Journal*, 55/2017.

_____, "Abdurrahman Hasan Habenneke El-Meydânî'nin Tefsirinde "Nüzul Sırasına Göre Tefsir" Yaklaşımı", Route Educational and Social Science Journal, 3 (4): 2016.

Çamdibi, H. Mahmut, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003.

_____, "Gazâli'nin Şahsiyet Terbiyesi, Eğitim ve Din Eğiti-

mi," *İslami Araştırmalar Dergisi,* c. 13, sy. 3-4, yıl: 2000.

_____, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali,* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, İstanbul, 1994.

Dâvûdoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Terceme ve Şerhi,* Sönmez Neşriyat, 1979.

Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Kâhire, 1383.

Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa, *İ'râbu'l-Kur'âni ve Beyânuhu,* Dâru'l-İrşâd li'ş-Şuûni'l-Câmiiyye Humus-Sûriye, (Dâru'l-Yemâme, Beyrût/Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrût), 1415.

Descartes, Rene, *Ahlâk Üzerine Mektuplar,* Trc. Mehmet Karasan, İstanbul, 1989.

Dımaşkî, Ebû Muhammed, *Mekâsıdu'r-Riâye li Hukûkillehi Azze ve Celle ev Muhtasaru Riâye el-Muhâsibî,* Thk. İyâd Hâlid et-Tabbâ', Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1416/1995.

Dıraz, Abdullah, "Ahlak ile Eğitimin Alâkası", Çev. Hüseyin Emin Sert, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy., II., Elazığ, 1997.

Doğan, D., Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük,* Yeni Şafak Yay., y.y., 1996.

Düzgün, Şaban Ali, *Sosyal Teoloji -İnsanın Yeryüzü Serüveni-,* Lotus Yay., Ankara, 2010.

Ebû Fârisî, Abdulkâdir, *Ususu'd-Da'va ve Vesâilu Neşrihâ,* Dâru'l-Furkân, Amman, 1992.

Ebû Habîb, Sa'dî, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî Lüğaten ve Istılâhen,* Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1408/1988.

Ebû İskâk Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrût, 1408/1988.

Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, Fecr Yay., Ankara, 1997.

Ebû'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ, *el-Külliyyât fî'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, Thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, ts.

Ebû'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr (er-Ravdu'd-Dânî)*, Thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcc Emrîr, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dâru Ammâr, Beyrût, 1405-1985.

Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ, *İrşâu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâîl, *el-Mevsûâti'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicilli'l-Arab, y.y., 1405.

Ekerim, Esma Sayın, *Namaz ve Karakter Eğitimi*, İnsan Yay., İstanbul, 2009.

Ekin, Yunus, "Lokman Sûresinin Tanıtımı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1996, sy. 1.

Ekşi, Halil - Durmuş, Alpaslan, "Gençler ve Karakter Eğitimi: Pilot Uygulama", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2003.

Endulûsî, Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1420.

Enbârî, Ebû Bekir, *ez-Zêhir fî Meânî Kelîmâti'n-Nâs*, Thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, 1412/1992.

Erdoğan, Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, M.Ü.İ.F. Yay. İstanbul,1995.

Erich Fromm, *Yeni Bir insan Yeni Bir Toplum,* Çev. Necla Arat, İstanbul, 1984.

Ermaner, Neda, "Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* CXX, Ankara, 1976.

Ertürk, Ramazan, "Kur'an'ın Bireysel Hayatı İnşası", *VII Kur'ân Sempozyumu Kur'an ve Müslümanlar Bildiriler Kitabı,* Fecr Yay., Ankara, 2005.

Erul, Bünyamin, "Hz.Peygamberin Risâlet Öncesi Yaşamına Farklı bir Yaklaşım", *Diyanet İlmi Dergi,* Ankara, 2000.

Ezher Alimler Heyeti, *el-Müntehab fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Nşr. el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Müessetü'l-Ezher, Mısır, 1416/1995.

Faisal, Sheik Abdullah, *Doğal Güdüler -İslami Psikoloji-* Tercüme ve Baskı: Berken Ajans, y.y., ts.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ, *Meâni'l-Kur'ân,* Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Mehammed Alî en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâîl eş-Şelebî, Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîfi ve't-Terceme, Mısır, ts.

Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi,* Marifet Yay., İstanbul, 1998.

Feyûmî, Ebû Abbâs, *el-Misbâhu'l-Münîr fî Ğarîbi'ş-Şerhi'l-Münîr,* el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrût, ts.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît,* Thk. Mektebu Tahkîki't-Turâs fî Müesseti'r-Risâle, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005.

Gazâlî, Ebû Hâmid, *"İhyâu Ulûmi'd-Dîn"* Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

_____, *el-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn,* Mısır, 1965.

_____, *er-Risâletü'l-Ledunniyye,* Mısır, 1328

_____, *Meâricu'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs,* Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrût, 1975.

_____, *Mişkâtu'l-Envâr,* Thk. Ebû'l-Alâ el-Afîfî, ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâi ve'n-Neşr, Kâhire, ts.

_____, *Mîzânu'l-Amel,* Thk. Süleymân Dünyâ, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1964.

_____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* Mısır, 1334.

_____, *Me'âricu'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs,* Mısır, ts.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadîsin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu,* T.D.V. Yay. Ankara, 1997.

Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim,* Fecr Yay., Ankara, 2002.

_____, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi,* Seha Neşriyat, İstanbul, 1996.

Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri,* Kayseri, 1993.

Hafâcî, Şihâbuddîn, *İnâyetu'l-Kâdî ve Kifâyetu'r-Râdî alâ Tefsîri'l-Beydâvî,* Dâru Sâdır, Beyrût, 1069.

Halebî, Semîn, *ed-Dürrü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn,* Thk. Ahmed Mahmûd el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, ts.

Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* Thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmirî, Dâru ve Mektebetü Hilâl, ts., y.y.

Hanbelî, Ahmed b. Receb, *Revâiu't-Tefsîr,* Derleyen: Ebû

Muaz Târık b. İvazullâh b. Muhammed, Dâru'l-Âsıme, Suûd, 1422/2001.

Harâitî, Ebu Bekir, *İ'tilâlu'l-Kulûb,* Thk. Hamdi Demirtaş, Nşr. Nizâr Mustafâ el-Bâz, Riyâd, 1421/2000.

Hasenî, İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd,* Thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî, Nşr. Hasan Abbâs Zekî, y.y.

Hatîb, Abdulkerîm Yûnus, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân,* Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, ts.

Hattâbî, Ebû Süleyman, *Ğarîbu'l-Hadîs,* Thk. Abdulkerîm İbrâhim el-Ğurbâvî, Dâru'l-Fikr, 1402/1982.

Hâzin, Alâuddîn Alî b. Muhammed, *Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl,* Thk. Muhammed Alî Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1415.

Henry C. Link, *Dine Dönüş,* Trc. Ömer Rıza Doğrul-Ahmet Halit Kit, İstanbul, 1949.

Herevî, Muhammed b. Ahmed, *ez-Zêhir fî Ğarîbi Elfâzi'ş-Şâfiî,* Thk. Mes'ûd Abdulhamîd, Dâru't-Talâi', y.y., ts.

_____, *Tehzîbu'l-Luğa,* Thk. Muhammed İvaz, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 2001.

Herevî, Sellâm b. Abdullah, *Ğarîbu'l-Hadîs,* Thk. Muhammed Abdumuîd Hân, Matbaâtu Dâireti'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1384/1964.

Herrâsî, İlkiyâ İmâduddîn, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* Thk. Musâ Muhammed Ali - İzzet Abdu Atıyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1405.

Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâdıh,* Dâru'l-Cîli'l-Cedîd, Beyrût, 1413.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi,* Yeni Çizgi Yay., Ankara, 1995.

Hökelekli, Hayatî, "Fıtrat", *D.İ.A.*, XIII.

_____, "Şahsiyet" md. *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi,* XXXVIII.

_____, *Din Psikolojisi,* T.D.V. Yay., Ankara, 1993.

Isfahânî, Râğıb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân,* Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem/ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dımaşk/ Beyrût, 1412.

_____, *Tefsîru Râğıb el-Isfahânî,* Thk. Muhammed Abdulazîz Besyûnî, Külliyetu'l-Âdâb, Tântâ, y.y., 1420/1999.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tahrîru'l-Ma'ne's-Sedîd ve Tenvîru'l-Akli'l-Cedîd min Tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd,* ed-Dâru't-Tûnûsiyye, Tûnus, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak bin Gâlib, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,* Nşr. Abdusselam Abduşşâfî Muhammed, Beyrut, 1413/1993.

İbn Cüzey, Ebü›l-Kâsım Muhammed, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl,* Thk. Abdullah el-Hâlidî, Nşr. Şeriketü Dari'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkam, Beyrût, 1416.

İbn Düreyd, Ebû Bekir el-Ezdî, *Cemheratü'l-Lüğa,* Thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987.

İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz,* Thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el- Kenz, Nşr. el-Fârûku'l-Hadîse, Mısır, 1423/2002.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa,* Thk. Abdusselâm Mûsâ Hârûn, Dâru's-Selâm, 1399/1979.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* Thk. Sâmî b. Muhammed Selâmet, Dârun Tayyibe li'n-Nerşri ve't-Tevzî',

1420/1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Ğarîbu'l-Hadîs,* Thk. Abdullah el-Cebûrî, Matbaatu'l-Ânî, Bağdâd, 1397.

_____, *Ğarîbu'l-Kur'ân,* Thk. Saîd el-Lehhâm, y.y., ts.

İbn Manzûr, Cemâluddîn, *Lisânu'l-Arab,* Dâru Sâdır, Beyrût, 1414.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali, *Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l Â'râk,* Thk. İbnu'l-Hatîb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, y.y., ts.

İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl, *el-Muhassas,* Thk. Halîl İbrâhîm Cefâl, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.

_____, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam,* Thk. Abdulhamid Hindâvî, dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2000.

İbn Yâsîn, Hikmet b. Beşîr, *Mevsûatü's-Sahîhi'l-Mesbûr mine't-Tefsîri bi'l-Me'sûr,* Dâru'l-Meâsir li'n-Neşri ve't-Tevzîi ve't-Tibâa, Medîne, 1999/1420.

İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zemmü'l-Hevâ,* Beyrut, 1978.

_____, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr,* Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1422.

İbnu'l-Esîr, Mecduddîn, *en-Nihâye fî Ğrîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser,* Thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrût, 1399/1979.

İbnu'l-Kattâ', Alî b. Ca'fer b. Alî es-Sa'dî, *Kitâbu'l-Efâl,* Âlemu'l-Kütüb, 1983/1403.

İkbal, Muhammed, *İslamda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu,* Trc. Ahmet Asrar, İstanbul, 1984.

İsmail Durmuş, "İnşâ", md., *D.İ.B., İslam Ansiklopedisi.*

Jung, C. G., *Keşfedilmemiş Benlik,* İlhan Yayınevi, İstanbul, 1999.

Kadri, Hüseyin Kâzım, *Türk Lugatı,* Me'ârif Matbaâsı, İstanbul, 1943.

Kapar, M. Ali, "Hz. Peygamberin Gerçekleştirdiği Toplum Yapısı ve Özellikleri", *Diyanet İlmi Dergi,* Ankara, 2000.

Kara, Hayreddin, "Kişilik Oluşumu -Modern Psikolojinin Erenlerden Öğrenebileceklerine Dair-" *Elmalılı'da Kişilik Oluşumu ve Nefsin Terbiyesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* Antalya, 2013.

Kara, Osman, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. XIV, sy: 25 (2012/1).

Karagöz, İsmail, "İnsanın Günah İşlemesine Neden Olan Genel Karakteri", *Diyanet İlmî Dergi,* Nisan-Mayıs-Haziran, 1995, c. 31, sy. 2.

Karaman, Fikret, *Hz.Muhammed(a.s.)'ın Evrensel Tebliğ Metodu ve Îmân Aksiyonu,* Elazığ, 1994.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl,* Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

Katipoğlu, Katipoğlu, Bedri, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* c. 5, sy. 23, Güz/2012.

Kaya, Mevlüt, "Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik oluşumundaki Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 9, Samsun, 1997.

Kaya, Remzi, *Kur'an'da Dostluk İlişkisi,* Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.

Kemaleddin Erdil, "Karakter Okulu", *Diyanet İlmi Dergi,* c. 14, sy. 6, Kasım-Aralık 1975.

Kettânî, Muhammed, *Cedelu'l-Aklî ve'n-Nakl fî Menâhici't-Tefkîri'l-İslâmî,* Dâru's-Sekâfe, y.y., ts.

Kılavuz, A. Saim, Ana Hatları İle İslâm Akâidi Kelâma Giriş, Ensâr Neşr. İstanbul, 1987.

Kula, M. Naci, *Kimlik ve Din,* Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.

_____, "Lokman Suresi Işığında Anne-Baba-Çocuk İletişimi", *İslami İlimler Dergisi I. Kur›an Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007.

Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,* Thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş, Dâru'l-Kütübü'l-Mısrıyye, Kâhire, 1384/1964.

Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât,* Thk. İbrâhîm el-Besyûnî, Nşr. el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Küttâb, Mısır, ts.

Kutluer, İlhan, "Düşünme", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi,* X.

Kutub, Muhammed, *Çağdaş Fikir Akımları,* Çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay., İstanbul, 1986.

Kutub, Seyyid, *İslâm Düşüncesi,* Trc. Akif Nûri, Çığır Yay., İstanbul, 1973.

Ma'mer İbn Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân,* Thk. Muhammed Fuâd Sezgin, Mektebetü Hâncî, Kâhire, 1381.

Mahallî, Celâlüddîn - Süyûtî, Celâlüddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn,* Dâru'l-Hadîs, Kâhire, ts.

Mahmûd Kâsım, *Mantıku'l- Hadîs ve Menhecu'l-Bahs,* Mısır, 1953.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn,* thk. Mustafa es-Sekâ, İsa el-Bâbi Halebî Baskısı, Kahire, 1973.

_____, *en-Nüket ve'l-Uyûn,* Thk. es-Seyyid İbn Abdulmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.

Mazharî, Muhammed Senâullah, *et-Tefsîru'l-Mazharî,* Thk. Ğulâm Nebî et-Tûnusî, Mektebetü'r-Rüşdiyye, Pakistân, 1412.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din,* Dem Yayınları, İstanbul, 2004.

Mehmedoğlu, Yurdagül, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi,* Rağbet Yayınları, İstanbul, 2001.

Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bülûğu'n-Nihâye,* Thk. Mecmûatü Resâil Câmiiyye bi Külliyyâti'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî Câmiatu'ş-Şârika, Mecmûatu Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne, y.y., 1429/2008.

Mekkî b. Ebî Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfı Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd,* Thk. Âsım İbrâhîm el-Kiyâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1426/2005.

Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsiru'l-Merâğî,* Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî Halebî, Mısır, 1365/1946.

Mevlânâ, Muhammed, *İslâmın Yayılış Tarihi,* Çev. Ali Genceli, İstanbul, 1971.

Misbâhî, Muhammed, *Mine'l-Ma'rife ile'l-Akl,* Dâru't-

Tali'â, Beyrut, 1990.

Morisson A. Gerssy, *İlim İman Etmeyi Gerektirir,* Çev. Nureddin Boyacılar, D.İ.B. Yay. 1977.

Muhammed Hüseyin, *Da'vetün li'llâh,* Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.

Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler,* Çev. Bekir Kalığa, İşaret Yay. İstanbul, 1987, (I. Baskı).

Muhâsibî, Hâris b. Esed, *Risâltü'l-Müsterşidîn,* Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Metbûât, Haleb, 1391.

Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil,* Thk. Abdullah Mahmûd Şehâte, Dâru İhyâi'-Türâs, Beyrût, 1423.

Musa Kazım Gülçür, *Kur'an'da Karakter Eğitimi,* Işık Yayınları, İzmir, Ekim 1994.

Mücahit b. Cebir, *Tefsîru Mücâhid,* Thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1410/1989.

Münâvî, Zeynulâbidîn, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu Câmii's-Sağîr,* el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, 1356, y.y.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf, *et-Tevkîf alâ Mühimmâti't-Teârîf,* Âlemü'l-Kütüb, Kâhire, 1990/1410.

Nacevânî, Nimetullâh, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtîhu'l-Ğaybiyyetü'l-Muvazziha li'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi'l-Furkâniyye,* Dâru Rükkâbî li'Neşr, Mısır, 1999/1419.

Nahhâs, Ebû Ca'fer, *İ'râbu'l-Kurân,* Nşr. Muhammed Alî Beydûn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421.

Nebhânî, Yûsuf, *Huccetullâh alâ'l-Âlemîn fî Mu'cizâtı Seyyidi'l-Mürselîn,* Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts.

Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji,* Fecr Yayınevi, An-

kara, 1998.

Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedyevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrût, 1419-1998.

Nesefî, Ebû'l-Muîn, *Tebsirâtü'l-Edille fî'l-Kelâm*, Thk. Claude Salame, Dımaşk, 1990.

Nîsâbûrî, Ebû Bekir, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, Thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'n-Neşr, Medîne, 1423/2002.

Nîsâbûrî, Necmüddîn, *Îcâzu'l-Beyân an Meâni'l-Kurân*, Thk. Hanîf b. Mûsâ el-Kâsımî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1415.

Nîsâbûrî, Nizâmuddîn, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, Thk. Şeyh Zekeriyyâ Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1416.

Nu'mânî, Ebû Hafs Sirâcüddîn, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, Thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd-eş-Şeyh Alî Muhammed Muavvid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, Lübnân, 1419/1998.

Okşar, Yusuf, *Şemsüddin Muhammed B. Eşref Es-Semerkandî›nin İlmü›l-Âfâk Ve'l-Enfüs Adlı Eserinin Tahkiki*, Tercümesi ve Değerlendirmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Adana, 2016.

Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefis Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

Önkal, Ahmet, *Resûlullullah'ın İslâma Davet Metodu*, Konya, 1987.

Özköse, Kadir, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Nasihat Yayınları, Ankara, 2007.

Özyılmaz, Ömer, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim*

ve Psikoljik Temelleri, Pınar Yay., İstanbul, 2003.

Palmade, Guy *Karakter Bilgisi,* Trc. Afif Ergunalp, İstanbul, ts.

Peker, Hüseyin, "Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. I, Samsun, 1986.

_____, *Din Psikolojisi,* Sönmez Yay., Samsun, 1993.

Pişgin, Yasin, "Vahdet Bilincinin Kur'an'daki Temelleri", *EKEV Akademi Dergisi,* Yıl: 18 Sayı: 58 (Kış 2014).

_____, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed, Yayınevi Yayınları,* Ankara, 2011.

_____, *Kur'an'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'an Tefsirine Etkisi,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

_____, *Kur'an'da Akıl ve Tefsirde Akılcılık,* İlahiyat Yayınları, Ankara, 2015.

Râzî, Fahruddîn, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Beyrût, 1420.

Râzî, İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suûd, 1419.

Râzî, Zenüddîn Ebû Bekir, *Muhtâru's-Sıhâh,* Thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, Beyrût, 1420/1999.

Reçber, Mehmet Said, "Realizm Din ve Dünyevileşme", *İslâmiyat,* IV, 2001, sy. 3.

Rızâ, Reşîd, *Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Küttâb, 1990.

Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdullah, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmâni'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân,* Thk. Abdurrahmân b. Muallâ, Müessetü'r-Risâle, 1420/2000.

Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kurân,* Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1422/2002.

Sâbûnî, Muhammed Alî, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* Dersaâdet, İstanbul, ts.

_____, *Safvetü't-Tefâsîr,* Dâru's-Sâbûnî li't-Tıbâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Kâhire, 1417/1997.

Sâbûnî, Nûreddîn, *el-Bidâyetü fî Usûl'id-Dîn,* (Matûridiyye Akâidi, Çevr. Bekir Topaloğlu), D.İ.B. Yay., Ankara, 1971.

Saka, Şevki, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an,* Ankara, 1997.

Sarıçam, İbrahim, "Hz. Muhammed'in (a.s) Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam", *Diyanet İlmi Dergi,* 2000.

_____, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* D.İ.B. Yay., Ankara, 2005.

Sıcak, Ahmet Sait, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân,* Thk. Muhammed Alî Muavvid - Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, 1418.

Sem'ânî, Ebû Muzaffer, *Tefsîru'l-Kurân,* Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbâs b. Ğanîm, Dâru'l-Vatan, Riyâd,

1418/1997.

Semerkandî, Ebû Leys, *Bahru'l-Ulûm,* Mektebetü'ş-Şâmile, y.y., ts.

Sert, H. Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları,* Bilge Yayınları, İstanbul, 2004.

Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân,* Dâru'ş-Şurûk, Beyrût-Kâhire, 1412.

Spranger, Eduard, *İnsan Tipleri -Bir Kişilik Psikolojisi-,* İz Yayınları, İstanbul, 2001.

Subhî Salih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kurân,* Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 2000.

Sunar, Cavit, *Varlık Hakkında Ana Düşünceler,* Ankara, 1977.

Sübkî, Tâcüddîn, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ,* Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *Uyûbu'n-Nefs,* thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Mektebetü'-Sahâbe, Tantâ, ts.

Süyûtî, Celâlüddîn, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr,* Daru'l-Fikr, Beyrût, ts.

_____, *Mu'cemu Mekâlîdi'l-Ulûm fi'l-Hudûd ve'r-Rüsûm,* Thk. Muhammed İbrâhîm Ubâde, Mektebetu'l-Âdâb, Kâhire, 1424/2004.

Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi,* Çev. Osman Akınbay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1998.

Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsiru'ş-Şa'râvî: el-Havâtır,* Matâbiu Ahbâri'l-Yevm, 1997, y.y.

Şahin, Harun, "Kur›an›da Aile İçi Eğitim: Lokman Suresi Örneği", *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 14, sy. 22,

Temmuz-Aralık 2009.

Şâtıbî, İbrâhîm b. Musâ, *el-l'tisâm,* Thk. Selîm b. Îdu'l-Hilâlî, Dâru İbn Affân, Suûd, 1412/1992.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî,* Dersaâdet, İstanbul, 1317.

Şentürk, Habil, "Peygamberin Diğer İnsanlardan Farkı; Vahiy", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 3, İzmir, 1986.

Şentürk, Habil, *İbadet Psikolojisi ve Hz. Peygamber Örneği,* İz Yay., İstanbul, 2000.

Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* Dâru İbn Kesîr/Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk/Beyrut, 1414.

Şınkîtî, Muhammed Muhtâr, *Edvâu'l-Beyân fî Îdâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân,* Dâru'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Beyrût, 1995/1415.

Şirbînî, Hatîb, *es-Sirâcu'l-Münîr fi'l-İâne alâ Ma'rifeti Ba'di Meânî Kelâmi Rabbina'l-Hakîmi'l-Habîr,* Matbaâtu Bûlâk, Kâhire, 1285.

T., Cliffort Morgan, *Psikolojiye Giriş,* Çev. Kurul, Ankara, 1984.

Taberî, İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî bi't-Teâvun mea Merkezi'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti bi Dâri Hicr Hüsnü Yemâme, Dâru Hicr, y.y., 1422/2001.

_____, *Câmiu'l Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân,* Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müssesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Dâru'n-Nahda, Kâhire, 1998.

Tunç, Mustafa Şekip, *Psikolojiye Giriş,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1949.

Tüsterî, Ebû Muhammed, *Tefsîru Tüsterî,* Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1423.

Ulvânî, Abdullah Nâsih, *Vücûbu't-Tebliğ ve'd-Da'vâ,* Dâru's-Selam, (I. Baskı) Kâhire, 1990.

Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Tefsîru Cüz'i Amme,* Dâru'-Süreyyâ li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd, 1423/2002.

_____, *Tefsîru'l-Fâtiha ve'l-Bakara,* Dâru İbni'l-Cevzî, el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye, 1423.

_____, *Tefsîru'l-Hucurât - Hadîd,* Dâru's-Süreyyâ li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd, 1425/2004.

Uysal, Veysel, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri,* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996.

Uyanık, M. Zeki, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane, Hikmetevi Yayınları,* İstanbul, 2017.

Ülken, Hilmi Ziya, *Eğitim Felsefesi,* İstanbul, 1967.

_____, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye,* İstanbul, 1981.

_____, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* Ötüken Yay., İstanbul, 1996.

Vâhidî, Muhammed b. Alî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,* Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem-ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrût, 1415.

Vatandaş, Celaleddin, "Kur'an'ın Hayata Müdahelesi: (Bireyin ve Toplumun İnşası)" *XI. Kur'ân Sempozyumu: Kur'ân ve Risâlet Bildiler Kitabı,* Fecr Yay., y.y., 2009.

Weber Alfred, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul, 1998.

Wershedel, Wilhelm, "Pascal ya da Çarmıha Gerilen Akıl" *Felsefenin Arka Merdiveni*, Türkçesi: Sedat Umran, İz Yay., İstanbul, 1997.

Yahsubî, İyâz b. Mûsâ, *Meşâriku'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr*, el-Mektebetu'l-Atîka ve Dâru't-Türâs, y.y., ts.

Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, Thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/2004.

Yavuz, Salih Sabri, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yay. İstanbul, ts.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidayet", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi*, XVII.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, ts.

Yeşilyurt, Temel, "Seküler Dünyada İmân Toplulukları", *İslâmiyat*, IV, sy. 3.

Yolcu, Mehmet, "Cemiyeti İnşa Eden Değerler Açısından Hz. Lokmân'ın Nasihatleri ve Önemi (Lokman Sûresi'nde Yer Alan Öğütleri), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 2.

Zakzuk, Mahmud Hamdi, *Devru'l-İslâm fi Tetavvuri'l-Fikri'l-Felsefî*, Katar, 1981.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Thk. Mecmûa mine'l-Muhakkıkîn, Dâru'l-Hidâye, yy., ts.

Zemahşerî, Ebû Kâsım, *Esâsu'l-Belâğa*, Thk. Muhammed Bâ-

sil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998.

_____, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, Beyrût, 1407.

_____, *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'rife, Lübnân, ts. (II. Baskı)

Zernûcî, Burhânuddîn, *Ta'lîmu'l-Müteallim Tarîku't-Tealllüm*, ts. y.y.

Zeydân, Abdulkerîm, *el-Medhal li Dirâseti-ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Bağdad, 1388/ 1969.

_____, *İslâmda Da'vet ve Tebliğ*, Çev., Ruhi Özcan, Hisâr Yay. İstanbul, 1979.

Ziya Kazıcı - Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", *D.İ.B. İslam Ansiklopedisi*, XXXIX.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafâ, *et-Tefesîru'l-Münîr fi'l-Akîdeti ve'ş-Şerîati ve'l-Menhec*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, (II. Baskı).

_____, *et-Tefsîru'l-Vasît*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1422, III, 1997/1998.

KUR'ÂN'DA KARAKTER İNŞASI

DR. YASİN PİŞGİN

Modern çağda ulvi yönelişini kaybeden insan, tarihte yaşanan cahiliye devirlerini aratacak derecede özünden kopmuş, yüce yaratıcının bahşettiği erdemleri elinin tersiyle bir kenara itmiş, süfli hedefleri doğrultusunda inşa ettiği profan dünyada nefsi ve şeytanıyla baş başa kalmış ve böylece dünyayı kendisine zindan etmiştir. Artık insan, içine düştüğü bu buhrandan kurtulmak için özeleştiri yapmak, kendisini yeniden tanımak ve tanımlamak, maddî ve manevî varlığını; olumlu ve olumsuz yönlerinin farkında olarak en sahici ve samimi bir biçimde yeniden inşa etmek zorundadır. Bunu yaparken de kendisini bir amaç doğrultusunda yaratan, onun zafiyet ve erdemlerini en iyi bilen Yüce Yaratıcının hakikat çağrısı olan Kur'an'ın ışığında hareket etmek mecburiyetindedir. Çünkü vahye alternatif olarak ileri sürülen seküler 'izim' ve ideolojilerin inşa ettiği insan karakterinin, insanlığı gün be gün nasıl bir uçurumun kıyısına sürüklediği artık herkesçe malumdur. İnsan, nasıl ki, sağlıklı bir hayat için havaya, suya ve gıdaya muhtaç ise mutlu ve faziletli bir yaşam için de vahye muhtaçtır. O, kendi varlığını, var edicisinden; fazilete giden yoldaki tekâmülünü de vahiyden bağımsız düşünemez, düşünmemelidir.

THO 093685 LDP

KUR'ÂN'DA KARAKTER İNŞASI
9 786059 168045